

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. VIII

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ISTORIE
„N. IORGA“

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. VIII

COMITETUL DE REDACTIE

FL. CONSTANTINIU, L. DEMÉNY, D. MIOC,
Ș. PAPACOSTEA, ȘT. ȘTEFĂNESCU

VOL. VIII

1975

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Volumul *Studii și materiale de istorie medie*, VIII, a primit avizul Consiliului științific al Institutului de istorie „N. Iorga” pe data de 28 decembrie 1974.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
Calea Victoriei, nr. 125, Sectorul 1, București

www.dacoromanica.ro

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. VIII

1975

S U M A R

	<u>Pağ.</u>
<i>STUDII ȘI ARTICOLE</i>	
GHEORGHE DUZINCHEVICI, <i>Războiul moldo-polon din anul 1497. Critica izvoarelor</i>	9
CORINA NICOLESCU, <i>Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală</i>	63
FLORIN CONSTANTINIU, <i>De la Mihai Viteazul la fanarioși: observații asupra politicii externe românești</i>	101
IANCU BIDIAN, <i>Organizarea și rolul meșteșugarilor în viața economică și socială a orașului Brașov în secolul al XV-lea</i>	137
<i>COMUNICĂRI, NOTE, DISCUȚII</i>	
CONSTANTIN REZACHEVICI, <i>Un tetraevanghel necunoscut aparținând familiei dinspre mamă a lui Ștefan cel Mare</i>	161
ȘTEFAN S. GOROVEI, <i>Note istorice și genealogice cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare</i>	185
İLIE CORFUS, <i>Ștefan cel Mare pe o frescă polonă</i>	201
TRAIAN IONESCU-NIȘCOV, <i>Un călător ceh în Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare</i>	205
OCTAVIAN ILIESCU, <i>„Perperi auri ad sagium Venetorum”</i>	211
<i>IZVOARE ȘI INSTRUMENTE DE LUCRU</i>	
FRANCISC PALL, <i>O vizită în Țara Românească în anul 1644 (relatare inedită a lui Bakšić)</i>	219
<i>ADDENDA ET CORRIGENDA</i>	229

RECENZII ȘI PREZENTĂRI

Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, vol. XXII (1634), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, Edit. Acad., 1974, XLVII + 487 p. (*Marieta Adam*); Traian Ionescu-Nișcov, Maria Soveja, *Acte de cancelarie domnească. Ornamente și miniaturi*, Edit. Meridiane, București, 1974, 120 p. (studiu introductiv + 50 pl. f. reproduceri + rezumat francez) (*Marieta Adam*); M. Maxim, *Culegere de texte otomane*, fasc. I. *Ivoare documentare și juridice (sec. XV—XX)*, București, 1974, 179 p. (*Virgil Ciociltan*); Șt. Ștefănescu, *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timișoara, Edit. Facla, 1974, 171 p. (*D. Mioc*); Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV—XV*, București, 1973, 496 p. + 16 pl. (*N. Stoicescu*); Dan Berindei, *L'année révolutionnaire 1821 dans les Pays Roumains*, Bucarest, 1973, 246 p. (*G. Penelea*); *Mešovita Gradja (Miscellanea)*, II, Beograd, 1973, 338 p. (*D. Mioc*); Rostislav Nový, *Přemyslovskij stát 11. a 12. století* (Statul Přemysliziilor în secolele XI și XII), Acta Universitatis Carolinae, Praha, 1972, 184 p. (*Tr. Ionescu-Nișcov*); *Kavkaz i Vostočnaja Evropa v drevnosti*, Moscova, Izdatel'stvo „Nauka”, 1973, 264 p. (*Alvina Lazea*); Ernst Werner, *Ketzer und Weltverbesserer*, Berlin, Akademie-Verlag, 1974, 57 p. (*V. Ciociltan*); *Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihrer Bedeutung für Mitteleuropa*, herausgegeben von Ingomar Bog, Köln, Wien, Böhlau-Verlag, 1971, XVI + 628 p. (*Adolf Armbruster*). 235

REVISTA REVISTELOR DE MEDIEVISTICĂ

„Byzantina”, vol. 1—5, 1969—1973, Salonic (*N. S. Tanașoca*). 255

ACADÉMIE DES SCIENCES SOCIALES ET POLITIQUES
DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE

INSTITUT D'HISTOIRE • N. IORGA •

ÉTUDES ET MATÉRIAUX
D'HISTOIRE MÉDIÉVALE

TOME VIII

1975

S O M M A I R E

	<u>Page</u>
<i>ÉTUDES ET ARTICLES</i>	
GHEORGHE DUZINCHEVICI, <i>La guerre moldo-polonaise de 1497. Critique des sources</i>	9
CORINA NICOLESCU, <i>L'art à l'époque d'Étienne le Grand. Relations avec l'Occident</i>	63
FLORIN CONSTANTINIU, <i>De Michel le Brave aux Phanariotes. Remarques sur la politique extérieure roumaine</i>	101
IANCU BIDIAN, <i>Organisation et rôle des artisans dans la vie économique et sociale de Braşov au XVe siècle</i>	137
<i>COMMUNICATIONS, NOTES, DÉBATS</i>	
CONSTANTIN REZACHEVICI, <i>Un évangélaire inconnu appartenant à la souche maternelle d'Étienne le Grand</i>	161
ŞTEFAN S. GOROVEI, <i>Notes historiques et généalogiques sur les descendants d'Étienne le Grand</i>	185
ILIE CORFUS, <i>Étienne le Grand sur une fresque polonaise</i>	201
TRAIAN IONESCU-NIŞCOV, <i>Un voyageur tchèque en Moldavie au temps d'Étienne le Grand</i>	205
OCTAVIAN ILIESCU, « <i>Perperi auri ad sagium venetorum</i> »	211
<i>SOURCES ET INSTRUMENTS DE TRAVAIL</i>	
FRANCISC PALL, <i>Une visite en Valachie en 1644 (une relation inédite de Bakšić)</i>	219
<i>ADDENDA ET CORRIGENDA</i>	229
<i>COMPTES RENDUS ET PRÉSENTATIONS</i>	235
<i>REVUE DES REVUES SUR LE MOYEN ÂGE</i>	255

ИССЛЕДОВАНИЯ И МАТЕРИАЛЫ

ПО

ИСТОРИИ СРЕДНИХ ВЕКОВ

Том VIII

1975

СО Д Е Р Ж А Н И Е

Стр.

СТАТЬИ И ИССЛЕДОВАНИЯ

ГЕОРГЕ ДУЗИНКЕВИЧ, <i>Польско-молдавская война 1497 г. Критика источников</i>	9
КОРИНА НИКОЛЕСКУ, <i>Искусство эпохи Штефана Великого. Отношения с западным миром</i>	63
ФЛОРИН КОНСТАНТИНИУ, <i>От Михая Храброго до фанариотов: замечания о румынской внешней политике</i>	101
ЯНКУ БИДИАН, <i>Организация и роль ремесленников в экономической и социальной жизни Брашова XV века</i>	137

СООБЩЕНИЯ, ЗАМЕТКИ, ДИСКУССИИ

КОНСТАНТИН РЕЗАКЕВИЧ, <i>Неизвестное четвероевангелие, принадлежащее семье по материнской линии Штефана Великого</i>	161
ШТЕФАН С. ГОРОВЕЙ, <i>Исторические и генеалогические заметки о потомках Штефана Великого</i>	185
ИЛИЕ КОРФУС, <i>Штефан Великий на одной польской фреске</i>	201
ТРАЯН ИОНЕСКУ-НИШКОВ, <i>Чешский путешественник по Молдавии времен Штефана Великого</i>	205
ОКТАВИАН ИЛИЕСКУ, „ <i>Perperi auri ad sagium Venetorum</i> ”	211

ИСТОЧНИКИ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ

ФРАНЧИСК ПАЛЛ, <i>Визит в Валахию в 1644 г. (неизвестное повествование Бакшича)</i>	219
ADDENDA ET CORRIGENDA	229
РЕЦЕНЗИИ И АННОТАЦИИ	235
ОБЗОР ЖУРНАЛОВ ПО МЕДИЕВИСТИКЕ	255

RĂZBOIUL MOLDO-POLON DIN ANUL 1497. CRITICA IZVOARELOR

DE

GHEORGHE DUZINCHEVICI

Publicarea în Polonia, acum câțiva ani, a unor documente găsite la Zagreb¹, referitoare, parțial, la raporturile ungaro-moldo-polone în timpul lui Ștefan cel Mare, ne-a permis să reluăm discutarea acestui război, cu toate că, mai ales istoricii poloni s-au ocupat amănunțit de el, timp de mai multe decenii. Analizarea critică, precum și confruntarea izvoarelor narative între ele, apoi ale acestora cu cele documentare, ne-a ajutat nu numai să aducem o lumină nouă asupra acțiunii celor trei personaje principale care s-au înfruntat în scurtul, dar sîngerosul război din anul 1497: regele polon Ioan Albert, fratele lui, Vladislav, regele Boemiei și Ungariei, și Ștefan, ci chiar să stabilim valoarea probatorie a unor cronici polone, turcești, precum și a altor izvoare pe care le folosim în acest studiu. Cu ajutorul acestor metode, de asemenea, am putut corecta unele greșeli în prezentarea sau interpretarea complicatelor raporturi moldo-polone care au dus la războiul din anul 1497. Cercetările noastre sînt cu atît mai necesare cu cît personalitatea excepțională a lui Ștefan, o figură europeană deosebită a vremii sale, nu numai că nu a fost totdeauna înțeleasă și just apreciată, dar a fost chiar depreciată în mod nejustificat².

¹ Józef Garbacik, *Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486—1516. (Kodeks Zagrzebski)*. Opracował... (Materiale relative la diplomația polonă din anii 1486—1516. Codicelul de la Zagreb), Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966. (Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. Materiały Komisji Nauk Historycznych. Nr. 11). Profesorul Garbacik, șeful catedrei de istorie medievală de la Universitatea din Cracovia, a avut amabilitatea să ne pună la dispoziție lucrarea, încă netipărită, a unui distins elev al său: Zbigniew Kiereś, *Zagraniczenie czarnomorskie monarchii jagiellońskiej. Stefan Wielki i Mengli Girej wobec Polski i Litwy 1470—1497* (Problema Mării Negre a dinastiei Jagiellenilor. Ștefan cel Mare și Mengli Ghirai față de Polonia și Lituania 1470—1497).

² Iată ce citim într-o lucrare: „Ștefan cel Mare, manevrînd cu un talent reobișnuit între cele trei state care aveau pretenția de suzeranitate, a izbutit rușinată să se prindă, dar la sfîrșit să cîștige prin luptă independența țării sale. Nu-și alcea trijlcacele... dar totuie recunoscut că altfel nu putea să se gîndească la atîrgerca scppurilor sale ambițioase” (vezi Bolesław Stachoń, *Polityka Polski wobec Turcyi i akcyi antyturceckiej w wieku XV do utraty Kilii i Białogrodu (1484)* (Politica Poloniei față de Turcia și lupta antiturcească în secolul al XV-lea), Lwów, 1930, în „Archiwum Towarzystwa naukowego we Lwowie”, Wzdział II, historyczno-filozoficzny, Tom VII, p. 170 (234). Vezi și cîpinia altui istoric străin: Ferdinand Lot, *L'Art militaire au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, Tome deuxième, Paris, 1946, nota 1, p. 245. Studiul nostru va dovedi cît sînt de neîntemeiate afirmații ca cele de mai sus.

Menționăm că în studiul nostru vom folosi și vom discuta numai pe cronicarii poloni Matei de Miechów, Bernard Wapowski și Martin Bielski, singurii care au o originalitate în expunerea evenimentelor anului 1497, urmașii lor, în aceeași problemă, neaducând nimic nou, mulțumindu-se doar să parafrazeze ce-au spus aceștia ³.

Iată acum câteva date mai însemnate asupra celor trei cronicari poloni, necesare pentru a înțelege cauzele care i-au determinat să introducă în nararea complicatei probleme a anului 1497 fapte care nu s-au petrecut așa cum sînt prezentate.

Matei de Miechów (1457—1523), numit mai ales Miechowita, călugăr, istoric, geograf și medic ⁴ este primul cronicar polon care a dat în ediția I a operei sale, *Chronica Polonorum*, apărută la Cracovia în anul 1519 ⁵, amănunte, dacă nu prea multe, în schimb adevărate, încît a avut de suferit neplăceri. Supărînd prin adevărurile spuse atît dinastia Jagiellonilor cît și pe cei ce o sprijineau ⁶, ediția I a cronicii a fost scoasă din circulație și numai după unele *modificări impuse* ⁷ a fost tipărită din nou, tot acolo și cu același titlu, în anul 1521 ⁸. Modificările, cum se va vedea, sînt stîngace ⁹.

Bernard Wapowski (1450? — 1535), canonic, cartograf renumit, secretar și istoriograf oficial al regelui polon Sigismund I cel Bătrîn (1506—1548) ¹⁰, fratele regelui răposat Ioan Albert, ne-a lăsat o cronică „fără prea mare valoare”, după cum se spune în cel mai nou tratat de istoria

³ O scurtă prezentare a operei acestor cronicari, cu unele observații critice, la P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din țările vecine* în „Studii și cercetări științifice”, Istorie, XI/2, Iași, 1960, p. 204—211.

⁴ Marcelli Handelsman, *Historyka. Zasady metodologii i teorji poznania historycznego*. Podręcznik dla szkół wyższych. Wydanie drugie poprawione i uzupełnione (Istoria. Bazele metodologiei și teoriei cunoașterii istorice. Manual pentru școlile superioare. Ediția a II-a îmbunătățită și completată), Warszawa, 1928, p. 75; Ludmila Krakowiecka, *Maciej z Miechowa. Lekarz i uczony Odrodzenia* (Matei de Miechów. Medic și învățat al Renașterii), Warszawa, 1956, p. 80 și urm. cf. *Mały słownik pisarzy polskich*. Część pierwsza (Mic dicționar al scriitorilor poloni. Partea I), Warszawa, 1956, sub voce; Julian Krzyżanowski, *Dzieje literatury polskiej od początków do czasów najnowszych* (Istoria literaturii polone de la începuturi pînă la timpurile cele mai noi), Warszawa, 1970, p. 49.

⁵ Raritate bibliografică. Am folosit textul tipărit în *Scriptores rerum Polonicarum*, Tomus II, Cracoviae, 1874.

⁶ Stanisław Lukas, *Rozbiór podługoszowskiej części kroniki Bernarda Wapowskiego* (Analiza părții de după Dhugosz a cronicii lui Bernard Wapowski), în „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności”, X, Kraków, 1879, p. 231.

⁷ Idem, *O rzekomej wyprawie na Turka w r. 1497* (Despre o pretinsă expediție împotriva turcilor în anul 1497), în „Album uczącej się młodzieży polskiej poświęcone Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu”, Lwów, 1879, p. 2—3.

⁸ În continuare cele două ediții ale cronicii lui Miechowita se vor cita astfel: Miechowita I, Miechowita II. Interesantă analiza cronicii lui Miechowita făcută de Jacob Caro, *Geschichte Polens*. Zweite Hälfte: 1481—1506, Gotha, 1888, p. 720—733.

⁹ Încă valoroase păreri ale lui Antoni Borzemski, *Kronika Miechowity rozbiór krytyczny* (Cronica lui Miechowita, analiză critică), Kraków, 1890, p. 74—76 (Akademja Umiejętności w Krakowie, tom. XXVI).

¹⁰ Marcelli Handelsman, *Historyka*, p. 75.

Poloniei¹¹. Wapowski a cunoscut ambele ediții ale cronicii lui Miechowita. Temîndu-se ca opera sa, *Chronica Polonorum*¹², să nu aibă soarta ediției I a cronicii lui Miechowita, a întregit informațiile luate mai ales din ediția a II-a a cronicii lui Miechowita¹³ cu amănunte care puteau să placă regelui său¹⁴. Cu toate acestea nu a izbutit să-și vadă cronica tipărită în timpul vieții sale.

Martin Bielski (cca 1495—18 dec. 1575), poet cronicar, traducător¹⁵, este autorul unei mari opere asupra istoriei universale: *Kronika wszyskiego swiata* (Cronica lumii întregi), apărută în primă ediție în anul 1551. Este prima cronică scrisă în limba polonă. Unul din volumele acestei opere cuprinde istoria Poloniei pînă la 1548. Pentru redactare s-a inspirat din cronicarii Miechowita, Decjusz și Wapowski, dar are și informație nouă. Fiul lui Martin Bielski, Ioachim (1540 — 8 ian. 1599), a preluat volumul relativ la istoria Poloniei, adăugînd informații noi, luate mai ales din cronică lui Martin Cromer, scrisă latinește¹⁶, și l-a publicat în anul 1597 sub numele tatălui său Martin Bielski¹⁷. Noi am folosit o ediție mai nouă a acestei cronici¹⁸. Micile completări ale lui Bielski la informațiile luate din cronică lui Wapowski, cu scopul de a prezenta într-o lumină mai favorabilă pe regele Ioan Albert, se dovedesc ușor, așa cum se va vedea, că nu corespund adevărului istoric¹⁹.

CAUZELE EXPEDIȚIEI REGELUI POLON

Tendința de expansiune spre sud a statului polon, mai ales cînd acesta era o mare putere europeană, s-a născut atît din nevoia de a-și menține Moldova în dependență, prin înlăturarea suzeranității ungurești asupra acestei țări,

¹¹ *Historia Polski*, Tom. I, *do roku 1764*. Cześć II, *od połowy XV w.* (Istoria Poloniei. Tomul I pînă la anul 1764. Partea a II-a de la jumătatea secolului al XV-lea), Warszawa, 1958, p. 378.

¹² Am folosit ediția publicată în *Scriptores rerum Polonicarum*, Tomus II, Kraków, 1874. În continuare această cronică se va cita Wapowski.

¹³ Stanisław Lukas, *Rozbiór*, p. 234—239.

¹⁴ De exemplu l-a prezentat pe regele Ioan Albert ca pe un erou al creștinătății. Vezi Stanisław Lukas, *O rzekomej wyprawie*, p. 4—5; idem, *Rozbiór*, p. 258.

¹⁵ *Mały słownik pisarzy polskich*, s. v.

¹⁶ *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum*, libri XXX, Basel, 1555 (primă ediție, urmează și altele, inclusiv o traducere polonă). Cf. Ludwik Finkel, *Marcin Krcmer historyk polski XVI wieku. Rozbiór krytyczny* (Martin Cromer istoric polon din veacul al XVI-lea. Analiză critică), în „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności”, Tom XVI, Kraków, 1883, p. 380.

¹⁷ Bielski Marcin, *Kronika polska nowo przez Joach. Bielskiego syna jego uydana* (Martin Bielski, Cronica polonă editată din nou de fiul lui Ioachim Bielski), W Krakowie w Drukarnii Jakuba Sibeneychera, 1597; *Polski Słownik Biograficzny*, II, Kraków, 1936, s.v. Pentru Martin și Ioachim Bielski vezi și introducerea lui P. P. Panaitescu la volumul Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, București, 1955, p. 32—33. În continuare se va cita Ureche.

¹⁸ *Kronika Marcina Bielskiego* (Cronica lui Martin Bielski), Tcm. II, Sarok, 1856. În continuare se va cita Bielski.

¹⁹ Julian Krzyżanowski, *Dzieje literatury polskiej*, p. 50—51.

cît și din nevoia de a-și asigura căile de acces spre centrele comerciale de la Marea Neagră.

Cînd turcii, în dorința de a sărăci Moldova spre a-i slăbi puterea, au cucerit în anul 1484 Chilia și Cetatea Albă, desăvîrșindu-și astfel stăpînirea asupra Mării Negre, creîndu-și, în același timp, un cap de pod solid, pe unde, ajutați de tătarii din Crimeia, își puteau trimite oștile de pradă spre Transilvania, Ungaria, Polonia și Lituania, nimicirea puterii turco-tatare a devenit pentru Polonia și Lituania o necesitate de stat. Regele polon Cazimir al II-lea Jagiellonul (1447—1492) n-a avut puterea necesară spre a înfrunta pe turci. Regele Ioan Albert, fiul și urmașul său pe tronul Poloniei (1492—1501), s-a socotit în stare să rezolve favorabil această grea problemă. Pentru acest rege lupta cu turcii era o ocazie favorabilă spre a atinge mai multe țeluri: scoaterea Moldovei de sub suzeranitatea Ungariei, prin înlocuirea lui Ștefan cu Sigismund, fratele său²⁰, unicul fiu rămas după moartea regelui Cazimir fără o situație demnă de un principe, acțiune care era o chestiune de prestigiu pentru Polonia și o ușurare pentru greutățile familiale ale Jagiellonilor; posibilitatea de a dispune de forțele moldovene, fără de care nu se putea duce o luptă victorioasă cu turcii la Dunărea de Jos; folosirea resurselor materiale ale Moldovei, atît de necesare susținerii războiului. Din considerentele de mai sus, la care am mai adăuga situația geografică a Moldovei, ca o punte de legătură între Polonia și Marea Neagră, în planul de luptă cu turcii, conceput de regele polon Ioan Albert, în faza întia a războiului se prevedea cucerirea Moldovei și intrarea acestei țări în componența statului polon. După aceasta ar fi urmat executarea fazei a doua a planului de luptă: războiul cu turcii, probabil în cadrul cruciadei antiotomane puse la cale de Franța²¹.

Cum regele polon, deși fusese sfătuit chiar de propriul său frate, cardinalul Frederic, că mai bine să-l folosească pe Ștefan în lupta cu turcii, decît să-l înlocuiască cu Sigismund²², credea cu fermitate că datorită nemulțumirii unor boieri moldoveni față de domnul lor aceștia îi vor supune țara²³, a mers fără grijă împotriva lui Ștefan. Moldova însă nu s-a supus, iar dibăcia tactică a domnului moldovean a silit marea oaste polonă la retragere, fără să fi atins vreunul din țelurile ei. Cu acest act atît de neașteptat pentru regele polon se punea capăt și frumosului plan de alungare a turcilor de la Marea Neagră. Înfrîngerea, mai ales morală, a oastei polone,

²⁰ *Hustynskaja lietopiš* în „Scriptores rerum Polonicarum”, Tomus II, Kraków, 1874, p. 304; Liborius Naker's *Tagebuch über den Kriegszug des Hochmeisters Johann von Tiefen gegen die Türken im Jahre 1497*, în „Scriptores rerum Prussicarum”, V. Leipzig, 1874, p. 312, amănuntele de sub data de 26 august 1497. În continuare se va cita: Liborius Naker, *Tagebuch*.

²¹ Șerban Papacostea, *Țelurile campaniei lui Ioan Albert în Moldova (1497), un nou izvor*, în „Revista de istorie”, XXVII, 1974, 2, p. 262.

²² Wapowski, p. 24—25; Fr. Papée, *Jan Olbracht, z trzema rycinami i mapą* (Ioan Albert, cu trei gravuri și o hartă), Kraków, 1936, p. 135—136.

²³ O. Górka, *Białogród i Ksiąa a wyprawa r. 1497*. Bélograd (Akkerman) et la campagne de 1497, (Extras din „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”. Wydział II, Tom XXV, 1932. Zeszyt 1—6, Warszawa, 1933), p. 13—15; J. Garbacik, *Materiały*, doc. de la mijlocul lui iunie 1490 (nr. 6, p. 14—15 și nota 3, p. 15) și doc. de la sfîrșitul lui iunie 1490 (nr. 7, p. 16—17); Z. Kiereś, *Zagadnienie czarnomorskie*, p. 180 și urm.

a făcut imposibilă reluarea acestui plan. De aceea, cei care au consemnat în scris expediția polonă din 1497 au fost convinși că aceasta a fost întreprinsă numai pentru a-l lovi pe Ștefan, trîmbițatul război cu turcii fiind doar un pretext pentru a înșela vigilența lui Ștefan²⁴ și spre a nu-i lăsa timpul necesar să ia contramăsuri, ceea ce nu corespunde adevărului istoric. Regele polon era conștient că atacarea Moldovei însemna război cu turcii²⁵ pentru că aceștia n-ar fi permis niciodată ca Moldova să fie anexată de Polonia. De aceea, este o certitudine intenția regelui polon de a angaja lupta cu turcii²⁶ de îndată ce s-ar fi sfîrșit cucerirea Moldovei și pentru a putea susține această luptă cu cea mai mare putere europeană a vremii a pornit în campanie cu o mare armată dotată cu o puternică artilerie.

Dacă turcii n-ar fi bănuțit pe Ștefan că este înțeles, în secret, cu regele polon, ar fi început ei războiul cu polonii îndată ce aceștia au intrat în Moldova. Dar așa, cînd ei au avut certitudinea că Ștefan nu s-a înțeles cu Ioan Albert în dauna lor, acesta deja nu mai era o primejdie nici pentru Moldova nici pentru turci.

În hotărîrea sa de a-l înlocui pe Ștefan regele polon a avut și motive personale. Ioan Albert, pe vremea cînd nu era rege al Poloniei și se străduia să obțină coroana Ungariei, după moartea regelui Matei Corvin, pentru a putea înlătura pe propriul său frate, Vladislav, candidat la aceeași coroană, cerea lui Ștefan „în orice chip e posibil”, 12 000 — 15 000 ducați, precum și ajutor în oaste²⁷. Domnul Moldovei nu s-a lăsat ademenit de ceea ce-i spuneau solii lui Ioan Albert, că acesta îi este „bun amic” și „foarte dispus la prietenie frățească”²⁸ ci, gîndindu-se la marea primejdie care amenința Moldova²⁹ dacă reușeau planurile lui Ioan Albert, nu numai că nu i-a dat nici un ajutor, dar, după ce șansele lui Maximilian de Habsburg de a obține tronul Ungariei s-au arătat reduse, l-a părăsit pe acesta ajutîndu-l pe regele Boemiei, Vladislav, să ajungă rege al Ungariei. Fără a-i acorda o importanță hotărîtoare întîmplării de mai sus în alcătuirea planului de luptă cu turcii, cu primul obiectiv înlăturarea lui Ștefan, totuși, refuzul domnului Moldovei de a-l ajuta pe Ioan Albert l-a făcut pe acesta să fie mai receptiv la sugestiile boierului Mihul, stabilit în Polonia, în ceea ce privește posibilitatea ca boierii nemulțumiți din Moldova să-i predea țara.

²⁴ *Letopiseșul anonim al Moldovei și Letopiseșul de la Putna nr. I*, în „Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan”. Ed. revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 20, 52.

²⁵ Serban Papacostea, *Țelurile campaniei*, p. 262.

²⁶ *Cronica moldo-polonă și Cronica moldo-germană* (ambele în *Cronicile slavo-romne*, p. 37, 181).

²⁷ J. Garbaciak, *Materiały*, nr. 6, instrucțiunile din iunie 1490, p. 14.—15.

²⁸ *Ibidem*, instrucțiunile de la sfîrșitul lui iunie 1490, p. 16.

²⁹ *Istoria României*, București, 1962, II, p. 539.

Aici este locul să arătăm cum a explicat regele Ioan Albert fratelui său, Vladislav, printr-o solie din luna decembrie 1497³⁰, deci *ulterior* războiului cu Moldova, atacarea lui Ștefan: după marile cheltuieli făcute cu pregătirea expediției — trebuiau să comunice solii poloni regelui Vladislav — și când regele polon ajunsese cu oastea la „granițele Moldovei”, din motive necunoscute sau cedînd unor sugestii — aluzie discretă, în special la unguri³¹, Ștefan și-a schimbat atitudinea și împreună cu turcii a devastat ținutul Haliciului, arzînd mai multe localități. Trupele invadatoare au fost învinse „și dacă (turcii) n-ar fi fost apărați de moldoveni la care au ajuns prăzile, fără îndoială puțini dintre turci ar fi scăpat”. Peste cîteva zile numai — continuă instrucțiunile — „acest voievod a trimis o altă oaste de turci și tătari”, care a devastat Colomeea. În această oștire erau și mulți moldoveni³². Și de data aceasta turcii și tătarii au fost bătuti iar întreaga pradă luată³³. Despre soarta ostașilor moldoveni participanți la această a doua incursiune instrucțiunile nu spun nimic!

În continuare instrucțiunile cuprind amănunte care au intrat în cronica lui Miechowita, ediția a II-a, cenzurată și „aranjată” ca să placă: Ștefan a refuzat să dea ajutorul făgăduit regelui polon, s-a declarat supus al turcilor și „dușman al nostru (= Ioan Albert) și al țării noastre” (= Polonia). Domnul Moldovei ar mai fi spus — e de subliniat că tot acest pasaj din instrucțiuni se referă la ultima solie a logofătului Tăutu și a vistiernicului Isac, care s-a soldat cu arestarea lor — „că / Ștefan / mai degrabă ar voi să vină ca dușman împotriva noastră” (= a polonilor). Să analizăm, pe rînd, afirmațiile de mai sus, cuprinse în instrucțiuni, spre a se vedea că ele au fost integral inventate de regele Ioan Albert, pentru a avea față de Vladislav o justificare a atacării domnului Moldovei.

— Cele două atacuri moldo-turco-tătare nu sînt cunoscute de cronicile polone — și nu vedem de ce autorii acestora ar fi omis asemenea evenimente, mai ales că, după cum se spune în instrucțiuni, s-au soldat cu victorii ale ostașilor poloni — și nici de izvoarele narrative moldovene.

— După cum spun instrucțiunile, cele două atacuri au avut loc tocmai pe cînd oștile polone ajunseseră la granițele Moldovei. Aceasta s-a putut întîmpla în prima jumătate a lunii august³⁴ cînd încă Ștefan nu-și mobilizase oastea, operația aceasta făcîndu-se abia după arestarea solilor moldoveni la Coțmani. Dar chiar dacă oastea moldovenilor ar fi fost gata de

³⁰ J. Garbacik, *Materiały*, nr. 14, p. 30—35. Aceste instrucțiuni au fost publicate mai întîi de Anatol Lewicki, *Jan Olbracht o klesce bukowińskiej zr. 1497* (Ioan Albert despre înfrîngerea bucovineană din anul 1497), în „Kwartalnik historyczny”, VII, 1, 1893, p. 5—15.

³¹ Miechowita, II, p. CCCLI.

³² J. Garbacik, *Materiały*, nr. 14, p. 30—35.

³³ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 139—140, precum și J. Garbacik, *Problema tureckă în politica țărilor europene la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea*, în „VIII Powszechny zjazd historyków polskich w Krakowie” 14—17 września 1958. Referaty dyskusja. III Historia Polski od połowy XVIII wieku, Warszawa, 1960, p. 52—54. Cf. N. Iorga, *Studii istorice asupra lui Ștefan cel Mare*, București, 1899, p. 174 și nota 6.

³⁴ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 243.

luptă, cum ar fi putut Ștefan, când o atît de serioasă primejdie amenința Moldova, să-și slăbească apărarea țării trimitînd o oaste în Polonia într-o expediție care ar fi lăsat numeroasa armată polonă în flancul și în spatele acesteia? De aceea credem că regele polon a comunicat fratelui săufapte născocite.

O ultimă dovadă că cele două atacuri împotriva Poloniei sînt o născocire a regelui polon făcută cu scopul de a pune într-o cît mai proastă lumină pe Ștefan, în același timp scuzîndu-se pe el, este faptul că Haliciul și Colomeea erau departe de drumul pe care-l urmau oștile polone în înaintarea lor spre Moldova ³⁵, deci acestea nu puteau ataca pe invadatori, iar Polonia nu avea atunci alte oști.

Liborius Naker în „Jurnalul” său, izvor de prima mîină pentru anul 1497 căci autorul lui a participat la expediția condusă de regele Ioan Albert, spune categoric că n-a avut loc un atac împotriva Colomeei în timp ce oastea polonă înainta spre Moldova ³⁶, ceea ce confirmă ce am spus noi mai sus.

E de subliniat că regele polon, spre a avea o justificare a arestării solilor lui Ștefan, logofătul Tăutu și vistiernicul Isac — fapt condamnat chiar de Wapowski ³⁷ — implică pe solii moldoveni în inventatul atac moldo-turco-tătar asupra Colomeei ³⁸.

Instrucțiunile regelui polon continuă : față de marea primejdie pentru creștini cauzată de atitudinea lui Ștefan, regele Ioan Albert a fost silit, nu atît pentru a se răzbuna pe el, „cît pentru a-și pregăti o cale mai sigură spre a duce la capăt lucrul început” să întoarcă armele pe care le pregătise pentru ajutorarea domnului moldovean, împotriva lui ³⁹. (E de subliniat că ideea aceasta se găsește și în ediția a doua a cronicii lui Miechowita, dovadă că cenzorul ediției întîia a cronicii s-a inspirat din instrucțiuni ⁴⁰). Fraza aceasta a regelui polon explică bine rostul născocirilor din instrucțiunile analizate critic de noi.

³⁵ *Ibidem*, harta anexată lucrării.

³⁶ Liborius Naker, *Tagebuch*, p. 289, 301—302; Ion Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, București, 1914, p. 142—143.

³⁷ Wapowski, p. 25—26.

³⁸ J. Garbacik, *Materiały*, nr. 14, p. 31—32.

³⁹ *Ibidem*, p. 32. O traducere a acestui document în Eduard Fischer, *Bătălia din Codrul Cosminului. Războiul dintre Ștefan cel Mare și Regele polon Ioan Albert în anul 1497 cu schițe de plan*. Traducere de căpitanul I. Strișca, București, 1904. Instrucțiunile date de Ioan Albert solilor săi au fost republicate de Anatol Lewicki în *Codex epistolaris decimi quinti*, Tomus III, w Krakowie, 1894, nr. 427, p. 443—447. (Editionum Colegii historici Academiae Litterarum cracoviensis Nr. 52. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Tomus XIV). În discursul pe care l-a ținut Nicolae Rossenberger, consilier și ambasador al regelui Poloniei la dieta din Freiburg, se susțineau aceleași lucruri ca și în instrucțiuni. După cum se vede, cu orice mijloace, regele Ioan Albert voia să-și refacă prestigiul zdruncinat, vezi N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p. 66.

⁴⁰ Miechowita, II, p. CCCLI.

EFFECTIVELE OȘTILOR CARE S-AU ÎNFRUNTAT ÎN ANUL 1497

a). *Efectivele oastei polone* cu care a intrat regele Ioan Albert în Moldova nu se cunosc cu precizie. Cifrele care se dau variază și sînt discutabile. Un lucru e sigur : oastea trebuie să fi avut un efectiv mare căci lupta cu turcii însemna confruntarea cu cea mai mare putere europeană a vremii. Oastea turcească era numeroasă, bine pregătită și cu un moral ridicat, asta o știau și polonii, deci nu puteau pleca să înfrunte o atît de mare putere decît cu forțe corespunzătoare tăriei inamicului. Cronicarul Wapowski dă ca total al oastei polone cifra de 80 000⁴¹. Doi florentini care erau în oastea polonă cu ocazia campaniei din anul 1497 dau aceeași cifră de 80 000⁴². Interpretîndu-se eronat o informație găsită în Arhivele din Viena, datată Buda, 18 octombrie 1497⁴³, un istoric polon se oprește la numărul de 50 000 ostași, în care include, nu numai nebazat pe nimic, dar chiar contrar celor afirmate de Wapowski⁴⁴, și personalul auxiliar al oastei, rîndași, vizitii etc⁴⁵. Or, documentul găsit la Viena spune că oastea regelui polon avea „mai mult de 50 000 ostași de valoare”⁴⁶ și nici un cuvînt despre faptul că în acest număr ar fi intrat și auxiliarii.

În ceea ce privește personalul auxiliar al oastei polone cronicarul Wapowski îl socoate pe acesta cam la jumătatea numărului ostașilor, decî vreo 40 000. Cronicarul polon însă subliniază că personalul auxiliar nu intră în numărul de 80 000 al ostașilor⁴⁷.

Față de cele de mai sus noi înclinăm spre numărul de ostași dat de Wapowski, nesocotindu-l deloc exagerat⁴⁸. În sprijinul afirmației noastre vine și un document din 16 decembrie 1497, găsit de Iorga în Arhivele statului din Königsberg. Documentul spune că oastea polonă ar fi fost de „peste o sută de mii”⁴⁹. Deci, dacă la numărul de 80 000 luptători dat de Wapowski se adaugă personalul auxiliar care, tot după cum spune Wapowski, se ridică la vreo 40 000, se ajunge la numărul dat de documentul prusian.

⁴¹ Wapowski, p. 27.

⁴² Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 138; cf. Tadeusz Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce* (Istoria războaelor și a științei militare în Polonia), tom. I, Kraków, 1912, p. 190.

⁴³ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 106.

⁴⁴ Wapowski, p. 27.

⁴⁵ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 138.

⁴⁶ „mer dann 50 000 werlichen lewt”. Documentul nu este inedit. A fost publicat de Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 106.

⁴⁷ Wapowski, p. 27.

⁴⁸ Pe cîmpiile Podoliei regele polon și-a trecut oștile în revistă. Wapowski, p. 25, scrie despre această trecere în revistă arătînd că oștile erau numercașe și nu era îndoială că turcii vor fi învinși : „copias omnes suas recensuit, *que tales ac tantae erant*, ut cum omni Turcorum potencia facile congregari ac vincere non dubitaret”.

⁴⁹ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilei*, nr. XIX, p. 310; Leonid Arbusow, *Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch*. Zweite Abtheilung, Band 1.1494 Ende Mai—1500, Riga, Moskau, 1900, documentul din 18 dec. 1497, p. 454. În acest document se spune că puterea regelui polon era „uff hundirt tusint man”. În continuare se va cita : Arbusow, *Urkundenbuch*.

Artileria oastei polone, de asemenea, era impunătoare prin numărul de guri de foc, aproape 200, după cum spune istoricul polon Papée⁵⁰.

Reducînd, fără temei, numărul de ostași poloni participanți la campania din anul 1497, istoricul Papée a redus și numărul de care dat de Wapowski, de la „aproximativ” 30 000⁵¹, la un număr de cîteva mii, pe care nu-l fixează, în temeiul relației Cavalerilor teutoni din 18 dec. 1497, care spune că în lupta din Codrul Cosminului polonii au pierdut 6 000 de care ale regelui⁵² și o mare cantitate de care ale șleahței⁵³. Nu vedem cum pe baza pierderilor de care se poate combate afirmația lui Wapowski!

b) *Efectivele oastei moldovene*⁵⁴ cu care a făcut față Ștefan numeroasei armate polone nu se cunosc, căci izvoarele istorice ori tac în această chestiune, ori dau cifre exagerate, de la 40 000⁵⁵, cum spune cronicarul Wapowski, la 60 000, așa cum afirmă un izvor turcesc⁵⁶.

S-a încercat să se dovedească buna informație a lui Wapowski în ceea ce privește totalul oastei care a luptat sub comanda domnului Moldovei făcîndu-se următoarea socoteală: oastea alcătuită din moldoveni, 18 000 oameni⁵⁷; ajutoarele turco-tătaro-muntene „cel puțin 10 000” oameni; 12 000 ostași aduși în Moldova de voievodul Transilvaniei Bartolomeu Drágffy, plus garnizoana Sucevei. În total, Ștefan s-ar fi opus regelui Poloniei cu peste 40 000 de ostași⁵⁸. Deși socoteala matematică este corectă, izvoarele istorice ne arată, fără putință de tăgadă, că este cu totul greșită și iată de ce: cei 12 000 ostași aduși în ajutor lui Ștefan de voievodul Transilvaniei⁵⁹ s-au retras din Moldova îndată ce s-a încheiat armistițiul de la Suceava și n-au participat la lupta cu polonii nici la Suceava,

⁵⁰ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 134. Pentru a se putea face o comparație mențiorăm că la expediția din Moldova din anul 1686 Sobieski avea 40 000 ostași, 150 000 auxiliari și numai 100 de tunuri, vezi Fr. Papée, *Jan Olbracht*, nota 3, p. 134.

⁵¹ Wapowski, p. 27.

⁵² Informație greșită. Vom reveni asupra acestui amănunt acolo unde vom discuta pierderile polone.

⁵³ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 137. O relație din aceeași sursă, datată 16 dec. 1497, dă cam același număr de care pierdute (vezi N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilieii*, nr. XIX, p. 310).

⁵⁴ Deoarece sub ordinele lui Ștefan, în afară de moldoveni, au luptat turci, români din Țara Românească, tătari și unguri, de acum înainte oastea moldovcană vom numi-o „oastea de sub comanda lui Ștefan” (sau a domnului Moldovei).

⁵⁵ Wapowski, p. 27. Pentru oastea lui Ștefan să se vadă și L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów* (Istoria Marelui Principat al Lituaniiei în timpul Jagiellonilor), I, Warszawa, 1930, nota 5, p. 433.

⁵⁶ O. Górka, *Nieznany żywot Bajezida II źródłem dla wyprawy czarnomorskiej i najazdów Turków za Jana Olbrachta* (O biografie necunoscută a lui Baiazid al II-lea, izvor pentru expediția la Marea Neagră și pentru năvălirile turcilor în timpul lui Ican Albert), în „Kwartalnik historyczny”, LII/3, I, 1938, p. 402–404. Exagerarea izvorului turcesc este recunoscută și de Górka.

⁵⁷ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 146. Istoricul polon nu indică de unde ia informația.

⁵⁸ *Ibidem*. Istoricul care face socoteala de mai sus vrea să ne convingă că oștile moldopolone au fost aproape egale. (Istoricul polon se gîndește la numărul de 50 000 ostași poloni la care s-a oprit el, ceea ce, am arătat, nu corespunde realității).

⁵⁹ Stanisław Lukas, *O rzekomej wyprawie*, p. 7.

nici ulterior⁶⁰, și nu pot fi socotiți ca făcînd parte din armata moldoveană care a înfruntat oastea polonă. Apoi ostașii care alcătuiau garnizoana Sucevei, după grelele încercări prin care au trecut, nu știm dacă au mai fost folosiți de Ștefan la lupta cu regele polon.

Totalul de „cel puțin 10 000”⁶¹ de turci, tătari și români veniți din Țara Românească nu corespunde, nici măcar cu aproximație, realității, deoarece izvoarele istorice, atunci cînd vorbesc de numărul ostașilor turci, se contrazic. Astfel în timp ce un document din Buda, datat 18 oct. 1497, dă numărul de 20 000 de turci, „sau chiar mai mult”⁶², cronica lui Sa’adeddin Hodja Efendi, *Tadj-üt-tevarih*, precum și cronica lui Kodja Husein, *Beda’i ul-veka’i*, vorbesc numai de 600 ostași turci trimiși în ajutor domnului Moldovei⁶³. Luînd în considerare că izvoarele turcești, de obicei, în ceea ce privește efectivele oștilor, sînt neprecise⁶⁴, nu putem să acordăm încredere datelor citate mai sus. Noi am fi înclinați să admitem ca adevărat numărul de 2 000 ostași turci dat de *Letopisețul anonim al Moldovei*⁶⁵, cu atît mai mult cu cît un izvor slav răsăritean socotește toate ajutoarele militare date lui Ștefan, turci, munteni — izvoarele moldovene nu dau numărul de ostași români din Țara Românească — și unguri, numai la „cîteva mii de oameni”⁶⁶, ceea ce ne dă dreptul să afirmăm că domnul Moldovei n-a avut un număr prea mare de ostași turci în războiul din anul 1497. Era și firesc să fie așa, deoarece turcii, așa cum am mai spus, bănuind pe domnul Moldovei de înțelegere cu regele Ioan Albert⁶⁷ și temîndu-se să nu cadă în vreo cursă pusă la cale de cei doi, a trimis în Moldova un corp mai mic, mai mult cu rol de supraveghere decît de oaste luptătoare, rămînînd să intervină, la caz de nevoie, cu forțele pe care le țineau masate în sudul Dunării.

Avem și o dovadă sigură că Ștefan, tocmai din cauza micului număr de ostași turci veniți în Moldova, pentru a induce în eroare pe regele polon

⁶⁰ Ion Sabău, *Relațiile politice dintre Moldova și Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare în Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 235. Necunoscîndu-se toate izvoarele istorice, afirmația greșită a istoricului Papée a intrat și într-o lucrare mai recentă (vezi: Zdzisław Spieralski, *Po klesce bukowińskiej 1497 roku. Pierwsze najazdy turków na Polskę* (După înfrîngerea din Bucovina în anul 1497. Primile năvăliri ale turcilor în Polonia), în „Studia i materiały do historii wojskowości”, IX/1, Warszawa, 1963, p. 47 (Wojskowy Instytut Historyczny. Zakład historii dawnego wojska polskiego).

⁶¹ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 146; vezi părerea lui Górka, *Białogród i Kilja*, p. 17.

⁶² N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 106.

⁶³ Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, *Cronici turcești privind Țările române. Extrase*, vol. I, *Sec. XV — mijlocul sec. XVII*, București, 1966, p. 330 — 465 (*Acad. R. S. România. Institutul de Istorie „N. Iorga” și Institutul de studii sud-est europene. Izvoare orientale privind istoria României*, I). În continuare se va cita: *Cronici turcești*, I.

⁶⁴ O. Górka, *Nieznaný život*, p. 402—403.

⁶⁵ *Cronicile slavo-române*, p. 12, 21; Ureche, p. 104.

⁶⁶ *Spisok Bihovşa* în „Polnoe sobranie russkih letopisei”, XVII, S. Peterburg, 1907, col. 556.

⁶⁷ L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, I, p. 432; idem, *Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne* (Polonia Jagiellonilor. Istorie politică), Lwów, 1936, p. 159. Cf. Ludovici Tuberonis *Commentariorum*, (citată după N. Orghidan, *Ce spun cronicarii streini despre Ștefan cel Mare*, București, 1915, p. 90).

și a-l face să creadă că detașamentul trimis de Poartă era mai mare, și-a îmbrăcat ostași de ai săi — un izvor dă numărul de 4 000 oameni ⁶⁸, un altul 5 000 — 6 000 oameni ⁶⁹ — în haine turcești și în același timp a răspîndit vestea, care a ajuns la urechile regelui polon, că turcii au venit în număr mare în Moldova ⁷⁰. Ostașii moldoveni îmbrăcați în straie turcești au luptat împreună cu ostașii turci adevărați ⁷¹.

De remarcat că nici un izvor moldovean, polon, turc sau slav răsăritean nu dă numărul tătarilor care ar fi luptat de partea moldovenilor. Prezența lor însă în Moldova este confirmată de Wapowski ⁷².

De partea lui Ștefan au mai luptat și unguri ⁷³ — amănunt necunoscut de izvoarele moldovene — al căror număr nu se cunoaște.

După spusele lui Ureche, la lupta din Codrul Cosminului ar fi participat și țărani neîncadrați în oastea regulată moldoveană ⁷⁴.

MAI ERA ȘTEFAN VASALUL REGELUI POLON ÎN ANUL 1497?

Întrebarea este firească întrucît s-a afirmat că domnul Moldovei, prin refuzul său, în ultimul moment, de a-i permite regelui polon trecerea prin Moldova spre Chilia și Cetatea Albă și-ar fi încălcat obligațiile de vasal ⁷⁵ atrăgîndu-și, pe drept, prin această opunere, urgia regească. Vom arăta deocamdată că domnul Moldovei s-a opus cu toată energia, prin solii săi, înaintării oastei polone, numai atunci cînd a constatat că regele polon apucase pe alt drum decît pe acela pe care îl indicase el spre a ajunge la cetățile Chilia și Cetatea Albă. Această schimbare de drum l-a convins pe Ștefan că regele Ioan Albert venea împotriva sa. Era dreptul său să se apere de această agresiune nejustificată, cu atît mai mult cu cît el era hotărît să participe cu toate forțele sale, alături de poloni, la lupta cu turcii.

Înainte de a intra în tratarea problemei vom face o subliniere : pentru dovedirea vasalității lui Ștefan față de regele polon avem un document. Ieșirea din vasalitate, cum nu se făcea prin acte scrise, o putem dovedi

⁶⁸ Cronica lui Saad-ed-din, ed. I. I. Sękowski, *Collectanea z dziejopisów tureckich. Tom pierwszy* (Extrase din cronicarii turci, vol. I), w Warszawie, 1824, p. 74.

⁶⁹ Kodja Husein, *Beda'i ul-veka'i*, în *Cronici turcești*, I, p. 465.

⁷⁰ Ludovici Tuberonis *Commentariorum...* (citat după N. Orghidan, *Ce spun cronicarii streini*, p. 91).

⁷¹ Cronica lui Saad-ed-din, ed. Sękowski, p. 75 ; Kodja Husein, *Beda'i ul-veka'i* (în *Cronici turcești*, I, p. 466).

⁷² Wapowski, p. 29.

⁷³ O însemnare din „Jurnalul” lui Liborius Naker, datată 26 oct. 1497 (L. Naker, *Tagebuch*, p. 313) ; Un raport la dieta ungară din 20 noiembrie 1497 (O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 398) ; Gh. Duzinchevici, *A participat Ștefan cel Mare la lupta din Codrul Cosminului?*, în volumul *Omagiu lui Ioan Lupăș*, București, 1943, p. 239—240.

⁷⁴ Ureche, p. 104. Pentru schimbările survenite în structura oastei moldovene : Barbu T. Cîmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare* în „Studii cu privire la Ștefan cel Mare”, București, 1956, p. 96 ; idem, *Ideile călăuzitoare ale politicii lui Ștefan cel Mare* în „Studii”, X/4, 1957, p. 63 ; *Istoria României*, II, p. 530—538.

⁷⁵ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 143, 219.

numai cu fapte precise, și acestea sînt destule pentru a risipi orice îndoială. Dar mai întii să vedem ce era actul de închinare de la Colomeea în concepția domnului Moldovei : un tratat de alianță cu regele polon, dat în forma pe care i-a cerut-o acesta, adică jurămînt de vasalitate. Actul de la Colomeea a fost înlăturarea ultimului obstacol care împiedica Polonia să-l ajute pe Ștefan în lupta cu turcii pentru recîștigarea cetăților Chilia și Cetatea Albă ⁷⁶. Și nu numai domnul Moldovei gîndea așa, ci chiar și regele polon care, la 4 septembrie 1485, în salvconductul pe care i-l trimitea din Colomeea unde-l aștepta, îi scria, atît pentru a-l îndemna să vină, cît și pentru a i arăta că și el este interesat în lupta cu turcii ; „... și trebuie să cădem la înțelegere, să avem un tratat împotriva păgînilor, dușmanii noștri”. Încheierea unui asemenea tratat era condiționată însă, în salvconductul chiar, de depunerea jurămîntului omagial ⁷⁷. Ștefan a depus jurămîntul știind că Polonia era direct interesată să recucerească cetățile sudice moldovene ⁷⁸. Din aceste motive, ulterior depunerii jurămîntului, Ștefan aștepta cu încredere încheierea tratatului antiotoman pe care i-l făgăduise regele polon prin salvconductul din 4 sept. 1485. Clauza din actul de închinare de la Colomeea prin care regele Cazimir își asuma *implicit* angajamentul de a recupera cetățile cucerite de turci nu e o dovadă a intenției sale reale de a intra în acțiune împotriva Imperiului otoman? Ulterior însă, cu toate strădaniile sale de a-și aduna forțe, convingîndu-se că Polonia este prea slabă spre a se măsura cu turcii ⁷⁹, regele polon s-a temut să-i provoace, iar din anul 1486 a solicitat chiar Veneția să medieze la Poartă ⁸⁰ pentru a se ajunge la împăcare.

Cei ce-l acuză pe Ștefan că și-ar fi încălcat angajamentele de vasal asumate prin actul de închinare de la Colomeea uită că și regele polon Cazimir și-a asumat anumite obligații față de proaspătul său vasal și nu le-a îndeplinit. Trebuie luat în considerare faptul că odată cu depunerea jurămîntului de vasalitate de către domnul Moldovei inițiativa luptei antiotomane era exclusiv în mîna regelui polon. Ce a făcut acesta în spiritul înțelegerii de la Colomeea? A dat lui Ștefan un neînsemnat ajutor de cavalerie grea ⁸¹ cînd acesta s-a reîntors în Moldova după închinarea de la Colomeea

⁷⁶ Zdzisław Spieralski, *Z dziejów wojen polsko-moldawskich. Sprawa pokucka do wstąpienia na tron Zygmunta I* (Din istoria războaielor polono-moldovenești. Chestiunea Pocuției pînă la urcarea pe tron a lui Sigismund I), în „Studia i materiały do historii wojskowości”, XI/2, Warszawa, 1965, p. 73; Șerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului. Poziția internațională a Moldovei la sfîrșitul secolului al XV-lea*, în „Romanoslavica”, XVII/1970, p. 533.

⁷⁷ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 378.

⁷⁸ L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego, I*, p. 398. Iată ce spune acest istoric polon relativ la ocuparea Chilie și Cetății Albe de către turci : faptul acesta „a fost o lovitură pentru toate țările Jagiellonice din punct de vedere politic, militar, economic, comercial, cultural, social, ba chiar și religios”.

⁷⁹ Karol Gorski Marian Biskup, *Położenie i sytuacja międzynarodowa Polski w II połowie XV wsi ku* (Poziția și situația internațională a Poloniei în a doua jumătate a secolului al XV-lea), în vol. „II Powozeczny zjazd historyków polskich w Krakowie” 14—17 września 1958, Warszawa, 1960, p. 15, 16, 20, 22, 26.

⁸⁰ Șerban Papacostea, *De la Colomeea*, p. 535.

⁸¹ Zdzisław Spieralski, *Z dziejów wojen*, p. 73.

și atîta tot. În timp ce domnul Moldovei aștepta ca regele Cazimir să-i ceară să se pregătească pentru războiul cu turcii, acesta căuta să obțină de la Poartă, prin tratative — acțiune care de la început era sortită eșecului — cetățile sudice moldovene⁸². Astfel Ștefan, văzîndu-se rămas singur în fața primejdiei turcești, căreia numai cu propriile sale forțe nu-i putea face față, a fost silit — după cum singur o mărturisea — să se apropie de turci⁸³. Nu încercăm să stabilim această dată⁸⁴ deoarece pentru rezolvarea problemei, fiind nevoie de o discuție mai amplă, ne-am îndepărta de la rostul studiului nostru. Ținem doar să afirmăm că atacul regelui polon l-a găsit pe Ștefan în bune raporturi cu turcii.

Nemaisimțîndu-se legat cu ceva de regele Cazimir⁸⁵ domnul Moldovei a acționat repede spre a ieși din izolare și pentru a nu fi singur în fața marii puteri turcești care se putea dezlănțui oricînd. În anul 1489 a recunoscut suzeranitatea regelui Ungariei Matei Corvin⁸⁶. De fapt, prin noua orientare politică se reîntorcea de nevoie la vechea legătură cu acest rege, consfințită prin actul pe care l-a dat din Iași la 12 iulie 1475⁸⁷. Interesant este că domnul Moldovei — și aici se vede că acesta avea încă bune sentimente pentru Polonia — se angaja prin actul din 1475 să ajute cu oști pe regele Ungariei, „cu care predecesorii noștri — spune Ștefan — au avut totdeauna <asigurată> liniștea <izvorită din> legătura prietenească” (confederationis pacem), împotriva tuturor dușmanilor cu excepția Poloniei. Ștefan, după cum se vede, își rezerva dreptul să mențină și prietenia Poloniei, în vederea unei colaborări în lupta antiotomană, țel permanent al său. A trebuit să vină dramaticul an 1497 pentru ca, ulterior războiului, în anul 1499, de nevoie mai mult decît de voie, regele Ioan Albert, să adere la coaliția antiotomană pe picior de egalitate deplină cu Ștefan⁸⁸.

Temîndu-se ca regii poloni, Cazimir și urmașul acestuia, Ioan Albert, să nu întreprindă împotriva sa vreo acțiune armată, ca represalii pentru trecerea de partea regelui Ungariei, Ștefan a făcut incursiuni preventive pe teritoriul polon în anii 1489, 1490 și 1493.

⁸² N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului românesc*, București, 1904, p. 213; I. Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, p. 125—127.

⁸³ Șerban Papacostea, *De la Colomeea*, p. 536.

⁸⁴ Pentru raporturile Moldovei cu Poarta se pot consulta lucrările: A. Decei, *Tratatul de pace — sulhnâme — încheiat între sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare, la 1479*, în „Revista istorică română”, XV, p. 483—485, 494; *Istoria României*, II, p. 528; Zdzisław Spieralski, *Po kłesce bukowskińskiej*, p. 46; Șerban Papacostea, *De la Colomeea*, p. 535, nota 3; Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri și pînă astăzi*, București, 1971, p. 317.

⁸⁵ I. Ursu, *Relațiunile Moldovei cu Polonia pînă la moartea lui Ștefan cel Mare*, Piatra-Neamț, 1900, p. 131, 141—142; Jan Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej, tom drugi (od roku 1333—1506)* (Istoria Poloniei medievale, vol. II de la anul 1333—1506), Kraków, 1926, p. 422.

⁸⁶ I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 202; A. Boldur, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare într-o nouă lumină* în „Studii și cercetări istorice”, XVIII, Iași, 1943, p. 48; Șerban Papacostea, *De la Colomeea*, p. 535—536.

⁸⁷ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 331—336. Asupra sensului acestui act vezi I. Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, p. 61, precum și *Istoria României*, II, p. 518.

⁸⁸ I. Ursu, *Relațiunile Moldovei cu Polonia*, p. 107.

În anul 1492, Ștefan încheie alianță cu tătarii și Moscova ⁸⁹.

Față de toate cele de mai sus credem că se poate afirma cu certitudine : cu mulți ani înainte de anul 1497 Ștefan nu mai era de fapt vasalul regelui polon ⁹⁰, deci nu mai avea nici o obligație față de acesta.

În legătură cu „reîntoarcerea lui Ștefan în orbita Ungariei” ⁹¹, cronicarul german Caspar Weinreich afirmă că, deoarece polonii l-au înștiințat că nu-i pot da nici un ajutor împotriva tătarilor și turcilor așa cum i se făgăduise, acesta, numai după ce papa l-a deslegat de jurământul pe care-l făcuse regelui polon, a depus jurământ regelui Ungariei ⁹². Este greu de admis că Ștefan, care totdeauna s-a sprijinit pe sabia și mintea sa ascuțită de diplomat înăscut, pentru a scoate Moldova victorioasă față de toți acei care rivneau la teritoriul ei, să-și fi subordonat alegerea alianțelor de hotărârile papei ⁹³. Pendularea lui Ștefan între cei doi regi, ai Ungariei și Poloniei, nu este o dovadă de nehotărâre, de slăbiciune, ci de o mare abilitate diplomatică. Domnul Moldovei a manevrat atât de bine în politica externă a țării sale încât a știut să profite de faptul că fiecare din cei doi regi dorea să-i fie suzeran. Se apropia de acela care-i dădea cele mai mari garanții că Moldova va trage foloase. Ștefan a folosit cu abilitate rivalitatea dintre Polonia și Ungaria, nu numai în vremea lui Matei Corvin, dar și în zilele succesoriului acestuia, când pe tronul celor două țări se aflau doi frați din familia Iagiellonă. În Vladislav Iagiello, regele Boemiei și al Ungariei, el a găsit chiar un apărător vajnic, a cărui atitudine l-a ajutat să iasă victorios în 1497 ; pe un alt Iagiellon, Alexandru, mare principe al Lituaniei l-a împiedicat să ia parte la campania regelui Ioan Albert ⁹⁴. Ei bine, Weinreich a înregistrat în opera sa, în mod eronat însă, zvonurile care i-au ajuns la ureche, în legătură cu demersurile regilor Matei Corvin și Cazimir ⁹⁵, la papă, în legătură cu drepturile lor de suzeranitate asupra lui Ștefan, adăugând și o interpretare personală a sa. Pasajul respectiv din cronică a fost explicat bine de istoricul Șerban Papacostea. Papa — spune acesta — „pentru a facilita apropierea dintre Moldova și Ungaria” constatând că regele Cazimir nu

⁸⁹ A. Boldur, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare*, p. 48—51 ; V. Costăchel, *Relațiile dintre Moldova și Rusia în timpul lui Ștefan cel Mare* în „Studii cu privire la Ștefan cel Mare”, p. 180 181, 189, 190, 191—192.

⁹⁰ Ioan D. Condurachi, *Suzeranitatea ungaro-polonă și efectele ei asupra suveranității Principatelor române până la 1500*, Cernăuți, 1923, p. 8—9.

⁹¹ I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, p. 202.

⁹² Caspar Weinreich, *Danziger Chronik* în „Scriptores rerum Prussicarum”, IV, Leipzig, 1870, p. 778 779.

⁹³ E de luat în considerare că la sfârșitul secolului al XV-lea, când apartenența la un cult sau altul conta mult, era o imposibilitate pentru domnul Moldovei, strâns legat de biserică să trăn oșească, să se fi adresat capului bisericii romano-catolice pentru dezlegarea de jurământ iar acesta s o fi acordat unui „schismatic”.

⁹⁴ Pentru încercările domnului Moldovei de a-și apropia Lituania vezi Șerban Papacostea, *D la C l mea*, p. 542 543.

⁹⁵ Hurmu aki Densușianu, II, nr. CCLXI, p. 291—293, nr. CCLXXXI, p. 316.

și-a îndeplinit obligațiile sale de suzeran, a declarat nul și jurământul depus de Ștefan la Colomeea, anulând prin aceasta chiar legătura de vasalitate care lega Moldova de Polonia ⁹⁶. Așadar, dezlegarea de jurământ n-a cerut-o Ștefan. Este corectarea pe care o aducem cronicii lui Weinreich.

TRATATIVELE MOLDO-POLONE ÎN VEDEREA COLABORĂRII ÎN LUPTA CU TURCII

Sugerându-i-se de când era copil că are de îndeplinit o misiune istorică ⁹⁷ regele Ioan Albert era avid de glorie, putere ⁹⁸ și ardea de dorința de a îndeplini acțiuni care să-i mărească faima. Nu e de mirare deci că atunci când italianul Filippo Buonaccorsi Callimach, pripășit la curtea regelui Cazimir, a ajuns, începând de pe la sfârșitul anului 1493, sfetnicul regelui Ioan Albert, l-a putut ușor influența pe acesta pentru a întreprinde campania din anul 1497, neîndoindu-se că papa și Veneția, dacă nu vor sprijini financiar expediția, vor face măcar presiuni asupra Ungariei spre a colabora cu Polonia ⁹⁹. Pînă în noiembrie 1496, când a murit, Callimach a lucrat la organizarea expediției ¹⁰⁰. Sfetnicul de taină regal, încadrându-se în aspirațiile dinastice ale Jagiellonilor ¹⁰¹ de a se întinde pînă la Marea Neagră ¹⁰², aspirații bine exprimate de episcopul-cardinal Zbigniew Oleśnicki încă mai de mult ¹⁰³, era pentru cucerirea prin război a cetăților sudice moldovene ¹⁰⁴ căzute în mîna turcilor. În viziunea regelui polon lupta cu turcii

⁹⁶ Șerban Papacostea, *De la Colomeea*, p. 536, nota 1.

⁹⁷ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 218, 225; P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor*, p. 209–211.

⁹⁸ Bielski, p. 896; Martini Cromeri, *De origine et rebus polonorum libri XXX. Tertium ab authore diligenter recogniti*, Basileae, 1568, p. 431.

⁹⁹ J. Garbacik, *Jan I Olbracht*, în *Polski Słownik Biograficzny*, X, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962–1964.

¹⁰⁰ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 127; J. Garbacik, *Kallimach jako dyplomata i polityk* (Callimach ca diplomat și om politic), Kraków, 1948, p. 137 (*Polska Akad. Um., Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego. Seria II. T.XLIX. Nr. 4*); idem, *Ze studiów nad Polską polityką zagraniczną na przełomie XV i XVI w. w świetle nowo odkrytych źródeł w Zagrzebiu* (Din studiile asupra politicii externe a Poloniei la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul sec. al XVI-lea, în lumina izvoarelor nou descoperite la Zagreb), în *Dziesięciolecie Wyższej szkoły pedagogicznej w Krakowie 1946–1956. Zbiór rozpraw i artykułów*, Kraków, 1957, p. 352–355.

¹⁰¹ J. Garbacik, *Kallimach*, p. 136, cf. L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, I, p. 398.

¹⁰² J. Garbacik, *Jan I Olbracht*, în *Polski Słownik Biograficzny*, X. Fără temei se afirmă că Ștefan nu era binevoitor față de aspirațiile polone la Marea Neagră (vezi Zdzisław Spieralski, *Po klęsce Bukowińskiej*, p. 45) și de aceea s-a plănuțit înlocuirea lui cu Sigismund. Învățatul polon nu ia în considerație că „aspirațiile” regelui Ioan Albert erau subordonarea absolută a Moldovei și că Ștefan s-a opus nu luptei cu turcii ci planului regal, care, dacă reușea, însemna pierderea independenței Moldovei. Or, domnul acestei țări n-a îngăduit nici unei puteri realizarea unui asemenea plan. Ungaria s-a opus aspirațiilor polone asupra Moldovei nu pentru că ar fi indemnăt-o turcii (vezi J. Garbacik, *Problem turecki w polityce państw europejskich*, p. 55) ci pentru că prietenia cu Moldova lui Ștefan era o apărare față de primejdia turcească (*ibidem*, p. 47).

¹⁰³ Karol Górski-Marian Biskup, *Położenie i sytuacja międzynarodowa Polski*, p. 15.

¹⁰⁴ J. Garbacik, *Kallimach*, p. 145.

trebuia să aibă drept rezultat ocuparea chiar și a Bugeacului, spre a se pune capăt năvălirilor turco-tătare, precum și a Cafei ¹⁰⁵.

Regele polon și-a dat seama că numai cu ajutorul masiv al șleahței poate să-și organizeze o armată numeroasă. Dar șleahța, care încetase să mai fie războinică și nu vedea în expediția contra turcilor o acțiune vitală pentru apărarea Poloniei ci mai degrabă o întreprindere a familiei Jagiellonilor pentru a-și consolida puterea, ceea ce o îngrijora mult, nu s-a lăsat înduplecată ușor, mai ales că Ștefan era stimat și temut în Polonia. Pentru a învinge inerția șleahței și pentru a o stimula, regele Ioan Albert, odată cu răspîndirea veștii că Polonia este amenințată de un atac moldo-turc cărui trebuie să i se facă față printr-o pregătire serioasă, l-a schimbat pe vicecancelarul Grigore din Lubraniec, precum și pe mai mulți staroști generali ¹⁰⁶.

Planul de luptă al regelui polon a fost greșit conceput și slab executat.

După cum spun cercetătorii poloni competenți, armata regelui polon era slab organizată și înarmată și lăsa de dorit sub raportul disciplinei. Comar dantul ei suprem, regele, era șovăitor, neîndemînatic, încît a produs nemulțumire între ostași ¹⁰⁷.

Dar nu numai aceste lipsuri au dus la eșec : mai ales momentul începerii acțiunii n-a fost bine ales ¹⁰⁸. Regele Ioan Albert nu și-a dat seama că turcii nu puteau fi înfrinți numai de oastea unei singure țări. El a pornit în campanie numai cu propriile sale forțe ¹⁰⁹, fratele Vladislav, regele Ungariei, neputîndu-l ajuta căci avea pace cu turcii (mai tîrziu, după ce Ioan Albert a intrat în Moldova, i-a fost acestuia chiar potrivnic), iar celălalt frate din Lituania, Alexandru, deși ar fi dorit să-l ajute, deoarece era direct interesat în zdrobirea turco-tătariilor ¹¹⁰, nu era secondat de nobilimea

¹⁰⁵ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 218; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, I, p. 426; idem, *Polska Jagiellonów*, p. 158; *Hurmuzaki-Densușianu*, II/2, doc. nr. CCCXLIII, p. 385.

¹⁰⁶ Karol Górski- Marian Biskup, *Położenie i sytuacja międzynarodowa Polski*, p. 26.

¹⁰⁷ Jan Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, II, p. 449; Marjan Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*. Wydanie trzecie, zmienione i powiększone, (Schită a istoriei organizației militare în Polonia, ed. a III-a, schimbată și mărită), Kraków, 1929, p. 33; O. Górka, *Białogród i Kijów*, p. 12—13; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 218; *Historia Polski*. Tom I do roku 1764. Część II od połowy XV w., Warszawa, 1958, p. 310; *Zarys dziejów wojskowości polskiej*, I, p. 256 257 și nota 11 p. 257.

¹⁰⁸ Bine documentat acest lucru de Zdzisław Spieralski, *Po kłęsce bukowińskiej*, p. 46—47 și notele 12 și 14 p. 47, cf. Karol Górski-Marian Biskup, *Położenie i sytuacja międzynarodowa Polski*, p. 25.

¹⁰⁹ Să se vadă comparația pe care o face O. Górka între puterea polonă — foarte mică și cea a Porții — enormă — cu concluzia că este o ficțiune sentimentală afirmația unor istorici că Polonia era un „zid de apărare a creștinătății”. Se mai subliniază că șleahța poloră și-a pierdut vechiul caracter războinic, mai ales șleahța din Wielkopolska. O. Górka, *Dzieje i rzeczywistość a racja stanu na południowym wschodzie* (Realitatea istorică și dreptul la existență a Polonici în sud est) (extras din „Polityka narodów”, Warszawa, 1933, p. 13).

¹¹⁰ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 218; L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów*, p. 158.

lituaniană ¹¹¹, pe de o parte, iar pe de altă parte era împiedicat să se alăture acțiunii fratelui său chiar de marele cneaz al Moscovei, sorocul său, înrudit cu Ștefan.

Fără îndoială că regele Ioan Albert cunoștea măcar o parte din dificultățile care îi stăteau în cale, dar a crezut că le poate învinge prin abilitate și acțiune rapidă împotriva Moldovei.

Cum lupta antiotomană pe care a început s-o pregătească îndată după adunarea fraților Jagielloni de la Lewocza din anul 1494, trebuia, potrivit planului de război conceput de regele polon, să înceapă cu înlăturarea lui Ștefan, ceea ce ar fi ridicat împotriva-i pe regele Vladislav al Ungariei, regele Ioan Albert a căutat să-l asigure pe fratele său, prin scrisoare și solul său Chodecki, că expediția sa nu primejduiește situația Moldovei ¹¹², iar pe domnul acesteia a căutat să-l convingă prin soli că expediția are ca scop numai lupta cu turcii, la care îl invita să colaboreze. Regele Ioan Albert urmărea să-i surprindă, pe fratele Vladislav, dar mai ales pe domnul Moldovei, nepregătiți militar și, conținând mult pe elementul surpriză, dar și pe superioritatea numerică a oastei sale, pe puterea de șoc a cavaleriei grele — specialiștii poloni sînt de părere însă că aceasta era inferioară cavaleriei ușoare moldovene care era foarte ușor manevrabilă — și pe numeroasa artilerie care, în adevăr, era impresionantă prin puterea ei de foc, credea că-i va pune în situația de a nu putea lua grabnic contramăsurile necesare și că astfel se vor resemna în fața unei situații de neschimbat. Regele Ioan Albert a izbutit parțial în planul său : pînă la intrarea oștilor sale în Moldova, nici regele Vladislav ¹¹³ și nici Ștefan nu erau pregătiți de război și deci nu i s-au putut opune imediat. Un singur factor a fost subestimat de regele Ioan Albert, Ștefan. Deși surprins de atacul regelui, domnul Moldovei și-a arătat talentul de organizator și comandant de oști. Într-un timp record și-a mobilizat oastea, care, probabil era în stare de alarmă mai de mult și, cu unele ajutoare străine, a pus în derută o oaste cu mult mai mare ca aceea pe care o comanda el și care era incomparabil mai bine înarmată, folosind cu îndemînare terenul și mai ales greșelile comandanților poloni.

Să analizăm acum, în amănunt, izvoarele polone, spre a vedea cum prezintă acestea tratativele moldo-polone în vederea executării planului regelui polon de luptă cu turcii și care este, de fapt adevărul istoric asupra acestor tratative. Acest lucru e cu atît mai necesar cu cît pretinsa schimbare de atitudine a domnului Moldovei, în ultimul moment, adică refuzul de a-l lăsa pe rege, așa cum ar fi convenit cu el, să treacă cu trupele sale prin Moldova spre cetățile sudice ocupate de turci, prezentată ca motiv al atacării lui

¹¹¹ Teodor Narbutt, *Pomniki do dziejów litewskich* (Monumente de istorie lituaniană), Wilno, 1846, p. 65 ; St. Lukas, *O rzekomej wyprawie*, p. 8 și nota 24, p. 19 ; Antoni Prochaska, *Sprawy włooskie w XV w.* (Chestiuni românești în sec. al XV-lea), în „Przewodnik naukowy i literacki”, XVI, t. XVI/12, 1888, p. 1062—1063.

¹¹² J. Garbacik, *Materiały*, nr. 13, p. 26. Acest document nou îl socotim ca fiind din a doua jumătate a lunii august 1497.

¹¹³ Acesta, după cum singur spunea, a crezut că fratele său va ataca numai pe turci și s-a rugat pentru victoria lui ; vezi J. Garbacik, *Materiały*, nr. 13, p. 27.

Ștefan ¹¹⁴, este — după cum am arătat — o scornire interesată, pornită chiar de la regele Ioan Albert. Scornirea aceasta, făcută cu scopul de a explica atacarea Moldovei și de a arunca vina eșecului campaniei antiotomane pe umerii lui Ștefan apare și în cronicile polone, deoarece în problema de care ne ocupăm acestea reflectă părerile oficiale ale curții polone și ale celor interesați s-o sprijine.

Ediția I a cronicii lui Miechowita, azi o raritate bibliografică, este laconică în ceea ce privește executarea expediției. Se spune doar atât : după inspectarea întregii oști la Liov — aceasta a avut loc la 26 iunie 1497 — regele Ioan Albert și întreaga sa oaste a apucat-o spre Moldova ¹¹⁵. De-abia în ediția a II-a a acestei cronici al cărei text fusese „aranjat” în așa fel ca să fie cât mai puțin supărător, se spune că după adunarea fraților Jagielloni de la Lewocza din anul 1494, regele Poloniei a trimis la Ștefan, pe la începutul lui iunie din același an ¹¹⁶, pe episcopul Krzesław z Kurozwek, cancelar, și pe Jan z Przytyka Podlódowski ¹¹⁷, castelan de Radom spre a-l pune la curent cu expediția plănuită și a-i cere colaborarea. Răspunsul lui Ștefan la invitația de a participa la lupta cu turcii, așa cum îl consemnează în această a doua ediție cronicarul Miechowita (=cenzorul cronicii) este parțial, discutabil. Pentru ca turcii, care știau despre pregătirile de război ale regelui polon și își luaseră toate măsurile de prevedere spre a le face față, masînd trupe la Dunăre și mărinđ puterea de apărare a cetăților Chilia și Cetatea Albă, să nu intre în Moldova, deoarece îl bănuiau pe Ștefan de înțelegere cu Polonia, acesta, — scrie Miechowita — ar fi condiționat participarea oastei moldovene la luptă, numai după ce oastea polonă ar fi ajuns la amintitele cetăți, sau la Dunăre ¹¹⁸. Desigur că explicația cronicarului este întemeiată și deci trebuie admisă. Dar nu este completă. Vom reveni imediat asupra acestei probleme capitale pentru a înțelege just poziția adevărată a lui Ștefan în tragicele întîmplări ale anului 1497.

În ediția a doua a cronicii lui Miechowita se mai afirmă că Ștefan nu numai că a încuviințat oastei regelui polon trecerea spre cetăți „prin țara sa”, dar chiar i-a dat voie să-și procure hrana „în mod liber” (quin etiam aeque permetteret commeatum libere ministrari) ¹¹⁹. Fraza de mai sus este pusă cu țîlc de cel ce a supravegheat refacerea textului ediției I a cronicii lui Miechowita. Acesta, știind că oștile polone, pe măsură ce

¹¹⁴ Wapowski, p. 27; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 146; Miechowita, II, p. CCCLI.

¹¹⁵ Miechowita, p. 260.

¹¹⁶ Miechowita, II, p. CCCL; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 72. Acest istoric aduce dovezi în sprijinul afirmației lui Miechowita. Wapowski, p. 22—23, datează solia în anul 1496. Această solie este prima pe care a trimis-o regele Ioan Albert la Ștefan în legătură cu campania din anul 1497. Cf. Horia Ursu, *Ștefan cel Mare. 500 de ani de la înscăunarea sa ca domn al Moldovei*, București, 1957, p. 30. Autorul e de părere că regele polon nu a încunoștiințat „în nici un fel” pe Ștefan despre plănuita campanie împotriva turcilor.

¹¹⁷ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 72—73; P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor*, p. 206 dă greșit numele acestor soli.

¹¹⁸ Miechowita, II, p. CCCL.

¹¹⁹ Miechowita, II, p. CCCL.

înaintau în teritoriul Moldovei, au prădat și incendiat ¹²⁰, a căutat să mai atenueze impresia negativă pe care o produceau asupra cititorilor asemenea fapte, prin afirmația că domnul Moldovei le-ar fi dat mână liberă în ceea ce privește rechizițiile de hrană și furaje, cu care ocazie s-ar mai fi făcut și excese.

Cronicarul Wapowski, care se inspiră mai ales din ediția a II-a a cronicii lui Miechowita, cu toate că era dispus la concesiuni în dauna adevărului, dându-și seama că afirmația lui Miechowita relativ la libertatea ostașilor poloni de a-și procura ei singuri hrana este o imposibilitate, căci ar fi însemnat ca Ștefan să probeze jefuirea țării sale, spune că acesta își luase angajamentul să procure el hrană oștilor regelui polon. În rest parafrazează pe Miechowita. Spre deosebire de el însă, spune că domnul Moldovei ar fi comunicat regelui polon și prin al doilea sol al acestuia, episcopul de Chelmino, Matei, că îi dă voie să treacă prin Moldova și că se va uni cu el la cetățile sudice moldovene căzute în mâna turcilor ¹²¹.

Cronicarul Bielski, mai laconic, nu pomenește nimic de aprovizionarea oștilor polone, în schimb face aluzie la obligația lui Ștefan de a-și ajuta suzeranul ¹²². Domnul Moldovei — și aici se repetă cele spuse de Miechowita în ediția a II-a a cronicii sale, precum și de Wapowski — din prudență față de turci, făgăduia să facă joncțiunea cu armata polonă când aceasta ar fi ajuns la Dunăre ¹²³.

Să analizăm critic, punct cu punct, cele spuse mai sus de cronicarii poloni :

a) Între regele Ioan Albert și Ștefan s-au schimbat, în adevăr, solii în legătură cu plănuita luptă cu turcii, lucru confirmat de izvoarele narrative moldovene în felul următor : *Letopisețul anonim al Moldovei* nu știe decât de o singură solie polonă și de două moldovene ¹²⁴ ; *Cronica moldo-germană* nu menționează decât o singură solie moldoveană trimisă la regele polon ¹²⁵ ; la fel și *Letopisețul de la Putna Nr. I* ¹²⁶, *Letopisețul de la Putna Nr. II* ¹²⁷ și *Cronica moldo-polonă* ¹²⁸ ; *Letopisețul Țării Moldovei* al lui Grigore Ureche scrie despre două solii polone și despre două moldovene ¹²⁹.

¹²⁰ Faptul este constatat documentar și este primit de istoricul polon Papée care s-a ocupat de domnia lui Ioan Albert. Vezi J. Garbacik, *Materialy*, nr. 13, instrucțiunile regelui Ungariei, Vladislav, din 1497 pentru solul său Lossonczy, trimis în Moldova la regele Ioan Albert, p. 27 ; N. Iorga, *Acte și fragmente, III*, scrisoarea lui Gheorghe von Neydegk către guvernatorul Vienei, Buda, 18 oct. 1497, p. 106 ; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 147.

¹²¹ Wapowski, p. 23—24. Între 2—16 mai, pe cînd oastea polonă în înaintare era la Przemysł, s-a înapoiat episcopul Matei, fost în solie în Moldova (vezi Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 133—135, 242.

¹²² Bielski, p. 897.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Cronicile slavo-române*, p. 11, 20.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 37.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 47, 52.

¹²⁷ *Ibidem*, 59, 65. Vezi și traducerea românească a letopisețului de la Putna, *ibidem*, p. 72—73.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 171, 181.

¹²⁹ Ureche, p. 100—101.

b) Ștefan, primind cu bucurie colaborarea cu polonii¹³⁰ în lupta cu turcii ar fi admis trecerea oastei polone prin Moldova, în condițiile pe care le-am văzut. Deși izvoarele narative moldovene nu spun nici un cuvânt despre aprobarea trecerii oastei polone prin Moldova și despre condițiile pe care le-ar fi pus Ștefan pentru a-și uni oastea sa cu cea polonă, în vederea luptei cu turcii, și cu toate că informațiile acestea apar în cronica lui Micchowita de-abia în ediția a II-a, noi totuși credem că schimburile de solii între domnul Moldovei și regele polon nu au avut loc numai pentru a schimba cuvinte amabile și daruri. Nu-l vedem pe Ștefan atât de naiv, ca într-o problemă așa de serioasă ca aceea a reluării luptei antiotomane să nu pună condiții regelui polon și, tocmai pentru că îl bănuia pe acesta de nesinceritate, să nu-și ia toate măsurile pentru a nu-și strica, înainte de timp, bunele raporturi cu turcii. De aceea noi nu credem că Ștefan ar fi putut promite regelui polon că-l lasă să treacă cu oastea prin Moldova, în drumul spre cetățile sudice ale acesteia căzute în mâna turcilor. Intrarea oștilor polone în Moldova, cu aprobarea domnului, ar fi furnizat Porții cea mai bună dovadă a nesincerității lui și deci, aceasta ar fi fost îndreptățită să ia măsuri de represalii, spre a preîntîmpina atacul creștin din nord. Or, aceasta ar fi însemnat ca Moldova să fie transformată în teatru de război, iar inițiativa luptei care se pregătea să fie lăsată în mâna turcilor, ceea ce nu-i convenea lui Ștefan. Dar, în aprecierea informațiilor de mai sus date de cronicile polone, mai trebuie luat în considerare și un alt fapt, pe care-l cunoștea foarte bine Ștefan. În toamna anului 1497, independența Moldovei era primejduită de regele Ioan Albert și nu de turci. Prevenit de voievodul Transilvaniei, Bartolomeu Drágffy, despre cele discutate, în secret, de frații Jagielloni la Lewocza în anul 1494 relativ la Moldova, Ștefan era în stare de alarmă și de aceea nu-și putea ridica, în același timp, împotriva-i marea putere turcească prin acte nesăbuite. Unul din aceste acte ar fi fost aprobarea trecerii prin Moldova a trupelor polone. Dar, dacă Ștefan nu voia să-i supere pe turci, cu care era în bune raporturi, nici pe regele polon nu voia să și-l facă dușman mai înainte de a constata că realmente nutrește gânduri neprietenești împotriva lui și a Moldovei. De aceea, pentru a fi apărat și față de turci și față de poloni, Ștefan a indicat regelui Ioan Albert ca drum de înaintare acela care mergea pe stînga Nistrului, spre sud, condiționînd joncțiunea oastei sale cu cea polonă, numai cînd aceasta va fi ajuns la cetățile foste ale Moldovei. Procedînd astfel Ștefan, pe lîngă că nu-și strica raporturile cu turcii, silea pe regele Ioan Albert să-și dea pe față adevăratele gânduri în legătură cu el și cu Moldova, cum s-a și întîmplat. Totodată, nedorind ca ofensiva antiotomană să se transforme într-o aventură pe care el ar fi plătit-o cel mai scump, informat bine de agenții săi¹³¹, despre lipsa de coeziune a acestei mari oști, nedisciplinată (Wielkopolanii), fără un comandament unic priceput, voia să-i încerce puterea spre a ști dacă se poate conta pe ea în marele și lungul război care se întrevedea, căci

¹³⁰ Bielski, p. 897.

¹³¹ Bielski, p. 898. Un asemenea informator a fost demascat și prins la Halici (vezi Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 134).

era sigur că oști turco-tătare ar fi încercat să-i taie drumul oastei polone. Dacă, învingînd toate piedicile, oastea polonă ar fi ajuns la Cetatea Albă și Chilia, Ștefan ar fi avut dovada că poate conta pe ea.

Dar este sigur că drumul pe care i l-a indicat Ștefan regelui Ioan Albert este acela de dincolo de Nistru? Să-l lăsăm pe cronicarul polon Bielski să răspundă la întrebare. Iată ce spune acest cronicar : pe lângă că aflate „de la unguri” „toate tainele de la Lewocza”, Ștefan mai aflate de la informatorii săi care urmăreau armata polonă în înaintare „că ai noștri (— polonii) s-au pus în marș de la Liov spre Pocuția și nu spre Camenița pe unde le era drumul cel mai scurt (bliższa droga) spre Chilia și Cetatea Albă”¹³². Deci dovada afirmației noastre este făcută de un cronicar polon. Drumul acesta, deși era mai anevoios, avea avantajul că în întregime trecea numai prin Lituania, condusă atunci de fratele regelui polon, marele principe Alexandru¹³³. Din cele ce au urmat după schimbarea drumului de înaintare a oastei polone se deduce cu ușurință că alegerea acestui drum menționat de Bielski a fost aprobată de regele polon prin solii săi, trimiși la Ștefan, cel puțin de formă, la începutul tratativelor, spre a nu-i trezi nici o bănuială acestuia. *Dacă n-ar fi fost așa domnul Moldovei n-ar fi luat atitudinea fermă împotriva direcției noi urmate de oastea polonă în înaintare.* O altă dovadă indirectă că drumul de înaintare a oastei polone a fost stabilit prin bună înțelegere de Ștefan și regele Ioan Albert este și faptul că domnul Moldovei, după cum am văzut, se obliga să asigure hrana pe tot parcursul oastei polone, deci se știa precis de către domnul Moldovei care este drumul acesta. Menționarea de către izvoarele narrative polone, pomenite mai sus, a condiției puse de Ștefan în legătură cu joncțiunea trupelor moldovene cu cele polone este o ultimă dovadă că tratativele asupra alegerii drumului de înaintare a oastei polone¹³⁴ și a condițiilor în care domnul Moldovei înțelegea să colaboreze cu regele polon erau încheiate în deplină înțelegere, înainte de a se pune în marș de la Liov oastea polonă.

În Bielski mai găsim relatată dramatica discuție a solilor moldoveni, logofătul Tăutu și vistiernicul Isac (Wapowski și Bielski spun că au fost trei soli¹³⁵) cu regele polon, începută atunci cînd acesta era la Uście (sau Uściczko), la 7 august 1497¹³⁶, dincolo de Nistru, și continuată la Mihalcea și Coțmani (între 16 și 22 august 1497)¹³⁷ unde regele polon, supărat că solii i-ar fi spus „că dacă a venit să poarte război cu Moldova, acest

¹³² Bielski, p. 898. cf. Eduard Fischer, *Bătălia din Codrul Cosminului. Războiul dintre Ștefan cel Mare și Regele polon Ioan Albert în anul 1497 cu schițe de plan*. Traducere de căpitanul I. Strișca, București, 1904, p. 19.

¹³³ *Historia Polski, Tom I do roku 1764. Część III*, harta cu nr. 7. Despre acest drum cf. Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 141.

¹³⁴ Fr. Czerny, *Panowanie Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyków* (Domnia Jagielloților Ioan Albert și Alexandru). (1492—1506), Kraków, 1871, p. 64.

¹³⁵ Wapowski, p. 25 ; Bielski, p. 898. Al treilea sol, credem noi, care a sosit în tabăra polonă de dincolo de Nistru, odată cu cei doi soli moldoveni, era chiar primul secretar al regelui polon, Nicolae Krajewski, viitorul episcop de Przemyśl, care fusese în solie la Ștefan (vezi Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 140).

¹³⁶ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 243.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 244.

lucru îl va regreta ... mult timp" (zawždy), acesta, „călcînd obiceiul și dreptul tuturor oamenilor din lume, deoarece solul trebuie să fie liber pretutindeni", a ordonat să fie duși la Liov¹³⁸. Cele puse de cronicar în gura solilor moldoveni confirmă tot ce am spus mai sus relativ la drumul pe care conveniseră Ștefan și regele polon să-l urmeze acesta în direcția cetăților sudice moldovene, precum și sub ce condiții se va putea da hrană oastei polone și se va face joncțiunea cu oastea moldoveană. Solii moldoveni veniți la regele polon spre a afla rostul încălcării înțelegerii¹³⁹ „l-au întrebat dacă merge spre Moldova ca prieten sau neprieten; căci dacă a pornit împotriva turcilor (na Turki) putea să ia drumul drept (= direct), unde, pe drum (din loc în loc),/ Ștefan/ era gata să-i trimită hrană, decît /s-o apuce pe aici (= prin Moldova) spre Chilia"¹⁴⁰.

Și cronicarul Wapowski știe că drumul pe la Camenița, „spre soare răsare" era acela care „ducea spre turci" (în turcos ducebat)¹⁴¹.

Din toate cele de mai sus rezultă următoarele: a) Ștefan se înțelese cu regele polon asupra drumului pe care să înainteze oastea polonă spre cetățile sudice moldovene; acest drum nu era acela care mergea spre sud în lungul Moldovei. Opoziția energică a domnului Moldovei făcută prin solii săi, cum am arătat, dovedește că regele polon apucase pe alt drum decît pe cel stabilit, căci nu e de admis, așa cum se afirmă în ediția a II-a a cronicii lui Miechowita, în care s-au trecut situații născocite, corespunzătoare vederilor curții polone, că Ștefan și-a încălcat obligațiile asumate anterior față de regele Ioan Albert, deoarece a fost ațîțat împotriva acestuia de către „turci, moldoveni și secui, precum și de transilvăneni"¹⁴²; b) Ștefan a făgăduit să dea hrană oastei polone numai pe un anumit drum și nu pe oricare ar fi apucat oastea polonă; c) privarea de libertate a solilor moldoveni a fost începutul, dar nu și cauza crîncenului război între regele Ioan Albert

¹³⁸ Bielski, p. 898. Pe cronicar, în același timp, nu-l supăra planul de ocupare a Moldovei prin înlăturarea lui Ștefan; *Hustinskaia lietopiś* în *Scriptores rerum polonicarum*, II, p. 304. Credem că la discuția cu solii moldoveni regele polon și-a dat pe față gîndul său adevărat în legătură cu Ștefan, care după ce depusese jurămînt la Colomeea regelui Cazimir și-l călcase trecînd de partea Ungariei, „trebuia constrîns să-l depună /din nou/ țării și regelui Poloniei, iar dacă s ar împotrivi, trebuia înlăturat din domnie cu puterea și armele" (Wapowski, p. 20). Duritatea regelui Ioan Albert a stîrnit și dîrzenia solilor moldoveni, care s-a soldat cu arestarea lor. Ulterior, cînd regele Ioan Albert căuta justificări ale tuturor acțiunilor sale nedrepte, a însărcinat pe solii săi, arhiepiscopul liovean Andrei Róza Boryszewski și mareșalul Rafał Leszczyński, trimiși în solie la fratele său Vladislav, să-i explice acestuia motivul arestării solilor. Am arătat mai sus netemeinicia motivării atît a arestării solilor cît și a atacării Moldovei.

¹³⁹ Lukasz Gołgbiowski, *Dzieje Polski za panowania Kazmirza, Jana Olbrachta i Aleksandra* (Istoria Poloniei în timpul domniilor lui Cazimir, Ioan Albert și Alexandru), Warszawa, 1848 p. 375.

¹⁴⁰ Bielski, p. 898. Se înțelege din cele relatate de Bielski că regele polon a reafirmat că merge împotriva turcilor, dar, pentru a-și justifica schimbarea drumului, fără a avea aprobarea lui Ștefan, a spus că trece prin Moldova deoarece s-a hotărît să meargă mai întîi spre Chilia.

¹⁴¹ Wapowski, p. 25. Chiar și specialistul polon în problema legăturilor polono-române, Olgierd Gorka, admite drumul de la Camenița (vezi punctul 6 din polemica sa cu Papée, publicată în „Kwartalnik historyczny", XLVII/2, p. 316–317).

¹⁴² Miechowita, II, p. CCCLI.

și Ștefan, pe care acesta din urmă nu-l dorise, dovadă că ulterior provocării regelui — arestarea solilor — domnul Moldovei, după cum se dovedește documentar, și-a început organizarea rezistenței.

Ca o încheiere a acestui capitol se cuvine să explicăm de ce începând cu ediția a II-a a cronicii lui Miechowita se repetă ca un leit-motiv de cronicarii Wapowski și Bielski acuzațiile împotriva lui Ștefan, care prin atitudinea sa „și-a întors asupra sa armele pe care regele/polon/ nu le ridicase împotriva lui ci împotriva turcilor”¹⁴³.

Faptele de arme ale domnului Moldovei îl făcuseră cunoscut în Polonia, unde exista o opinie favorabilă acestuia. De aceea, după cum am mai spus, pentru că circula zvonul că se urmărește scoaterea lui din domnie, mobilizarea generală a șleahței a fost posibilă, după cum ne spune Bielski, numai după ce regele, prin oamenii săi, a răspândit vestea, de altfel neadevărată, că turcii și moldovenii se pregătesc să atace, cu mare putere, Podolia¹⁴⁴, dar mai ales după ce în anul 1496, i-a reconfirmat privilegiile¹⁴⁵. Expediția a fost un eșec, iar regele Ioan Albert, după cum scria nu de mult un istoric polon, își pierduse, din această cauză, popularitatea și autoritatea¹⁴⁶. Cum nereușita expediției nu putea fi negată și nici uitată de supraviețuitorii asediului Sucevii, dar mai ales a cruntei bătălii de cinci zile, începută în ziua de 26 octombrie 1497, și nici de rudele celor care au plătit cu viața nefastul plan al regelui Ioan Albert, se cuvenea o explicație, în special pentru că Sigismund, cel care urma să beneficieze de pe urma înlăturării lui Ștefan de pe tronul Moldovei, era, cu începere din anul 1506, rege al Poloniei. Acestuia nu-i conveneau cele ce se discutau încă, relativ la vina fratelui său răposat în 1501, regele Ioan Albert. Nemulțumirea regelui Sigismund a sporit odată cu apariția ediției I a cronicii lui Miechowita în anul 1519, în care adevărul, chiar dacă nu era spus întreg, exista totuși. Regele a intervenit și ediția I a cronicii a fost distrusă, iar sub inspirația curții regale și în deplin acord cu acte mai vechi de cancelarie, redactate în vremea regelui Ioan Albert — instrucțiuni pentru solii săi trimiși la fratele din Ungaria, sau pentru solii trimiși la dieta din Freiburg, care aveau scopul să explice insuccesul regelui Ioan Albert ca fiind cauzat de comportarea lui Ștefan — s-a tipărit o a II-a ediție a cronicii lui Miechowita, în anul 1521, de data aceasta cu un text „aranjat”, probabil de către Jan Łaski, secretarul cancelarului polon Krzesław z Kurozwek¹⁴⁷.

Redactându-și opera în timpul domniei lui Sigismund, cronicarii Wapowski și Bielski și-au însușit versiunea oficială, pe ici pe colo mai adăugând câte ceva spre a-și dovedi zelul și astfel s-a ajuns la denaturarea adevărului, Ștefan fiind obligat să ducă pe umerii lui o multiplă vină pe care n-a avut-o niciodată.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Bielski, p. 896.

¹⁴⁵ Karol Górski, *Rycerstwo i szlachta wobec możnowładztwa w XIV i XV wieku* (Cavaleria și șleahța față de deținătorii puterii în secolul al XIV-lea și al XV-lea), în „Kwartalnik historyczny”, LXXVII/4, Warszawa, 1970, p. 841.

¹⁴⁶ Ibidem, p. 842.

¹⁴⁷ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 68.

REAȚIUNEA REGELUI UNGARIEI VLADISLAV
FAȚĂ DE ATACUL ÎMPOTRIVA LUI ȘTEFAN

Pregătirea războiului de către regele Ioan Albert nu era o taină. Secret era doar planul de luptă și, în special, executarea acestuia. De aici și zvonurile asupra țelurilor urmărite de rege, care se contraziceau. Din zvon public a aflat și regele Ungariei, Vladislav, că oastea polonă se pregătește de luptă cu turcii. Cum el avea pace cu aceștia nu-și putea ajuta fratele. În februarie 1497 de-abia regele Ioan Albert și-a înștiințat fratele din Ungaria, prin solul Chodecki, despre pregătirile lui pentru războiul cu turcii, nedezvăluind însă care erau etapele de executare ale acestui plan. Nebănuind adevărul, Vladislav, după cum singur spune, s-a rugat pentru reușita expediției. Se pare că, pentru a nu-și ridica fratele împotriva-i înainte de timp, regele Ioan Albert, prin scrisori și alte solii pe care nu le cunoaștem decât din voga lor pomenire pe care o face Vladislav, a căutat să-și convingă fratele că merge numai contra turcilor. Probabil însă că Vladislav își cunoștea bine fratele și urmărea cele ce se petreceau în Polonia. Numai așa se explică cum, de îndată ce oastea regelui Ioan Albert a intrat în Moldova, mareșalul curții regale Ladislau Lossonczy a și sosit la regele polon spre a-i spune că războiul cu turcii este doar un pretext și că el dorește să-l înlăture pe Ștefan și să-și supună Moldova. Vladislav, reamintindu-i fratelui său, prin gura solului, că la Lewocza (1494) n-au căzut de acord asupra Moldovei, îi propune ca litigiul dintre ei asupra acestei țări să-l supună judecării unor principii creștini care vor hotărî de partea cui stă dreptatea. Imputându-i fratelui său că pradă și devastează Moldova, Vladislav îi cere să înceteze acțiunea militară contra acestei țări, căci altfel s-ar putea ajunge la război între Ungaria, Boemia și Polonia.

Vladislav arată și motivele pentru care îl apără pe Ștefan : i-a jurat acestuia să-l apere și dacă n-o face, supușii săi ar putea să creadă că s-a înțeles cu fratele Ioan Albert pentru ca acesta să cucerească Moldova ; dacă regele polon ocupă Moldova și pune în locul lui Ștefan pe Sigismund, turcii vor riposta primejduind astfel Polonia, Moldova, Țara Românească, Transilvania și Ungaria, iar pe Sigismund moldovenii îl pot sau omorî sau preda turcilor, căci Albert nu-l va putea apăra mereu.

Instrucțiunile sfârșesc cu sublinierea că solul turc e la Buda pentru a trata prelungirea păcii cu Ungaria. Acesta, în numele sultanului, a consințit ca Moldova și Țara Românească să rămână în dependență față de Ungaria cu condiția să plătească Porții, în continuare, tributul obișnuit ¹⁴⁸.

Regele Ungariei, Vladislav, dându-și seama că Poarta poate interveni cu marea ei putere militară de partea lui Ștefan, punând astfel în primejdie pe regele polon intrat în Moldova, dar primejduind în același timp și Ungaria, a căutat să împiedice atacul turcesc, propunând sultanului Baiazid,

¹⁴⁸ J. Garbacik, *Materials*, nr. 13, p. 26–30. O rezumare a acestor instrucțiuni a dat Ș. Papacostea, *De la Colomeea*, p. 544–545. Textul instrucțiunilor, *ibidem*, p. 549–551.

printr-o solie, „să medieze între el și regele Poloniei”¹⁴⁹. Turcii au refuzat medierea propusă, probabil pentru a vedea cum evoluează evenimentele, luînd, în același timp, măsuri militare, pentru a nu fi surprinși și pentru a da regelui polon o ripostă viguroasă la momentul potrivit¹⁵⁰.

Sigur de victoria ușoară și repede, regele Ioan Albert, neținînd seama de solia fratelui său, și-a continuat înaintarea și a asediat Suceava.

RĂZBOIUL MOLDO-POLON

1. Consiliul de război polon. După arestarea solilor moldoveni la Coțmani, regele Ioan Albert a socotit că nu mai are pentru ce să-și ascundă, în raport cu comandanții săi, adevăratele intenții față de Ștefan. Regele a convocat un consiliu de război¹⁵¹. S-au prezentat două planuri de luptă pentru cucerirea Moldovei. Unul, cel al lui Jan Trnka, comandantul oștilor polone, prevedea ocuparea Hotinului, care, în fața Cameniței, ar fi fost un excelent cap pe pod, atît împotriva moldovenilor cît și a turco-tătarilor¹⁵². Al doilea, al regelui Ioan Albert, era pentru atacarea imediată a Sucevei. Acest plan, cel mai riscant și care a fost începutul prăbușirii planurilor mărețe ale regelui polon, a fost aprobat. Fără îndoială că în acest consiliu de război la care toți participanții, fără nici o excepție, au fost pentru atacarea Moldovei, s-au prezentat și motivele care „au silit” pe regele polon să-și schimbe planul de luptă, de fapt să-și pună în aplicare planul pe care-l concepusese de mult.

Dar de ce se grăbea regele polon și de ce nu a adoptat planul prezentat de Jan Trnka? Regele polon, bazat pe informații eronate, a crezut că opoziția din Moldova împotriva lui Ștefan este atît de puternică încît va fi de ajuns să intre cu trupele în Moldova pentru ca țara să i se închine imediat, poate și fără luptă. Deoarece acest lucru nu s-a întîmplat¹⁵³ a căutat „să ajute” opoziția din Moldova să ia atitudine, mergînd împotriva Sucevei¹⁵⁴. Or, nici acum nu s-au realizat cele prevăzute și dorite de regele polon. E de subliniat că în cele aproximativ două luni și jumătate cît au fost pe teritoriul Moldovei oștile polone, opoziția împotriva lui Ștefan nu s-a manifes-

¹⁴⁹ K. A. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955, p. 359, cf. L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, I, nota 1, p. 438.

¹⁵⁰ Aceasta s-a întîmplat în anul 1498. (K. A. Bazilevici, *Politica externă*, p. 359–360). Pentru concentrările de trupe turcești să se vadă și Ioan Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Ungurească în sec. XV și XVI, I*, București, 1905, nr. CLXXX, p. 214–215. Datat cu aproximație de Bogdan, aprilie 1498.

¹⁵¹ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 143–144.

¹⁵² *Ibidem*.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 145 și nota 1. Istoricul Papée spune că „au fugit la Albert nu puțini nemulțumiți”. În ceea ce privește numărul „mai mare” de fugari moldoveni veniți la regele Ioan Albert, istoricul polon exagerează, depășind cele spuse de documentul din care dă, în nota 1, următorul extras (îl reproducem așa cum se găsește în nota 1): „Tyi Wołochowie... kotoryi nam służat...”.

¹⁵⁴ E. Fischer, *Războiul din 1497*, p. 9.

tat prin nici o acțiune dăunătoare domnului. Mai mult, țara a stat ferm lângă Ștefan.

2. Primele ciocniri. Măsurile de apărare luate de Ștefan. În partea întâia a acestui război pe care l-am putea numi de apărare a patriei, polonii au fost mereu în înaintare, contramăsurile oștirii moldovene, câtă va fi fost la începutul acțiunii polone, reducându-se, foarte probabil, doar la rezistențe sporadice, acolo unde terenul o permitea, spre a încetini cât mai mult posibil înaintarea spre Suceava, pe care domnul Moldovei a pregătit-o pentru o îndelungată apărare. Era nevoie de timp spre a se organiza apărarea prin mobilizarea oastei, chemarea ajutoarelor străine și ocuparea pozițiilor strategice cerute de împrejurări.

Existența unor mici ciocniri între trupele polone și cele moldovene este dovedită de prizonierii pe care îi fac și polonii și moldovenii. Regele polon voind să-și atragă simpatia moldovenilor elibera pe prizonieri după ce le făcea daruri¹⁵⁵. Ștefan, neavînd de cîștigat nici o bunăvoință, a fost mai aspru cu primii șase prizonieri poloni¹⁵⁶. Bunăvoința interesată a regelui polon nu a schimbat cu nimic atitudinea moldovenilor față de trupele străine invadatoare, deoarece acestea prădau, ardeau și necinsteau bi ericile ortodoxe¹⁵⁷.

În timp ce oștile polone înaintau încet spre Suceava domnul Moldovei nu era inactiv. Se comitent cu concentrarea și organizarea oastei sale proprii a cerut ajutor de la voievodul Transilvaniei, care imediat a dat curs cererii. Solul moldovean prin care se cerea ajutor, la 9 septembrie 1497 era încă la voievodul Transilvaniei¹⁵⁸.

Primejdia în care se afla Moldova în anul 1497 era mare nu numai din cauza invaziei pe teritoriul ei a unei oștiri mari, ci și din cauză că Poarta îl bănuia pe Ștefan de complicitate cu regele polon¹⁵⁹. Trebuia acționat repede spre a opri o eventuală invazie turcească din sud, făcută sub motivul ajutorării voievodului prieten. Recîștigarea încrederii sultanului nu mai era timp să se facă printr-o solie și daruri. Era nevoie de ceva mai convingător. Și domnul Moldovei a găsit ieșirea din impas. S-a grăbit să pună mîna pe niște ostași poloni și pe trei dintre ei i-a trimis sultanului spre a-și dovedi lealitatea¹⁶⁰. Dacă domnul Moldovei a cerut ajutor turcilor, apoi numai cu această ocazie a putut-o face¹⁶¹. Turcii nedorind să și-l înstrăineze pe Ștefan, dar nici acordîndu-i deplină încredere, i-au dat

¹⁵⁵ Wapowski, p. 27.

¹⁵⁶ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 144. Istoricul polon crede că acești prizonieri n-au fost ostași combatanți ci niște poloni care pășteau caii.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 147. În instrucțiunile pe care le dădea din Liov, la începutul lunii decembrie 1497 solilor săi care mergeau la regele Vladislav, regele polon susținea că n-a intrat cu dușmănie în Moldova, n-a cauzat pagube țării, cu excepția rechiziționării hranei (vezi J. Garbacik, *Materyaly*, nr. 14, p. 32).

¹⁵⁸ *Hurmuzaki—Iorga*, XV 1, nr. 269, p. 147—148.

¹⁵⁹ L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, I, p. 432; idem, *Polska Jagiellonów*, p. 159.

¹⁶⁰ Faptul s-a putut întîmpla după 27 august 1497.

¹⁶¹ Ludovici Cervarii Tuberonis, *Commentaria*, în *Scriptores rerum Polonicarum*, II, Kraków, 1874, p. 333—334; I. Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, nota 3, p. 140.

numai un ajutor de 1200—1300 ostași, conduși de Nasuch-beg-oglu¹⁶², între care vor fi fost și tătari. Noi ne-am oprit, după cum am arătat mai înainte, la numărul de 2000 ostași turci așa cum se găsește în *Letopisețul anonim al Moldovei*. Cum acest corp de oaste era destul de mic, credem că va fi avut mai degrabă rolul de supraveghetor permanent al domnului Moldovei și de observator, la fața locului, al evenimentelor, spre a se ști la timp ce măsuri să ia Poarta în vederea stăvilirii înaintării oștilor creștine spre Marea Neagră. În așteptarea desfășurării evenimentelor turcii întăriseră cu oaste și armament Chilia și Cetatea Albă și concentraseră la Dunăre numeroase unități militare gata de intervenție în Moldova. Tot la ordinul turcilor a trimis și Țara Românească un corp de oaste în ajutorul lui Ștefan. Acesta nu putea fi decât mulțumit de numărul mic, mai ales de turci, trimis în ajutor¹⁶³, căci, un ajutor prea mare ar fi putut periclita independența Moldovei. Ceea ce câștigase pentru moment era bunăvoința turcilor și aceasta îi era destul, mai ales că pentru eventualele operații militare de mai mare amploare conta mult pe propria sa oștire cât și pe ajutorul voievodului Transilvaniei.

3. Asediul Sucevei. Armata polonă slab condusă și fără nici un dor de luptă înainta încet spre cetatea Sucevei, căci teama de Ștefan era mare. În ediția necenzurată a cronicii lui Miechowita găsim următoarele relativ la starea de spirit a oastei polone: de îndată ce au intrat în Moldova pe poloni i-a cuprins o atît de mare frică, deoarece prizonierii nu erau tratați cu menajamente de Ștefan, încît puțini moldoveni puneau pe fugă grupuri mai mari de poloni. Zadarnic „polonii — continuă cronica — cereau strigînd (clamabant) regelui Albert ca să-i ducă acasă”, retragerea nu mai era posibilă, deoarece în spatele oastei polone în înaintare, din neprevăderea comandanților, nu s-au asigurat drumurile cu forțe militare lăsate din loc în loc în tabere întărite¹⁶⁴. Nu era altă ieșire din impas, fără a se călca pe demnitatea regală, decît continuarea drumului spre cetatea de scaun. Astfel s-a început asediul Sucevei, care avea să țină trei săptămîni, de la 24 septembrie pînă la 18 octombrie. Acțiunea aceasta militară a fost întreprinsă spre a înspăimînta pe moldoveni, cu scopul de a-i sili să se supună¹⁶⁵. Văzînd că moldovenii nu vin să i se supună, iar cetatea nu i se predă, cu tot bombardamentul intens la care a fost supusă, regele polon a căutat s-o cucească prin trădare. Rezultatul a fost negativ căci nimeni din viteaza garnizoană nu s-a pretat la această infamie. Apărătorii cetății ar fi răspuns

¹⁶² Ioan Leunclavius (Löwenklau), *Annales Sultanorum Othomanidarum*, Frankfurt, 1596, citat după N. Orghidan, *Ce spun cronicarii streini despre Ștefan cel Mare*, Craiova, 1915, p. 103—104, cf. Nicolao Schmitth, *Imperatores ottomanici a capta Constantinopoli, cum epitome principum turcarum*. Tomus primus, Tyrnaviae, 1760, p. 64. Acest istoric numește pe comandantul detașamentului turc Nasuches.

¹⁶³ Dar încă se crede că ajutorul turcesc a fost „substanțial”, vezi Ș. Papacostea, *De la Columnea*, p. 543. Dacă ajutorul turcesc ar fi fost mare, războiul din 1497 s-ar fi soldat cu un dezastru pentru regele polon.

¹⁶⁴ Miechowita, I, p. 261.

¹⁶⁵ Stanisław Lukás, *Rozbiór podługoszowskiej części kroniki Bernarda Wapowskiego*, p. 258.

regelui polon ca mai întâi să-l învingă pe Ștefan și după aceea chiar și țara i se va închina ¹⁶⁶.

Domnul Moldovei și-a făcut repede planul de luptă pentru executarea căruia nu avea nevoie de o mare oștire, pe de o parte, iar pe de altă parte nu-și expunea oamenii prea mult : a tăiat marii oștiri asediatoare, îngrămădită pe un teritoriu limitat, toate căile de acces, deci posibilitățile de aprovizionare. În felul acesta, asediatorii au ajuns să fie ei înșiși asediați ¹⁶⁷. În cel mai scurt timp încercuirea elastică a lui Ștefan și-a arătat roadele — oamenii și animalele au început să sufere de foame ¹⁶⁸. Pe deasupra au mai venit și bolile. Deși nu ne interesează amănuntele asediului vom sublinia doar un singur lucru, foarte semnificativ : moralul armatei regelui polon era atât de scăzut încât nu s-a încercat măcar atacarea Sucevei cu infanteria, spre a grăbi căderea ei. Polonii mulțumindu-se numai cu bombardarea, de la care așteptau totul, dădeau astfel posibilitate garnizoanei din cetate ca în deplină liniște să-și repare zidurile în care puternica artilerie polonă făcea breșe ¹⁶⁹.

Povestirea evenimentelor din Moldova ¹⁷⁰, începînd cu asediul Sucevei și sfîrșind cu trecerea oștilor polone peste Prut, ultimul act al retragerii silite a acestor oști, este prezentată de cei trei cronicari poloni, Miechowita, Wapowski și Bielski în așa fel încît să mai micșoreze înfrîngerea suferită, în special prin inventarea de lupte victorioase pentru poloni. De aceea trebuie mult și atent cîntărite informațiile cronicărești și ori de cîte ori se poate, aceste informații trebuie confruntate cu datele furnizate de documente.

La Wapowski, tăria oștilor lui Ștefan este prezentată în felul următor : numai după ce a căpătat ajutoare din afara Moldovei „Ștefan era cu mult mai amenințător pentru polonii care pășteau caii” ¹⁷¹. În mare parte din luptele care s-au dat — spune același cronicar — polonii au fost victorioși deoarece aveau cai mai mari și aveau un armament greu ¹⁷².

E sigur că au fost ciocniri între ostașii poloni, care împinși de foame, căutau să-și procure hrana prin jefuirea împrejurimilor cetății Suceava ¹⁷³, și ostașii lui Ștefan care încercuiau pe asediatorii. Dar niciodată — cronicile

¹⁶⁶ Teodor Narbutt, *Pomniki*, p. 65—66; P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor*, p. 221—222. Panaitescu greșește cînd afirmă, comentînd cronică la Bihovieț (*Spi k Bihovja*), că boierii apărau cetatea Sucevei și că aceștia „numai de teama oștii lui Ștefan nu s-au supus regelui polon” (*ibidem*, p. 222). Nu se cunoaște componența garnizoanei Sucevei.

¹⁶⁷ Wapowski, p. 26; Bielski, p. 899.

¹⁶⁸ Wapowski, p. 27—28.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 27; Ureche, p. 102.

¹⁷⁰ Bibl. Acad. Secția manuscrise. Ms. 1269, f. 23.

¹⁷¹ Wapowski, p. 28.

¹⁷² *Ibidem*. Credem că Wapowski face aluzie la cavaleria ușoară moldoveană. Despre valoarea acesteia, de temut tocmai prin marea ei mobilitate, am scris mai înainte.

¹⁷³ I. I. Anastasiu, *Cetatea Neamț. Bătălia de la Braniște. Două evenimente istorice pînă la cîte în anii 1220—1497*, Galați, 1893.

polone cum ar fi putut să nu înregistreze așa ceva — cercul elastic alcătuit din oastea lui Ștefan ¹⁷⁴ n-a fost rupt, nicăieri ¹⁷⁵.

Cînd situația oastei regelui polon era dintre cele mai critice, fiind cu totul la discreția oștilor lui Ștefan, care o strîngeau din toate părțile, a venit ajutorul din Transilvania, 12 000 ostași, cu artilerie, conduși de voievodul Bartolomeu Drágffy, cuscrul domnului Moldovei. Datorită lui s-a ajuns la încheierea unui armistițiu între Ștefan și regele polon.

4. Armistițiul. Cauzele care au dus la încetarea temporară a stării de război între regele polon și Ștefan prin încheierea unui armistițiu, căci la încheierea unei păci nu s-a putut ajunge, reprezentanții celor două țări, în cele cîteva zile de discuții, neputînd cădea de acord asupra punctelor esențiale, sînt prezentate de cronicarii Wapowski și Bielski defavorabil lui Ștefan, deși acesta, realmente, ținea în mîna sa soarta oastei polone. În timp ce în ediția I, necenzurată, a cronicii sale Miechowita arată adevărul, simplu, în puține cuvinte, subliniind că regele polon, văzînd că asediul este zădarnic (frustra), a căzut la înțelegere cu Ștefan ¹⁷⁶, Wapowski născocoște o întregă poveste, amplificată ulterior de Bielski : înștiințat de către informatorii săi că zidul cetății este grav avariat și că dacă nu se vine în ajutor cetatea va cădea, Ștefan a fost consternat ; atunci a intervenit la regele Ungariei, Vladislav, și la magnații acestuia ca să trimită soli la regele Ioan Albert să aplaneze conflictul pentru ca „între timp să se poată acționa pentru pace” ¹⁷⁷. Bielski, parafrazîndu-l pe Wapowski, spune că Ștefan a intervenit la Vladislav pentru ca regele polon să-l „lase în pace”. Solii lui Vladislav, spune același cronicar, au venit la regele polon și l-au rugat „să fie cu milă față de voievod pentru ca să nu ajungă la desperare și să facă apel la turci”. Aceste argumente — noi le-am reduce la teama de turci în primul rînd și apoi de regele Vladislav care ar fi fost în stare să ia arma pentru a nu lăsa Moldova să cadă în mîna fratelui său — l-au convins pe regele polon și astfel s-a ajuns la înțelegere cu domnul Moldovei ¹⁷⁸.

Născocirile de mai sus sînt nelogice căci Ștefan era stăpîn pe situație.

¹⁷⁴ Nu știm ca ajutoarele turco-tătaro-muntene să fi ajutat la încercuirea oastei polone care asedia Suceava. Prezența acestor ajutoare e semnalată la lupta din Codrul Cosminului.

¹⁷⁵ Fr. Papée, *Jan Olbrachi*, p. 150 reproduce un crîmpei din discursul pe care l-a ținut cineva la înmormîntarea nobilului Nicolae Tęczyński, voievod al Ruteniei, mort de pe urma rănilor căpătate în lupta din Codrul Cosminului. Aflăm că voievodul acesta „mai, mai a deschis porțile /cetății/ Suceava”. Valoare de discurs funebru!

¹⁷⁶ Miechowita, p. 261.

¹⁷⁷ Wapowski, p. 28 ; *Spisok Bihoufa*, col. 556. Acest cronicar mai adaugă amănuntul, dealtfel necorespunzător realității, că Ștefan era gata să-i și depună jurămînt regelui polon. Vezi și K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904*. Publicată în românește cu o notiță istorică de Alex. Lăpedatu, București, 1913, p. XXIX.

¹⁷⁸ Bielski, p. 899. Ioan Leunclavius (Löwenklau), citat mai înainte, spune, fără a ni se indica izvorul, că Ștefan, pentru a-l lăsa pe regele polon să se retragă, i-a cerut acestuia bani. Regele i-ar fi trimis un car cu bani. Amănuntul acesta, rezultatul imaginației cuiva, combătut de izvoare de primul ordin, a intrat în lucrarea lui Nicolao Schmitth, *Imperatores ottomanici*, p. 65.

Pe drumul pe care înainta oastea polonă în Moldova, cu destinația Suceava, dar mult înainte de a se începe asediul acestei cetăți, a venit la regele Ioan Albert solia trimisă de fratele Vladislav, în frunte cu mareșalul curții Ladislau Lossonczy¹⁷⁹. Tot ce avea de comunicat această solie regelui polon se găsește amănunțit în instrucțiunile pe care le căpătase la Buda mareșalul în a doua jumătate a lunii august 1497¹⁸⁰. Aceste instrucțiuni pe care le-am analizat mai înainte, în esență, sînt o cerere energică de încetare a expediției împotriva lui Ștefan, regele Vladislav fiind hotărît să-l apere. Ce a gîndit regele polon despre acest ultimatum și ce a discutat cu solii fratelui său nu știm. Cert este că a continuat înaintarea¹⁸¹ și nu a luat în considerare cele comunicate de solia fratelui său Vladislav, fiind sigur că înlăturarea lui Ștefan și cucerirea Moldovei sînt acțiuni ușoare și de scurtă durată. După această primă victorie regele polon ar fi avut o altă bază de discuție cu fratele său. Măiestria militară a lui Ștefan însă a răsturnat integral planul de luptă al regelui polon, care a fost silit la retragere.

De-abia în decembrie 1497, cînd înfrîngerea din Moldova era o realitate, regele Ioan Albert a trimis o solie la fratele Vladislav ca răspuns la solia lui Ladislau Lossonczy. Strădaniile regelui polon ca să-și arate nevinovăția pentru tot ce s-a întîmplat în Moldova sînt naive și nu pot înșela pe nimeni. Intenția era să inducă în eroare pe fratele său de care avea nevoie acum, pentru a se ajunge la pace cu Ștefan. Își dădea tîrziu seama regele polon de greșeala sa, pe care se rușina s-o mărturisească deschis, că o Moldovă neîmpăcată înseamnă drum liber oștilor turco-tătare, așa cum s-a și întîmplat dealtfel, începînd cu anul 1498¹⁸².

Cele spuse în aceste instrucțiuni din decembrie 1497 relativ la tratativele care au avut drept rezultat încetarea asediului Sucevei și permisiunea retragerii trupelor polone sînt amănunte de cea mai mare însemnătate căci ne îngăduie să facem unele precizări, precum și să înlăturăm acuzația pe care o aduce regele Ioan Albert lui Ștefan, și anume că acesta ar fi încălcat condițiile armistițiului, atacîndu-l pe cînd se retrăgea. Dar să lăsăm să vorbească întîi regele polon. Acesta se plînge fratelui Vladislav că datorită „vicleniilor acestui voievod (=Ștefan) s-au încălcat învoielile făcute în numele m. sale” (= regele Vladislav)¹⁸³, precum și că „acest voievod (= Ștefan) unindu-se cu turci și tătari și ceea ce e și mai grav, cu unguri, ne-a adus nu mici pagube în lucrurile și oamenii noștri”, de asemenea că „toate acestea s-au întîmplat deoarece ne-am încrezut în făgă-

¹⁷⁹ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 147 crede greșit că solia aceasta a venit în tabăra polonă pe vremea asediului Sucevei, a tratat și încheiat armistițiul moldo-polon.

¹⁸⁰ J. Garbacik, *Materiaty*, nr. 13, p. 26—30. Noi credem că aceasta e data.

¹⁸¹ E interesant că pentru înaintarea trupelor polone în Moldova regele polon îl găsește vinovat pe fratele său Vladislav. Iată un fragment din instrucțiunile din decembrie 1497 ale solilor poloni care mergeau la Buda: „Dar solii m. sale (Vladislav) întîrziind, deoarece nu puteam ține în loc o atît de mare oaste /și/ nici nu se putea să dăm înapoi fără mare pagubă și fără prea mare rușine, am înaintat treptat...”, J. Garbacik, *Materiaty*, nr. 14, p. 32.

¹⁸² O. Górka, *Niezmany żywot*, p. 412—424.

¹⁸³ J. Garbacik, *Materiaty*, nr. 14, p. 34.

duelile și înțelegerile făcute de solii m. voastre'' (=regele Vladislav)¹⁸⁴. Din cele de mai sus ar rezulta că peste capul lui Ștefan solia ungară condusă de Ladislau Lossonczy, singura dovedită documentar că a venit la regele polon pe când acesta era în Moldova, dar repetăm, înainte de a se începe asediul Sucevei, ar fi tratat, numai cu partea polonă, suspendarea ostilităților și condițiile retragerii oastei polone, ceea ce nu este logic, după cum și documentar se poate dovedi că n-a fost așa. Partea moldoveană nu putea fi omisă de la discuțiile care ar fi pus capăt stării de beligeranță dintre Moldova și Polonia, Moldova fiind țara atacată și singura în măsură să pună condiții obligatorii regelui polon. Apoi, e greu de admis că solia condusă de Ladislau Lossonczy, plecată din Buda în a doua jumătate a lunii august 1497, ajunsă în Moldova pe la 1 septembrie, să fi zăbovit în această țară, după ce a văzut că regele polon, cu toate protestele energice și amenințările fratelui său din Ungaria, continuă agresiunea armată împotriva lui Ștefan. Deci nu această solie a tratat, lângă cetatea Sucevei, armistițiul, deoarece s-a întors repede la Buda spre a raporta cele ce se petrec în Moldova. Drept urmare regele ungar a trimis imediat în ajutorul lui Ștefan pe Bartolomeu Drágffy, voievodul Transilvaniei, cu o oaste de 12 000 oameni, bine înarmată și cu artilerie¹⁸⁵. Drágffy a discutat mai puțin diplomatic cu regele polon¹⁸⁶, și sub presiunea lui, după câteva zile de tratative¹⁸⁷, s-a încheiat amistițiul, regele polon admitând de-abia acum, de nevoie, să se retragă din Moldova¹⁸⁸, așa cum i se ceruse mai înainte de către regele Ungariei, Vladislav, prin solia condusă de Ladislau Lossonczy. Regele polon, avînd de ales între o luptă pe care n-o putea susține și retragerea silită a primit-o pe aceasta din urmă căci era singura ieșire din situația grea în care se afla. Dacă Ștefan a consimțit să deschidă cleștele care strîngea pînă la sufocare oastea polonă invadatoare a făcut-o, credem noi, pentru a-și păstra, în continuare, prietenia regelui Vladislav¹⁸⁹, căci numai pe baza acesteia putea ține în șah pe regele polon în politica sa expansionistă, care periclita independența Moldovei.

¹⁸⁴ *Ibidem*.

¹⁸⁵ L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego, I*, nota 6, p. 433.

¹⁸⁶ J. Garbacz, *Materiały*, nr. 14, p. 33

¹⁸⁷ Wapowski, p. 28.

¹⁸⁸ *Letopiseșul anonim al Moldovei; Letopiseșul de la Putna nr. II; Cronica moldo-polonă* (toate în *Cronicile slavo-române*, p. 11, 21, 59, 65, 171, 181). Interesant cum explică regele polon, prin solia din decembrie 1497, consimțămîntul său la retragere: dragostea care-l lega de fratele său Vladislav și dorința menținerii păcii între Polonia și Ungaria (vezi J. Garbacz), *Materiały*, nr. 14, p. 32–34.

¹⁸⁹ Logofătul Ioan Tăutu îi spunea solului polon Firlej în noiembrie 1503, pe când acesta era în Moldova și cerea părăsirea Pocuției, că războiul cu regele Ioan Albert ar fi durat mai mult dacă domnul său n-ar fi cedat rugămintelor regelui Ungariei (nisi fuisset precitus victus a serenissimo domino Hungarie rege), vezi Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, nr. CXCI, p. 476; cf. P. P. Panaitescu, *Les chroniques slaves de Moldavie au XV-e siècle*, în „Romanoslavica”, I, 1958, p. 162. Documentul din noiembrie 1503 nu dă numele logofătului. L-am identificat cu ajutorul lucrării lui A. Sacerdoțeanu, *Divanurile lui Ștefan cel Mare* în „Analele Universității C. I. Parhon”, nr. 5, 1956, Seria Științelor Sociale-Istorie, p. 193, 201

În ceea ce privește condițiile retragerii din Moldova instrucțiunile din decembrie 1497 sînt foarte vagi. Se afirmă doar că retragerea din Moldova s-a făcut „potrivit condițiilor stabilite cu solii” regelui Vladislav și în numele acestuia; de asemenea — făcîndu-se aluzie la înfrîngerea din Codrul Cosminului — instrucțiunile spun că toate acestea s-au întîmplat datorită „viclenilor” lui Ștefan și pentru că polonii s-au încrezut în făgăduielile solilor lui Vladislav¹⁹⁰. Totul este vag cînd e vorba de condițiile retragerii și de făgăduielile solilor lui Vladislav, dar bine subliniat spre a-l arăta pe regele polon ca pe un om corect și pe domnul Moldovei ca pe un viclean.

Cronica lui Wapowski, în special, se face ecoul versiunii oficiale, pornite de la curtea regelui polon, în ceea ce privește tratativele de armistițiu; deci concordantă, din acest punct de vedere, între instrucțiunile din decembrie 1497 și textul cronicii. Wapowski, pentru a se încadra în vederea curții nici nu pomeniște despre rolul de mediator al voievodului Transilvaniei, ci spune doar atît că tratativele, care au durat mai multe zile, au fost duse de „solii regelui” (oratores regis) Vladislav. Aceștia împreună cu solii lui Ștefan au confirmat punctele înțelegerii¹⁹¹. Nici un cuvînt despre cuprinsul acestor puncte, la fel ca și în instrucțiuni.

Izvoarele narative moldovene dau o singură condiție impusă de Ștefan: oastea polonă să se retragă pe drumul pe care a venit în Moldova, pentru ca, după cum spune Ureche, „să nu mai strice țara pe alt loc”¹⁹².

Condiția aceasta — dovadă că este un adevăr istoric de necontestat — apare și în cronicarii poloni Wapowski și Bielski dar sub forma care convine familiei Jagiellonilor. Obligația de a se face retragerea pe același drum pe care venise oastea polonă în Moldova nu apare ca o condiție impusă prin convenția de armistițiu, fiind prin aceasta obligatorie, ci este prezentată ca un sfat prietenesc pe care Ștefan l-a dat regelui polon, după Wapowski înainte de a începe retragerea de la Suceava¹⁹³, după Bielski după ce domnul Moldovei a văzut că oastea polonă apucă spre Codrul Cosminului¹⁹⁴.

Să analizăm puțin „sfatul” lui Ștefan, așa cum îl prezintă Wapowski. Domnul Moldovei l-ar fi sfătuit pe regele polon să apuce pe drumul pe care a venit pentru că, deși e mai lung, este în schimb mai sigur decît calea mai scurtă care duce spre munți și trece prin regiuni împădurite, teren propice pentru a pune în practică intenții dușmănoase. Dacă pînă aici justificarea sfatului, deși stranie, rămîne totuși posibilă, continuarea justificării este de-a dreptul neadmisibilă: calea aceasta mai scurtă era cu atît mai primejdioasă cu cît era împînzită de „țărani moldoveni, un neam de oameni aspru

¹⁹⁰ J. Garbacik, *Materiały*, nr. 14, p. 34.

¹⁹¹ Wapowski, p. 28.

¹⁹² Ureche, p. 103; *Letopiseșul anonim al Moldovei, Letopiseșul de la Putna, nr. II; Cronica moldo-polonă în Cronicile slavo-române*, p. 12, 21, 59, 65, 171, 181. Ca un corolar al condiției de retragere, credem că, Ștefan și-a luat obligația să dea hrană oastei polone în retragere, căci altfel aceasta ar fi suferit de foame.

¹⁹³ Wapowski, p. 29.

¹⁹⁴ Bielski, p. 899. În rest parafrazează pe Wapowski.

și neînfrinat”¹⁹⁵ — se vede cât de colo că e părerea cronicarului și nu a domnului Moldovei — „și în plus de unguri, turci, tătari și munteni . . . , oameni foarte cruzi”, deci să nu se meargă pe această cale căci li se poate întâmpla ceva neplăcut¹⁹⁶. E posibil oare ca după încheierea unui armistițiu, care a pus capăt temporar unui război dar nu a curmat animozitățile și suspiciunile dintre foștii beligeranți¹⁹⁷, în speță putea oare Ștefan, în calitatea lui de conducător de oști, să-i acorde regelui polon, cu totul nejustificat, dintr-o dată, atîta încredere, încît să-i dezvăluie locul grupării și componența forțelor sale? Nu este apoi ciudat, ca tocmai pe drumul pe care a apucat, împotriva „sfatului”, regele polon, drum pe care Ștefan nu știa cu anticipație că se va retrage oastea polonă, să fie concentrate oastea moldoveană plus ajutoarele străine? Pentru noi este vizibil că Wapowski, știind la data cînd își redacta opera cum au decurs evenimentele, știind bine că regele polon a călcat condiția principală a convenției de armistițiu, fapt care a produs atîta vărsare de sînge, plus pagube mari materiale polonilor și mare jale în Polonia, a alcătuit povestea de mai sus : condiția din convenția de armistițiu, pentru ca regele Ioan Albert să nu fie acuzat că și-a călcat cuvîntul dat la încheierea armistițiului, a transformat-o în „sfat” prietenesc care nu-l obliga pe regele polon să-l asculte.

În ceea ce privește afirmația lui Wapowski că gruparea oștilor lui Ștefan pe drumul care duce prin Codrul Cosminului s-a făcut înainte de încheierea convenției de armistițiu, mai ales a celor moldovene, aceasta este combătută de izvoarele narative moldovene, care spun că după ce a aflat Ștefan că oștile polone au apucat pe alt drum decît cel pe care au venit, „a gonit pe urma lor cu oștenii săi și 2 000 de turci”¹⁹⁸, sau „a gonit pe urma lor și i-a ajuns la marginea bucovinei Cozminului”¹⁹⁹. Deci Ștefan nu și-a concentrat oștile pe drumul spre și în Codrul Cosminului înaintea încheierii convenției de armistițiu, căci nu știa că pe acolo se vor retrage polonii²⁰⁰.

Din prea mult zel, Wapowski, fără să-și dea seama, îl deservește pe regele Ioan Albert prin inventarea „sfatului” de mai sus. Căci ce fel de comandant de oaste este acela care, atrăgîndu-i-se atenția să nu meargă

¹⁹⁵ Bielski, p. 899, pune în gura lui Ștefan care căuta să-l convingă pe regele polon de primejdia care amenință oastea polonă dacă se merge pe drumul care trece prin Codrul Cosminului, următoarele : nu e bine să se meargă pe acolo pentru că moldovenii (Wołosza), „ca mari trădători ce sînt” să nu le facă polcnilor vicun iău. Evident că nu putea domnul Moldovei să vorbească așa de țărănime, în special, care avea o prădare grea în rcau armată moldoveană și cu ajutorul căreia a alungat puternica caste invadatoare din Moldova. Aceste cuvinte nu sînt decît ecoul neadevărului lansat de curtea polonă și de cei ce o sprijineau, pentru a explica poporului nemulțumit eșecul expediției contra turcilor, că totul s-ar datora călcării convenției de armistițiu de către domnul Moldovei.

¹⁹⁶ Wapowski, p. 29.

¹⁹⁷ J. Garbacik, *Materialy*, nr. 14, p. 34.

¹⁹⁸ *Letopisețul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române*, p. 12, 21.

¹⁹⁹ *Letopisețul de la Putna nr. II*, *ibidem*, p. 59, 65.

²⁰⁰ Si cu toate acestea lupta din Codrul Cosminului este încă socotită o „cursă” (zasadzka) pe care a întins-o polonilor domnul Moldovei (vezi J. Garbacik *Jan I Obzacht* în *Polski Słownik Biograficzny*, X).

printr-un anumit loc din cauză că oști străine pot să-l atace, el tot să persevereze să treacă prin acel loc? Mai mult ca sigur că dacă Ștefan ar fi dat, în adevăr, „sfatul” amintit, regele polon nu s-ar fi încumetat să treacă pe drumul primejdios.

Din toate cele de mai sus conchidem că presupusul „sfat” nu este decît ecoul, deformat intenționat de Wapowski și Bielski, al condiției principale a convenției de armistițiu. Domnul Moldovei voind să-și cruțe țara de noi jafuri a impus regelui polon retragerea pe drumul pe care a venit. Regele polon a primit condiția căci altfel cercul puternic al forțelor lui Ștefan nu s-ar fi deschis. Odată însă scăpat de primejdia imediată, regele polon a apucat pe unde a voit el, sigur pe forța oastei sale, spre a ajunge mai repede în Polonia ²⁰¹.

Acum putem lămuri și afirmația pe care o face Ioan Albert în instrucțiunile din decembrie 1497, că el a respectat la retragerea din Moldova „condițiile” stabilite cu solii lui Vladislav. Condițiile acestea n-au existat însă niciodată. Instrucțiunile din a doua jumătate a lunii august 1497 nu cuprind condiții ci o cerere energică de a se evacua Moldova căci altfel se putea ajunge la război cu Ungaria, precum și explicații amănunțite — după cum am mai arătat — asupra primejdiilor care se pot naște dacă regele polon perseverează în îndeplinirea planului în legătură cu Moldova. Sub Suceava Bartolomeu Drágffy i-a impus regelui polon să respecte cele cerute de regele Vladislav prin solia lui Lossonczy, dar condițiile retragerii n-au putut fi stabilite decît de comun acord cu Ștefan și acestea au alcătuit convenția de armistițiu. Regele polon s-a hotărît să respecte *numai* cele cerute de fratele său, crezînd că astfel se achită de obligațiile față de domnul Moldovei și a încălcat convenția de armistițiu. Procedînd astfel și-a asumat tot riscul pentru ceea ce se putea întîmpla.

5. Retragerea oastei polone. Știînd că a încălcat convenția de armistițiu ²⁰² și că mai are un drum destul de lung de făcut printr-o țară ostilă, regele Ioan Albert a fost, de data aceasta, mai prudent ca la înaintarea spre Suceava. În cronica lui Miechowita ediția I, se spune limpede, în legătură cu măsurile de prevedere luate de oastea polonă în retragere: „toate erau păzite cu sîrguință” ²⁰³. La ediția a II-a, cuvîntul „dilligenter” a fost înlocuit cu „negligenter” ²⁰⁴, spre a explica oarecum, în acest fel, înfrîngerea militară.

²⁰¹ Wapowski, p. 29 dă motivele călcării convenției de armistițiu: sau posibilitatea de a găsi hrană pentru ostași și animale (am arătat părerea noastră: aceasta trebuia să fie asigurată de domnul Moldovei), sau dorința de a ajunge mai repede în Polonia, apucînd pe drumul cel mai scurt.

²⁰² Călcarea convenției de armistițiu de către regele polon este admisă și de lucrări mai noi românești, vezi Miron Constantinescu, Const. Daicoviciu, H. Daicoviciu (și alții), *Istoria Români 1. C mpendiu*, București, 1969, p. 168.

²⁰³ Miechowita, I, p. 261.

²⁰⁴ Miechowita, II, p. CCCLII (omnia negligenter erant custodita); Jacob Caro, *Geschichte P l ns*, p. 730.

Oastea polonă, începînd cu ziua de 19 octombrie ²⁰⁵, s-a retras în eșaloane ²⁰⁶, și operația aceasta a durat mai multe zile. Avem o informație documentară sigură că unitatea palatinului de Kalisz, Czarnkowski, la 23 octombrie 1497 era încă lângă Suceava ²⁰⁷ căci în această zi se ținea scaun de judecată ²⁰⁸. Nu știm, pe baza informației prezente, dacă acest eșalon a fost ultimul sau nu.

Cronicarul Wapowski ne arată, în amănunt, ordinea în care s-au retras oștile polone, împărțite în patru grupe : eșalonul I, nobilimea Poloniei Mari, (Wielkopolska), cu carele și alte bagaje ; eșalonul II, artileria, carele regale, regele, fratele lui, Sigismund, cu curtenii lor (garda regală), „floarea armatei” ; eșalonul III, nobilimea Poloniei Mici, (Małopolska) ; eșalonul IV, ostașii mercenari, călăreții și pedestrașii ²⁰⁹. Ordinea aceasta de retragere a oastei polone nu este întru totul exactă. Vom face la locul cuvenit corecțiile necesare.

Am arătat mai înainte și am discutat „sfatul” pe care l-ar fi dat Ștefan regelui polon cu ocazia retragerii din Moldova, precum și ce spune cronicarul polon Miechowita despre măsurile severe de pază care s-au luat pentru ca retragerea să nu fie stînjenită.

Iată acum în ce fel este relatată retragerea într-un studiu care a făcut vîlvă la vremea lui: „oastea lui Albert începe la 19. X înapoierea, mai degrabă decît retragerea, liniștită, îndeplinită fără nici cea mai mică măsură de prevedere, cu armele așezate, pentru comoditate, în căruțe (relație teutonă), foarte posibil cu călăuze moldovene. Ștefan informat minunat, în tot timpul acțiunii de iscoadele sale despre toate amănunțele și intențiile, atrage atenția lui Albert asupra drumului păduros, recomandîndu-l pe cel deschis. Căci la aripa dreaptă a oștilor polone rămăsese un rest al aliaților lui /Ștefan/, adică cinci mii” de turci conduși de Metz Pașa și 4 mii de munteni pe care Ștefan îi ura ca și pe turci. „Fără îndoială /Ștefan/, — continuă studiul polon pe care-l folosim — în caz că va lipsi prada, avea să-i plătească cu propriii săi bani și cu propria sa populație, așa nimic de mirare avertizarea polonilor în nădejdea că la cîmp deschis îl vor scăpa de aliații acum netrebuincioși” ²¹⁰. E foarte limpede tot ce se spune mai sus, dar adevărul este altul.

²⁰⁵ Fr. Papé, *Jan Olbracht*, p. 148 ; *Letopiseșul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române*, p. 12, 21.

²⁰⁶ Wilhelm Schmidt, *Suczawa's historische Denkwürdigkeiten von der historischen Kenntnis, bis zur Verbindung der Bukowina mit Oesterreich. Ein Stück Städte-Chronik und moldauischer Geschichte*, Czernowitz, 1876, nota 253, p. 77.

²⁰⁷ „in loco campestri circa cpidum Soczawa”.

²⁰⁸ Michael Bobrzyński, *Acta expeditionum bellicarum palatinatus calissiensis et posnaniensis in valachos et in turcas a. 1497—1498 in archivo regio posnaniensis asserrata*, Cracoviae, 1882, nr. 169, p. 63. (Starodawne prawa polskiego ꝑcmniki, VI). Informația am luat-o din *Liber iudiciorum Sandivogii Czarnkowski Palatini Calissiensis tempore expeditionis bellicae in valachos. A. 1497* ; E. Fischer, *Bătălia din Codrîi Cosminului*, p. 27—28. Fischer crede că ultimul eșalon a plecat la 22 oct.

²⁰⁹ Wapowski, p. 28—29 ; Antoni Borzemski, *Sily zbrojne w woloskiej wojnie Jana Olbrachta* (Forțele armate ale lui Ioan Albert în războiul moldovenesc), „Archiwum Towarzystwa naukowego we Lwowie”, Dział II. Tom. V. Zeszyt 1, Lwów, 1928, p. 36.

²¹⁰ O. Górka, *Białogród i Kilja*, p. 17. Istoricul Górka nu ia în considerare cele afirmate de cronicarul Miechowita.

Turcii, tătarii și muntenii, dacă amănunțele transmise de Wapowski — discutate de noi mai sus — corespund realității, erau la aripa stîngă a oastei polone și nu la aripa dreaptă. Și acum o lipsă de logică : Ștefan îndemna pe poloni să meargă pe drumul deschis unde nu erau turci, tătari, munteni. Se pune însă întrebarea : cum ar fi putut fi lichidați aceștia de oastea polonă care ar fi apucat pe drumul deschis cînd cei ce trebuiau lichidați erau cu totul în altă parte, în munții din apropierea drumului care ducea spre și prin Codrul Cosminului ²¹¹, așa cum scrie Wapowski ? ²¹².

6. Lupta din Codrul Cosminului. Lupta ²¹³ aceasta este, de fapt, începutul unei mari bătălii care a ținut din 26 octombrie pînă în ziua de 30 octombrie cînd, cu mari eforturi, oștile polone împruținate serios, demoralizate și cu mult armament pierdut, au putut, grație unui ajutor sosit pe neașteptate de la marele principe al Lituaniei, Alexandru, fratele regelui polon, să treacă Prutul.

Se înainta foarte încet, desigur cercetîndu-se terenul înainte de a veni grosul oștirii. După „itinerarul” regelui Ioan Albert, în 23 octombrie oștile polone erau de-abia în localitatea Siret ²¹⁴.

Fără îndoială că detașamente mobile moldovene urmăreau de la distanță mișcările oștilor polone. Cînd, după localitatea Siret, în loc să apuce spre dreapta, pe drumul pe care au venit, au luat-o pe alt drum, Ștefan a fost informat urgent de iscoadele sale. Acesta, știind că de la Siret, în direcția Cernăuți, nu era decît un singur drum, care trecea prin Codrul Cosminului, și-a dat seama că oștile polone se vîră singure într-o mare capcană. Ștefan n-a lăsat să-i scape ocazia ²¹⁵ spre a da o lecție regelui polon pentru că a încălcat convenția de armistițiu. În consecință a luat măsurile pentru marea lovitură. Dar oricîtă iuțcală a pus Ștefan în executarea dislocărilor de trupe și de ocupare a pozițiilor de-a lungul singurului drum, îngust, rău și foarte pieptiș ²¹⁶, care traversa Codrul Cosminului pe o distanță de două mile, pregătirile n-au fost gata și astfel în ziua de 25 octombrie oastea din Wielkopolska a putut trece codrul nestingherită.

Eșalonul I, odată ajuns în partea cealaltă de codru, s-a oprit în tabără întărită la satul Cozmin, spre a aștepta restul trupelor.

²¹¹ Górkă era obsedat de ideea că domnul Moldovei era nesincer și cu polonii și cu turcii (vezi O. Górkă, *Nieznany żywot*, p. 400). Domnul Moldovei, dorea sincer reînceperea luptei antiotomane. Cu toate acestea, acțiunea regelui polon l-a silit să stea de partea turcilor. Deci, nici nu poate fi vorba de un joc pe două fronturi în evenimentele anului 1497.

²¹² Wapowski, p. 29.

²¹³ Cronicile lui Sa'adeddin și Kodja sînt nefolosibile pentru această problemă fiind cu totul fanteziste (vezi *Cronici turcești*, I, p. 329—331, 465—466. Vezi și Saad-ed-din, ediția Șękowski, p. 13—16).

²¹⁴ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 244. Am arătat că la această dată un eșalon era încă lîngă Suceava.

²¹⁵ Wapowski, p. 29.

²¹⁶ Ibidem ; Bielski, p. 900.

Eșaloanele II—IV au înnoptat într-o mare tabără întărită la intrarea Codrului Cosminului ²¹⁷. În zorii zilei de 26 octombrie regele polon bolnav ²¹⁸ a dat ordin de marș. Oștile lui Ștefan ocupaseră deja, în noaptea de 25 spre 26 octombrie pozițiile de o parte și de alta a drumului, iar pe ici și colo s-au și tăiat copaci spre a fi prăvăliți peste oastea polonă. Mulți nu va fi fost timp să fie tăiați, dar destui pentru a provoca panică în rîndurile ostașilor poloni care, știind că oastea din Wielkopolska a trecut codrul în ziua de 25 octombrie, în deplină liniște, nu bănuiau nici o primejdie ²¹⁹.

Vom repeta descrierea luptei dată de Wapowski, dar numai în liniile ei generale, completînd, unde e cazul, cu informațiile luate din Bielski.

În zorii zilei de 26 octombrie a intrat în codru garda regală, apoi regele culcat într-un car, fiind bolnav. Urma restul oastei, fără arme și fără nici o ordine ²²⁰ (Wapowski s-a inspirat aici, pentru că-i convenea, din ediția a II-a a cronicii lui Miechowita). Cînd bagajele regale — deci carele — au ajuns la jumătatea drumului, oștile de sub comanda lui Ștefan, alcătuite din turci, tătari, unguri, munteni și moldoveni, după ce au prăvălit copacii înținați peste ostașii poloni angajați pe drumul din codru ²²¹, i-au atacat, în același timp, atît pe aceștia cît și pe cei rămași în tabăra de la intrarea codrului. Copleșiți de mulțimea atacanților și vigoarea atacului, polonii angajați pe drumul din pădure au început să se retragă spre tabăra de la intrarea codrului, care încă nu fusese desfăcută. Situația pentru poloni ar fi devenit din ce în ce mai grea, „dacă regele Albert, la vestea perfidiei dușmănești /a lui Ștefan/ și că deja se dădea lupta în rîndurile din urmă, n-ar fi trimis din mijlocul pădurii, în ajutorul celor ce se luptau, călărimea regală” (întreagă, adaugă Bielski ²²²). „Aceasta ieșind la trap din pădure” a atacat oștile lui Ștefan, care n-au rezistat atacului călăreților poloni înzăuați și „au fost siliți să dea dosul și să se retragă” de la tabăra de la intrarea codrului. Polonii, care erau „îngrămădiți” în metereza de care, văzînd că lupta a fost cîștigată de ai lor, și-au deschis o poartă și „părăsindu-și cîteva care și toate bagajele, au început să se împrăștie, fiecare pe unde l-a dus soarta”. Trecînd prin pădure au ajuns la tabăra de dincolo de codru „la care tocmai ajunsese și regele”. În această luptă în care oștile de sub comanda lui Ștefan au fost respinse, călărimea regală s-a întors pe drumul din codru „neîmpiedicată de nimeni” la tabăra regală.

²¹⁷ Wapowski, p. 29.

²¹⁸ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 148—149. Acest istoric crede că regele polon, slăbit din cauza febrei, nu poate fi făcut responsabil de faptul că oastea polonă a schimbat direcția de marș și a mers luîndu-se după oastea Wielkopolanilor, care au apucat-o spre Codrul Cosminului. Subliniem că cel ce recunoaște schimbarea de direcție, recunoaște implicit, chiar dacă n-o spune, condiția pusă de Ștefan cu ocazia armistițiului.

²¹⁹ Wapowski, p. 29.

²²⁰ Bielski, p. 900, spune că regele a trimis înainte carele și artileria. Pe baza informației prezente nu se știe care dintre cronicari are dreptate. Lucrarea lui I. Urso, *Ștefan cel Mare*, p. 240—242 este slab documentată. S-au folosit superficial și necritic izvoarele documentare.

²²¹ Bielski, p. 900—901.

²²² Bielski, p. 900.

Regele polon a stat în această tabără „în această zi și în cea următoare”, adică 26 și 27 octombrie, așteptînd să i se adune ostașii rătăciți prin pădure²²³.

Să analizăm critic cele spuse mai sus de cronicarii poloni. În descrierea luptei din Codrul Cosminului Wapowski a dovedit talent literar și a pus la contribuție multă imaginație spre a ajunge la rezultatul pe care-l urmărea: să arate că oastea lui Ioan Albert a fost în stare să dea o ripostă lui Ștefan, chiar și în condițiile grele în care a luptat. Dar mai întîi o întrebare: ce forțe vor fi avut polonii în lupta aceasta care s-a dat pe un mare spațiu? Dacă luăm de bună cifra de 50 000 ostași cît admite istoricul Papée că a avut oastea polonă — am arătat mai înainte părerea noastră — și evaluăm la 20 000 de luptători totalul eșalonului I care a trecut nestîngherit prin codru, în ziua de 25 octombrie, oprindu-se în tabără întărită de partea cealaltă a pădurii, dovadă de cîtă grijă se punea pentru a face față unui eventual atac, spre a aștepta grosul oastei, înseamnă că eșaloanele II—IV mai aveau un efectiv de cca 30 000 luptători. La acest număr trebuie adăugate și cîteva mii de oameni înarmați, însărcinați cu diferite munci în cadrul armatei. Acesta era cu aproximație efectivul polon care a început, după Wapowski, în zorii zilei de 26 octombrie, să înainteze pe drumul îngust din Codrul Cosminului. Pînă la jumătatea drumului din codru, dacă acest drum era așa cum îl descriu cronicarii Wapowski și Bielski, nu a putut fi surprinsă de atacul forțelor lui Ștefan decît o mică parte din efectivul eșaloanelor II—IV. Restul, partea cea mai mare, rămăsese în tabăra întărită de la intrarea în codru. Atacul, după cum am spus, s-a dat concomitent, fiind lovite în același timp, spre a se împiedica dislocări de trupe acolo unde ar fi fost nevoie mai mare, atît trupele polone rămase în tabără cît și cele angajate pe drumul din codru. Textul cronicii lui Wapowski este limpede în această chestiune. Spre a produce panică în rîndurile oastei polone, dar mai ales, credem noi, spre a face drumul din codru impracticabil, deci spre a se împiedica mișcările de trupe polone, dar, *în special, venirea de ajutoare din tabăra Wielkopolanilor de dincolo de codru*, s-au răsturnat copacii. Cronica lui Wapowski, care ne permite acest raționament, spune că Ștefan „a poruncit să se închidă drumul oștilor în mișcare”²²⁴. Măsura a fost măiastră, pentru că oprindu-se înaintarea oștilor polone, deci fuga spre tabăra de dincolo de codru, se împiedeca, în același timp, venirea de ajutoare de acolo spre locul de luptă.

Unde era regele polon în dimineața zilei de 26 octombrie? Wapowski spune că el și cu garda personală s-au angajat primii pe drumul din codru, urmați de celele regale. Rezultă, după Wapowski, că regele polon a fost prins de atac undeva, pe drumul din codru, în prima lui jumătate. Și de aici încolo încep să iasă la iveală, în cronică, „născocirile” lui Wapowski, presărate, dar nu cu destulă îndemînare, printre faptele care au putut avea loc: a) regele polon a dat ordin gărzii sale să atace numai „la vestea perfidiei dușmănoase” a domnului Moldovei. Adică regele a aflat de atacarea

²²³ Wapowski, p. 30—31.

²²⁴ Wapowski, p. 29.

oștilor sale prin alții, deși, după cum spune Wapowski, regele a fost surprins de atac în timp ce era pe drumul din codru în prima lui jumătate; b) garda regală, elita oastei polone, înainta, cu regele bolnav, înarmată și înzăuată. Altfel n-ar fi putut porni la atac de îndată ce a primit ordinul regelui. Iată dovada că, așa cum spune Miechowita în ediția I a cronicii sale, armata polonă se retrăgea „diligenter”, deci ostașii ei erau gata să facă față oricărui atac; c) când forțele de sub comanda domnului Moldovei atacau, cum ar fi putut regele polon, el însuși într-o situație primejdioasă, căci era înconjurat de ostași străini care atacau, să se dispenseze măcar de o parte din garda sa, Wapowski nu spune; d) dacă drumul din Codrul Cosminului era îngust, cum spun cronicarii Wapowski și Bielski — și nu punem la îndoială spusele lor — înseamnă că pe el, ostașii, carele, caii, mergeau în rînduri strînse, ocupîndu-i întreaga lățime. E de subliniat că se mergea numai într-un sens. Odată cu căderea copacilor care au sfărîmat, oameni, care, animale, desigur că drumul a devenit impracticabil. Cu toate acestea Wapowski scrie despre trecerea în sens contrar, a cavaleriei înzăuate, și încă la trap, pe distanță de kilometri, în direcția taberei de la intrarea în codru. Cum s-a putut face această operație pe drumul îngust, blocat, din codru, mai ales că dintr-o parte și din alta a drumului atacau viguros ostașii lui Ștefan, Wapowski nu spune ²²⁵, dar ne lămurește cronicarul Bielski care scrie: „Astfel, nevăzînd altă scăpare, toți ai noștri (= ostașii poloni) se năpustesc acolo unde aveau prima tabără (= cea de la intrarea în codru) și tot acolo se opun puțin moldovenilor (Wołochom), cărora (= polonii din tabăra de la intrarea în codru) regele le-a trimis în ajutor întreaga curte (= garda regală). Apoi /ostașii/ noștri ieșiți din acea pădure, punîndu-se repede în ordine, s-au ciocnit cu moldovenii (z Wołochy) acolo unde ²²⁶, la auzul tobelor și trîmbițelor /oastei polone/, fugiseră din pădure toți moldovenii” (Wołosza wszystko) ²²⁷. Acum se lămurește bine cum de au putut trece miile de cavaleri înzăuați spre tabăra de la intrarea în codru pe care o atacau forțele cele mai mari ale lui Ștefan: ostașii care atacau pe poloni în codru, numai la auzul trîmbițelor și tobelor au fugit de frică și astfel drumul a fost liber pentru călăreții poloni! Dar Bielski s-a gîndit că nu-i destul de mare „născocirea” lui Wapowski întregită de el, cum am văzut, și atunci, uitînd ceea ce scrisese chiar el, și anume că regele polon, fiind bolnav, era transportat în car (sam na wozie kazał się wieść że był chory) îl înșănătoșește, spunînd că după garda sa a venit și regele la locul luptei ²²⁸; e) născocirea patriotică a lui Wapowski este, uneori așa ipsisită de logică, încît se vede ușor că ceea ce spune e ceva neadevărat. Iată ce scrie acest cronicar relativ la multele mii de ostași poloni prinși de atacul

²²⁵ Nici prof. J. Garbacik, care s-a ocupat mult de istoria Poloniei în anii de domnie ai lui Ștefan, nu admite participarea cavaleriei regale polone și a artileriei în lupta din ziua de 26 octombrie. Vezi articolul său *Jan Olbracht* din *Polski Słownik Biograficzny*, X, citat mai înainte.

²²⁶ Se înțelege locul unde era tabăra polonă de la intrarea în codru.

²²⁷ Bielski, p. 900.

²²⁸ Bielski, p. 900.

lui Ștefan în tabăra de la intrarea în codru : cînd soarta luptei care se desfășura în jurul taberei a înclinat de partea polonilor, ostașii poloni din interiorul taberei, cîți mai erau valizi, „fricoși și grăbiți”, își deschid o ieșire din meterezele de care și bagaje ²²⁹. De ce atîta frică și derută, întrebăm noi, dacă garda regală a alungat oștile care luptau sub comanda lui Ștefan? De ce supraviețuitorii luptei au fost lăsați de garda victorioasă să fugă la întîmplare și în necunoscut, în loc să-i ia pe aceștia sub protecția ei și să-i treacă prin codrul care nu mai prezenta nici o primejdie, pînă la tabăra Wielkopolanilor de dincolo de codru? Nu, garda victorioasă, ea singură trece neîmpiedecată de nimeni prin codru spre tabăra de dincolo, lasînd în voia sorții miile de ostași, frați de luptă și suferință.

E sigur că marea mulțime de ostași poloni pe care i-a prins atacul lui Ștefan în codru cît și în tabăra de la intrarea codrului au angajat o luptă disperată cu atacatorii. Dar oare această luptă a fost așa cum o descriu cronicarii Wapowski și Bielski și oare polonii au ieșit învingători? Noi nu credem. Mai sus am căutat, cu ocazia descrierii luptei, să arătăm toate îndoielile noastre în ceea ce privește veracitatea informațiilor relative la lupta din Codrul Cosminului, așa cum ni le dau cronicarii de mai sus. Acum vom dovedi și pe bază de izvoare istorice, că lupta victorioasă a gărzii regale, așa cum o prezintă acești cronicari este sigur o născocire a lor. În primul rînd regele polon n-a fost în oastea polonă care a avut de înfruntat marele atac din 26 octombrie, căci, după cum ne spune cronicarul Miechowita în prima ediție a cronicii sale ²³⁰, el străbătuse Codrul Cosminului în ziua de 25 octombrie, odată cu oastea Wielkopolanilor. Acum de-abia ne explicăm de ce a trebuit să i se aducă la cunoștință atacul lui Ștefan : el nu era în oastea polonă angajată pe drumul din codru, așa cum spun cronicarii Wapowski și Bielski. Dar unde era garda regală în zorii zilei de 26 octombrie? Noi credem că împreună cu regele ei care avea nevoie de ocrotire față de surprizele care se puteau ivi oricînd, așa cum s-a și întîmplat. Totuși se impune o întrebare : de ce comandantul gărzii, Jan Tęczyński este printre prizonieri? Iată cum s-au petrecut, probabil, lucrurile : „la vestea perfidiei dușmănoase” a lui Ștefan, după cum spune Wapowski, regele a ordonat gărzii sale să intervină spre a salva oastea polonă din eșaloanele II—IV de dezastru. Sub conducerea lui Jan Tęczyński s-a încercat forțarea trecerii prin codru. Barierele de copaci și rezistența îndîrjită a ostașilor de sub comanda lui Ștefan au împiedecat trecerea gărzii spre teatrul de luptă. Cu ocazia acestor ciocniri, undeva în codru, a fost luat pri-

²²⁹ Wapowski, p. 30 ; Ureche, p. 104.

²³⁰ „Itaque dum redirent atque omnia diligenter custodirentur et Majores Poloni sylvam cum rege febricitante et aegrotante primum pertransirent” ; Miechowita, I, p. 261 ; N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, Vol. IV. *Les chevaliers*, Bucarest, 1937, p. 277. Wapowski (p. 30) confirmă informația din cronica lui Miechowita. El spune că după așa-zisa victorie a gărzii polone, aceasta „s-a întors în tabăra regală” (in castra regia redit). De unde această numire? Noi credem că Wapowski a numit tabăra Wielkopolanilor de dincolo de Codrul Cosminului, „regală”, pentru că în aceasta a înnoptat regele polon începînd cu seara de 25 octombrie, dar și spre a o deosebi de cealaltă tabără de la intrarea în codru, unde își petrecuseră noaptea eșaloanele polone II—IV.

zonier Tęczyński²³¹. Urmele acestei încercări nereușite o găsim în „Jurnalul” lui Liborius Naker, sub data de 26 octombrie: „der konigk zcuforderst sin czoge mit den seynen Polan, hat die hindersten nicht mögen retten”²³².

Un raport german la dieta din Buda, datat 20 noiembrie 1497, ne aduce un amănunt care confirmă, indirect, afirmația cronicarului Miechowita că regele polon ar fi trecut Codrul Cosminului în ziua de 25 octombrie, odată cu oastea Wielkopolanilor: toate carele regelui au scăpat neatrinse²³³. Or, acest lucru nu era posibil decât dacă trecerea regelui și a carelor sale s-ar fi făcut în ziua precedentă luptei, când trecerea prin codru mai era încă liberă²³⁴.

7. A participat Ștefan și oastea sa la lupta cu regele Ioan Albert?

Decenii în urmă a stîrnit discuții în istoriografia română și polonă afirmația istoricului Polon, O. Górka, și anume că *nici Ștefan cel Mare și nici armata sa n-au luat parte la lupta din Codrul Cosminului*. Acest istoric admite că unele detașamente ale domnului Moldovei au luat parte, la o zi sau două după luptă, doar la prădarea carelor polone²³⁵. Ulterior s-a admis de către un alt istoric, Fr. Papée, că Ștefan, din cauza vârstei și a ranei de la picior, n-a luat parte la luptă, dar armata lui da²³⁶. Și mai limpede și-a exprimat gândul său Papée în monografia regelui Ioan Albert: „Oare de ce Ștefan a călcat armistițiul încheiat de solii lui Vladislav la Suceava când

²³¹ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 215. Papée susține, bazat pe o tradiție culesă și transmisă de un ofițer austriac (vezi E. Fischer, *Războiul din 1497*, nota 4, p. 37) că Jan Tęczyński, comandantul gărzii polone, a căzut prizonier din cauză că i s-ar fi înecat calul în Siret. Deci, după Fischer, respectiv Papée, lupta din 26 oct. s-ar fi dat în afara codrului, începînd de la acesta, pe tot terenul care se întinde pînă la Siret. Izvoarele istorice la care trimite Fischer, Bielski și Cromer nu confirmă, însă, tradiția.

²³² L. Naker, *Tagebuch*, p. 313. Nefiind documentați suficient în problema luptei din Codrul Cosminului, autorii merituosei lucrări colective, *Zarys dziejów wojskowości polskiej*, nota 49, p. 282, mai cred în intervenția gărzii regale și a curtenilor (curienses) poloni în forma expusă de cronicarii citați.

²³³ Gh. Duzinchevici, *A participat Ștefan cel Mare la lupta din Codrul Cosminului?* în *Omagiu lui Ioan Lupăș*, București, 1943, p. 240.

²³⁴ Cronica turcească *Menakib-i sultan Bayezid-han ibn-i Muhamed-han* (vezi *Cronici turcești*, I, p. 138), publicată și de istoricul polon O. Górka, *Niezmany żywot*, p. 405, este un prilej pentru acesta să facă următorul comentariu pe care-l reproducem în traducere: „Așa dar este limpede că în cercurile constantinopolitane exista chiar de la început convingerea că Ștefan cel Mare este sincer de partea turcilor — am arătat mai înainte că dimpotrivă era bănuț de înțelegere cu regele polon — și trimiterea de către el a unor soli și agenți de legătură în tăbăra polonă se făcea cu știrea comandanților turci”. Comentariile lui Górka sfîrșesc cu afirmația categorică „că Ștefan înainte și după armistițiul de la Suceava a jucat pe două fronturi” în raport cu turcii și polonii (O. Górka, *Niezmany żywot*, p. 406, cf. I. Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, p. 139—140). Dezmințirea unor asemenea afirmații am făcut-o amplu, la locul cuvenit, și nu mai revenim. Deoarece am citat mai sus cronica turcească *Menakib-i sultan Bayezid-han*, menționăm că aceasta se inspiră din același izvor fantezist din care s-au inspirat cronicarii Sa'adeddin și Kodja (*Cronici turcești*, I, p. 329—331, 465—466).

²³⁵ O. Górka, *Niezmany żywot*, p. 407; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 149, 151.

²³⁶ Fr. Papée, *Zagadnienie Olbrachtowej wyprawy z r. 1497* (Problema expediției lui Albert din anul 1497), în „Kwartalnik historyczny”, XLVII, T. I, 1933, p. 17—30. Cf. recenziu la Gh. Duzinchevici în „Cercetări istorice”, VIII—IX, 1932—1933, nr. 3, Iași, 1934, p. 296—297.

ajutoarele ungurești au plecat loial?”. Și istoricul polon emite părerea că „Ștefan n-a fost în lupta din Codrul Cosminului, ci numai aliații săi, „precum și țărani moldoveni pe care nu i-a putut stăpîni”²³⁷.

Și noi sîntem de acord că domnul Moldovei, avînd în vedere vîrsta și suferința pe care i-o dădea rana de la picior, nu a fost în marea bătălie dintre moldoveni și poloni ostaș luptător, dar a fost creierul întregii operații militare²³⁸ și a activității diplomatice care a precedat războiul, acțiune soldată cu izolarea regelui polon.

Să vedem acum care sînt temeiurile afirmațiilor lui Górká, ce l-a putut determina pe acest istoric să susțină că „Ștefan față de ai săi și de turci a început să se dea drept învingătorul lui Albert” și că după evenimentele tragice pentru poloni din octombrie 1497, de-abia atunci „s-a născut tîrziua, falsă versiune despre participarea lui Ștefan cel Mare și a moldovenilor în lupta de la Cosmin, care apoi a intrat în întreaga opinie și în cronicile atît polone cît și române”²³⁹.

Două sînt documentele care l-au îndemnat pe Górká să susțină cele de mai sus :

Un raport german adresat dietei din Buda, datat 20 noiembrie 1497, care, după ce dă unele amănunte asupra luptei din Codrul Cosminului, arată cauzele „dezastrului regelui Poloniei” (die Niederlegung dess Kunigs von Bolheim) : totul s-ar fi datorat faptului că ostașii poloni „au fost nepreveniți (= surprinși) și au avut toate platoșele în care” (dass Sy ungewarnet vnd iren Harnnasch allen inn wagen gehabt haben)²⁴⁰.

Înainte de a discuta valoarea acestui document subliniem faptul că, după retragerea din Moldova, regele polon a simțit nevoia, pentru a-și reface prestigiul atît de zdruncinat, să lămurească străinătatea²⁴¹ că a fost surprins de atac din cauza perfidiei lui Ștefan, care a încălcat convenția de armistițiu — am arătat că totul s-a petrecut invers, regele polon fiind acela care a încălcat armistițiul de îndată ce s-a văzut scăpat din încercuire — și că a fost învins pentru că ostașii poloni erau neînarmați, armele lor fiind în care²⁴². Nu se poate acorda totală încredere pledoariilor regelui

²³⁷ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 220. E greu de admis că Ștefan n-a știut să-și țină țărani în friu.

²³⁸ Istoricul Papée vrea să-l impună comandant pe vornicul Boldur (vezi Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 220). Amănuntul acesta îl cunoaștem din *Cronica moldo-polonă (Cronicile slavo-române*, p. 171, 181). Dar Boldur nu era decît executantul viteaz și dibaci al planului de luptă întocmit de domnul țării. Acesta era mereu în apropierea locului de luptă unde i se raporta totul și de unde dădea ordine. Nu lui i s-a adus la cunoștință vestea că se apropie un pîlc de ostași mazoveni, trimiși din Polonia spre a-l ajuta pe regele polon, și nu el a trimis pe Boldur împotriva acestora? Cum ar fi putut să dea ordine în timp util dacă n-ar fi fost în imediata apropiere a locului de luptă? În cronica lui Bihovieș se spune precis că Ștefan, fiind bolnav de picioare, era transportat „w saniach”, deci el era mereu lingă ostașii săi înclistați în lupta cu regele polon (vezi *Spisok Bihovša*, col. 556).

²³⁹ O. Górká, *Białogród i Kijja*, p. 19.

²⁴⁰ O. Górká, *Nieznany żywot*, p. 398.

²⁴¹ Discursul pe care l-a ținut la dieta din Freiburg ambasadorul regelui polon Nicolae Rosenberger în anul 1498 și în care se referă la evenimentele anului 1497 (vezi N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 66).

²⁴² Wapowski, p. 29.

Ioan Albert făcute în străinătate prin reprezentanții săi. Nu e de crezut că ostașii poloni se retrăgeau neînarmați. Cronicarul Miechowita, în ediția I a cronicii sale spune limpede că ostașii poloni se retrăgeau „diligenter”. Asta însemna că oastea polonă era în stare de alarmă spre a face față oricărui atac, mai ales pentru că se retrăgea pe alt drum decât cel impus prin convenția de armistițiu.

Raportul continuă cu arătarea celor care au pricinuit dezastrul polon : „ . . . die die Niederlegung gethan haben, sind gewesen, Turcken, Tattarn, vnnnd, Wallacher auss der grossen Walchey. Man maynnt ouch das vast Unnger mit inen gewesst soen”²⁴³.

Atribuindu-se substantivelor proprii din această informație scrisă în limba germană de la sfârșitul secolului al XV-lea înțelesul pe care îl aveau în germana secolului al XX-lea, pe de o parte, iar pe de altă parte neluându-se în considerare nesiguranța care a domnit pînă tîrziu în ceea ce privește numirea Moldovei și Țării Românești, în limbile germană, latină și polonă, apoi nelegîndu-se între ele informațiile documentare, dintre care multe au fost înlăturate arbitrar, s-a ajuns la părerea eronată arătată mai sus. Iată dovezile pentru cele susținute de noi. Începem cu Iacob Unrest care în lucrarea sa *Chronicon Austriacum* scrie următoarele în legătură cu expediția regelui polon : „In mittler Zeit het Kunig Albrecht zw Polant ain Zug gegen den Turckn furgenomen, mit vil Volck aus seinen Lanndt und Dienstlewttn damit kham in die Gross-Walachey”²⁴⁴. Cum regele polon nu a intrat în anul 1497 cu oastea sa în Țara Românească ci în Moldova, rezultă că „die Gross-Walachey” este numele pe care Unrest îl dă Moldovei²⁴⁵. După cum se vede, concordanță deplină cu fraza din raportul citat mai sus. De aceea noi traducem fragmentul ultim al raportului german prezentat dietei din Buda, astfel : „cei care au pricinuit dezastrul au fost turci, tătari și români din Moldova. Se crede că a fost, de asemenea, cu ei, o ceată de unguri”.

E locul să subliniem că raportul la dieta din Buda nu pomenește de prezența oștilor române venite în ajutorul lui Ștefan din Țara Românească, deși acest ajutor a fost real. Dacă n-am ști din izvoarele narative moldovene²⁴⁶ și dintr-o cronică turcească²⁴⁷ despre acest ajutor venit din Țara Românească, numai pe baza documentului citat mai sus l-am contesta.

Al doilea document, datat 18 dec. 1497, care ar controla, cum spune istoricul Górká, „din punct de vedere al adevărului”, raportul către dieta din Buda, este o relație internă, confidențială, a Cavalerilor Teutoni, care au luat direct parte la luptă, și care menționează clar ca atacatori ai polo-

²⁴³ O. Górká, *Nieznany żywot*, p. 398.

²⁴⁴ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 100.

²⁴⁵ Într-o lucrare anonimă, „*Staat Von Siebenburgen Wallachey Und Moldau*, (1701, f.1.), p. 86, găsim următoarea frază : „Die Wallachey wird getheilet in die grosse und kleine, die grosse wird heutiges Tages die Moldavv genannt . . .”. În aceeași lucrare (p. 88) Moldova este numită și „Wallachia major”, ceea ce nu este decât traducerea latinăescă a numirii germane de mai sus.

²⁴⁶ *Letopisețul de la Putna, nr. II*, în *Cronicile slavo-române*, p. 59, 65 ; Ureche, p. 102.

²⁴⁷ *Menakib-i sultan Bayezid-han ibn-i Muhamed-han (Cronici turcești, I*, p. 138 139 .

nilor pe „Türken, Tattern und andern des Walachisschen woiwoden gesten in gebirgen und engen welden”²⁴⁸. În adevăr oastea moldoveană nu este menționată printre atacatori ci numai oștile străine venite în ajutorul domnului Moldovei. Dar tot un document ieșit din aceeași cancelarie a Cavalerilor Teutoni, datat 16 dec. 1497, arată precis că învingătorul polonilor a fost „voievodul moldovean”. Iată fragmentul de document care ne interesează „unnd haben unns vil grösser Erschrecken in irem Beywessen geschen gesagt: das K. M im Abecsuge noch dem Fried vom wallachssenn woyawoidenn geschlagen, wol bey vj^m verdackte herwagenn, ane alle Czall der andern, verlouren habe”²⁴⁹.

În fragmentul de document din 18 dec. 1497, citat mai sus, se spune că în afară de turci și tătari au mai atacat pe poloni „und andern des walachischen woiwoden gesten”. Dacă adjectivul „walachisch” înseamnă „moldovean”, „moldovenesc”, de ce substantivele „der Walache” și „die Walachei” din documentele redactate de scribii Ordinului Cavalerilor Teutoni, folosite mai sus, să nu însemne „moldovean”, respectiv „Moldova”? E vorba de perioada în care exista, după cum am mai spus, multă nesiguranță în ceea ce privește numirea Moldovei și Țării Românești, nu numai în germana secolului al XV-lea dar chiar în limba latină și în limba polonă din aceeași perioadă și chiar ulterior.

Vom insista, pentru a dovedi cele de mai sus, numai asupra izvoarelor documentare redactate în limba germană, căci documentele din care s-au făcut citatele sînt scrise în această limbă.

Într-un document din 26 oct. 1497 se spune că regele polon n-a pornit împotriva turcilor ci a domnului moldovean („... sunder dem walachischen Waiwoden”) ²⁵⁰, în locul căruia voia să pună, după cum completează informația Liborius Naker, pe fratele său Sigismund ²⁵¹.

Un alt document din 26 decembrie 1497 spune că regele polon și-a îndreptat expediția spre Moldova („... in die Walachey seynen Czugk gesecht”²⁵²). În alte două documente datate tot 26 decembrie 1497 se spune precis că lupta cu polonii a avut loc „in der Walochey”²⁵³ și că ostașii din Ordinul Teutonic au căzut prizonieri „in der Walachey”²⁵⁴. Liborius Naker în „Jurnalul” său, sub data de 26 decembrie 1497, spune că lupta din 26 octombrie a avut loc cu ocazia retragerii „usz der Walachey”²⁵⁵. Tot „Walachei” i se spune Moldovei și în „Cronica din Danzig”: „Disser vorgeschriben homeister her Johan von Tiffen — spune cronica sub data

²⁴⁸ O. Górka, *Białogród i Kilja*, p. 18. Górka nu dă data documentului. Noi am luat citatul din Arbusow, *Urkundenbuch*, nr. 624, p. 454–455, unde documentul este datat.

²⁴⁹ N. Iorga, *Studii istorice*, nr. XVIII, p. 308.

²⁵⁰ *Ibidem*, nr. XXI, p. 312.

²⁵¹ Liborius Naker, *Tagebuch*, 26 aug. 1497, p. 312. („... der sinen Stephanum den Walachisschen woiwoden zcu setzen...”).

²⁵² N. Iorga, *Studii istorice*, nr. XIX, p. 310.

²⁵³ *Ibidem*, nr. XXII, p. 313.

²⁵⁴ *Ibidem*, nr. XXIII, p. 315.

²⁵⁵ Liborius Naker, *Tagebuch*, p. 313.

de 25 august 1497 — zcog dem hern konige von Polen Johansen Alberto zcu hulf in die Wallachei . . ." ²⁵⁶.

O publicație de la sfârșitul secolului al XV-lea spune că năvala turcilor în Polonia în mai 1498 a distrus multe localități — se dă numele lor — începînd de la granițele „*der Walachey*” (= Moldovei) pînă la Sanok și Jarosław ²⁵⁷.

„*Walachey*” îi spune Moldovei și „Cronica lui Ștefan cel Mare” ²⁵⁸.

Ce concluzie se impune față de cele spuse pînă aici? : dacă „*walachisch*” și „*die Walachei*” (am modernizat ortografia), din izvoarele istorice redactate de membri ai Ordinului Teutonic, înseamnă sigur, „moldovean”, „moldovenesc” (adjectiv), respectiv „Moldova”, fără îndoială că „*der Walache — die Walachen*” (ortografia modernizată) din actele redactate de aceeași cancelarie și în aceeași problemă, înseamnă „moldovean — moldoveni” (substantiv). În „Jurnalul” lui Liborius Naker, izvor de primul ordin pentru lupta din Codrul Cosminului, se spune că polonii au fost atacați de „*eyne grosze menige von den Walachen, Thurken und Ungern*” ²⁵⁹.

Acum, după ce am dovedit că participarea armatei moldovene la lupta cu polonii este sigură, se cuvine să ne oprim asupra unei aparente contradicții care există între documentul din 18 dec. 1497 în care se spune că oastea polonă a fost atacată numai de „*Türken, Tattern und andern des Walachisschen woiwoden gesten*” și celelalte documente arătate de noi mai sus. Luînd în considerare acest document izolat de celelalte, așa cum s-a făcut, se poate ajunge la concluzii greșite. Privite însă critic, toate documentele împreună, se vede limpede că nu se contrazic ci se completează și iată cum. Bătălia care a început în ziua de 26 octombrie, după cum am spus, s-a desfășurat pe un front de mulți kilometri și în general, ostașii poloni prinși, în special, pe drumul îngust din codru, n-au avut prea multe posibilități de a se mișca. Din acest motiv ostașii din armata polonă, care au supraviețuit luptei din codru și din afara lui, în tabăra de la intrare, cînd au relatat lupta, au spus numai ceea ce au văzut ei, cele ce s-au petrecut numai pe o foarte mică suprafață de teren, neștiind ce se întîmpla nici la un kilometru la dreapta sau la stînga lor. Ei au fost de perfectă bunăcredință în relatarea faptelor așa cum le-a rămas în memorie și relatarea lor este veridică, dar nu este o apreciere care poate fi extinsă asupra întregului teatru de luptă. De aceea, pentru a fi informat bine asupra forțelor

²⁵⁶ *Danziger Chronik vom Pfaffenkriege* în *Scriptores rerum prussicarum*, II, Kraków, 1874, p. 289. Istoricul trebuie să fie foarte atent cu numirile germane ale Moldovei și Țării Românești, în perioada medievală, deoarece, cum e în cazul nostru, „*die Walachei*”, cu toate că înseamnă sigur Moldova, dar tot atît de sigur înseamnă și Țara Românească. De exemplu tot în *Chronicon Austriacum* se spune că regele Ungariei, Matia Corvin, este acela care „*die Klain-Moldaw, das ist die Walachey, und mer Herrschaft der ungerischen Kron undertenig gemacht*”; N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 100. Este vorba de raportul de vasalitate al Țării Românești față de Ungaria în timpul lui Vlad Țepeș; N. Iorga, *Histoire des Roumains*, IV, Bucarest, 1937, p. 156—162.

²⁵⁷ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 68; cf. Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 161—162.

²⁵⁸ Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare*, București, 1942, p. 53.

²⁵⁹ Liborius Naker, *Tagebuch*, p. 313.

angajate în marea bătălie începută în ziua de 26 octombrie trebuie luate în considerare toate rapoartele parțiale ale martorilor oculari. Numai atunci vom avea o vedere de ansamblu și completă. Așa a făcut Wapowski, care menționează ca atacatori ai polonilor, în afară de „țărani moldoveni”, pe unguri, turci, tătari și pe românii veniți din Țara Românească ²⁶⁰.

Încheiem această discuție cu citarea a încă două izvoare, spre a vedea cum o informație, nelegată de altele, poate duce la concluzii greșite. Primul este un raport al Ordinului Teutonic, datat 26 decembrie 1497, adresat împăratului roman. Se spune în el că cea mai mare parte a atacatorilor oastei polone era alcătuită din turci, tătari și moldoveni ²⁶¹. Informatorul care este la baza acestui raport, deși lupta din Codrul Cosminului avu-se loc cu două luni înainte, încă nu știa nimic de participarea la luptă a contingentului de români veniți din Țara Românească. Raportul acesta teutonic este întărit și de „Jurnalul” lui Liborius Naker, care menționează ca atacatori pe aceiași ca mai sus minus ostașii din Țara Românească ²⁶². Al doilea izvor este *Cronica lui Jörg von Nürnberg*, care spune că regele polon s-a luptat numai cu turcii și moldovenii (mit dem turcken und walachchen) ²⁶³, informație lacunară, în comparație cu alte izvoare pe care le-am arătat.

La documentarea prezentată pînă aici, relativ la participarea oastei moldovene și a lui Ștefan la lupta din Codrul Cosminului, am mai adăuga documentele care cuprind tratativele dintre regii frați, Vladislav și Ioan Albert, pentru a se ajunge la încheierea păcii între Polonia și Moldova ²⁶⁴; scrisoarea lui Sigismund Jagiellonul, rege al Poloniei între anii 1506—1548, adresată papei Leon al X-lea ²⁶⁵; tratatul de pace dintre Moldova și Polonia, dat din Hîrlău la 12 iulie 1499 și în care Ștefan spune că mai înainte, între el și regele Ioan Albert „a fost o serioasă dușmănie, o neînțelegere însemnată” — culminată, subliniază documentul — de „notoriumque bellum” ²⁶⁶; sărbătorirea victoriei împotriva regelui polon la Hîrlău în ziua de 6 decembrie 1497, cu care ocazie, Ștefan, în prezența boierilor săi, „a instituit mulți viteji și i-a dăruit atunci cu daruri scumpe” pe fiecare după meritul său ²⁶⁷, lucru pe care Ștefan nu l-ar fi putut face dacă oastea sa n-ar fi participat cu vrednicie la bătălia de mai multe zile cu polonii ²⁶⁸.

8. Sfirșitul expediției regelui polon. Wapowski spune că regele polon a rămas în tabăra Wielkopolanilor de dincolo de Codrul Cosminului în

²⁶⁰ Wapowski, p. 29.

²⁶¹ N. Iorga, *Studii istorice*, nr. XXII, p. 313.

²⁶² Liborius Naker, *Tagebuch*, p. 313.

²⁶³ Constantin I. Karadja, *Cronica lui Jörg von Nürnberg în Omagiu lui Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 401.

²⁶⁴ J. Garbacik, *Materiaty*, nr. 16, p. 40; nr. 17, p. 46; nr. 22, nota 1, p. 56—57.

²⁶⁵ Hurmuzaki, II 3, nr. CLVII, p. 170—171; cf. *Acta Tomiciana*, III, nr. 230, p. 171.

²⁶⁶ J. Garbacik, *Materiaty*, nr. 28, p. 82; cf. Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 415 441.

²⁶⁷ *Letopisețul anonim al Moldovei în Cronicile slavo-române*, p. 12, 21; Ureche, p. 106.

²⁶⁸ Wapowski, p. 53, care inventează atâtea victorii polone, copleșit totuși de personalitatea lui Ștefan, vorbind de moartea acestuia, recunoaște că l-a înfrînt „și pe regele Albert”.

zilele de 26 și 27 octombrie ²⁶⁹, apoi a plecat spre Cernăuți, cu oștirea flankată de care. Regele a zăbovit în această tabără spre a-și strânge ostașii care, scăpați din înclăstarea cruntă cu oastea de sub comanda lui Ștefan, fugeau spre tatăra salvării căci rămânerea în codru însemna, dacă nu moartea, atunci prizonieratul care putea fi, dacă îi revendicau turcii, pînă la sfîrșitul vieții lor.

Domnul Moldovei a atacat mereu oastea polonă în retragere ²⁷⁰, care se apăra cu „bombardis et aliis missilibus”, provocînd pierderi oștilor atacatoare ²⁷¹. E de remarcat că oștile polone se grăbeau atît de tare să iasă de pe teritoriul Moldovei, încît n-au încercat niciodată o luptă decisivă cu oștile care le urmăreau.

Ștefan făcea tot ce putea spre a înspăimînta și demoraliza oastea polonă și spre a-i cauza pierderi. Astfel într-o noapte — și asta, s-ar deduce din Wapowski, nu putea fi decît noaptea de 27 spre 28 sau cea de 28 spre 29 octombrie cînd oastea polonă a ajuns la Cernăuți — oastea lui Ștefan a profitat că vîntul bătea spre tabăra polonă și a dat foc ierbii uscate. Dacă polonii n-ar fi cosit iarba spre a împiedica focul să ajungă la tabără, aceasta ar fi avut de suferit ²⁷².

Cînd în ziua de 29 octombrie oastea polonă a ajuns la vadul Prutului lîngă Cernăuți, altă surpriză pentru aceasta : ostași ai domnului Moldovei ocupau malul Prutului. De ce? Am fi înclinți să credem că Ștefan a luat această măsură spre a sili oastea polonă, demoralizată de retragerea tragică la care fusese silită după eșecul din fața Sucevei, să primească o luptă decisivă. Domnul român spera în victorie căci, pînă în ziua de 30 octombrie, ziua marelui lupte de la vadul Prutului, el deținea inițiativa luptei, oastea polonă mulțumindu-se doar să se apere cît mai bine de atacurile neîncetate ale ostașilor de sub comanda sa. Cronica lui Wapowski este, pentru această luptă, izvorul de bază. Iată cum consemnează acesta reacțiunea unei părți, nu mici, din oastea polonă — dovadă a unui moral scăzut — față de oștile atacatoare ale lui Ștefan : în noaptea de 29 spre 30 octombrie — deducem noi data după itinerarul regelui polon întocmit de istoricul Papée ²⁷³ — s-a răspîndit vestea în tabăra polonă că se apropie mari forțe ale domnului Moldovei, precum și că regele polon ar vrea să plece pe ascuns din tabără. Îndată Wielkopolanii, cei mai nedisciplinați ostași din armata polonă, au intrat în panică și au început să-și lege bagajele personale pe cai spre a fugi. Regele bolnav a trebuit să se arate ostașilor săi, iar fratele Sigismund să meargă prin tabără spre a liniști ostașii înspăimîntați ²⁷⁴.

²⁶⁹ Wapowski, p. 30; Bielski, p. 901 spune că regele s-a oprit numai o zi.

²⁷⁰ Miechowita, I, p. 262; II, p. CCCLXXV; Wapowski, p. 31; Hustinskaja lietopiś, p. 305.

²⁷¹ Wapowski, p. 31.

²⁷² Ibidem.

²⁷³ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 245.

²⁷⁴ Wapowski, p. 32.

Cumințiți de duritatea zilelor precedente, comandanții oastei polone au știut, cu curajul pe care-l dă disperarea, să facă față cu succes și vitejie, marii primejdii care o amenința. Cel mai târziu în dimineața de 30 octombrie oștile moldovene care barau trecerea spre vadul Prutului au fost scoase din pozițiile lor. Wapowski spune că de la primul atac ostașii moldoveni „au fost învinși cu ușurință” „și împinși în pădurile neumblate” de unde Ștefan, din cauza „gravei înfrîngerii” și a pierderilor suferite n-a mai îndrăznit să miște de acolo ²⁷⁵. E sigur că Wapowski spune adevărul. Fără înlăturarea oastei moldovene care apăra accesul la vadul Prutului nu putea fi vorbă de trecere peste acest riu. În ceea ce privește afirmația relativă la Ștefan, un fapt concret, relatat chiar de Wapowski ²⁷⁶, dovedește că acesta nu era fugar, ascuns în păduri neumblate, ci undeva, în apropierea teatrului de luptă, de unde urmărea fazele bătăliei și unde iscoadele îl țineau la curent cu ce se întâmpla chiar și pe teritoriul polon. Astfel, încă înainte de a afla regele polon de apropierea unui corp de călăreți mazovieni, vornicul Boldur trimis de Ștefan, le ieși înainte cu 3 000 de călăreți și-i trecu pe toți prin sabie în ziua de 29 octombrie, așa cum am arătat mai sus.

E bine să explicăm cum inițiativa luptei a trecut, dintr-o dată, din mâna domnului Moldovei în aceea a comandanților poloni. Motivele acestei bruște schimbări se datoresc unor cauze obiective: a) oastea polonă depășea ca număr pe aceea a lui Ștefan, mai ales că acesta, fără îndoială, lăsase puternice unități militare în spatele său, spre a apăra Moldova față de un eventual atac turcesc; b) foarte posibil ajutoarele turco-tătaro-muntene luaseră drumul întorsului, pline de pradă și cu mulți prizonieri poloni; c) trimiterea a 3 000 de călăreți sub comanda lui Boldur în misiunea amintită și neînapoierea lor la timp a slăbit simțitor cavaleria moldoveană; d) în același timp cavaleria polonă a fost întărită cu „câteva mii de cneji și nobili și curteni aleși” trimiși în ajutor de marele principe al Liuaniei, Alexandru²⁷⁷. S-ar părea, din felul cum scrie Wapowski, că pînă la venirea acestui ajutor, polonii nu aveau siguranța că vor putea forța trecerea Prutului. Sosirea acestui ajutor, scrie Wapowski, „a pricinuit multă bucurie regelui și taberei regale, ba chiar le-a dat nădejde /polonilor/ că dacă dușmanul (=Ștefan) ar ataca, va fi bine” ²⁷⁸; e) superioritatea indiscutabilă a numărului gurilor de foc care, împreună cu cavaleria, ușurau trecerea Prutului carelor și pedestrașilor poloni, ținînd la distanță oștile lui Ștefan. Fără îndoială că în această luptă de la Prut ambele oști au avut pierderi simțitoare.

²⁷⁵ Wapowski, p. 32.

²⁷⁶ Ibidem.

²⁷⁷ *Spisok Bihoufa*, col. 555; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, I, p. 437 și nota 9; idem, *Polska Jagiellonów*, p. 162; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 154. Cf. K. Wł. Wójcicki, *Kleşka na Włoszczyźnie za Jana Olbrachta r. 1498* (Înfringerea din Moldova în timpul lui Ioan Albert în anul 1498), în „Tygodnik ilustrowany”, IX, Warszawa, 1864, p. 35.

²⁷⁸ Wapowski, p. 32. Despre bucuria regelui polon la sosirea ajutorului lituanian vorbește și o cronică rusă (*Spisok Bihoufa*, col. 557). Cronica mai adaugă că regele polon, încurajat de sosirea neașteptată a ajutoarelor, „a pornit la drum fără frică”.

Această reală victorie polonă este redată astfel de ediția a II-a a cronicii lui Miechowita : regele polon „s-a înapoiat din țara moldovenească în ținuturile regale ale Ruteniei, teafăr, fericit și victorios”²⁷⁹.

9. Pierderile oastei polone. Acestea nu pot fi stabilite nici măcar cu aproximație. Se spune că ar fi murit 11 000 de oameni²⁸⁰ din care cam 5 000 ar fi aparținut cavaleriei²⁸¹. Letopisețul de la Novgorod spune că au murit cam 40 000 de oameni²⁸², ceea ce este exagerat. Dacă pierderile ar fi fost atât de mari, oastea polonă n-ar fi putut continua retragerea rezistând continuului atac al lui Ștefan și mai ales n-ar fi putut forța trecerea Prutului. De aceea noi facem toate rezervele în ceea ce privește cifrele de mai sus.

Wapowski scrie următoarele în legătură cu armata polonă câtă s-a putut strînge în tabăra de la ieșirea din Codrul Cosminului, după lupta din 26 octombrie : regele polon și-a pus mai întâi în ordine oastea și a inspectat-o. „Era o atât de mare mulțime de oameni — continuă cronicarul — încît se părea la început că nimeni n-a căzut sau n-a fost prins în luptă, pe cînd /în realitate/ un mare număr din șirurile din urmă au fost omorîți și foarte mulți nobili (illustres viri) au fost prinși”²⁸³.

Despre pierderi mari în oameni, atât dintre ostași, cît și dintre slujitori, vorbește și raportul german la dieta din Buda (20 noiembrie 1497)²⁸⁴.

În timp ce istoricul Papée admite, fără a face trimitere la vreun izvor, că oastea polonă a pierdut mai mult de jumătate din care²⁸⁵, neagă pierderea artileriei, de data aceasta trimițîndu-ne la un document a cărui valoare e îndoielnică. Iată ce spune Papée : „despre pierderea artileriei nu poate fi vorba, doar vreo cîteva guri de foc din categoria «tarașnica»²⁸⁶, lăsate pentru apărarea taberei”²⁸⁷ de la intrarea în codru, completăm noi citatul. Istoricul polon se bazează în afirmația sa pe un inventar al tunurilor aflate la Liov, oraș în care, după campania din Moldova, regele polon și-a lăsat toată artileria pe care o putuse salva. Dar inventarul este întocmit după 12 ani de la evenimentele din anul 1497²⁸⁸, în anul 1509, timp în care se vor mai fi turnat multe tunuri în Polonia.

Și noi sîntem de părere că cea mai mare parte a artileriei polone a fost salvată. Dacă n-ar fi așa, izvoarele narative moldovene ar fi menționat căderea în mîinile lui Ștefan a acestei capturi excepționale, altfel decît

²⁷⁹ Miechowita, II, p. CCCLII.

²⁸⁰ *Chronicon Austriacum* a lui Iacob Unrest, în N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 100.

²⁸¹ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 150. Autorul nu spune pe ce se bazează în afirmația sa.

²⁸² P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor*, p. 220.

²⁸³ Wapowski, p. 31. Fraza lui Wapowski de mai sus Papée o rezumă surprinzător de greșit : „potrivit /spuselor/ lui Wapowski se părea că nu lipseau mulți”; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 150.

²⁸⁴ O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 398.

²⁸⁵ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 150—151, cf. Arbusow, *Urkundenbuch*, doc. din 18 dec. 1497, nr. 624, p. 454—455.

²⁸⁶ Un fel de tunuri mai mici, cf. *Zarys dziejów wojskowości polskiej*, p. 311—312. Între multele tipuri de tunuri menționate în tabelul din această lucrare nu figurează tipul „tarașnica”.

²⁸⁷ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 150, 221.

²⁸⁸ *Ibidem*, p. 150.

o fac ²⁸⁹. Raportul german la dieta din Buda, citat de noi mai sus, spune că în pădure au rămas 8 tunuri. Un distins istoric polon și un adânc cunoscător al evenimentelor anului 1497, Kolankowski, ia de bună această afirmație și o repetă fără nici un comentariu ²⁹⁰. Noi ne îndoim că polonii au putut pierde numai 8 tunuri.

Salvarea celei mai mari părți a artileriei polone, dacă ordinea de retragere a oastei polone este cea dată de cronicarul Wapowski, așa cum am arătat la locul cuvenit, ne obligă, pentru a doua oară ²⁹¹, să punem la îndoială alcătuirea celor patru eșaloane a trupelor polone în retragere și să afirmăm că Wapowski a fost greșit informat. Tunurile polone, cu excepția celor două foarte mari, care n-ar fi putut fi transportate pe drumul greu din pădure și care, credem noi, au fost sacrificate chiar de poloni, și cu excepția tunurilor mai mici lăsate pentru apărarea lagărului de la intrarea în codru, toate celelalte tunuri, arme mai greu de fabricat la nivelul tehnicii de la sfârșitul secolului al XV-lea, precum și alte arme de foc, au fost trecute prin Codrul Cosminului, spre a fi puse în siguranță față de un eventual atac, sigur încă din 25 octombrie, în carele regești care toate, după cum am arătat, au fost salvate. Începând cu ziua de 26 octombrie artileria polonă n-ar mai fi putut fi salvată căci oștile de sub comanda lui Ștefan erau deja înșiruite de o parte și de alta a drumului din codru — sigur pînă la jumătatea acestuia — și domnul Moldovei n-ar fi lăsat să-i scape ocazia de a-și completa datarea oastei cu o armă greu de procurat și de care avea lipsă.

Ne îndoim că în mâinile „beiului Moldovei” ar fi căzut și „toată vistieria oștii leșești” așa după cum ne spun o cronică turcească ²⁹², *Letopiseșul de la Novgorod* ²⁹³, precum și cronică lui Bihovieț ²⁹⁴. Vistieria trebuie s-o fi luat regele cu el, sub paza gărzii sale, în tabăra de dincolo de codru. Banii pentru expediție, atît de greu procurați de regele polon, nu puteau fi lăsați în grija ultimilor eșaloane ale oastei polone.

Ca o încheiere a capitolului pierderilor oastei polone în cele cinci zile de lupte, atît în oameni cît și în cai, arme și alte materiale necesare ducerii unui război, credem că acestea au fost destul de grele. Dar cea mai

²⁸⁹ Iată ce spun aceste izvoare: *Letopiseșul anonim al Moldovei*: „... și toate tunurile cele mari, cu care bătuseră cetatea Sucevei, au fost luate atunci și altele mai mici, multe, pe care nu este cu putință a le înșira”; *Letopiseșul de la Putna nr. II*: „... și au fost luate... și tunurile lui (— regele polon) cele mari; traducerea românească a Letopiseșului de la Putna: „... și le-au luat schiptrurile... și pușca ce mare a lui”; *Cronica moldo-polonă*: „... le a luat Ștefan/... multe steaguri... și tunuri...”; (*Cronicile slavo-române*, p. 12, 21, 59, 65, 73, 172, 181); Ureche, p. 104, spune doar că polonii au pierdut „pușcile”.

²⁹⁰ L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów*, p. 162, cf. Bielski, p. 900. Acesta spune că „Wolochowie... działa naszym odjęli” (moldovenii au luat alor noștri tunurile).

²⁹¹ Am arătat, corectîndu-l pe Wapowski, că regele polon a trecut Codrul Cosminului odată cu oastea Wielkopolanilor în ziua de 25 octombrie.

²⁹² *Cronici turcești*, I, p. 139.

²⁹³ P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor*, p. 220.

²⁹⁴ *Spisok Bihovja*, col. 556.

mare pierdere a fost cea morală — slăbirea avîntului războinic²⁹⁵. În sprinjinul afirmației noastre vine și faptul că regele polon n-a putut face față atacurilor turco-tătare din anul 1498²⁹⁶. Aceste năvăliri²⁹⁷, prevăzute de regele Ungariei Vladislav și asupra eventualității cărora atrăsese la timp atenția regelui Ioan Albert prin solia din august 1497, au cauzat mari pagube Poloniei.

Expediția oastei moldovene, în iunie 1498, pe teritoriul Poloniei, a dovedit regelui acestei țări că Moldova rămăsese încă o forță militară de care trebuia să se țină seama²⁹⁸. Cumințit, dar mai ales datorită înțeleptei mediații a regelui Vladislav²⁹⁹, regele Ioan Albert a trebuit să încheie pace cu Ștefan, pe care cu această ocazie îl numește „amic al nostru”³⁰⁰. Fără a intra în analiza tratatului de pace din 12 iulie 1499 vom sublinia ceea ce s-a trecut în acest tratat prin voința lui Ștefan : condițiile în care se poate face colaborarea moldo-polono-ungară în cazul unui război cu turcii, arătîndu-se căile de acces la Dunăre a oștilor ungare și polone. De ce a făcut acest lucru ? Pentru a răspunde cu precizie e nevoie să ne întoarcem la evenimentele întîmplate cu doi ani mai înainte, cînd, așa cum am arătat în capitolul respectiv al acestui studiu, s-a stabilit numai verbal, prin solii, drumul pe care-l admitea Ștefan pentru înaintarea oastei regelui polon spre cetățile sudice moldovene. Călcarea de către regele Ioan Albert a aranjamentului verbal a marcat începerea războiului moldo-polon, deoarece Ștefan n-a admis actul arbitrar al regelui. Cum — se vede din textul tratatului — moldovenii, polonii și ungurii, la îndemnul pornite de la Ștefan care avea gata planul de război cu turcii în zona Mării Negre încă din anul 1477, întrevedeau într-un viitor apropiat o campanie anti-otomană la Dunărea de Jos, în cadrul cruciadei pusă la cale de papa Alexandru al VI-lea Borgia, domnul Moldovei, pentru a nu se mai repeta situația din anul 1497, a impus menționarea precisă în tratatul de pace a drumului pe care putea merge oastea polonă. Schimbarea rutei se putea face numai dacă frații Jagielloni erau de acord pentru aceasta și dacă Ștefan consimțea. Menționarea, de data aceasta în scris, a drumului, dovedește că buna-credință a lui Ștefan fusese înșelată în anul 1497, cînd Moldova a scăpat de o mare primejdie, datorită abilității militare și diplomatice a domnului ei. Cum tratatul de pace cu Polonia era, în același timp, și actul de naștere

²⁹⁵ Bine a prins istoricul polon O. Górka, *Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski*, p. 18, în puține cuvinte, rezultatul negativ pentru Polonia al campaniei din anul 1497 : „Cu anul 1497 Polonia a pierdut atuurile politice în sud-est, dar și situația țării în apus. De acum în această parte a Europei Polonia este în defensivă”.

²⁹⁶ Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 156—171. Papée greșește cînd afirmă că ostași moldoveni au participat la năvala oastei turcești din mai 1498 ; L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów*, p. 165—166 ; O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 412—420.

²⁹⁷ Atacarea Poloniei în 1498 de către turci, ca represalii pentru atacarea Moldovei în anul precedent, a fost grăbită de solia regelui Ungariei, care s-a plîns sultanului de acțiunea regelui polon împotriva Moldovei ; K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p. 359—360.

²⁹⁸ N. Iorga, *Histoire des Roumains*, IV, p. 282.

²⁹⁹ J. Garbacik, *Materiały*, nr. 16, p. 40—44 ; nr. 17, p. 44—46 ; nr. 19, p. 50—55.

³⁰⁰ *Ibidem*, nr. 22, p. 57—60.

al unui bloc antiotoman moldo-polono-ungar, acest act capătă o valoare internațională. Prin el Moldova lui Ștefan, odată cu înlăturarea primejdiei dinspre nord, se impunea, din nou, ca un partener de bază în lupta cu turcii³⁰¹.

LA GUERRE MOLDO-POLONAISE DE 1497. CRITIQUE DES SOURCES

RÉSUMÉ

L'auteur, analysant, dans un esprit critique, les sources moldaves et étrangères, concernant l'année 1497, et les comparant entre elles ainsi que avec les documents de chancellerie, spécialement ceux que le professeur Garbacik a trouvés à Zagreb, et utilisant ensuite une riche bibliographie, a abouti aux conclusions suivantes : 1. L'expédition de l'année 1497 a certainement été dirigée contre les Turcs. L'anéantissement des forces turco-tartares des bouches du Danube et de la Mer Noire était une nécessité d'État pour la Pologne et la Lituanie. Ce n'est que de cette manière que les deux pays auraient échappé au danger des invasions turco-tartares. Afin d'avoir une base sûre dans cette lutte, le roi Jean Albert a considéré qu'il était nécessaire, dans la première partie du plan de lutte, de remplacer Étienne le Grand par son frère Sigismond, raison pour laquelle il l'a emmené avec lui ; 2. L'armée du roi polonais était bien plus nombreuse que ne le croit le biographe du roi Jean Albert, l'historien Papée, tandis que l'armée moldave était bien moins nombreuse que le soutient le même historien. L'assistance militaire turque à la Moldavie fut si insignifiante qu'Étienne le Grand, pour induire en erreur le roi polonais a habillé plusieurs milliers de soldats moldaves d'uniformes turcs ; 3. Le roi Jean Albert, après la défaite, lorsqu'il avait tellement besoin de son frère Vladislas, roi de Hongrie, soutien d'Étienne le Grand, a expliqué à celui-ci, par l'ambassade de 1497, qu'il avait attaqué le voïvode de Moldavie, parce que celui-ci après avoir promis sa participation à la lutte antiottomane, a ouvertement passé du côté des Turcs, et avec ceux-ci, tandis que l'armée polonaise avançait pour engager la bataille avec les Turcs, il a attaqué la région de Halicz et Kolomyja. L'auteur démontre, sur la foi de sources historiques, que le roi de Pologne ne disait pas la vérité ; 4. Étienne le Grand avait appris par le voïvode de Transylvanie, Bartolomeu Drágffy, qu'en 1494, à la réunion de famille des Jagellons à Lewocza, Jean Albert et Vladislas ne tombèrent pas d'accord sur la Moldavie, chacun des deux frères estimant qu'il avait des droits sur elle. Le voïvode de Moldavie devait apprendre ultérieurement que les préparatifs de guerre du roi polonais n'é-

³⁰¹ Pentru toate cele de mai sus să se vadă : Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 419—441 ; Gh. Duzinchevici, *Ștefan cel Mare*, p. 60—61, 77—78. Cf. C. Esarcu, *Șt fanu cellu Mare. Documente descoperite în Arhivele Veneției*, București, 1874, p. 92 ; P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor*, p. 126.

taient pas dirigés contre les Turcs, mais tendaient à soumettre la Moldavie. Dans cette situation, lorsque le roi Jean Albert, dans l'intention de ne pas éveiller ses soupçons et de le surprendre, invita Étienne le Grand à participer à la lutte antiottomane, celui-ci répondit affirmativement, tout en traçant au roi un chemin par lequel il pouvait avancer vers Chilia et Cetatea Albă. Ce chemin, soutient l'auteur, contrairement aux chroniqueurs Wapowski et Bielski, ne pouvait pas passer par la Moldavie, car les Turcs, qui soupçonnaient Étienne d'avoir une entente secrète avec les Polonais, auraient eu ainsi la preuve de cette entente. Dans cette situation, Étienne, pour ne pas se brouiller avec les Turcs prématurément et pour mettre le roi polonais dans l'impossibilité d'attaquer la Moldavie, a fixé à celui-ci comme itinéraire d'avancement de l'armée polonaise, un chemin qui depuis Kamieniec menait vers le sud, à gauche du Dniestr, par la Lituanie. Le roi polonais, afin de ne pas renforcer les soupçons d'Étienne, accepta sa proposition, mais lorsqu'il se rapprocha des frontières de la Moldavie, il changea de direction, et se dirigea vers ce pays. Violant l'entente verbale sur le chemin d'avance, le roi polonais a donné le signal de la guerre avec la Moldavie. Cette violation de l'entente verbale trouve ultérieurement sa confirmation dans le traité de paix moldo-polonais de 1499, dans lequel, afin que ne se répète plus ce qui était arrivé en 1497, est fixé, cette fois-ci par écrit, le chemin à suivre au cas d'une guerre avec les Turcs, à laquelle participeraient les armées polonaises et hongroises, pour arriver au sud de la Moldavie ; 5. Tout ce que disent les chroniqueurs Wapowski et Bielski, concernant le siège de Suceava, la retraite forcée de l'armée polonaise, ainsi que les conditions de la retraite ne correspondent pas à la réalité ; 6. L'auteur, s'élevant contre Wapowski et Bielski, et corrigeant les opinions des historiens polonais et roumains, présente la grande bataille avec les Polonais, qui a commencé le 26 octobre et a duré cinq jours, sous un jour complètement nouveau : Étienne le Grand bien qu'âgé et malade, a été le cerveau de toute l'opération militaire ; l'armée moldave a porté tout le poids de la guerre ; le roi polonais n'a pas pris part au combat de Codrul Cosminului (forêt de Cosmin), parce qu'il avait traversé cette forêt avec l'armée de la Grande Pologne (Wielkopolska), dès le 25 octobre ; Étienne, ayant bloqué l'unique chemin de la forêt, a empêché le roi de venir en aide à son armée engagée dans la bataille acharnée du 26 octobre ; la plus grande partie de l'artillerie polonaise a été sauvée ; l'armée polonaise n'a pas été anéantie ; elle a même été capable, après sa réorganisation, les 26 et 27 octobre, de l'autre côté de la forêt de Cosmin, au camp des soldats de la Grande Pologne, de résister sur le chemin de la retraite, à toutes les attaques de l'armée moldave, ainsi que de forcer le passage du Prut, il est vrai, à l'aide des renforts venus de Lituanie, après avoir brisé la résistance de l'armée moldave qui s'était fortifiée sur la rivière.

ARTA EPOCII LUI ȘTEFAN CEL MARE. RELAȚII CU LUMEA OCCIDENTALĂ

DE

CORINA NICOLESCU

Dintre toate perioadele culturii și artei românești s-a acordat, pe bună dreptate, o importanță cu totul deosebită aceleia corespunzând vremii lui Ștefan cel Mare și urmașilor săi imediați. În studiile care înfățișează numai această strălucită etapă, sau vechea noastră artă în totalitatea ei, moștenirea bizantină a reținut atenția cercetătorilor români și străini încă de la începutul veacului nostru. Rezultatele descoperirilor arheologice și studiilor de istoria artei realizate în ultimele trei decenii au adus importante contribuții asupra originii romano-bizantine a culturii românești. Așa cum am arătat într-o lucrare consacrată în mod special acestei probleme¹, azi trebuie să înscriem în zona sudică a teritoriului românesc un vast domeniu al artei bizantine timpurii a secolelor IV—VI, reînviind înfloritoare în veacul X—XI, moment după care va cuprinde treptat întreaga lume românească, pătrunzând adânc în inima țării pînă în nordul Moldovei și în Transilvania. În lumina recentelor încheieri de ordin arheologic și istoric, pecetea bizantină imprimată atît de timpurii și stăruitor culturii noastre, mai ales în partea de sud a țării, nu mai poate fi privită și interpretată ca rezultatul unor înrîuriri tîrzii balcanice, intervenite abia în secolul al XIV-lea. Este vorba de un proces cu mult mai îndelungat în timp, avînd rădăcini mai adînci, cultura bizantină împreună cu cea daco-romană constituind unul dintre factorii originari ai celei românești.

Prin cucerirea treptată a Transilvaniei de regalitatea maghiară, crearea episcopatelor catolice, pătrunderea unor ordine călugărești ale bisericii apusene² și colonizarea sașilor, în această parte a teritoriului românesc, s-au înălțat monumente de artă romanică și gotică, ale căror ecouri ajung în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în veacul următor la sud și la est de Carpați. La vremea în care etapa premergătoare întemeierii celor

¹ Corina Nicolescu, *Moștenirea artei bizantine în România*, București, 1971; Ion Barnea, Octavian Iliescu, Corina Nicolescu, *Cultura bizantină în România*, București, 1971, catalogul expoziției cu aceeași temă, organizată cu prilejul celui de al XIV-lea Congres Internațional de Studii bizantine de la București (septembrie—noiembrie 1971); în ambele lucrări este dată bibliografia completă pînă la această dată.

² Răzvan Theodorescu, *Bizanz, Balcani, Occident la începuturile culturii românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, p. 163—195.

două state de sine stătătoare — Țara Românească și Moldova — era încă prea puțin cunoscută, s-a acordat înfietate construcțiilor occidentale, afirmându-se că cele dintii monumente de zid au fost de stil romanic, incluzându-se printre ele în mod eronat biserica Sîncoară din Argeș³, un monument tipic bizantin, răspândit în secolul XIII — XIV în lumea sud-dunăreană și la noi. Despre aspectul arhitecturii romanice și gotice din Țara Românească⁴ și Moldova, patronată fie de ordinele călugărești catolice, fie chiar de unii domnitori români, știm încă puține lucruri, deoarece cu rare excepții (bisericele din Baia, Rădăuți, Cîmpulung-Muscel), majoritatea construcțiilor au dispărut. Informațiile existente sînt mai ales mențiunile succinte ale unor documente papale și descrierile călătorilor, care le-au vizitat în secolul al XVII-lea, într-o vreme în care ele erau ruinate sau foarte mult transformate. În genere, constatăm că prezența acestor construcții în unele centre orașenești din Țara Românească (Tîrgoviște, Cîmpulung, Argeș) și din Moldova (Episcopia Milcoviei, Siret, Suceava, Baia, Bacău etc.) este direct legată, fie de sedentarizarea și catolicizarea cumanilor, fie de stabilirea aici a populației săsești și de ofensiva propagandei ordinelor călugărești. Este locul să menționăm deosebirea evidentă între Țara Românească și Moldova, sub aspectul interferențelor artistice și culturale cu Transilvania. La sud de Carpați, înrîurirea artei occidentale ne apare cu mult mai limitată, atît teritorial, cît și în timp. Cu excepția operelor de argintărie, în care goticul transilvănean tîrziu persistă pînă în secolul al XVII-lea, concomitent cu Renașterea, datorită faptului că în această etapă majoritatea lucrărilor erau realizate de argintarii sași vestiți din Brașov și Sibiu pentru domnitorii și boierimea din Țara Românească, în celelalte domenii de artă asimilarea unor elemente occidentale este cu mult mai slabă și mai tîrzie. Acest fapt se explică prin prezența foarte de timpuriu a artei bizantine, care cîștigase încă din secolele IV—VI și apoi în veacul al X-lea un loc de seamă în primul rînd în orașele dunărene, cuprinzînd apoi treptat tot spațiul carpato-dunărean. Așa se poate explica înălțarea în secolul al XIII-lea la Argeș a bisericii bizantine, care a precedat pe aceea existentă încă azi, fiind foarte probabil distrusă în urma invaziei tătare⁵. În Moldova, așa cum reiese din ultimele cercetări, construcțiile de piatră de stil occidental, pătrund anterior aceloră bizantine, iar după întemeiere coexistă cu acestea, înlocuind treptat construcțiile tradiționale de lemn.

Cu tot interesul istoric pe care îl reprezintă cunoașterea relațiilor țărilor române cu lumea occidentală, pe cale directă sau prin intermediul

³ Virgil Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș*, „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice”, X XVI, 1917—1923, p. 40—42, autorul consideră că aici a fost sediul episcopiei catolice mutată de la Severin la Argeș în anul 1390.

⁴ Pavel Chihaia, *Monuments romans et gothiques du XIII-e au XVI-e siècles en Valachie*, „Revue Roumaine d’Histoire de l’Art”, tome V, 1968, p. 37—60, fig. 1—8; *idem*, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 306—318, 352—367, fig. 124—138.

⁵ N. Constantinescu, *La résidence d’Argeș des voievodes roumains des XIII et XIV-e siècles. Problèmes de chronologie à la lumière des récentes recherches archéologiques*, „Revue des Etudes sud-est européennes”, 1970, VIII, 1, p. 5—13, fig. 1—9.

Transilvaniei, și a pendulării lor de-a lungul istoriei medievale între est și vest, o lucrare de ansamblu privind acest aspect al culturii românești nu s-a realizat încă. Într-o măsură și mai mare a fost trecut cu vederea aportul Orientului apropiat la îmbogățirea concepției decorative și a cromaticei artei noastre vechi, puternic manifestate tot în Moldova, datorită unui complex de cauze, între care desigur stabilirea harnicilor meșteșugari și neguțători armeni a fost una hotărâtoare. Dată fiind calea lungă, cu multe ocolșuri, alcătuiind un adevărat labirint, în care mai există încă unele zone tănuite pentru cercetarea istorică, privind secolele X—XIV, etapă care ne lămurește întreaga evoluție ulterioară a artei românești până în secolul al XVIII-lea, în studiul de față ne vom limita doar la prezentarea legăturilor cu arta occidentală din epoca lui Ștefan cel Mare. Pentru a determina de la început cadrul cronologic al lucrării, este locul să menționăm că prin epoca lui Ștefan cel Mare, trebuie să înțelegem de fapt un răstimp cu mult mai îndelungat decât domnia lui, cuprinzând și vremea urmașilor săi direcți până la Alexandru Lăpușeanu, ultimul ei reprezentant. În rîndurile ce urmează ne-am propus să înmănunchem laolaltă și să evidențiem acele elemente de origine occidentală-romanică, gotică și de Renaștere, integrate în structura și concepția decorativă a artei din Moldova, ca urmare a legăturilor cu orașele Transilvaniei. Pe de altă parte dorim să subliniem existența unor obiecte și opere de artă aduse din Italia, pigmentînd atmosfera curții lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi cu elementele Renașterii italiene, care au rămas încă prea puțin cunoscute.

Așa cum spune cronica, fiul lui Bogdan al II-lea, cel ucis mișelește în complotul boierilor la Răuseni, „în anul 6965 (1457) luna aprilie 12 Marțea Mare, biruind pe Aron la Doljești a luat schiptrul Moldovei”⁶, fiind uns apoi pe Siret „unde se numește Dreptate până în ziua aceasta”⁷. În zorile carierei sale politice și militare, tînărul domn Ștefan împlinise poate vîrsta de douăzeci de ani. El va deveni apoi cea mare personalitate a vremii care deschide țării Moldovei cea mai strălucită pagină de istorie românească. Despre el unii istorici poloni contemporani vor folosi nenumărate caracterizări afirmînd că „natura l-a făcut norocos, isteț și viteaz”⁸ fiind „cel mai neadormit, cel mai strălucit și mai însemnat Principe și Luptător . . .” „cel mai vrednic . . . să i se încredințeze domnia și conducerea lumii întregi”⁹. Către apusul vieții, medicul său italian, Matei de Murano îi va prețui

⁶ *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan* (ed. P. P. Panaitescu), București, 1959, p. 15.

⁷ *Ibidem*, p. 49, letopisețul nr. 1 Putna cu unele mici variante; p. 61, letopisețul nr. 2 Putna.

⁸ Cf. N. Orghidan, *Ce spun cronicarii străini despre Ștefan cel Mare*, București, 1915.

⁹ Długosz, *Historiae Polonicae*, cf. D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, București, 1973, p. 125, notă.

mai presus de toate experiența de viață apreciindu-l ca „omul cel mai înțelept, demn de multă laudă”¹⁰.

Primind ca orice principe din evul mediu educația armelor, dublată de o instruire spirituală pe care, cel puțin ipotetic, o putem atribui mediului călugăresc de la mănăstirea Neamț, unul dintre cele mai vechi focare de cultură și artă din Moldova¹¹, Ștefan cel Mare va apare în unele acțiuni ale sale un tradiționalist, continuator al moștenirii bizantine, animat în același timp de un puternic spirit înnoitor. Urcînd treptele tronului de la Suceava în împrejurările dramatice ale întregului sud-est european, amenințat de nestăvilita înaintare a armatelor otomane, contemporan al celui mai zguduitoar eveniment militar, politic și cultural al vremii, căderea Constantinopolului sub puterea lui Mahomed II Fatih, Ștefan moștenește de la înaintașii săi în primul rînd respectul și admirația față de tot ceea ce reprezenta tradiția concepției bizantine în ideea domniei de drept divin, fastul și ceremonialul de curte, de la ungerea ca domn pînă la înmormîntare, concepția religioasă și organizarea bisericii, legislația, cultura și arta. Tot acest prețios tezaur de gîndire, reprezentînd de fapt continuitatea ideii romane, în ultima sa formă răsăriteană, a fost nu numai păstrat, dar și fructificat pe pămîntul Moldovei și al Țării Românești, devenite ca și Patriarhia de la Constantinopol, Muntele Athos, Creta sau Veneția mici insule de salvare a spiritualității bizantine.

În același timp însă printr-o serie de manifestări, Ștefan cel Mare ne apare ca un inovator, atît în domeniul social, politic și militar, cît și în cel cultural. În literatura istorică figura lui Ștefan și întreaga sa activitate, lăsînd urme pretutindeni pe pămîntul Moldovei, ca și faptele sale de arme au dat loc unei vaste bibliografii¹². Studii relativ recente au pus în lumină laturi mai puțin cunoscute privind reformele sale economice și sociale¹³, iar rezultatele cercetărilor arheologice cuprinse în nenumărate rapoarte, articole și monografii au pus la dispoziție noi și grăitoare mărturii

¹⁰ Scrisoarea medicului personal al lui Ștefan cel Mare, Matei de Murano, către senioria Veneției, Hurmuzachi, *Documente*, VIII, p. 36.

¹¹ I. D. Ștefănescu, *Le roman de Barlaam et Joasaph, illustrée en peinture*, „Byzantion”, 1932, VII, fasc. 2, p. 366. „Une scène mérite de nous retenir. C'est la scène des cavaliers ayant à leur tête un jeune empereur, peinte à l'Ouest, à côté de la synaxe des anges. Elle nous a rappelé les saints cavaliers du monastère de Pătrăuți. Le prince est très probablement Ștefan le Grand. L'expédition qu'il conduit nous reporte à des guerres contre les Turcs. La seconde allusion, contenue dans la frise des donateurs est plus claire, mais d'un sens à la fois plus intéressant et plus hypothétique. En effet, Joasaph empereur a été le disciple du moine Barlaam. Ștefan le Grand n'a-t-il été élevé par des moines? L'image formerait une allusion historique et un aveu du plus haut intérêt concernant l'éducation du prince roumain et l'œuvre du plus célèbre monastère de Moldavie”.

¹² Bibliografia completă a epocii lui Ștefan cel Mare a fost publicată de Șerban Papacostea, *Bibliografia istorică a epocii lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 641–675.

¹³ Barbu Cîmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 11–111.

pentru cunoașterea aspectului cetăților, locuințelor și curților domnești, meșteșugurilor și vieții orășenești¹⁴.

În domeniul artei, la lucrările fundamentale făcute de G. Balș asupra arhitecturii și de I. D. Ștefănescu pentru pictură și broderie, s-a adăugat o bogată serie de noi studii¹⁵. Încercînd să privim creația artistică din Moldova acestei epoci în context contemporan, pentru a înțelege mai bine „sinteza moldovenească”, despre care se vorbește în cercetările recente privind epoca lui Ștefan cel Mare, trebuie să aruncăm o privire retrospectivă asupra rădăcinilor ei, care ne-o fac mai clar înțeleasă, lămurindu-i în același timp și notele particulare. Este vorba de fondul local al culturii lemnului, în care au pătruns de timpuriu unele elemente ale culturii bizantine în domeniul ceramicii și al artei metalelor prețioase, care încep să devină tot mai limpezi pe baza descoperirilor arheologice din ultima vreme. În stadiul actual al cunoștințelor se poate afirma că cele mai vechi monumente de piatră cunoscute din etapa medievală apar către mijlocul secolului al XIV-lea, iar seria lor este deschisă de un edificiu de concepție occidentală, biserica domnească din Rădăuți. Tradiția atribuie construcția acestui monument lui Bogdan I (1359—1365), cel de al doilea descălecător, venit din Maramureș. Existența aici a mormintelor domnești, începînd chiar cu cel al lui Bogdan I, particularitățile arhitectonice, încadrînd construcția bisericii în stilul romanic tîrziu¹⁶, confirmă datarea. Cea mai veche mențiune scrisă recunoscînd rolul de veche necropolă¹⁷, acordat acestei biserici este un hrisov din anul 1413¹⁸, reconfirmat într-o danie făcută Episcopiei de Ră-

¹⁴ Mircea D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963; Corina Nicolescu, Paul Petrescu, *Ceramica românească tradițională*, București, 1974, bibliografia la zi asupra tuturor descoperirilor în domeniul ceramicii. Cele mai importante și mai bogate vestigii arheologice au fost date la iveală în orașul Suceava și împrejurimi, precum și la Iași, Hirliu, Piatra Vaslui, Bacău și la mănăstirile Putna, Neamț, Voroneț ș.a.

¹⁵ Bibliografia în volumul *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 447—462; *Istoria Artelor Plastice în România*, București, 1968, vol. I, p. 429—446.

¹⁶ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările române*, vol. I, București, 1959, p. 301—302; G. Balș, *Bisericele lui Ștefan cel Mare*, „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice”, București, 1925, p. 158—160; P. Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord*, Paris, 1930, p. 39—44, acest ultim cercetător fără o argumentare temeinică atribuie monumentul epocii lui Alexandru cel Bun.

¹⁷ Ultimele studii urmărind să lămurească rolul de necropolă al lăcașului primilor domnitori ai Moldovei și identitatea unora dintre ei sînt convingătoare, vezi Ștefan S. Gorovei, *Taina mormîntului domnesc de la Rădăuți și piatra de la Probota*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLV, 1969, 5—6, p. 369—371; *idem*, *Observații privind ordinea mormintelor voievodale de la Rădăuți*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLVI, 1970, 1—2, p. 576—577. Același autor a reluat în discuție existența mormîntului lui Dragoș Vodă în ctitoria sa de la Volovăț, vezi Ștefan S. Gorovei, *Biserica de la Volovăț și mormîntul lui Dragoș Vodă*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLVII, 1971, 5—6, p. 374—383.

¹⁸ *Documente privind istoria României, veacul XIV—XV, A. Moldova*, București, 1954, vol. I, p. 31—32, nr. 37, hrisovul din 6 iulie 1413, prin care Alexandru cel Bun dăruiește doamnei Anastasia, soacra sa, satul Coțmanul Mare, care după moartea acesteia va trece în proprietatea Episcopiei de Rădăuți cu hramul Sf. Nicolae „unde sunt îngropați moșii noștri, și să rămîie ca bunuri ale sale...”.

dăuți, în timpul lui Ștefan cel Mare¹⁹. Sondajele întreprinse cu câțiva ani în urmă pe latura sudică a monumentului au dat la iveală locuințe în lemn, din prima jumătate a secolului al XIV-lea, distruse și acoperite cu molozul provenind din lucrările de înălțare ale bisericii²⁰. Rezultatele cercetărilor arheologice realizate relativ recent, în vechile reședințe voievodale de la Cuhea și Giulești, în Maramureș²¹, au confirmat o idee pe care o sugeram într-un studiu mai vechi, consacrat artei din Moldova în secolul al XV-lea²², și anume faptul că acești nobili români veniți din Transilvania au putut aduce cu ei ceva din viața și civilizația occidentală a lumii în care trăiseră, în contact cu regalitatea maghiară. La Cuhea s-a constatat arheologic că, pe lângă curtea lui Bogdan I, a existat o biserică de stil gotic timpuriu, cu navă unică, de proporții destul de modeste, avînd rolul de paraculis al curții „voievodale”. Ea a fost încadrată cronologic cam în anii 1330—1340. La Giulești, centrul lui Giula, s-au dezvelit temelii unei alte biserici, care deși pare să fie ceva mai târzie, cca. 1360—1370, păstrează încă unele note arhaizante ale stilului romanic, aparținînd unui grup de tranziție spre gotic. În vechiul Maramureș, la Peri, Hust și Cîmpulung pe Tisa există, de asemenea, biserici de zid aparținînd tot veacului al XIV-lea.

Toate aceste descoperiri pun într-o lumină nouă procesul de trecere de la construcțiile de lemn la cele din piatră, petrecut în Moldova secolului al XIV-lea, la stimularea căruia a avut desigur un rol important venirea principiilor din Maramureș. Chiar dacă biserica domnească din Rădăuți nu prezintă trăsături comune directe cu cele proprii monumentelor descoperite la vest de Carpați, ea ilustrează însă, ca și aceea de la Giulești, aceeași atmosferă culturală și artistică, de caracter provincial, în care mai persistă încă în acest îndepărtat colț de țară, reminiscențe ale stilului romanic, în același timp cu goticul incipient²³, ambele tipuri supraviețuind paralel pînă în secolul al XIV-lea chiar și în alte părți din Transilvania.

După cum în explicarea procesului de plămădire a artei românești, nu mai putem face abstracție azi de prezența Imperiului bizantin în orașele dunărene și pontice, în secolele IV—VI și X—XIV, tot astfel la est de

¹⁹ *Ibidem*, vol. II, p. 131, nr. 124, Ștefan cel Mare întărește Episcopiei de Rădăuți unde zac santrăpoșaii inaintași și străbuni ai noștri... cincizeci de biserici cu popii lor... .. care au fost date de bunicul nostru Alexandru Voevod”.

²⁰ Informația o datorez colegului Mircea D. Matei, care a condus cercetările cu câțiva ani în urmă, cercetări încă nepublicate, mulțumindu-i și pe această cale.

²¹ Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 223—231, partea a doua din capitolul Cultura maramureșului, în care sub titlul *Monumente religioase* se discută rezultatele cercetărilor arheologice, care au dus la descoperirea urmelor celor două biserici, și a altor monumente considerate ipotetic din piatră, pe baza tradiției sau a unor informații mai târzii.

²² Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Antecedente și etape de evoluție*, în *Cultura moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 285, idee legată de unele elemente de unitate dintre cele două provincii istorice, evidente și în construcțiile de lemn ca și în alte trăsături ale culturii țărănești. Aceeași idee sub formă de ipoteză am sugerat-o în lucrarea *Istoria costumului de curte în Țările române sec. XV—XVIII*, București, 1970, p. 121, în legătură cu existența veșmintelor occidentale în Moldova la începutul secolului al XV-lea, concomitent cu cele de tradiție bizantină.

²³ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 301—302.

Carpați în etapa întemeierii statului trebuie să ținem seama nu numai de rolul politic al principilor maramureșeni, dar și de consecințele culturale și artistice ale stabilirii lor în Moldova. Aceștia sînt purtătorii români ai piritului artei occidentale, aducînd cu ei probabil chiar meșteri, care au datat construcțiile romanice și gotice cerințelor cultului ortodox.

Pe de altă parte, înălțarea încă din secolul XIII—XIV a unor monumente occidentale — catedrale, mănăstiri și reședințe episcopale — în principalele centre ale Moldovei, la Episcopia Milcoviei, Siret, Baia, Bacău și în orașele porturi, Chilia și Cetatea-Albă, pentru populația catolică, săsească și italiană, confirmată de izvoarele scrise, n-a putut rămîne fără ecou și asupra celorlalte construcții ridicate de români²⁴. Într-un studiu recent, s-a încercat pe baza unor fragmente de sculptură să se demonstreze caracterul romanic al monumentelor catolice din Baia²⁵. În lumina tuturor acestor ultime cercetări înrîurirea stilului romanic și gotic în Moldova are deci un îndoit izvor. Primul este cel românesc, pătruns din Maramureș prin intermediul voievozilor descălecători²⁶, iar al doilea se datorează propagandei catolice dusă de papalitate la răsărit de Carpați cu destulă vehemență, în secolele XIII—XIV.

Așa cum am afirmat, elementele romanice sau gotice asimilate în totalitate sau parțial arhitecturii din Moldova, în etapa anterioară epocii lui Ștefan cel Mare, sînt încă foarte puțin cunoscute. În această vreme, cu excepția catedralei și necropolei domnești din Rădăuți și a ruinelor bisericii catolice din Baia, atribuită în studiile mai vechi domniei lui Alexandru cel Bun, iar mai recent anilor 1438—1457²⁷, toate celelalte monumente românești sînt de concepție balcano-bizantină, iar decorația lor în piatră este extrem de simplă și de ne semnificativă sub acest aspect, fapt care nu exclude însă începutul unui proces de osmoză între cele două curente artistice.

În arhitectura unui grup de biserici din epoca lui Ștefan cel Mare (Lujeni, Dolhești, Bălinești, Volovăț) (fig. 1) se resimte înrîurirea romanică în planul dreptunghiular cu o singură navă, boltirea semicilindrică cu sau fără arcuri dublouri, masivitatea excesivă a zidurilor, cu goluri puține și înguste, trăsături care în stadiul anterior al cercetărilor apăreau ipotetic,

²⁴ Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare*, p. 285—287.

²⁵ Rada Teodoru, *Vechile biserici din Baia*, „Studii și cercetări de Istoria artei”, 1973, tom 20, 2, p. 233—254, pag. 1—17. Autoarea consideră că mănăstirea Sf. Petru și Pavel din Baia, a putut fi construită către sfîrșitul secolului al XIII-lea sau începutul veacului următor, iar fragmentele sculptate aparținînd acestui monument au fost refolosite ulterior în construcția bisericii Albe și a bisericii Sf. Maria, zisă a lui Alexandru cel Bun, pe care o datează în 1438—1457.

²⁶ În studiul citat la nota 24, puneam în legătură caracterul romanic al bisericii din Rădăuți cu monumentele ridicate de catolici; față de noile descoperiri din Maramureș, ni se pare mai firească și mai directă aducerea unor meșteri de aici, în nordul Moldovei, unde știm că a fost reședința și locul de îngropare a lui Bogdan I.

²⁷ Rada Teodoru, *op. cit.*, p. 253—254.

Fig. 1. Biserica de curte a logofătului Tăutu de la Bălinești (jud. Botoșani). 1499. Pridvorul se caracterizează prin numeroase elemente gotice.

legate mai mult de sistemul construcțiilor în lemn²⁸. Față de recente descoperiri de la Cuhea și Giulești, se poate reconsidera ipoteza anterioară, căutînd mai degrabă o legătură directă cu Transilvania prin construcțiile maramureșene în piatră aparținînd etapei de tranziție de la romanic la gotic. Fără îndoială că această supraviețuire atît de tîrzie a unor trăsături ale stilului romanic în arhitectura din Moldova își va putea găsi explicații mai precise numai în momentul cînd se vor cerceta arheologic o serie de monumente și vestigii din secolul al XIV-lea de la Siret, Rădăuți, Baia etc. În construcțiile înălțate în vremea lui Ștefan cel Mare constatăm deci, pe de o parte supraviețuirea unor elemente proprii arhitecturii romanice, pe de altă parte o puternică amprentă a stilului gotic, evidentă în linia, forma și profilatura cadrelor de uși și ferestre, aspectul soclurilor, a capitulelor, nervurilor și cheilor de boltă²⁹. La acestea se adaugă introducerea contraforților pe fațadele monumentelor, tendința de înălțare a unor biserici, folosirea bolții în cruce de ogivă sau a celei cu lunete în pridvoarele unor biserici (Bălinești, Probota, Moldovița), modificarea sub raportul tehnicii și al concepției ornamentale a decorului ceramoplastic al fațadelor. Cercetarea construcțiilor militare — cetățile Suceava și Neamț — și a celor destinate locuinței sau apărării, din cuprinsul unor mănăstiri și curți domnești (Bistrița, Putna, Probota, Slatina, ș.a.) vădesc o înrîurire și mai puternică a arhitecturii occidentale în sistemul de boltire, distribuția spațiului, profilatura elementelor sculptate în piatră etc.³⁰.

Dar atunci cînd încercăm să desprindem notele occidentale ale artei acestei epoci nu putem să ne limităm numai la monumentele de arhitectură. Artă lumii apusene, întocmai ca și aceea bizantină și-a lăsat pecetea în toate domeniile, mai puțin poate în broderie și pictură. În primul rînd, în Moldova ne apar cu totul particulare forma și decorul mormintelor domnești și boierești, păstrate în număr mare în vechile ctitorii³¹.

Așa cum în Țara Românească în secolul precedent se îmbină tipul de mormînt simplu oriental, al unei lespezi cuprinsă în paviment, marcînd locul criptei, cu cel occidental al sarcofagului de tip romanic sau al „gisant-”ului, întîlnit în biserica domnească din Argeș, în Moldova epocii

²⁸ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 623—629; Corina Nicolescu, *Artă epocii lui Ștefan cel Mare*, p. 271; Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 226—227 susține originea acestor monumente dintr-o formă simplificată a bisericii romanice din Rădăuți, preluînd teza lui G. Balș din studiul *Biserica din Lujești*, „Academia Română. Memoriile secțiunii istorice”, s. a III-a, 1931, XI, p. 37—39; *idem*, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1928, p. 125, p. 130, pl. 133.

²⁹ Studiarea amănunțită a acestor elemente, raportate la cele din Transilvania și din Polonia a fost făcută pentru prima dată de G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare și Influence gothique sur l'architecture roumaine*, „Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine”, XV, 1929; vezi de asemenea și V. Vătășianu *Istoria artei*, I, p. 623—731.

³⁰ Corina Nicolescu *Locuințe domnești în cuprinsul mănăstirilor în veacurile XV—XVI*, „Studii și cercetări de istoria artei”, I, 1954, 3—4, p. 63—82; *idem*, *Artă epocii lui Ștefan cel Mare*, p. 323—328; *idem*, *Case, conace și palate vechi românești* (sub tipar).

³¹ Vezi capitolul privitor la morminte în lucrările citate ale lui G. Balș și în capitolul privitor la sculptura pietrelor de mormînt din *Repertoriul monumentelor*, p. 246—275, în care se dă inventarul și fotografiile lor.

lui Ștefan cel Mare apar mai ales sarcofage și lespezi înălțate pe un soclu, adăpostite de un baldachin sau de o nișă adâncită în grosimea zidului. Cîteva morminte sînt decorate pe părțile laterale sau chiar pe lespezea principală cu motive gotice în patru lobi ³².

Un studiu asupra diferitelor tipuri de morminte din Țara Românească și Moldova, ca și asupra semnificației decorului lor simbolic și a originii lui nu s-a realizat încă ³³, de aceea este greu să afirmăm cu certitudine originea orientală sau occidentală a motivului sculptat pe lespezile din vremea lui Ștefan cel Mare, întilnit frecvent în sculptura timpurie și mai tîrzie bizantină, de unde a trecut în arta romanică din Spania ca și în sud-vestul Suediei ³⁴. Este locul să subliniem faptul că mormintele încununate de un baldachin gotic, pe stîlpi, apar mai frecvent în Polonia și Europa Centrală ³⁵ decît în Transilvania, unde este răspîndit sarcofagul, de multe ori sculptat cu portretul defunctului. Tradiția occidentală în forma și ornamentația mormintelor coexistă însă în Moldova cu aceea orientală, pînă în secolul al XVII-lea.

Procesul de asimilare a elementelor decorative caracteristice goticului este evident și în alte genuri de artă din epoca lui Ștefan cel Mare. Este știut faptul că ceramica monumentală aplicată pe fațadele bisericilor sau constituind sobe de mari proporții a cunoscut în această vreme cea mai mare înflorire. Decorul compus din frize de cărămizi smălțuite, și alte elemente ceramoplastice, de forma unor ciupercuțe, flori tubulare și străchini își are originile îndepărtate în arta Orientului Apropiat, fiind mai larg aplicate în arhitectura bizantină după secolul al X-lea, cînd influența artei islamice se face tot mai mult resimțită, în special în ornamentația fațadelor și în artele decorative. Originea bizantină și orientală a acestui mod de a sublinia volumul monumentului și a pune unele accente de culoare pe fațada aspră de piatră brută este evidentă în construcțiile care ni s-au păstrat din secolul XIV—XV, atît în Țara Românească (Cozia, Cotmeana, Sf. Vineri din Tîrgoviște) cît și în Moldova (Siret, Humor, Neamț) ³⁶. În vremea lui Ștefan cel Mare asistăm în acest domeniu la un proces paralel. Pe de o parte la unele monumente se continuă tradiția orientală anterioară, exemplul cel mai caracteristic fiind friza de la Neamț, compusă din farfu-

³² V. Vătășianu, *Istoria artei*, I, p. 715, partea frontală a mormintului Mariei de Mangop de la Putna; p. 716, fig. 669, piatra din anul 1496 din biserica Precista din Bacău; p. 716 latura frontală a mormintului lui Alexandru și al doamnei Chiajna de la mănăstirea Bistrița.

³³ I. D. Ștefănescu, *Cu privire la stema Țării Românești. Arborele din pecețile și bulele sigilare de aur, Studii și cercetări de numismatică*, vol. I, București, 1957, p. 380—386, fig. 3; Corina Nicolescu, *Les anciens symboles orientaux sur les pierres funéraires de Roumanie*, comunicare la cel de al XXIX-lea Congres internațional al orientaliștilor, 16—22 iunie 1973, rezumatul publicat în vol. I, p. 44—45.

³⁴ Folke Hogberg, *Stavkorshällar och Liejestenar i Västergötland*, Göteborg, 1960, p. 171, fig. 59.

³⁵ V. Vătășianu, *Istoria artei*, I, p. 715—727 discutarea diferitelor forme de chivoturi și decorația lespezilor funerare.

³⁶ Corina Nicolescu, *Decorul mănăstirii Neamț în legătură cu ceramica monumentală din Moldova în secolul al XV-lea*, SCIA, 1954, p. 115—136; idem, *Începuturile ceramicii monumentale în Moldova*, în *Omagiu lui George Oprescu*. București, 1961, p. 373—394.

rii cu un bumb central, purtînd un decor incizat ca și olăria din aceeași vreme. Pe de altă parte se introduc acum discurile cu piciorul cilindric, cu decorul în relief, lucrute în tipare de lemn sau de lut ars (fig. 2). Motivele care apar pe aceste discuri, ca și pe plăcile de sobă sînt cu totul noi pentru arta Moldovei, aparținînd bestiariilor artei romanice și gotice timpurii

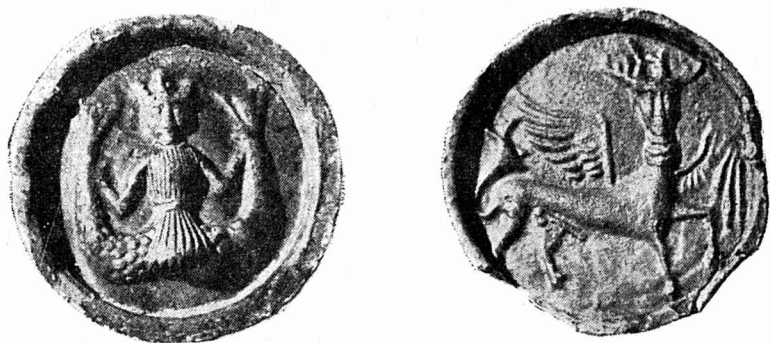

Fig. 2. Discuri de ceramică smălțuită, decorate cu motive simbolice — sirena și animalul androcefal —, folosite pentru împodobirea fațadelor bisericilor din vremea lui Ștefan cel Mare. (Muzeul de Artă al R. S. R.).

din Occident. Leul, grifonul, zgriptorul, sirena, cerbul, balaurii încolăciți, animalul androcefal încoronat³⁷, la care se adaugă stema Moldovei, motivul rozetei sau împletiturile, se repetă pe fațadele bisericilor. Astfel de motive simbolice zoomorfe se întîlnesc frecvent în Germania nord-estică. Ele nu lipsesc din decorul antependiilor și altor broderii de caracter religios îmbinate cu teme liturgice³⁸. Alteori aceleași motive, încadrate în cercuri sînt sculptate pe lăzile de zestre din secolul al XIV-lea³⁹. Unele dintre ele sînt pictate în tempera⁴⁰ și pe lăzile de zestre săsești datînd din secolul XV—XVI. Tot în Transilvania, leul, cerbul, zgriptorul, grifonul, balaurul, sirena cu cap de om și trupul terminat într-o dublă coadă de

³⁷ Al. Odobescu, *Heraldica națională. Patrupedele androcefale figurate în monumente și origina lor*, „Convorbiri literare”, 1908, p. 498 și urm.

³⁸ Astfel de broderii datînd din secolul al XIII-lea pînă în secolul al XV-lea se păstrează în număr mare în muzeele din Hamburg, Hanovra, Braunschweig, mînăstirea Lüne din orașul Lüneburg etc.

³⁹ Lăzi de zestre din secolul al XIV-lea cu motive de acest gen în Muzeul meșteșugurilor de artă din Hamburg; în muzeul din Braunschweig; în Muzeul de anticități naționale din Stockholm. *Le meuble depuis l'antiquité jusqu'au milieu du XIX-e siècle, Introduction historique par Gabriel Henriot*, Paris, 1955, p. 38, fig. 3—4 lăzi germane din regiunea Alpilor de Jos și a Saxoniei de Jos; Adolf Feulner, *Kunstgeschichte des Möbels*, Berlin, 1927, p. 63, fig. 55 o ladă din Saxonia de Jos, datată cca 1300.

⁴⁰ Lăzi săsești din acest grup se află în colecția Muzeului de artă al R. S. România și provin din comuna Hendorf; un alt exemplar se păstrează în Muzeul de istorie din Sighișoara.

pește apar pe plachetele din bronz, decorînd cristelnițe din secolul al XV-lea ⁴¹.

În ceramică le întîlnim mai frecvent pe dalele pavimentare romanice din Germania, realizate însă în adîncime sau incizate, iar pe fațada bisericilor romanice din zona Rostockului ele apar în relief, pe cărămizi smălțuite de formă dreptunghiulară. În stadiul actual al cercetărilor este încă puțin cunoscută ceramica decorativă de factură gotică din Transilvania, de asemenea, cu tot numărul mare de discuri păstrate încă pe fațadele bisericilor numai din vremea lui Ștefan cel Mare, studiul lor tipologic și iconografic nu s-a realizat încă, ceea ce nu îndreptățește de fel afirmația că ele ar reprezenta „o învălmășală pitorească ⁴²”, avînd rol pur decorativ.

Numărul important de locuințe, curți domnești și cetăți cercetate mai ales în ultimul sfert de veac în Moldova ne-a pus la dispoziție o varietate nebănuită de interpretări ale altor teme occidentale, care apar frecvent pe plăcile de sobă din aceeași etapă, cunoscute în trecut doar pe baza descoperirilor lui K. Romstorfer ⁴³ și R. Gassauer ⁴⁴ la Suceava și ale lui V. Drăghiceanu la Hîrlău ⁴⁵. Sobele de mari dimensiuni, de formă paralelipipedică, adevărate construcții bogat decorate cu cornișe și coronamente gotice, formate din numeroase plăci cu un decor variat, erau nelipsite reședințelor domnești, locuințelor boierești și caselor mai modeste de lemn din orașe ⁴⁶. Pînă în prezent din acest bogat material o singură sobă a făcut obiectul unui studiu ⁴⁷, lămurind caracterul gotic al decorației, îmbinat însă cu cîteva motive de reminiscență bizantină.

⁴¹ V. Vătășianu, *Istoria artei*, I, p. 438—439, fig. 399—400 cristelnița meșterului Leonhardus, din biserica evanghelică Sf. Maria din Sibiu; cristelnița din biserica mănăstirii dominicanilor din Sighișoara, p. 439, fig. 404; cristelnița din biserica Neagră din Brașov, și cea din Șeica Mică, p. 853. Pe ultimile două s-au reprodus doar o parte dintre motivele de pe plachetele lui Leonhardus.

⁴² V. Vătășianu, *Istoria artei*, I, p. 729.

⁴³ K. A. Romstorfer, Al. Lapedatu, *Cetatea Sucevei*, București, 1913, pl. VI (plăci pentru sobe și pereți); pl. V—VI (plăci cu ornamente și figuri).

⁴⁴ R. Gassauer, *Teracote sucevene*, „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice”, XXVIII, 1935, fasc. 86, p. 151—164, fig. 14—40; idem, *Și în Suceava a înflorit nobila artă a ceramicii*, „Cronica numismatică și arheologică”, 1935, nr. 103—104, p. 151.

⁴⁵ Intregul material de la curtea domnească din Hîrlău se păstrează în colecția Secției de Artă veche românească a Muzeului de Artă, fiind publicate de Corina Nicolescu în capitolul *Ceramica din Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă aîn timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 27—37, fig. 7—9. Cercetările recente realizate de Eugenia Neamțu de la Institutul de istorie „A.D. Xenopol” din Iași au scos la lumină plăci similare celor cunoscute anterior.

⁴⁶ Eugenia Neamțu, *Contribuții la cunoașterea stemei dezvoltate a Moldovei în epoca lui Ștefan cel Mare*, „Arheologia Moldovei”, VI, 1969, p. 329—338; Mara Nicolescu, *Noi descoperiri de ceramică ornamentală din secolele XV—XVI la Suceava*, „Arheologia Moldovei”, IV, 1966, p. 317—325; Corina Nicolescu, *Ceramica decorativă în arhitectura românească*, „Arhitectura în R. P. România”, 1954, 2, p. 20—26; idem, *Dekorative Keramik in der alten rumänischen Architektur*, „Antiquity and Survival”, Haga, 1965, 6, p. 474—478; idem, *Din trecutul mănăstirii Probota* (În colaborare cu Florentina Dumitrescu), „Studii și cercetări de istoria artei”, III, 1956, 1—2, p. 292—298.

⁴⁷ Radu Popa, *O casă domnească din secolul al XV-lea lângă Cetatea Sucevei*, SCIV, 20, 1969, 1, p. 43—66, fig. 15—20. După un calcul aproximativ soba de la Suceava ar fi avut 2,50—2,80 m. înălțime, iar baza cu latura de 1,50 m.

O categorie de motive, realizate în relief sau ajurate, care apare pe plăcile de sobă de formă dreptunghiulară, sprijinite pe un postament troncpiramidal, este similară cu aceea de pe discurile de fațadă⁴⁸ (fig. 3). Cea de a doua grupă, proprie doar sobelor, reprezintă un bărbat și o femeie în

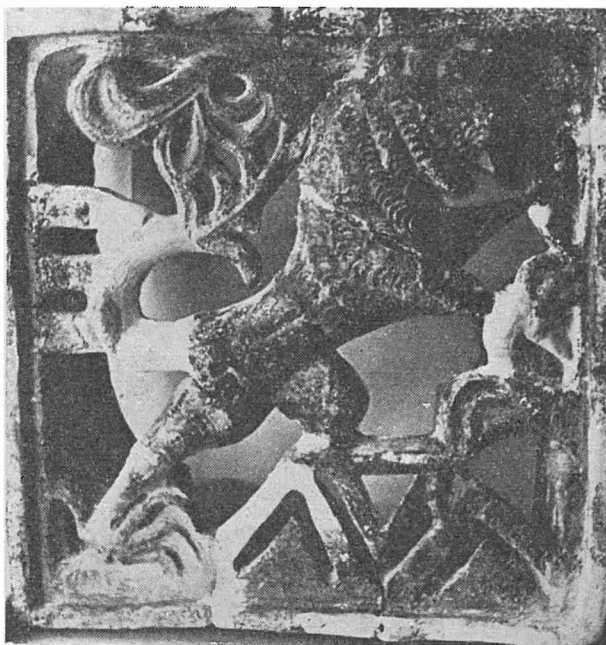

Fig. 3. Placă de sobă din ceramică smălțuită, decorată cu un leu. Face parte din soba descoperită în casa „domnească” de pe platoul din fața cetății de scaun de la Suceava. (Muzeul județean de istorie, Suceava).

costume occidentale de orășeni ținându-se de mână, având între ei o floare de crin sau un vrej, simbol al arborelui vieții. Tema cavalerului în armură occidentală reprezentat în picioare sau călare (fig. 4), în fața intrării unui castel gotic este una dintre cele mai caracteristice, în grupul plăcilor de sobă de la Suceava⁴⁹. Exemplare similare celor moldovenesti au fost găsite la castelul lui Iancu Corvinul de la Hunedoara; din aceeași familie fac parte și plăcile de la palatul lui Matei Corvin din cetatea Buda⁵⁰. O altă categorie, destul de bogată este formată din plăcile cu teme religioase: Sf. Gheorghe ucigînd balaurul, Maica Domnului pe tron, Buna Vestire și Legenda Sfîn-

⁴⁸ Cele mai importante colecții se găsesc în Muzeul de istorie de la Suceava, Colecția Slătineanu din București, Muzeul de artă al R. S. România, Muzeul de istorie al Moldovei și Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” din Iași și Muzeul de Istorie a R. S. România din București și provin din vechile reședințe domnești de la Suceava, Hirău, Vaslui, Iași, Piatra.

⁴⁹ Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare*, p. 331–333, fig. 35–39.

⁵⁰ *Budapest Műemlékei*, vol. I, Budapest, 1955, pl. XI, p. 384–385, placa aceasta este bicromă și traforată.

tului Hubertus, ultimele trei tratate în manieră occidentală. Cele mai multe dintre aceste plăci sînt încadrate de o ramă profilată, sau decorată cu motivul gotic al frunzei de iederă. Fragmente traforate, descriind trifoi și ogive gotice s-au găsit atît la Suceava cît și la Hîrlău. Pe altele apar aceleași frun-

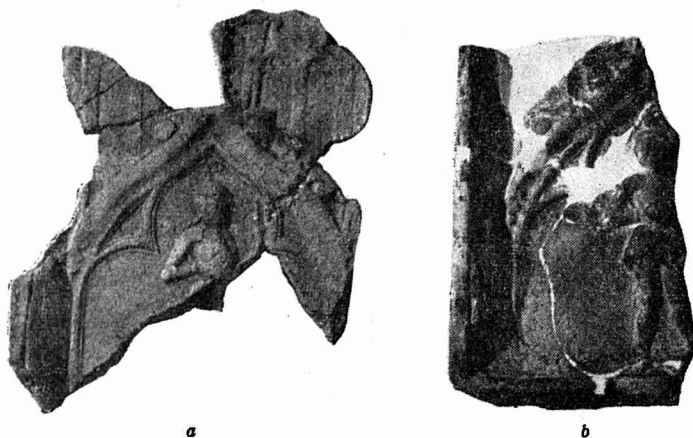

Fig. 4 Plăci de sobă din ceramică nesmălțuită, reprezentînd un cavaler medieval în fața intrării unui castel gotic, descoperite în zona curții domnești de la Suceava (Muzeul județean de istorie, Suceava).

ze de trifoi legate cu vreji șerpuint, care se îmbină cu rozete în relief⁵¹, motiv întîlnit și în sculptura jilțurilor domnești și stranelor de la Moldovița și Voroneț.

Arta gotică nu și-a lăsat amprenta doar în domeniile arătate mai sus, legate direct de arhitectură, ci a pătruns și în artele decorative, mai ales în argintărie. Cea mai veche lucrare de acest stil, păstrată la Putna, este cădelnița dăruită de Ștefan cel Mare ctitoriei sale (fig. 5) în anul 1470, foarte probabil opera unui atelier din Transilvania⁵². Ea se aseamănă cu cea pe care frații Craiovești au dăruit-o fundației lor de la Bistrița⁵³, fiind însă superioară ca realizare artistică. Pe o ferecătură mai tîrzie decît manuscrisul pe care-l îmbracă, provenind de la mănăstirea Neamț surprindem elemente de decorație gotică și interpretarea în spirit occidental a unei teme de iconografie tradițională bizantină⁵⁴. Dealtfel, ștanța din bronz, aparținînd probabil unui argintar, pe care este reprezentată scena „Adormirea Maicii Domnului”, refolosită ca element de decor pe cristelnița lui

⁵¹ K. Romstorfer, Al. Lapedatu, *Cetatea Sucevei*, pl. 7 (plăci pentru sobe și pereți, briuri de cărămidă etc.)

⁵² *Repertoriul monumentelor*, p. 340, fig. 239, cat. 117; Corina Nicolescu, *Arta metalelor prețioase în România*, București, 1973, cat. 31, p. 52, fig. 33.

⁵³ Corina Nicolescu, *op. cit.*, cat. 32, p. 52, fig. 34.

⁵⁴ Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările române, sec. XV–XIX*, București, 1968, p. 272, cat. 328, fig. 210–211.

Fig. 5. Cădelniță de argint aurit de stil gotic, dăruită de Ștefan cel Mare Mănăstirii Putna (jud. Suceava). 1470. (Colecția Mănăstirii Putna).

Leonhardus⁵⁵, dovedește cu prisosință procesul de osmoză dintre cele două curente artistice, care s-a petrecut în atelierile aurarilor sași, lucrând pentru curțile și ctitoriile domnești din Moldova și Țara Românească. Elementele gotice vor persista transformate și îmbinate cu motive orientale, în argintărie ca și în arhitectură, pînă în vremea lui Vasile Lupu⁵⁶.

Motive gotice dintre cele mai caracteristice, între care trifoiul ocupă locul principal, se regăsesc și în sculptura mobilierului. Ansamblurile păstrate încă în mănăstirile Moldovița, Humor și Voroneț ilustrează această stranie și originală îmbinare între stilul gotic și cel oriental, pe un fond local de creștături geometrice. Unele dintre aceste ornamente întîlnite sporadic pe pietrele de mormînt și plăcile de sobă sînt din aceeași mare familie.

Trecerea în revistă a unor elemente romanice și gotice, asimilate organic în arta din Moldova, ne duce la concluzia unei adevărate simbioze între curentele artei occidentale și tradiția bizantină, a cărei stăruință pînă tîrziu în secolul al XVII-lea nu apare ca rezultatul unei mode trecătoare. Este vorba de un proces de asimilare locală, care depășește venirea unor echipe de meșteri pietrari din orașele Bistrița și Brașov, proces care duce la acel „gotic moldovenesc” al vremii lui Vasile Lupu, cînd se înalță la Iași mănăstirea Trei Ierarhi, un monument atît de conservator ca plan și structură, pe cît de oriental ca decorație.

Epoca lui Ștefan cel Mare corespunde cu cea mai puternică și mai importantă mișcare culturală și artistică a Italiei — Renașterea —, care reînviind valorile spirituale ale clasicismului greco-roman a pus bazele lumii moderne. Ecurile Renașterii în Moldova, privite exclusiv sub raportul arhitecturii, ne apar sărace. Dacă depășim granițele acestui domeniu, încercînd să îmbrățișăm în ansamblu arta secolului XV — XVI, constatăm dintr-o dată că la curtea lui Ștefan cel Mare se foloseau curent catifelele și mătăsurile florentine și venețiene, veșmintele de croială apuseană fiind purtate concomitent cu acele tradiționale bizantine, iar în interioarele palatelor existau foarte probabil opere de artă aduse din Italia. Țesăturile de mare valoare din categoria „drappi d'oro” păstrate încă la Putna împreună cu așa-zisa raclă a Sf. Ioan cel Nou, o capodoperă de sculptură de pe valea Adigelui, sînt pentru noi grăitoare mărturii ale acestei atmosfere „italianizante” care pătrunsese la curtea de la Suceava.

Cînd ne preocupăm de Renaștere în Moldova, trebuie să facem deosebire între elementele de origine italiană pătrunse în arhitectură prin intermediul meșterilor sași din Transilvania și acelea aduse direct în mediul curților prin neguțători și foarte probabil prin pușinii artiști care treceau

⁵⁵ V. Vătășianu, *Istoria artei*, p. 438—439, fig. 402—403.

⁵⁶ Corina Nicolescu, *Arta metalelor*, p. 35, fig. 41; p. 54, Cat. 72, fig. 90.

vremelnic sau rămîneau chiar în Moldova⁵⁷. Într-un studiu relativ recent, urmărind această temă, autorul se limitează numai la câteva exemple luate din arhitectură și sculptură : pisania bisericii Sf. Dumitru din Suceava, chenarul ușii pronaosului de la mănăstirea Moldovița, fragmentele de ancadramente aparținînd probabil tot epocii lui Rareș, de la Cetatea Suceava⁵⁸.

Unele detalii în profilatura chenarelor de uș și ferestre, vestind o etapă de tranziție de la gotic la Renaștere, ca și lintelele profilate, decorate uneori și cu denticuli, încununînd cadrele ușilor și ferestrelor, mai apar însă și la alte monumente din această vreme ca : intrarea mănăstirii Proboata, biserica din Horodniceni, episcopia Romanului, mănăstirile Bistrița și Voroneț, biserica domnească din Rădăuți etc⁵⁹. De remarcat faptul că asistăm cîteodată la îmbinarea unor trăsături gotice, așa cum sînt profilele și forma portalelor principale și ferestrelor în ansamblul aceluiași monument, cu chenarele încununate cu lintele, profilate în noua concepție a Renașterii. Dar cel mai reprezentativ monument din Moldova, pentru această atmosferă „italianizantă”, este ctitoria lui Alexandru Lăpușeanu de la Slatina (jud. Suceava)⁶⁰. Din corespondența acestui domnitor cu pîrgarii orașului Bistrița știm că el și-a adus de aici în mai multe rînduri meșteri pentru mănăstirile sale. Ceea ce ne izbește la Slatina în primul rînd, este folosirea în cantitate mare a marmurei albe și roșiatice cu vine verzui, pentru realizarea pavimentelor, a lespezilor funerare și a coloanelor, care împodobesc nișele mormintelor. Toată această marmură adusă din Transilvania a fost luată, foarte probabil, în cea mai mare parte din ruinele monumentelor romane care existau pe locul vechii Sarmizegetusa Ulpia Traiana. Ca în nici o altă mănăstire sau oraș din Moldova, aici s-a construit în gră-

⁵⁷ La Suceava s-a descoperit în vecinătatea unei clădiri, înălțată peste un vechi lăcaș de cult catolic, o importantă piatră funerară, purtînd inscripția în limba latină „Anno domini 1512 obiit honestus dominus Babbista Italus de Vesentino magister in diversis artibus, requiescat in pace”. Este vorba de un toscan asupra misiunii căruia s-a discutat foarte mult, unii considerîndu-l astrolog, alții profesor de limba latină. Un singur cercetător, discutînd titulatura, care va apare în statutele universităților medievale și în statutele de bresle meșteșugărești, pe bună dreptate îl socotește mai degrabă un meșter specializat în mai multe meserii. Vezi Raportul săpăturilor de la Suceava, SCIV, 1955, 3—4, p. 783—784, desen la p. 787 ; G. Diaconu, *Contribuții la cunoașterea culturii medievale de la Suceava în veacurile XV—XVI*, „Materiale și cercetări arheologice”, VI, 1959, p. 913—924 ; C. Cihodaru, *Învățămintul în Moldova în sec. XV—XVIII. Școala domnească din Iași în Contribuții la istoria dezvoltării universității din Iași, 1860—1960*, vol. I, București, 1960, p. 11 ; St. Birsănescu, *Ce-nseamnă „magister in diversis artibus” (cu prilejul unei importante descoperiri arheologice la Suceava)*, „Iașul literar”, 1958, aprilie, nr. 4, p. 100—103 ; *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 686—687. Într-o scrisoare datînd cam din jurul anului 1500 țarul Moscovei se plînge de reținerea unor pictori venețieni în drum spre Rusia, de către principele Moldovei, *Istoria României*, vol. II București, 1962, p. 732.

⁵⁸ V. Vătășianu, *Éléments de style Renaissance dans l'art moldave*, „Acta Historiae Artium”, XIII, 1967, fasc. 1—3, p. 93—98, fig. 1—10.

⁵⁹ G. Balș, *Bisericele moldovenești din veacul al XVI-lea*, „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice”, 1928, fasc. 55—58, passim.

⁶⁰ Corina Nicolescu, *Mănăstirea Slatina*, București, 1966, ed. I, p. 12, fig. 6, p. 15, fig. 8, p. 19, fig. 11.

dina pavimentată cu mari lespezi, care exista între biserică și casa domnească, o splendidă fântână arteziană cu bazinul poliedric, format din plăci mari de marmoră albă, înălțate pe un soclu profilat cu multă grijă. Pe una dintre ele este sculptată imaginea unei gorgone antice ⁶¹. Chenarele încu-

Fig. 6 Chenar de fereastră în stilul Renașterii de la casa domnească aflată în incinta Mănăstirii Slatina (jud. Suceava), ctitorie a lui Alexandru Lăpușneanu.

nunate de lintele ale ferestrelor casei domnești (fig. 6), ca și ușile, sînt lucrate tot în spiritul Renașterii ⁶². Spațiile generoase ale încăperilor luminate cu ferestre largi ale reședințelor domnești de la Slatina și Pîngărați, păstrînd structura mai veche a locuințelor mănăstirești anterioare, poartă în germene pecetea noii tendințe, manifestată, este drept, destul de timid

⁶¹ *Ibidem*, p. 16, fig. 9, p. 17, fig. 10, p. 21 descrierea fntinii.

⁶² G. Balș, *op. cit.*, p. 230–257, 203, fig. 287.

în arhitectura românească⁶³. Amestecul acesta între conservatorismul goticului medieval și inovațiile aduse de Renaștere este surprins în partea de sud a Poloniei⁶⁴, fosta Galiție, unde arta Renașterii a putut pătrunde mai repede și mai puternic, deoarece aici nu era înrădăcinată în paralel cu goticul, ca în Moldova, tradiția artei bizantine.

Ca și pentru etapa anterioară, izvoarele scrise menționează pictori venețieni chemați în Moldova de Lăpușneanu. Acest domnitor, care întreținea legături economice cu Germania, prin intermediul unui florentin și al unui venețian, iar la curtea sa chemase, ca și Ștefan, un medic italian, a trimis la Veneția pe Toma, însoțit de sibianul Ioan Nyró în mai 1560, aducând soboli pentru care primește bogate daruri de catifele purpurii. El solicită „pentru a împodobi în Moldova sfintele lăcașuri ale lui Dumnezeu, să meragă acolo careva dintre pictorii și alți meșteri ai voștri potriviți pentru astfel de opere”⁶⁵. Răspunsul dogelui a fost favorabil, fără să știm însă dacă zugravii au ajuns în Moldova și fără să avem o dovadă materială a activității lor aici. Zugravii chemați din mediul venețian pentru a împodobi bisericile ortodoxe din Moldova puteau fi meșteri greci de școală cretană, care alcătuiau o confrerie, a cărei activitate știm că în secolul al XVI-lea și în veacurile următoare s-a concentrat în jurul bisericii San Giorgio dei Greci din Veneția⁶⁶. Cercetări recente asupra difuzării unor lucrări provenind din aceste ateliere la noi în țară au dus la descoperirea unor icoane importante din secolele XVI — XVII; înrîurirea acestor zugravi se face simțită în arta românească a epocii⁶⁷.

Luxul veșmintelor, ceremonialul și strălucirea vieții de curte moștenite de la bizantini vor suferi în vremea lui Ștefan cel Mare înrîurirea directă a orașelor italiene⁶⁸. Neguțătorii genovezi și venețieni, stăpînitorii

⁶³ Episcopul catolic Bandini, venit în Moldova în vremea lui Vasile Lupu, înregistrând cu multă exactitate impresiile călătoriei sale este izbit de aspectul italian al curții domnești de la Hirău, vezi *Codex Bandinus*, ed. V. A. Urechia, București, 1894, p. 252; alți călători din secolul al XVII-lea amintesc grădinile italiene, aflate în stare de paragină, ale curții domnești din Iași, P. P. Panaitescu, *Călători poloni în Țările române*, București, 1936, p. 73—74. Nu se poate preciza în stadiul actual al cercetărilor dacă aceste note „italiene” sînt din epoca lui Ștefan cel Mare, sau au fost adăugate ceva mai tîrziu, dar constatările acestor străini merită să fie reținute.

⁶⁴ Adam Milobedzki, *L'influence de l'Europe centrale et de l'Italie sur l'architecture de la Pologne méridionale (1430—1530)*, „Acta Historiae Artium”, XIII, 1967, p. 69—80, fig. 1—20.

⁶⁵ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc. Epoca veche*, București, 1937, p. 175.

⁶⁶ Manolis Chatzidakis, *Icônes grecques à Venise*, Veneția, 1962, p. 17—18, în anul 1498 grecii refugiați la Veneția capătă autorizația de a întemeia o confrerie (scuola). Activitatea acesteia este încă parțial cunoscută, fiind intensificată după anul 1573, cînd se înalță biserica San Giorgio dei Greci.

⁶⁷ Corina Nicolescu, *Icônes grecques dans les collections roumaines* comunicare la cel de al doilea Congres internațional de studii balcanice și sud-est europene de la Atena, mai 1970. (în curs de tipărire).

⁶⁸ La vremea cînd nu studiasem încă țesăturile italiene și lada de la Putna, relevam cu titlu de ipoteză primele elemente de Renaștere la curtea lui Ștefan cel Mare, vezi *Arta epocii lui Ștefan cel Mare*, p. 333—334.

de odinioară ai porturilor din bazinul Mării Negre și deținătorii hegemoniei relațiilor comerciale între vest și est, acceptând condițiile grele impuse de turci, își vor mai continua timp de câteva decenii activitatea, fără să și abandoneze interesele lor economice în Moldova⁶⁹. Pe de altă parte, legăturile diplomatice ale Veneției cu Ștefan cel Mare, după transformarea bazinului pontic într-un „lac turcesc”, vor fi tot mai strânse⁷⁰. Prin soliile reciproce cu misiuni diplomatice, curtea de la Suceava a venit în contact direct cu fastul Veneției⁷¹. În același timp însă nu se poate omite prezența în Moldova a unor reprezentanți ai negustorimii genoveze, care puteau aduce la comandă prețioasele catifele de mătase cu fir de aur și podoabele de preț ale veșmintelor de ceremonie. În prima etapă a domniei lui Ștefan cel Mare astfel de personalități ale finanței genoveze dețineau încă un rol de seamă în capitala Moldovei. Bancherul Dorino Cattaneo, stabilit la Suceava, avea funcția de „camerarius et theloneator terrae Moldaviae” (cămăraș și vameș), asociindu-și un mare negustor din Caffa, Gebelletto⁷². Într-o mare măsură negustorii moldoveni participau la viața comercială a orașului Caffa. După cronicarul polon Długoz, ei ar fi fost înnu măr de peste o sută, în cetate, când aceasta este cucerită de turci⁷³.

Mai grăitoare și mai timpurii, față de izvoarele scrise privitoare la relațiile artistice ale Moldovei cu orașele italiene⁷⁴, ne apar însă chiar obiectele păstrate, dintre care cele mai semnificative pentru domnia lui Ștefan cel Mare sînt țesăturile florentine, fragmentele de podoabe și lada sculptată de la Putna. Cercetate cu atenție, ele dobîndesc rolul unor adevărate documente istorice de primă importanță pentru înțelegerea legăturilor cu Italia și reconstituirea vieții de curte din a doua jumătate a secolului al XV-lea, pînă către mijlocul veacului următor. Acordînd fiecărui fragment în parte rolul pe care-l merită, stabilindu-i rostul inițial și locul de proveniență, tot acest valoros tezaur de catifele păstrat la Putna ne-a dezvăluit

⁶⁹ B. Cîmpina, *Despre rolul genovezilor la Gurile Dunării în secolele XIII—XV*, „Studii”, 1953, VI, 1, ianuarie—martie, p. 79—119; „Studii”, 1953, VI, 2, aprilie—iunie, p. 191—236.

⁷⁰ George Lăzărescu, Nicolae Stoicescu, *Țările române și Italia pînă la 1600*, București, 1972, p. 84—96, în capitolul intitulat „Ștefan cel Mare și Italia” sînt strînse toate știrile privind relațiile politice.

⁷¹ Solii trimiși de Ștefan cel Mare în anul 1501 la Veneția cumpără printre altele „brocart de aur și mătase și giuvaere pentru curte”, „Arhiva”, Iași, IX; I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert, nach Quellen dargestellt*, Gotha, 1911, p. 201. Solii lui Bogdan al III-lea la Veneția cumpără postav de aur și de mătase și giuvaere pentru „marele domn din țara lor”, iar delegații lui Ștefăniță, în anul 1519, aduc tot de aici damaschin „lionato”, pe care l-au căpătat în dar de la doge, vezi Hurmuzachi, *Documente*, VIII, p. 46.

⁷² Pentru rolul foarte important al acestor dregătorii în activitatea economică a Moldovei din acea vreme vezi B. Cîmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 51 și urm.

⁷³ G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 38, nota 47.

⁷⁴ V. Vătășianu *Éléments de style Renaissance dans l'art moldave*, „Acta Historiae Artium”, 1967, p. 93, făcînd abstracție de toate aceste materiale și de reprezentarea stofelor florentine sau venețiene în veșmintele lui Ștefan cel Mare și ale familiei sale aflate în ctitoriile anterioare anului 1500 (la Voroneț, Pătrăuți, Sintilie, Sf. Nicolae din Dorohoi etc.) afirmă „le premier document qui mentionnent des relations artistiques de la Moldavie avec Venise est une lettre datant d'environ 1500...”.

limpede o lume nouă, aceea a Renașterii italiene asimilată în fastul de tradiție bizantină al curții de la Suceava. Deoarece analiza amănunțită a tuturor acestor mărturii am făcut-o într-o altă lucrare ⁷⁵, se vor sintetiza aici doar unele concluzii care se pot desprinde cunoscând în ansamblu toate aceste prețioase țesături, în comparație cu acelea existente în Italia și în alte colecții ale marilor muzee europene.

În primul rând trebuie subliniat faptul că ele se păstrează în marea lor majoritate în colecția istorică a mănăstirii Putna, pe care Ștefan cel Mare și urmașii săi pînă la Lăpușneanu au înzestrat-o cu valoroase opere de artă realizate în Moldova, în lumea bizantină și în Italia. Apoi, este locul să remarcăm însușirile acestor țesături sub raportul calității materialelor, al rezistenței culorilor și al desăvîșirii tehnice, la care se adaugă valoarea lor artistică. Unele dintre ele, ca aceea care a folosit ca învelitoare pentru piatra de mormînt a Mariei Voichița, și cea reutilizată pentru mormîntul lui Ștefan cel Mare ⁷⁶, prin raritatea ornamentației lor, sînt foarte probabil executate la comandă, după desenele unor vestiți artiști italieni ⁷⁷. În al treilea rând, din studierea lor amănunțită s-a putut determina locul lor de proveniență, unele fiind produse la Florența, cel mai activ centru de țesături din această vreme, iar altele cu unele note orientale în ornamentație, venind de la Veneția. Ele au fost la origine veșminte domnești a căror reconstituire s-a putut realiza în unele cazuri ⁷⁸. Reutilizarea lor ca obiecte care împodobeau biserica s-a petrecut mai tîrziu, într-o vreme cînd vechile broderii se distruseseră, uneori păstrîndu-se doar inscripția lor originală, care a fost cusută ulterior pe aceste fragmente de caftane sau granațe domnești (fig. 7—8).

Cercetarea portretelor domnești și boierești, păstrate în pictura murală din această etapă în număr important, ne duce la aceeași încheiere, descoperind veșminte confecționate din prețioase țesături italiene similare cu acelea pe care le cunoaștem în materialitatea lor la Putna și în alte colecții. Pînă către mijlocul secolului al XVI-lea domnii și boierii cu jupanițele lor sînt reprezentați în costume fastuoase, de croială orientală (granața rezervată domnului și caftanul purtat de doamne și de boierime), din catifele florentine sau venețiene ⁷⁹. În unele cazuri, pictorul a redat cu atîta exactitate

⁷⁵ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române, sec. XIV—XVIII*, București, 1970, p. 29—46, cat. nr. 1—42, p. 182—204, pl. I—XL, fig. 1—8.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 45, cat. nr. 8—11, p. 186—188, pl. XVII—XVIII, XXI.

⁷⁷ Ornamentele de pe vîlul de mormînt al Mariei Voichița se aseamănă cu cele de pe țesăturile comandate de Matei Corvin la Florența, care însă în locul vasului central au stema familiei Huniade. Pentru artiștii italieni care executau cartoanele broderiilor și țesăturilor scumpe și de mare valoare artistică, vezi Antonino Santangelo, *Tessuti d'Arte Italiani dal XII al XVIII secolo*, Milano, 1959, p. 34—36.

⁷⁸ Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 137, fig. 48; p. 138, fig. 49.

⁷⁹ Corina Nicolescu, *op. cit.*, portretele murale ale lui Ștefan cel Mare și familia sa din bisericile Voroneț, pl. CV, și fig. 2; Sf. Nicolae din Dorohoi, fig. 37, mănăstirea Dobrovăț, pl. LXXXVIII, pl. CVIII și fig. 4—5; Sîntiile de lngă Suceava, pl. CVI; portretele votive din biserica domnească de la Rădăuți, pl. CVII, și fig. 3; portretele ctitorilor de la Dolhești p. 256, cat. 139, Bălinești, p. 256, cat. 140, fig. 33 și Arbore, p. 257, cat. 141—142, pl. CXXXII, CXXXIII.

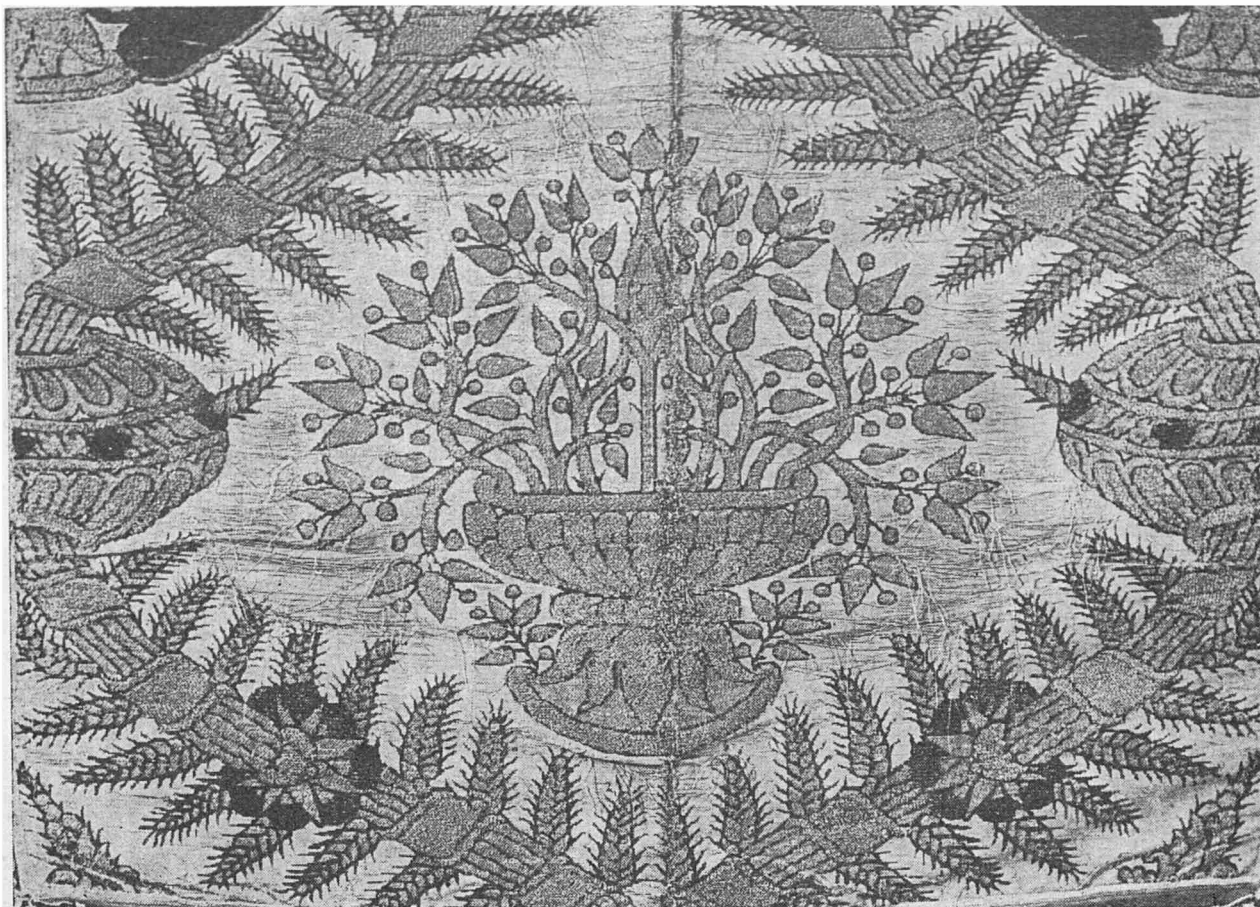

Fig. 7 Catifea de mătase roșie cu motive broșate în fir de aur. Atelier florentin. Detaliu din acoperământul de mormânt al doamnei Maria Voicnița. 1516. (Colecția Mănăstirii Putna).

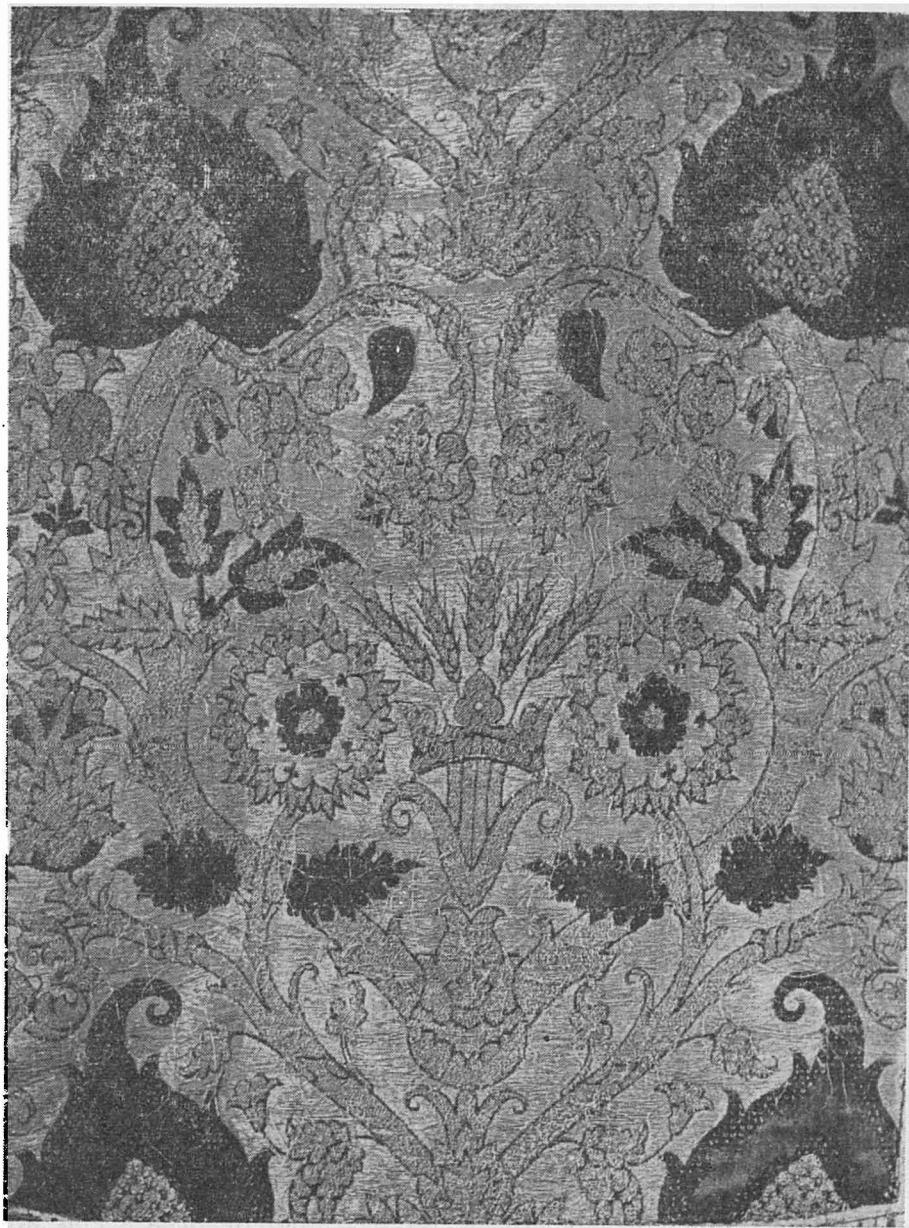

Fig. 8 Catifea de mătase roșie cu motive florale în fir de aur. Atelier florentin. Detaliu din acoperământul de mormânt al lui Ștefan cel Mare. 1504. (Colecția Mănăstirii Putna).

Fig. 9 Țesătură florentină reprodușă în pictura Mănăstirii Voroneț. Detaliu din vestmintul doamnei Maria Voichița.

motivul, încît s-a putut identifica aidoma pe o țesătură florentină din grupul „drappi d'oro”, din care s-a realizat un ansamblu de ornate episcopale pentru biserica Sf. Maria din Sibiu (fig. 9—10). Aceste luxoase veșminte liturgice, într-o stare foarte bună de conservare, fiind folosite scurtă vreme înainte de introducerea reformei, aparțin azi colecției Muzeului Brucken-

Fig. 10. Țesătură florentină de mătase și fir de aur, din categoria „drappi d'oro”, provenind din tezaurul Bisericii evanghelice Sf. Maria de la Sibiu (Muzeul Bruckenthal, Sibiu). Motivul floral este identic cu cel reprodus în pictura murală de la Voroneț.

thal din Sibiu ⁸⁰. Astfel de stofe erau însă atât de răspândite, încât le cunoșteau în toate detaliile și zugravii bisericilor din Moldova, reproducându-le în unele cazuri chiar în reprezentarea costumelor de sfinți militari, așa cum le întâlnim în pictura de la Arbore, vechea mitropolie din Suceava etc. ⁸¹. Ele pătruseră, desigur cu mult mai rar, și în mediul micii boierimi dintre slujitorii curții și cetății domnești de la Suceava. În cimitirul care a existat pe platoul din fața cetății de scaun, din timpul lui Petru Mușat pînă în primele decenii ale secolului al XVI-lea, s-a descoperit într-un mormînt din epoca lui Ștefan o cunună mortuară făcută tot din catifea italiană.

Constatăm însă că în această vreme nu este vorba doar de utilizarea țesăturilor italiene, ci chiar de introducerea croielii occidentale în linia manțiilor scurte pînă la genunchi, fără mînci, căzînd în falduri la spate, purtate peste o tunică strîmtă, încinsă de o centură îngustă, cu pantalon colant sau cisme înalte din piele moale. În miniatura atât de familiară tuturor, din tetravanghelul de la Humor, Ștefan cel Mare poartă un costum de acest tip, făcut dintr-o catifea florentină roșie, cu mult fir de aur ⁸². „Șepcile frîncești” împreună cu „capelli pilosi”, sînt înșiruite printre produsele occidentale încă de la începutul secolului al XV-lea ⁸³ și le întâlnim reproduse în picturile murale din această vreme. Ceea ce constituie nota cea mai particulară de origine apuseană, în modul de a împodobi capul femeilor, este pălăria cu boruri mari, de sub care coaboară un văl dintr-o țesătură fină, brodată cu aur. Moda aceasta tipică vremii Renașterii în Italia și în restul Europei dăinuiește în Moldova pînă la jumătatea secolului al XVI-lea, caracterizînd mai ales costumul jupanitelor ⁸⁴. În afară de pălărie, pentru împodobirea capului se mai foloseau dantelele venețiene din fir de aur. În mormîntul Mariei, prima soție a lui Petru Rareș, de la Putna, s-a găsit o astfel de învelitoare de cap ⁸⁵, decorată cu motive geometrice, care prin forma ei dreptunghiulară cu două fișii laterale mai lungi și înguste, amințește concierile bănățene.

Podoabe aparținînd acestei vremi s-au păstrat în genere în număr mare, dar nepublicate încă într-un studiu complet și sistematic ⁸⁶. Cele mai multe, rămase încă în parte inedite, au fost descoperite în cimitirul din secolul XV — XVI, de pe platoul din fața cetății de scaun de la Suceava. Privite în ansamblu ele ne apar ca producții locale, realizate în argint aurit sau bronz, repetînd tipuri de tradiție bizantină mai veche, de care

⁸⁰ *Ibidem*, pl. VI—VII, fig. 1.

⁸¹ Corina Nicolescu, *Lucrări de artă românească în Muzeul de icoane de la Recklinghausen (RFG)* „Revista muzeelor”, 1970, VII, p. 45, fig. 2.

⁸² Corina Nicolescu, *Istoria costumului*, p. 146—147, cat. nr. 82, p. 227, pl. CLVI.

⁸³ *Ibidem*, p. 148—150, fig. 55—56, pl. LXXXIV.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 168—170, fig. 73—74, pl. CXXXII, CLXXVI, CXCVI.

⁸⁵ Corina Nicolescu, Florentina Dumitrescu, *Date cu privire la istoria costumului în Moldova (secolele XV—XVI). Costumul în epoca lui Ștefan cel Mare*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, 1957, IV, 3—4, p. 128—129, fig. 41 a) b).

⁸⁶ În lucrarea despre podoabe de M. M. Popescu, *Podoabe medievale în țările române*, București, 1970, cat. 19, p. 45—46, cat. 23, p. 46 nu se face nici tipologia acestor obiecte și nici nu se urmărește evoluția lor în funcție de podoabele bizantine și sud-dunărene.

se deosebesc însă prin execuția lor tehnică inferioară. Din aceeași mare familie a podoabelor bizantine fac parte și cerceii de aur cu topaze, găsiți în mormîntul Mariei de Mangop, păstrați la Mănăstirea Putna⁸⁷. Este știut faptul că arta metalelor prețioase, lucrate în meșteșugul extrem de fin al filigranului de origine orientală și bizantină, excela în această vreme și la Veneția. Un grup de podoabe, cele mai multe aplice⁸⁸, constituind probabil decorul unei mantii, după modelul apusean, la care se adaugă un fragment dintr-o montură de perle și aur, care provine dintr-un pandeloc feminin, poate fi ipotetic atribuit unui atelier venețian. Cele câteva sute de aplice, provenind din mormintele de la Putna, s-au risipit încă din veacul al XVII-lea, ajungînd și într-o groapă de pe platoul din fața cetății Sucevei⁸⁹, în vremea asediului cazacilor, veniți aici ca aliați ai lui Vasile Lupu. Altele au fost refolosite pe o riză de icoană din secolul al XVIII-lea din care se mai păstrează doar aureola împreună cu piese dispartate, în colecția Putnei. Legînd concepția decorativă și desăvîrșirea tehnică a aplicelor de la Putna de decorația exterioară a panaghiarului dăruit de Ștefan cel Mare mănăstirii Neamț⁹⁰, ipotetic putem atribui și acest obiect, unic în orfevrăria din Moldova, unui atelier venețian sau unui meșter format în acest mediu artistic.

În afară de fastul curții lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi, la strălucirea căruia contribuiau veșmintele din luxoase catifele florentine și venețiene, imprimînd acea atmosferă „italianizantă” despre care am amintit mai sus, tot în aceeași vreme se mai evidențiază și alte lucrări, de un interes istoric cu totul excepțional pentru cunoașterea atmosferei orașelor porturi ale Moldovei în secolul XIV—XV. Este vorba de mult discutatele „racle” ale sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava, puse greșit pe seama geno-

⁸⁷ *Ibidem*, cat. 17, p. 45, în mod greșit se atribuie acești cercei unui atelier transilvănean, cu tot caracterul lor evident oriental, ca formă, decorație și tehnică de lucru.

⁸⁸ *Ibidem*, cat. 151—152, p. 68, sînt atribuite greșit unui atelier transilvănean și considerate a fi lucrate prin ștanțare. La Putna se mai păstrează 72 bucăți, dintre care 12 cu o alemandină centrală.

⁸⁹ Tezaurul compus din câteva sute de aplice, 400 perle și alte fragmente de ferecături de cărți, potire cu inscripții armenesti, etc. a fost învelit într-o legătură din pînză și pus între două talere de cositor, fiind îngropat pe Cîmpul Sanțurilor. Identitatea aplicelor din acest mic tezaur cu acelea aflate încă în colecția Putnei (70 buc.) ne duce la concluzia certă a provenienței lor din același mormînt, desfăcut de Vasile Lupu chiar în timpul conflictului cu Gh. Ștefan pentru a valorifica aceste prețioase obiecte.

⁹⁰ Panaghiarul poartă inscripție de danie de la Ștefan cel Mare, din anul 1502; în prezent se află la Muzeul de Artă al R. S. România, vezi întreaga bibliografie, descrierea, inscripția și reproducerea lui în lucrarea Corinei Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările române, sec. XIV—XIX*, București, 1968, p. 198—199, cat. 216, fig. 146—147. Între acest panaghiar și cel de la biserică Precista din Bacău, datînd din anii 1491—1496, este o mare deosebire sub raportul execuției tehnice, chiar dacă ambele sînt similare ca iconografie și ornamentație, fiind lucrate în filigran, *ibidem*, p. 196—197, cat. 215, fig. 144—145.

vezilor, datate din secolul al XIV-lea⁹¹, sau începutul celui următor și în genere publicate extrem de confuz, fără cercetarea lor directă⁹².

Găsirea cu câțiva ani în urmă a unui nou fragment din racla Sfântului Ioan cel Nou, în afara celui cunoscut, descoperit la Botoșani⁹³, aparținând laturei frontale decorată cu douăsprezece scene pictate, care ilustrează viața și patimile negustorului din Trapezunt, martirizat de tătari la Maurocastron, ne-a determinat să reluăm întreaga discuție, încercând să lămurim mai exact funcția celor trei obiecte, originea și datarea lor⁹⁴. Fragmentul de care ne-am ocupat reprezintă cea de-a șasea scenă din șirul celor douăsprezece și anume episodul aducerii Sfântului Ioan cel Nou în fața eparhului, la a doua confruntare, după ce el fusese bătut cu vergi în temniță, pentru a fi determinat să-și părăsească credința creștină pentru islamism (fig. 11). Plecînd de la analiza acestui episod, raportat la fragmentul găsit de V. Drăghiceanu la Botoșani, azi pierdut, legînd aceste două scene de ciclul istoric redactat de Grigorie Țamblac și de picturile murale ilustrînd întreaga istorie în monumentele veacului XV — XVI (paraclisul cu hramul Sf. Ioan cel Nou de la Bistrița, mănăstirile Voroneț, Sucevița, Episcopia Romanului, Slatina ș.a.) se desprind următoarele concluzii.

⁹¹ O. Tafrafi, *Le trésor byzantin et roumain de Poutna*, Paris, 1927, p. 27—30 cu o descriere amănunțită a decorului lăzii italiene, interpretat just sub raport iconografic.

⁹² Nicolae Iorga, *Icoana românească*, „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice”, 1933, fasc. 75, p. 7—8 afirmă că „rămășițele Sf. Ioan, înainte de a fi așezate într-un sicriu comandat de Vodă Barnovschi, fuseseră într-altul de chiparos, admirabil lucrat care se păstrează la Putna. Dar săpăturile din adînc ale acestuia înfățișează scene din mucenicia lui Ioan care sînt cu desăvîrșire apusene genoveze. Prin urmare în plăcile de argint și în lemnul de chiparos este aceeași inspirație . . .” iar mai departe „s-ar putea crede mai curînd că argintăria este făcută după icoană, eu însă cred contrariul și iată de ce : fiindcă la Cetatea Albă nu existau zugrăvi de icoane, în ceea ce privește înfățișarea aceasta în argint ea este făcută de un foarte bun meșter apusean și prin urmare comunitatea creștină de la Cetatea Albă, care înconjoară pe sfînt cu o devoțiune specială, trebuie să fie comandat la Genova”. Confuzia creată de N. Iorga mai persistă încă în studiile recente, V. Vătășianu, *Istoria artei*, I, p. 394—396, consideră icoana aflată la Botoșani, ca „cea mai veche mărturie” de pictură, atribuind-o vremii lui Alexandru cel Bun. V. Drăghiceanu, *O icoană din sicriul Sfîntului Ioan cel Nou din Suceava*, BCMI, IX, 1916, p. 20—24, fig. 1—2, se apropie mai mult de datarea reală situînd-o în sec. XV XVI. De asemenea, este surprinzătoare datarea în vremea lui Alexandru cel Bun a ferecăturii de pe fața anterioară a raclei, astfel considerată în *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, p. 196—197 și Teodora Voinescu, *Cea mai veche operă de argintărie medievală din Moldova*, „Studii și cercetări de istoria artei, s. Artă plastică”, tom. II, 1964, p. 268—296, fig. 1—24 ; același studiu publicat și în limba franceză în „Revue Roumaine d’Histoire de l’Art”, II, 1965, p. 41—52.

⁹³ V. Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 20—24, fig. 1—2, se dau detalii asupra provenienței fragmentului și descrierea lui.

⁹⁴ Corina Nicolescu, *Un nou fragment din racla pictată a Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 1970, XLVI, 7—8, p. 377—390, fig. 1—8 ; idem, *Icoana veche românești*, București, 1971, p. 37—38, cat. 21, pl. 30—31.

În primul rînd sîntem azi în posesia unicului fragment original⁹⁵, nealterat de refacerile ulterioare, a unei racle pictate pe lemn de tei (nu de chiparos, cum s-a spus), a cărei față principală reproducea viața sfîntului. Analiza tehnică și stilistică a acestei picturi o situează către mijlocul sau

Fig. 11 Fragment din răclă Sf. Ioan cel Nou de la Suceava. Eparhul Cetății Albe întregînd pe sînt; în spate grupul oștenilor și neguțătorul genovez. A doua jumătate a secolului al XVI-lea (Muzeul de Artă al R. S. România).

chiar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Atît scena de pe icoana existentă, cît și întregul ciclu reprodus în picturile murale și pe placa ciocănită în argint aurit, se deosebesc de iconografia obișnuită ilustrînd vie-

⁹⁵ Icoana a fost achiziționată în anul 1965 pentru Secția de artă veche românească a Muzeului de Artă al R. S. România, fiind înregistrată cu nr. I. 1 271/70 243. Ea a fost expusă prima dată în anul 1966 în cadrul unei expoziții de icoane în Muzeul de Stat din Berlin, în 1970 la Torino, în cadrul expoziției de icoane, vezi Corina Nicolescu, „*Tesori d'Arte di Romania*”, cat. 12, p. 28, iar în 1971 la Düsseldorf, *idem*, *Ikonen der Rumänen*, cat. 6, p. 3.

tile și martiriile sfinților în secolele XV — XVI, la noi și în lumea balcanică. Nu este vorba aici doar de conținutul diferit al povestirii, ci de o serie de detalii semnificative și particulare, în modul de a reda arhitecturile, care amintesc timid de cele occidentale, tratate cu intenția clară, nu întotdeauna izbită, de a le reda în perspectivă. Costumele și pălăriile tipice Italiei din secolele XIV — XV, pe care le purtau „frâncii”, adică neguțătorii genovezi aflați la Maurocastron, tratate cu fidelitate, diferă de cele orientale ale tătarilor și localnicilor. În sfârșit, în fragmentul păstrat se remarcă tendința de a individualiza chipul Sf. Ioan cel Nou, deosebit ca expresie față de cel al genovezului delator, fiind vorba în ambele cazuri de adevărate portrete. Toate aceste particularități ne îndreaptă către un izvor de inspirație occidentală, pe care în stadiul actual al cercetărilor îl bănuim în lumea artistică a Veneției, în secolul al XIV-lea.

Cele mai apropiate asemănări, ne referim la câteva scene, le-am descoperit, într-o lucrare pictată de Paolo Veneziano, cercetată în anul 1972, în tezaurul expus la etajul bazilicii San Marco. Este vorba de acoperământul de lemn pictat al celebrei capodopere de orfevrărie bizantină și venețiană, cunoscută sub numele de Pala d'Oro⁹⁶. Pe două tăblii separate sînt zugrăvite, portrete de apostoli și scena „Pietà”, în centru, iar pe cea de jos șapte episoade din martiriul și aducerea moaștelor apostolului Marcu, de la Alexandria la Veneția. Unele detalii de compoziții și arhitecturi amintesc câteva scene din viața Sf. Ioan cel Nou. Lucrarea este semnată de Paolo Veneziano cu fiii săi Luca și Ioan, purtînd data 1345.

Într-un studiu mai vechi⁹⁷, scris înainte de a fi descoperit fragmentul raclei pictate și a aprofunda cercetările legate de cele trei opere de artă, pe care tradiția le atribuia secolului XIV — XV, am afirmat că iconografia vieții și martiriului Sf. Ioan cel Nou a fost realizată probabil în vremea lui Alexandru cel Bun, curînd după aducerea moaștelor lui la Suceava. Cel puțin ipotetic această constatare se confirmă, chiar dacă atît racla pictată, cît și cea de argint ciocănit se datează cu certitudine în secolul al XVI-lea,

⁹⁶ *Il Tesoro di San Marco. La Pala d'Oro*, vol. I, Firenze, 1965, p. 11—13, pl. LXXX. Pala d'oro este o vestită operă de orfevrărie și email, folosită la origină ca antependium la altarul bazilicii San Marco din Veneția, comandată la Bizanț de dogele Ordella Falier în anul 1105, fiind formată dintr-o parte centrală, la care ulterior s-au adăugat părțile laterale, în anii 1209 și 1342—1345. Panouri zugrăvite pe lemn de Paolo Veneziano și fiii săi, au fost destinate să ocrotească capo d'opera de orfevrărie bizantină. Ceea ce se păstrează acum în muzeul organizat în încăperile de la etaj ale catedralei San Marco, este doar un fragment din pictura originală, fiind vorba de două registre zugrăvite pe tăblii separate, de cîte 50 cm. înălțime și 322 cm. lungime. Unele dintrele scenele reprezentate pe unul din panouri, ca aceea a judecării Sf. Marcu și bătaia cu vergi, sînt foarte asemănătoare cu cele din ciclul Sf. Ioan cel Nou de la Suceava.

⁹⁷ Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare*, p. 294—298, fig. 13—14. Ocupîndu-mă de apariția și circulația acestui ciclu în pictura murală, l-am găsit reprezentat în forma sa cea mai completă în două monumente, care la origină aparțin vremii lui Alexandru cel Bun — biserica epicopală din Roman și mănăstirea Bistrița, paraclisul cu hramul sf. Ioan cel Nou (un adaos din vremea lui Ștefan cel Mare). De aceea considerăm că sub raport artistic el s-a creat în vremea lui Alexandru cel Bun, îndată după ce a avut loc aducerea moaștelor la Suceava, iar acoperământul de argint ciocănit al raclei pictate este o reluare a întregului ciclu în veacul al XVI-lea.

reproducând în această perioadă alte lucrări mai vechi. A existat mai întâi racla zugrăvită, care a putut servi drept model celei din secolul al XVI-lea, știind de asemenea la baza tuturor picturilor murale ilustrând acest ciclu tot în secolul al XIV-lea? Sau s-a realizat mai întâi întreaga povestire în pictura murală originală a bisericii din Roman și a paraclisului sau chiar a mănăstirii Bistrița, fiind apoi reprodusă pe raclă și apoi pe ferecătura metalică? Iată încă o serie de întrebări, la care se va putea eventual răspunde efectuând o cercetare exhaustivă, mai aprofundată a tuturor picturilor murale, raportate la toate celelalte lucrări păstrate și la izvoarele literare și istorice privind acest interesant episod din istoria orașelor porturi ale Moldovei, în secolul XIV — XV.

Placa de argint ciocănit și aurit, purtând urme de ușoare intervenții de cizelare, a fost aplicată ulterior pe latura frontală a raclei zugrăvite, reproducând fidel scenele pictate. Această a doua lucrare este opera unui argintar local din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, fără să aibă nimic comun cu un atelier genevez, așa cum afirmă N. Iorga. O serie de argumente de ordin tehnic, precum și analiza concepției artistice a sistemului de decoarație și a unor detalii de realizare artistică, analizate în articolul citat, ne îndreptățesc să datăm această operă de argintărie în a doua jumătate a secolului al XVI-lea sau chiar către sfârșitul aceluiași veac. Placa⁹⁸ aceasta pare la rîndul ei să reprezinte un fragment dintr-un întreg, care poate să fi fost o altă raclă ferecată, în care se păstra cea pictată. Sînt pentru moment doar ipoteze, care se vor putea lămurii cu prilejul unor noi cercetări.

În sfîrșit așa zisa raclă a Sfîntului Ioan cel Nou, în tezaurul mănăstirii Putna, despre care conform tradiției mănăstirești se spune că ar fi păstrat relicvele sfîntului în lungul drum de la Cetatea Albă la Suceava, în anul 1402, reprezintă în realitate unica piesă de mobilier de proveniență italiană,

⁹⁸ Corina Nicolescu, *Un nou fragment din racla Sf. Ioan cel Nou*, p. 387—389. Este surprinzător faptul că în *Istoria artei*, vol. I, București, 1970, p. 197, se mai poate data această operă de argintărie în vremea lui Alexandru cel Bun, afirmîndu-se chiar următoarele: „Prin înaltul ei nivel artistic și tehnic, ea a servit de model la generații întregi, contribuind, împreună cu lucrările ieșite din atelierelor șasilor din Transilvania, la desăvîrșirea stilului moldovenesc din epoca lui Ștefan cel Mare”. Într-o singură frază sînt cuprinse o serie întreagă de afirmații otal gratuite:

a) nu se mai cunosc alte replici de argintărie a acestei lucrări, nici interpretări care să poată fi considerate a se inspira din această operă.

b) nu se cunoaște nici o lucrare de argintărie săsească sau de stil gotic din vremea lui Alexandru cel Bun sau a urmașilor săi imediați, prima fiind cădelnița din 1470.

c) nu există legătură între operele de argintărie cunoscute din epoca lui Ștefan cel Mare și această ferecătură, care așa cum am arătat prezintă trăsături comune cu lucrările de la sfîrșitul secolului al XVI-lea.

d) nu există nici o legătură de concepție artistică și de stil între operele de broderie și miniaturile cunoscute din vremea lui Alexandru cel Bun și această lucrare cu mult mai tîrzie.

existentă în Moldova, încă din vremea lui Ștefan cel Mare, constituind un exemplar rar și extrem de valoros între lăzile de același gen, aflate în câteva muzee europene. „Racla” de la Putna este o lucrare de sine stătătoare, care

Fig. 12 Lada italiană de la Putna din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Detaliu reprezentând pe Maica Domnului și femeile mironosițe din scena centrală „Iisus pe cruce”. (Colecția Mănăstirii Putna).

nu are nimic comun ca iconografie cu ciclul Sf. Ioan cel Nou de la Suceava, fiind foarte probabil destinată inițial pentru sacristia unei biserici catolice.

Lucrată în lemn de chiparos, ea este decorată numai pe panoul anterior cu scena Crucificării lui Iisus, într-o vastă compoziție, (fig. 12) încadrată de o parte și de alta de câte trei scene din Pațimi. Pe trei părți un bogat chenar format dintr-un vrej cu flori de lotus chinezesc, alternând cu îngeri

cîntînd din harpă (fig. 13); la colțuri apar doi sfinți militari și Iisus cu Petru (?), iar în partea de jos animale fantastice; în centru doi îngeri care țin un scut, pe care nu s-a reprezentat însă nici un blazon. Capacul este

Fig. 13 Detaliu de pe marginea lăzii de la Putna și decorul floral care încadrează scenele din cîmpul central.

împodobit pe latura frontală cu frunze de stejar, avînd cuie cu floare, care par să fi prins o învelitoare din piele. Fețele laterale sînt simple, iar în interior este reprezentată Maria trînd cu Iisus copil în brațe între doi arhangheli. Sub raportul tehnicii lucrarea este realizată într-un relief plat, contururile desenului fiind incizate, iar fondul punctat. Încercînd să încadrăm geografic proveniența acestei opere de artă, remarcabilă prin compoziția centrală în care apar detalii excepționale de prețioase în tratarea chipurilor, expresia Maicii Domnului și a femeilor mironosițe etc., am găsit

În alte colecții europene câteva exemplare similare uneori pînă la identitate ca tehnică și concepție artistică⁹⁹.

Chiar dacă ele diferă sub raportul compoziției centrale, care în genere reprezintă scene de curte, fiind lăzi de zestre, toate apar strîns înrudite prin formă, tehnică, dispoziția și compunerea motivului decorativ, încadrînd scena principală, modul de redare a arhitecturilor din fundalul scenei, desenul siluetelor și interpretarea drapării veșmintelor. Din grupul studiat, numai o singură ladă este decorată cu scena Bunei Vestiri, considerînd-o a fi fost la origină o ladă de sacristie, ca și cea de la Putna. Toate aceste piese de mobilier sînt localizate în nordul Italiei, și anume pe valea Adigelui. În ceea ce privește datarea lor, unii cercetători le situează către mijlocul secolului al XV-lea, așa cum a afirmat și la noi V. Vătășianu¹⁰⁰, iar alții către sfîrșitul aceluiași veac. Toate aceste opere de artă, ca și cea de la Putna, păstrează evidente caractere gotice, însă motivul oriental al florii de lotus sau de anghinare, este înrudit direct cu cel de pe țesăturile din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Considerăm că și lada de la Putna aparține acestei etape, fiind vorba de un atelier izolat și tradiționalist, continuînd să lucreze pînă tîrziu în spiritul artei gotice.

Mai important de semnalat ni se pare faptul că astfel de opere de sculptură italiană au influențat chiar arta locală a cioplitorilor în lemn. Deși nu avem decît un singur exemplu, acesta ne apare grăitor pentru tema noastră. Este vorba de jîlțul păstrat, într-o stare foarte rea de conservare, în colțul de sud al naosului mănăstirii Voroneț¹⁰¹, pe care tradiția locală îl atribuie lui Ștefan cel Mare. Pe latura din dreapta a acestei piese de mobilier, una dintre tăblii reproduce într-o altă variantă motivul marginal al lăzii de la Putna și al pieselor similare citate mai sus, provenind de pe valea Adigelui. Această mică friză ne apare ca interpretarea unui meșter mai puțin rafinat, familiarizat cu creștăturile geometrice, unghiulare, care

⁹⁹ Am putut cerceta direct câteva exemplare înrudite cu așa zisă raclă de la Putna, și anume: o mică ladă servind pentru obiecte de preț, date fiind dimensiunile ei reduse, în Muzeul din Palatul Sforza de la Milano, datată de la sfîrșitul secolului al XV-lea, dintr-un atelier din nordul Italiei; un alt exemplar deosebit de valoros prezentînd o serie de similitudini cu cea de la Putna, ca proporții, decorația marginală aproape identică și o serie de alte detalii tehnice etc., expusă în Muzeul de arte decorative Cluny din Paris, datată în aceeași vreme și localizată în aceeași arie geografică; al treilea exemplar se păstrează în Muzeul Victoria și Albert din Londra. Alte lăzi similare, cunoscute doar din publicații, se păstrează în colecția Figaro de la Viena și Schloss Museum din Berlin, vezi Frida Schottmüller, *Wohnungskultur und Möbel der italienischen Renaissance*, Stuttgart, 1921, f. XX, p. 48, fig. 99–100, autoarea le datează către anul 1450. Aceleași lăzi sînt considerate de la sfîrșitul secolului al XV-lea în lucrarea *Le meuble depuis l'antiquité jusqu'au milieu du XIX-e siècle*, introduction historique par Gabriel Henriot, Paris, 1955, p. 78, fig. 2, p. 80, fig. 3; lada din colecția vieneză este reproducă și în lucrarea lui Adolf Teuner, *Kunstgeschichte des Möbels*, 1927, ed. a III-a, p. 116, fig. 111.

¹⁰⁰ V. Vătășianu, *Istoria artei*, p. 441–442, fig. 406, este citată după Guillaume de Jerphanion, *Le trésor de Poutna*, p. 314 și o altă ladă similară de la Bologna.

¹⁰¹ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 312, fig. 369; Florentina Dumitrescu, *Ornamentica figurativă la mobilierul religios în secolul al XVI-lea în Moldova*, SCIA, 1954, I, nr 3–4, p. 260–261, cu un desen. În această prezentare autoarea afirmă că originea decorului este greu de precizat, făcînd o vagă aluzie la sculptura figurativă din vechea Rusie, a zonei Vladimir-Suzdal; idem, *Istoria artei*, I, p. 395–396, desen și fig. 379.

a izbutit însă să reproducă destul de fidel vrejul decorativ marginal al lăzilor italiene, în vulturile cărui apar un arcaș gol, care urmărește și săgetează un cerb. Sintem în fața unei teme străvechi, preluată de arta romanică și gotică, la care se adaugă însă un element nou al Renașterii, prezența nudului. Jițul este decorat cu motive abstracte, rezultate din împletituri, înrudindu-se direct cu alte piese de mobilier aflate altădată la mănăstirea Probota, din vremea lui Rareș. Îmbinarea în același ansamblu a motivului inspirat din mobilierul italian cu celelalte motive locale, dovedește că în această vreme artiștii au avut sub ochi poate și o altă ladă decît cea de la Putna, care le-a servit ca model pentru sculptura de la Voroneț.

★

Nu a fost în intenția noastră de a epuiza în studiul de față toate dovezile scrise, monumentele sau operele de artă decorativă care stau ca mărturie pentru legăturile noastre spirituale cu lumea occidentală în secolele XV—XVI. Limitîndu-ne la Moldova într-o anumită etapă am urmărit mai degrabă să accentuăm și să trezim interesul asupra acestui aspect din istoria culturii românești încă puțin cercetat. Dacă așa cum am afirmat la începutul studiului de față arta romanică și gotică și-au găsit un teren de dezvoltare mai redus în sudul Carpaților, în schimb aici, în vremea care corespunde epocii lui Ștefan cel Mare, întîlnim mărturii importante ale unor relații artistice cu Veneția și Germania. Făcînd o scurtă paralelă între epoca lui Neagoe Basarab și aceea a lui Ștefan cel Mare¹⁰² am găsit o serie de puncte comune, care după părerea noastră vădesc și în Țara Românească o perioadă de înflorire artistică, din păcate încă puțin cunoscută, despre care s-au făcut afirmații cu totul gratuite în unele studii recente¹⁰³. Chiar dacă abuzul refacerilor întreprinse de Matei Basarab și de Constantin Brîncoveanu au învăluit într-o nouă formă, aceea a manierismului bizantin, multe dintre monumentele din secolele XV—XVI ale Țării Românești, cercetarea atentă a operelor de artă decorativă păstrate în număr relativ mare, unele ansambluri arhitectonice sau de pictură murală mai puțin transformate în decursul vremii și importante icoane, ca cele de la Bistrița, Argeș, Govora etc. ne pun în adevărata ei lumină vremea pe care istoricii s-au obișnuit s-o numească a lui Neagoe Basarab. În realitate ea începe mai devreme, cu frații Craiovești, și durează pînă spre mijlocul secolului al XVI-lea¹⁰⁴.

Din materialele prezentate în studiul de față, vom încerca să desprindem cîteva încheieri, care privesc atît domeniul limitat al Moldovei, cît

¹⁰² Corina Nicolescu, *Le monastère d'Argeș (1517—1967)*, „Revue Roumaine d'Histoire”, tome VI, 1967, nr. 6, p. 969—971.

¹⁰³ *Istoria artei*, vol. I, 1968, p. 178 — din context apare că școala românească de artă din Țara Românească n-a existat decît în secolul al XVII-lea. Un studiu recent, temeinic argumentat pe baza unor mărturii din domeniul istoriei politice și economice, răstoarnă teza greșită, formulată mai sus, teză care trebuie combătută cu atît mai mult cu cît s-a inserat într-un tratat de informare generală, de largă circulație, vezi Ștefan Andreescu, *Limitele cronologice ale dominației otomane în Țările Române*, „Revista de Istorie”, 1974, tom. 27, nr. 3, p. 399—411.

¹⁰⁴ Corina Nicolescu, *Arta și cultura Țării Românești în secolele XV — XVI*, (lucrare în manuscris). Studiul acesta bazat pe mărturiile artistice nu face decît să confirme concluziile desprinse de Șt. Andreescu pe baza izvoarelor scrise.

și procesul mai larg cuprinzător în timp și în spațiu al formării și evoluției artei și culturii românești de-a lungul epocii feudale.

1. Limitele politice stabilite între Transilvania, stăpînită de regalitatea maghiară, și Moldova nu au putut stăvili legăturile economice, culturale și artistice dintre cele două provincii istorice ale pămîntului românesc. Procesul nu este unilateral, el se poate urmări și din Moldova și Țara Românească spre vest și nord de Carpați, românii de aici beneficiind în tot cursul zbuciumatei lor istorii de cultura și arta românească de tradiție bizantină, iar sașii de bogățiile materiale ale celor două țări române.

2. Elementele occidentale ale artei din Moldova au pătruns pe căi diferite, prima fiind aceea a Transilvaniei, în care Maramureșul românesc joacă un rol de frunte. A doua cale este aceea a legăturilor directe, mai ales cu Italia, prin orașul Veneția, fereastra lumii occidentale spre Europa de răsărit.

3. Etapa îndelungată de vasalitate față de Imperiul otoman, extrem de grea sub raport economic și politic, nu înseamnă însă întreruperea totală a legăturilor spirituale cu lumea apuseană. Pînă în vremea lui Constantin Brîncoveanu, Italia prin Veneția și Germania prin vestitele centre de aurari de la Nürnberg, Augsburg și Breslau au procurat țărilor române opere de artă, veșminte, podoabe ș.a., care dădeau strălucire curților de la Suceava, Argeș, Tîrgoviște, Iași și București, în care se îmbinau uneori în același ansamblu broderiile și țesăturile locale de tradiție bizantină, cu covoarele și mătășurile aduse din Asia Mică, faianța de Iznik, armele de Damasc etc.

4. Operele de artă de primă importanță, ca monumentele de arhitectură și ansamblurile de pictură, împreună cu măruntele obiecte de podoabă, fragmentele de țesături scumpe ale unor luxoase costume domnești mutilate în decursul vremii, zăcînd uneori prin unghere ascunse, uitate și neînțelese, sînt chemate toate să reînvie trecutul românesc sub multiplele lui aspecte, completînd, sau chiar suplinind uneori, lipsa sau sărăcia mărturiilor scrise.

L'ART À L'ÉPOQUE D'ÉTIENNE LE GRAND. RELATIONS AVEC L'OCCIDENT

RÉSUMÉ

La pénétration de l'art roman et de l'art gothique au XIV-ème siècle, en Moldavie, a été stimulée par des liaisons très étroites avec le Maramureș, la contrée nord-est de la Transylvanie, d'où sont venus les premiers fondateurs d'Etat, de même que par l'influence catholique. Dès la fin du XIII-ème siècle selon les sources écrites nous savons que les ordres monastiques ont fait bâtir pour la population coumane récemment convertie au catholicisme, des églises en pierre dans la partie de sud-ouest de la Moldavie. Au siècle suivant existaient dans les villes de Siret et de la Baia des résidences épiscopales et des monastères construits sur l'ordre de la papauté.

D'une part les récentes découvertes archéologiques en Maramureș, prouvent que les princes „voievodes” de cette contrée roumaine, devenus les princes régnants en Moldavie, ont fait bâtir à leur tour des églises orthodoxes, en style roman tardif ou de transition vers le gothique.

D'autre part, les maîtres bâtisseurs et les tailleurs en pierre de Transylvanie ont circulé en Moldavie ou se sont même établis dans les villes moldaves. Toutes ces circonstances ont contribué à la synthèse de l'art moldave, si originale, où sont mariés ensemble dans l'architecture, la sculpture en bois, l'orfèvrerie et la céramique des formes et structures de tradition byzantine avec des procédés techniques et des motifs décoratifs propres au style gothique.

Les trésors des monastères moldaves (Putna, Moldovița, Sucevița, etc.) ont conservé des nombreux velours brochés en fil d'or et bouclé, utilisés pour l'église, qui se sont révélés, à une analyse plus poussée être des luxueux vêtements d'apparat, transformés et réemployés plus tard. Etienne le Grand et ses boyards s'habillaient en même temps à la façon traditionnelle byzantine, aussi bien qu' à la mode italienne de la Renaissance. Dans le milieu de la cour moldave étaient utilisés des meubles provenant d'Italie, comme la coffre conservé dans le trésor du monastère de Putna, une remarquable pièce particulière pour les ateliers de la vallée d'Adige, au nord de l'Italie. Les motifs décoratifs de cette pièce ont été utilisés comme source d'inspiration pour le trône princier, conservé dans l'église du monastère de Voroneț, œuvre remarquable de sculpture moldave, propre à la première moitié du XVI-ème siècle. Quelques influences italiennes, surtout vénitiennes sont évidentes aussi bien dans la conception d'une petite icône, fragment de la châsse peinte, où ont été gardées les reliques du saint Jean le Nouveau de Suceava.

Toutes ces œuvres d'art prouvent une certaine atmosphère „italianisante” à la cour moldave du XV-ème et XVI-ème siècles.

DE LA MIHAI VITEAZUL LA FANARIOȚI: OBSERVAȚII ASUPRA POLITICII EXTERNE ROMÂNEȘTI

DE

FLORIN CONSTANTINIU

Fără a fi făcut obiectul unei literaturi prea abundente, politica externă a țărilor române în secolul al XVII-lea este astăzi relativ bine cunoscută, sub aspectul istoriei evenimențiale¹, în principalele sale faze: prelungirea sub stindard imperial a politicii de cruciadă antiotomană a lui Mihai Viteazul de către Radu Șerban, străduințele lui Matei Basarab de a vedea încheată o coaliție creștină împotriva semilunii, sortite să nu depășească stadiul negocierilor, răscoala antiotomană a bizarului imitator al Viteazului — al cărui nume l-a și luat —, Mihnea al III-lea, aliat cu Constantin Șerban, rivalul de un scaun domnesc ieșit de sub ascultarea Porții, și Gh. Rakoczi al II-lea, cu ambiții la coroana regală a Poloniei, politica lui Șerban Cantacuzino, hotărât să nu schimbe o dominație străină cu alta și visînd la tronul strămoșilor săi imperiali, în sfîrșit, cealaltă politică, de remarcabilă dibăcie, a lui Constantin Brîncoveanu, pe care o ilustrează perfect principiul „wait and see”.

Care ar fi deci rostul unei noi cercetări, dacă, sub aspectul reconstituirii faptelor, izvoarele și-au depus mărturia? Numai o simplă sudare a diverselor episoade, tratate pînă acum risipit? Răspunsul este negativ.

Secolul al XVII-lea românesc începe de fapt în 1601 — moartea lui Mihai Viteazul — și se sfîrșește în 1711 — instaurarea regimului fanariot. Înlăturarea domnilor pămînteni și ridicarea în scaunele de la Iași și București a marilor dragomani ai Porții a apărut contemporanilor — și de la ei, imaginea a trecut și în istoriografie — drept o ruptură în evoluția vieții politice românești, ruptură care a adus după sine un lung cortegiu de vicisitudini. O discuție asupra caracterului regimului fanariot nu-și are firește

¹ Alături de cunoscutele sinteze de istorie a României, se cuvin semnalate cu precădere: N. Iorga, *Prefața la Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IV, Buc., 1904; V. Zaborovschi, *Politica externă a celor trei principate române: Țara Românească, Transilvania și Moldova, de la asediul Vienei (1683) pînă la moartea lui Șerban Cantacuzino (1688)*, Buc., 1925; I. Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor la sfîrșitul secolului XVII*, Cluj, 1933. Rămîne deschisă problema integrării istoriei românești în contextul european al epocii, ținîndu-se seama de discuțiile despre „criza” din acest secol. Cf. Niels Steensgaard, *The Economic and Political Crisis of the Seventeenth Century* (XIII International Congress of Historical Sciences), Moscova, 1970.

rostul aici. Schimbarea survenită în organizarea politică a țărilor române și în raporturile lor cu Poarta otomană a fost însă prea importantă și a avut consecințe prea profunde pentru a nu ne întreba, încă o dată, asupra temeiurilor care au decis factorii de conducere ai Imperiului otoman să adopte o nouă formulă în relațiile cu Moldova și Țara Românească.

Explicațiile oferite de istorici au variat în cuprinsul a două registre: realitățile interne și cele externe. Stingerea stirpelor domnești care puteau, deci, pretinde scaunele de la Iași și București, criza regimului nobiliar, intensificarea mișcării de emancipare națională au fost principalele realități interne reținute pentru a explica aducerea fanarioților în domniile românești. Amenințarea creată prin înaintarea victorioasă a imperialilor, după despresurarea Vienei (1683), de-a lungul Dunării mijlocii, și cele dintâi manifestări ale politicii de expansiune rusești la gurile aceluiași fluviu au fost invocate ca temeiuri externe ale instaurării regimului fanariot.

În lumina ultimelor cercetări se desprinde ca un adevăr de necontestat faptul că motivele care au împins Poarta să adopte o nouă formă de dominație asupra Moldovei și Țării Românești au fost dictate deopotrivă de situația politică și militară creată de pacea de la Carlowitz (1699) și de intrarea luptei de eliberare națională a poporului român într-o nouă fază.

Pornind de la această constatare, dorim să încercăm, în rîndurile de mai jos, o reconstituire a principalelor direcții și etape ale gândirii diplomatice românești — componentă a gândirii politice² — a cărei evoluție, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, a fixat o nouă atitudine a factorilor de conducere de la Iași și București față de Poartă, determinînd astfel conducerea Imperiului otoman să modifice statutul de autonomie al celor două țări românești prin instalarea domniilor fanariote.

Înainte de a urmări acest proces de-a lungul secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea, ni se pare necesar să schițăm atitudinea boierimii românești — unul din factorii fundamentali ai cadrului politic studiat — față de invadatorul și, apoi, dominatorul otoman. Dintru început trebuie subliniat că atît imaginea unei boierimi animate de înalte sentimente patriotice, gata oricînd să jertfească totul pentru salvarea țării, cît și aceea a unei boierimi, dispusă să se pună în slujba agresorilor otomani, servindu-le — pentru a întrebuița un termen modern — drept „coloană a V-a” sînt deopotrivă de false și anistorice.

Poziția boierimii nu poate fi judecată decît dialectic prin raportarea la un anumit cadru istoric concret, prin înțelegerea intereselor sale de clasă în funcție de conjunctura internă și internațională. Tendința „maniheică” de a privi boierimea fie ca patriotă fie ca trădătoare nu poate conduce, în ambele ipostaze, decît la false încheieri.

Este știut că invazia otomană în Peninsula Balcanică și luarea în stăpînire de către turci a acestei părți a continentului a fost însoțită de o profundă modificare a regimului stăpînirii funciare. Sistemului feudal sud-

² Pentru cadrul general vezi o excelentă privire la E. Stănescu, *Essai sur l'évolution de la pensée politique roumaine dans la littérature historique du moyen-âge*, în *Nouvelles études d'histoire*, vol. II, Bucarest, 1960, p. 271 și urm.

est european i s-a substituit sistemul otoman timariot ; această schimbare nu a îmbrățișat numai structurile agrare, ci și persoana fizică a stăpînilor de moșie : locul seniorilor balcanici a fost luat în majoritatea cazurilor de cei otomani. Regimul timariot a avut, în sud-estul Europei, drept hotar, Dunărea. Boierilor români li se oferea astfel în permanență exemplul destinului istoric al omologilor sud-dunăreni deposedați de stăpînirile lor și trecuți adesea de cuceritorii turci prin ascuțișul sabiei. Realitățile balcanice, astfel cum se înfățișau ele după cucerirea otomană, erau pentru marii stăpîni de moșii din țările române, o lecție și un avertisment ³.

Pentru a evita soarta stăpînilor feudali bulgari, sîrbi, albanezi etc. boierii români aveau în față următoarea alternativă : politica de rezistență sau politica de conciliere.

Domniile lui Mircea cel Bătrîn și Vlad Țepeș au oferit, în marginile lor, exemplul succesiunii celor două politici, succesiunea care avea să devină o trăsătură caracteristică a atitudinii boierești față de primejdia otomană. Cum se explică ea ?

Atît timp cît exista amenințarea unei stăpîniri *directe* turcești la nordul Dunării — cu repetarea, deci, a confiscărilor de moșii și a nimicirii, fizice sau economico-politice a stăpînilor — boierii se aflau alături de domnul lor pentru a lupta împotriva semilunii ; de îndată însă ce izbînda militară românească vădea turcilor imposibilitatea supunerii prin arme a țărilor române și, prin urmare, obligativitatea intrării în negocieri și a acordării de concesiuni, boierimea era dispusă să trateze și să accepte formele politice care să-i garanteze situația economică, socială și politică, chiar și sub apăsătoarea dominație turcească. Factorul decisiv al acestor schimbări de poziție era constituit de consecințele demo-economice ale războiului antiotoman. Tactica clasică a domnilor români de a pustii totul în calea năvălitorilor turci presupunea distrugerea conacelor și incendierea recoltelor ⁴, ceea ce însemna lichidarea — aproape ciclică — a întregii gospodării domaniale ; se mai adăugau la aceste distrugeri, impuse de sistemul defensiv românesc, și raziile achingiilor de la fruntariile Imperiului otoman, care, prin prădăciunile lor, dezorganizau întregul mecanism economic al marelui domeniu. Golirea de oameni a moșiei — și „inventarul uman” era esențial într-o epocă de tehnică agricolă rudimentară — și scăderea simțitoare a veniturilor subminau forța economică, și deci și socio-politică a marii boierimi. Pentru a se pune la adăpost de aceste grave prejudicii și pentru a evita angajarea într-un efort militar, adesea epuizant, boierimea a căutat să găsească un *modus vivendi* cu Poarta, care însă să nu-i ruineze nici avuția, nici să-i știrbească autoritatea socială și politică.

³ Pentru cucerirea otomană în Peninsula Balcanică vezi observațiile lui P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, Buc., 1947, p. 152, și Barbu Cămpina, *Scrisori istorice*, vol. I, Buc., 1973, p. 187—151. Cf. și Halil Inalcik, *The Ottoman Empire*, Londra, 1973, p. 12—14, care subliniază, între altele, caracterul treptat al transformărilor survenite în urma cuceririi.

⁴ Din multele relatări asupra acestei tactici de apărare, cităm cunoscuta relație a lui Angiolello privind campania lui Mehmed al II-lea împotriva Moldovei (1476), în *Călători străini despre țările române*, vol. I, Buc., 1968, p. 135—137.

Un factor care a avut o pondere importantă în fixarea poziției boierimii față de turci a fost și desfășurarea politicii de centralizare desfășurată de domnie. Adversari de principiu ai unei autorități centrale puternice, boierii aveau de cumpănit între adversarul intern al privilegiilor lor și adversarul extern al țării lor, pentru a stabili care din cei doi în conjunctura dată era mai primejdios.

Pentru a reveni la exemplele citate ale domniilor lui Mircea cel Bătrîn și Vlad Țepeș, se cuvine subliniat faptul revelator pentru înțelegerea dialectică a poziției boierești că în ambele cazuri domnul, învingător pe câmpul de luptă, s-a aflat în fața unei defecțiuni a boierimii, care a făcut din biruitorul militar un înfrînt politic. Părăsirea domnului de către boieri a avut loc *după* înfrîngerea invadatorilor turci, atunci cînd 1) exista pentru boieri primejdia unui spor de putere și de autoritate a domnului; 2) înfrînt în încercarea de a lua în stăpînire directă teritoriul românesc — ceea ce implica introducerea regimului timariot — sultanul era nevoit să caute colaborarea politică a boierimii pentru a elimina un domn îndezirabil Porții, fiind deci obligat să accepte condițiile acestei boierimi. Însăunarea lui Vlad după victoria de la Rovine și a lui Radu cel Frumos, după biruința lui Vlad Țepeș nu ar fi fost posibile fără acordul boierimii muntene; în ambele cazuri Baiazid I și, respectiv, Mehmed al II-lea au fost siliți — în urma victoriilor domnești — să negocieze cu boierimea pentru ca aceasta să accepte înălțarea în domnie a unei simple marionete turcești⁵. Condiția fundamentală a acestei acceptări era menținerea — și deci recunoașterea de către Poartă — a structurilor economice și sociale românești, care asigurau marilor stăpîni de pămînt poziția dominantă în societate.

În lumina acestor constatări, apare drept perfect îndreptățită ipoteza că schimbarea de orientare în politica externă a lui Ștefan cel Mare, care se constată după căderea Chilie și a Cetății Albe (1484) — adică renunțarea la o politică activă antiotomană — trebuie pusă pe seama refuzului boierimii de a sprijini efortul militar antiotoman al domnului. Prezența turcilor pe însuși pămîntul Moldovei le oferea posibilitatea săvîrșirii acelor razii pustiitoare care însemnau ruina gospodăriilor boierești. Criza deschisă în relațiile dintre domni și marea boierime de orientările divergente de politică externă și-a găsit expresia cea mai acută în episodul Hronoda care l-a dus pe Ștefan la un pas de pierderea domniei⁶.

Secolul al XVI-lea aduce și el numeroase mărturii pentru înțelegerea dialecticii acestei atitudini boierești. Domnia lui Radu de la Afumați nu este altceva decît expresia unei reacții generale față de primejdia instaurării regimului de pașalic în nordul Dunării.

Relația lui Mihail Bocignoli — text de excepțională însemnătate care nu a fost folosit îndeajuns în istoriografia noastră — dezvăluie modificările

⁵ Fenomenul a fost pus în lumină de Barbu Cămpina, *Complotul boierilor și „răscoala” din Țara Românească din iulie — noiembrie 1462*, în *Studii și referate privind istoria României*, vol. I, Buc., 1954, p. 599—624; idem, *Scrieri istorice*, p. 265.

⁶ Barbu Cămpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, Buc., 1957, p. 95—97.

intervenite în raporturile dintre Țara Românească și Poartă. Călătorul raguzan înfățișează astfel noile exigențe ale sultanului, care nu era altul decât Soliman Magnificul: „acela (sultanul — n.n.) numește pe unul (Mihnea — n.n.) din cei care fugiseră la el și-i poruncește să meargă în « provincie » întocmai ca unul din slujbașii săi (subl. ns.) investit cu insignele slujbei sale și hotărăște ca nimeni să nu poată fi domn al Țării Românești decât acela pe care fie că l-ar numi el, fie că l-ar alege românii și l-ar întări el (subl. ns.). Mai adaugă că, de câte ori i-ar porunci să vină la Constantinopol, să facă aceasta fără zăbavă, întocmai ca guvernatorii celorlalte provincii și prin aceasta s-a ajuns ca ei să fie aproape subjuogați de turci”⁷. O nouă fază este „escaladată” când, la moartea lui Neagoe Basarab, potrivit aceluiași izvor, sultanul „îi trece acestuia (lui Theodosie — n.n.) domnia și îi pune epitropi turci (e vorba de Mehmed beg, beiu de Nicopole — n.n.) care să cîrmuiască țara pînă ce ar ajunge copilul vîrstnic, cu gîndul ca astfel să se învețe românii cu domniile turci”⁸. Sursa citată indică cu limpezime și motivele care determină Poarta să modifice statutul Țării Românești: „îi venise (sultanului — n.n.) gîndul să ocupe țara cu desăvîrșire, deoarece vedea că pe aici e trecerea cea mai ușoară contra ungarilor cu care începuse să poarte război, și socotea că dacă această țară (Țara Românească — n.n.) ar fi cîrmuită de turci în același fel ca celelalte pašalicuri, el ar trage mai mult folos din ea”⁹.

Așadar, în perioada de apogeu a Imperiului otoman, a existat pentru Țara Românească — și se va vedea mai departe că și pentru Moldova — primejdia transformării ei în pašalic¹⁰. Boierimea a reacționat imediat; peste succesiunea confuză a domniilor efemere — să nu se uite, repetăm, că în raporturile dintre domn și boieri, un loc la fel de important revine problemei centralizării puterii de stat — se degajă voința fermă de a păstra *statu quo*-ul în relațiile cu Poarta: „nu este potrivit — informează același Bocignoli — cu datina cea veche ca să fie dată țara turcilor, și ei (boierii — n.n.) spun cu tărie că nici românii nu vor îngădui vreodată acest lucru”¹¹. Această decizie s-a materializat în alianța dintre boierii Țării Românești și voievodul Transilvaniei, Ioan Zápolya¹², alianța care a făcut

⁷ *Călători străini*, I, p. 177—178.

⁸ *Ibidem*, p. 178.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Textul lui Bocignoli pune în lumină șubrezenia argumentului invocat de P. P. Panaitescu (*Interpretări românești*, Buc., 1947, p. 158) pentru a explica motivele care i-au făcut pe turci să nu transforme țările române în pašalicuri și anume, faptul că nu se aflau pe direcția principală a ofensivei otomane spre centrul Europei. Călătorul raguzan arată dimpotrivă că Soliman a vrut să introducă regimul de pašalic în Țara Românească tocmai pentru a face din spațiul dintre Carpați și Dunăre o bază de atac împotriva Ungariei. Vezi pe larg desfășurările politice la Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, Buc., 1965, p. 175 și urm.; idem, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” la Mihai Viteazul*, Buc., 1970, p. 89 și urm.

¹¹ *Călători străini*, I, p. 178.

¹² „... românii îl cheamă din Transilvania pe Ioan, comitele de Sepus, și i se supun lui împreună cu toate ale lor, părăsind fățiș pe turci”, *ibidem*.

posibilă victoria de la Grumazi (iunie 1522), cea mai mare dintre biruințele lui Radu de la Afumați¹³.

Riposta militară românească a silit Poarta să-și schimbe, temporar, atitudinea : față de perspectiva prezenței trupelor ungare și transilvănene la Dunăre — trupe care beneficiau de concursul Țării Românești — sultanul s-a decis să negocieze cu boierii. Deci, încă o dată, se constată că o victorie militară românească constrânge Poarta la concesiile către boierime, a cărei adeziune turcii o solicită, și, în cele din urmă, la acceptarea revendicărilor acestora : „s-a încheiat înțelegerea aceasta ca sultanul să numească domn pe unul dintre românii pe care i-ar avea la el, iar românii să plătească tribut tot ca mai înainte... iar turcii de atunci încolo să nu aibă nici o altă putere în acea țară în afară de acestea < arătate mai sus >”¹⁴.

Simplu armistițiu, acest acord nu putea să dureze. Uciderea lui Radu Bădica dădea semnalul unor noi lupte cu turcii, care aveau să facă din Radu de la Afumați o glorie militară a românilor. Lungul șir de victorii obținute de voievodul român n-ar fi fost posibil fără sprijinul cetelor militare ale boierilor, care au alesgat sub steagul antiotoman al lui Radu, în fața spectrului repetării în țara lor a isprăvilor sîngeroase, din sudul Dunării, unde boierilor bulgari și sirbi li se substituiseră timarioții otomani.

Nu cunoaștem în chip satisfăcător împrejurările care au generat conflictul dintre domn și boieri, conflict al cărui deznodămînt avea să fie asasinarea lui Radu și a fiului său Vlad, de către marii boieri, dar credem că nu greșim afirmînd că boierii l-au înlăturat în momentul cînd alianța domnului cu Ferdinand de Habsburg¹⁵ amenința să impună un nou efort forțelor demo-militare ale țării — forțe deja sleite — și, mai ales, să anuleze rezultatele *politice* ale victoriilor militare domnești, adică renunțarea de către Poartă la planul ei de a instaura un pașalic pe teritoriul Țării Românești.

O situație întru totul asemănătoare în Moldova. Politica externă a lui Petru Rareș și mai ales alăturarea forțelor habsburgice constituiau un adevărat challenge lansat dominației otomane la Dunărea de Jos. Hotărîrea lui Soliman, de a sfărîma coaliția adversarilor săi, prin ruperea celei mai slabe verigi a lanțului, a atras asupra Moldovei campania Magnificului. Boierimea a încercat să-și salveze pozițiile, desolidarizîndu-se de politica domnului și abandonîndu-l pe Rareș¹⁶. Lunga scrisoare trimisă de boieri regelui Poloniei e unul din cele mai importante texte de gîndire politică românească : Petru Rareș este condamnat în chipul cel mai răsplat pentru

¹³ Th. Palade, *Radu de la Afumați*, Buc., 1939, p. 89 : „Cel mai iute și cel mai virtos din toate războaiele lui”.

¹⁴ *Cățători străini*, I, p. 179.

¹⁵ Fidelitatea lui Radu de la Afumați față de alianța cu Ferdinand de Habsburg era cu atît mai primejdioasă pentru Țara Românească cu cît în 1528 Polonia și Transilvania se alăturaseră Porții, iar Ioan Zápolya fusese restabilit la Buda ca rege al Ungariei. Într-un context politic favorabil Porții, domnul român stăruia să facă o politică antiotomană ; T. Palade, *op. cit.*, p. 63—64.

¹⁶ Vezi pe larg E. Stănescu, *Le coup d'état nobiliaire de 1538 et son rôle dans l'asservissement de la Moldavie par l'Empire ottoman*, în *Nouvelles études d'histoire*, I, Buc., 1955, p. 241 și urm.

politica sa externă care l-a dus la conflicte armate cu vecinii, inclusiv cu turcii : „El a fost pricina, Petru Voievod, de au venit turcii asupra lui și a țării”. Pentru autorii scrisorii intențiile sultanului de a face din Moldova un pașalic nu erau un secret : „Împăratul avea gânduri foarte rele față de această țară nenorocită voind să așeze în ea sangeaci”. Eșecul acestui plan s-ar fi datorat boierimii, care, ni se spune în termeni mai puțin clari nu s-ar fi lăsat măcelărită „Și dacă n-a putut să așeze în ea sangeaci, e că pe boierii toți n-a putut să-i adune într-un loc și să-iucidă”. La Suceava a fost instalată o simplă păpușă turcească — Ștefan Lăcustă — a cărui numire ca domn este prezentată de boieri în următorii termeni : „ a îmbrăcat un turc în veșmîntul nostru și l-a pus domn în Țara Moldovei”. Acceptarea acestui funcționar otoman deghizat se explicase — tot după autorii scrisorii — prin teama de a nu vedea compromisă orice posibilitate de supra-viețuire a statului moldovenesc : „Și noi în acel ceas am fost mulțămiți și așa : de ar fi pus domn pe un țigan ori pe un arap, tot l-am fi primit, numai împăratul să nu se întoarcă și să nu prade țara pînă la capăt ; de îndată însă ce a devenit limpede că domnia lui Ștefan Lăcustă nu este altceva decît prologul pașalicului — „am văzut că a început cu începutul a da țara împăratului ; voia să-i dea tot țărmlul de la Dunăre, pînă în munte, precum și Nistrul tot” — boierii au înțeles că față de această primejdie, singurul mijloc era înlăturarea acestui înaintemergător de pașă : „văzînd că nu se poate face nimic cu dînsul, s-a iscat într-o noapte răscoală și s-a făcut dreptate asupra lui și asupra tuturor oamenilor pe care împăratul îi trimisese în țară”¹⁷. Așadar, această „răscoală”, în care boierii Moldovei vărsau sînge domnesc¹⁸, era expresia hotărîrii lor, de a nu îngădui transformarea țării într-un pașalic.

Nu mai urmăm de-a lungul întregului secol al XVI-lea atitudinea domniei și boierimii față de raporturile cu Poarta¹⁹. Ni se pare însă necesar să ne oprim asupra mării răscoale antiotomane a țărilor române de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, a cărei moștenire politică, militară și ideologică a apăsător înțreg secolul următor.

Cercetările din ultimii ani au pus în lumină cauzele economice ale amintitei răscoale. A doua jumătate a secolului al XVI-lea înregistrează o agravare considerabilă a regimului de obligații ale Țării Românești și Moldovei față de Poartă, sarcinile materiale fiind sporite de sumele uriașe plătite sultanului și demnitarilor otomani de competitorii scaunelor de domnie de la Iași și București. Intensificarea exploatarii economice a țărilor

¹⁷ Textul scrisorii în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II¹, p. 139—140. Trad. rom. de N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a III-a, Vălenii de Munte, 1932, p. 25—26.

¹⁸ De remarcat însă, pentru ideologia politică, că ostili ideii de încălcare a inviolabilității persoanei domnești, boierii subliniază mereu că Ștefan Lăcustă nu era un autentic domn, ci doar „turc îmbrăcat în veșmîntul nostru” (*ibidem*, p. 24), astfel că suprimarea lui nu mai putea însemna o încălcare a normelor creștine și de stat.

¹⁹ Cf. pentru conflictul dintre o boierime care ar fi fost dornică să continue epopeea lui Radu de la Afumați și un domn — Mircea Ciobanul — decis să tragă concluziile din atotputernicia Imperiului otoman, Șt. Andreescu, *La politique de Mircea le Pâtre*, in „Revue des études sud-est européennes” X (1972), 1, p. 115—122.

române de către Poartă s-a asociat cu criza monetară otomană, a cărei urmare a fost în parte. Emiterea unei monete devalorizate în 1584 și prețurile arbitrare fixate de turci furniturilor de grâu și vite au produs o puternică nemulțumire printre marii stăpîni de pămînt²⁰. Ruina economică amenința acum nu numai pe contribuabilul țaran, dar și pe marele boier. Dacă pînă atunci, boierimea ridicase steagul de luptă antiotoman ori de cîte ori apăruse pericolul instaurării administrației directe otomane la nord de Dunăre, de astă dată decizia ei de a lupta împotriva Porții era dictată de considerente exclusiv economice: exploatarea otomană atinsese un nivel care făcea imposibilă pînă și reproducția simplă a ciclului economic domesnic. Regimul de pašalic amenința boierimea cu exterminarea ei fizică; regimul de obligații de la sfîrșitul secolului al XVI-lea amenința boierimea cu exterminarea ei economică. Și într-un caz și în celălalt ea a reacționat prin arme.

Ca și în trecut, și de astă dată lupta antiotomană s-a împletit strîns cu conflictul dintre domn și boieri în jurul puterii de stat: secundîndu-l pe Mihai în acțiunile sale militare, boierii n-au șovăit să reducă puterea voievodului lor prin tratatul de la Alba-Iulia.

Sfîrșitul secolului al XVI-lea marcase, așadar, un aspect nou în concepțiile de politică externă ale boierimii române. Pînă atunci, marii stăpîni de moșii nu se angajaseră într-un efort militar decît cînd fuseseră amenințați să împărtășească soarta omologilor lor din sudul Dunării. Acceptarea suzeranității otomane la mijlocul aceluiași veac fusese, firește, rezultatul raportului de forțe creat în Europa de sud-est de expansiunea fulgerătoare și de forța acestei superputeri a lumii medievale care era Imperiul otoman. Intrînd sub dominația Porții, țările române se bucurau de un statut de autonomie, care lăsa neatins izvoarele de putere economică și politică ale marii boierimi. Dacă a existat sau nu o fixare în scris a condițiilor de acceptare a suzeranității otomane, ni se pare mai puțin important în acest caz. Ceea ce era limpede pentru partenerii acestui acord — scris sau nescris — era că respectarea clauzelor lui avea să „varieze” în funcție de relația de forțe dintre ei, care, dată fiind disproporția de putere dintre Imperiul otoman și cele trei țări românești — singure sau în totalitatea lor —, obliga pe cel mai slab să caute o contrapondere în alianța cu puterile creștine.

A decurs de aici un alt aspect al concepțiilor de politică externă românească: *problema alianțelor*. Secolele XIV—XV însemnaseră pentru diplomația românească folosirea dibace a rivalității maghiaro-polone pentru supremația politică la est și sud de Carpați, pentru a realiza sub învelișul formal al vasalității față de coroana Sf. Ștefan sau cea a Iagellonilor —

²⁰ N. Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVI-ème siècle et son influence sur les Principautés Roumaines*, în „Südöst-Forschungen”, XVI (1957), p. 70—86. Autorul face o paralelă între acțiunea lui Mihai sprijinită pe boieri și cea a lui Ioan Vodă, sprijinită pe razeși. Pentru orientarea antiotomană a boierimii muntene, cf. și Fl. Constantiniu, *Un proiect de coalițe antiotomană din ultimul sfert al secolului al XVI-lea*, în „Studii”, XVI (1963), nr. 3, p. 673—680.

uneori simultan față de amîndouă, cu forme de „omagiu lige”, ca în cazul lui Alexandru cel Bun sau Ștefan cel Mare — o neatîrnare de fapt. Alianța cu Polonia (firește sub forma contractului feudo-vasalic)²¹, cînd regii ungari voiau să facă o realitate din pretențiile lor de suzeranitate, alianța cu Ungaria, cînd suzeranitatea polonă devenea apăsătoare, a fost alternativa, cu excelente rezultate, a diplomației românești, în perioada de consolidare a Țării Românești și Moldovei.

Apariția turcilor în Europa și rapida lor înaintare pînă la Dunăre au introdus un element nou, cu rol decisiv, pe eșichierul european. Țările române nu puteau face față, într-un efort militar de lungă durată, cu singure mijloacele lor de putere, presiunii tot mai puternice a noului imperiu al semilunii. Era firesc, așadar, ca domnii români să caute în statele creștine aliați împotriva invadatorilor otomani. Cruciada tîrzie — în principiu — oferea domnilor români cadrul extern favorabil, în care ar fi urmat să se integreze și acțiunile militare românești. Eșecurile de la Nicopole (1396) și Varna (1444) aveau însă să releve falimentul total al cruciadei tîrzii.

Iancu de Hunedoara se străduise să creeze un bloc antiotoman al țărilor române, o adevărată confederație sub autoritatea sa, dar în acțiunea voievodului transilvănean nu se poate distinge cu îndeajunsă claritate această nouă idee politică de vechea formulă a suzeranității maghiare asupra statelor românești de la sud și est de Carpați. Oricum, ideea confederației românești — în această formulă — ca mijloc de luptă împotriva Imperiului otoman avea să dispară o dată cu eroul de la Belgrad ²².

Prăbușirea Ungariei în lupta de la Mohács (1526) a deschis drum la Dunărea de mijloc unui nou factor politic: Imperiul habsburgic. Pretențiile la coroana ungară s-au tradus într-o acțiune militară și diplomatică care a interferat țărilor române, dar slăbiciunea mijloacelor puse în acțiune — Imperiul traversa atunci o mare criză internă declanșată de Reformă — șovăielile și lipsa de orizont, compromisiunile și intriga mărunță care au caracterizat această acțiune nu puteau recomanda Imperiul ca un partener și cu atît mai puțin un aliat în lupta împotriva Porții. În absența unei cercetări aprofundate a politicii „românești” a Habsburgilor, să constatăm deocamdată că relațiile Curții Imperiale cu domnii români de pînă la Mihai Viteazul nu au căpătat niciodată caracterul unui efort sistematic de integrare a celor trei țări carpato-dunărene într-un sistem antiotoman.

Conjunctura internațională de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și răscoala țărilor române, care a decurs de aici, a adus sau readus în conștiința politică a factorilor de conducere românești două idei: alianța cu Imperiul habsburgic și unitatea de acțiune a celor trei țări românești.

²¹ Pentru funcția politică a contractului feudo-vasalic, vezi observațiile lui N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. III, Buc., 1937, p. 167.

²² Aceasta nu înseamnă, desigur, că n-au existat domni români care să dorească extinderea autorității lor dincolo de hotarul propriului lor stat. Ștefan cel Mare a vrut din considerente militare, să facă din Țara Românească un stat clientelar, iar pentru Petru Rareș există numeroase indicii că voia să păstreze Transilvania pentru sine. Vezi amănunțit I. Lupaș, *Istoria unirii românilor*, Buc., 1938, passim.

Era evident pentru oricine că în acel sfârșit de secol singura putere europeană pe care putea să se rezime o rezistență românească împotriva Porții era Imperiul habsburgic. Neutralitatea binevoitoare a Poloniei²³ față de Poartă și politica de alianță cu turcii a Franței nu lăsau țărilor române altă posibilitate de alegere. Strivite de povara contribuțiilor către Poartă și lovite de marasmul economic, Moldova și Țara Românească aveau drept singură soluție calea armelor. Adeziunea la Liga Sfântă nu mai era rezultatul unei deliberări, ci al unei necesități.

În ceea ce privește colaborarea celor trei țări românești este de remarcant că la origine se află încercarea lui Sigismund Báthory de a aduce Moldova și Țara Românească în microorbita transilvăneană. Nu intenționăm să urmărim aici locul și rolul Transilvaniei în istoria românească, dar ceea ce trebuie subliniat pentru înțelegerea politicii externe românești din secolul al XVII-lea este că Transilvania a rămas de-a lungul întregii noastre istorii medievale — firește și cu lungi perioade de eclipsă — centrul de ralieră al statelor românești. Dezvoltarea superioară, și uneori chiar prosperitate economică, prestigiu, dacă nu autoritate politică (principele transilvănean e în cronicile noastre „craiu”!) au făcut din Transilvania o „soră mai mare” a celorlalte două țări românești. Intervenția imperialilor după 1526 a pus în lumină faptul că securitatea Moldovei și Țării Românești era în strânsă dependență de situația din Transilvania și a sedimentat cu încetul conștiința unui fel de soartă comună a statelor din spațiul carpatodunărean.

Așa cum s-a remarcat, Mihai Viteazul însuși, în momentul unirii celor trei țări românești sub autoritatea sa, a păstrat individualitatea politică a fiecăreia („domn al Țării Românești și Ardealului și a toată Țara Moldovei”), dar situația sa proeminentă venea din calitatea de „crai” al Ardealului pe care voievodul muntean și-o asumase²⁴. Unificarea lui Mihai Viteazul asigura și consolida acest statut al Transilvaniei, față de celelalte două țări românești. El avea să se mențină pînă la căderea principatului sub Habsburgi la sfârșitul secolului următor.

Marea răscoală antiotomană a țărilor române de la sfârșitul secolului al XVI-lea, începută printr-un șir de strălucite isprăvi de arme, s-a încheiat confuz. Dincolo, însă, de spectaculosul unui tratat de pace, care să dea o transcriere diplomatică biruințelor românești, se aflau rezultate, care justificau din unghiul de vedere al promotorilor răscoalei, singele vărsat.

²³ Această neutralitate binevoitoare a devenit uneori o dependență strictă față de Poartă. Alegerea în 1575 a lui Ștefan Báthory, voievodul Transilvaniei, ca rege al Poloniei, a fost decisă de situația sa de vasal al Imperiului otoman. Se credea astfel că noul rege va aduce pacea cu Poarta și va pune capăt raziilor tătare; vezi pe larg R. Ciocan, *Etienne Báthory et l'idée de croisade*, în „Balcania”, VIII (1945), p. 155.

²⁴ Pe larg, P. P. Panaitescu, *Problema unificării politice a țărilor române în epoca feudală*, în *Studii privind unirea principatelor*, Buc., 1960, p. 65—67.

Mai întâi, ridicarea în arme a domnilor români și, îndeosebi, acțiunile militare ale lui Mihai Viteazul au pus Poarta în fața perspectivei de a vedea ieșite de sub dominația ei Țara Românească, Moldova și Transilvania. Soluția pașalicului, instaurat în urma armatelor otomane în vara anului 1595, s-a dovedit neviabilă. Ori de câte ori, ideea transformării țărilor române în pașalic a încercat gândurile factorilor de conducere otomani, teama reeditării epopeii Viteazului i-a făcut să abandoneze acest proiect. Dacă statutul de autonomie al țărilor române a fost menținut în cadrul Imperiului otoman²⁵, aceasta s-a datorat în primul rând amintirii marii răcoale antiotomane de la sfârșitul secolului al XVI-lea. *Moștenirea lui Mihai Viteazul înseamnă, alături de întia înfăptuire a unității, un scut trainic împotriva tendinței de a pune capăt existenței autonome a celor trei țări românești.* În al doilea rând, reintrarea țărilor române sub dependența Porții s-a făcut în condițiile unui regim de obligații mult mai puțin apăsător decât cel de dinaintea războiului. Haraciul plătit de Radu Șerban — în valoare de 32 000 galbeni — nu reprezenta decât 20% din quantumul maxim atins în secolul precedent²⁶. Și totuși ar însemna o simplificare pînă la denaturare să se creadă că simplul calcul, așternut pe hîrtie, care să indice cîștigul pecuniar realizat ar fi fost suficient pentru a convinge boierimea că scopurile de război fuseseră atinse. Considerentele politice jucau și ele un rol la fel de însemnat. Ele erau legate în primul rând de raporturile și atitudinea boierimii românești față de Polonia.

Regatul polon oferea boierilor din Moldova și Țara Românească un model de atotputernicie a nobilimii în raport cu autoritatea regală, și este de la sine înțeles că promotorii de la noi ai unui regim nobiliar ar fi voit să realizeze o „ediție românească” a structurilor polone. Dictată, firește, de considerente geografice, dar și de o cunoaștere mai adîncă a realităților polone și de legături mai strînse, chiar de rudenie, cu aristocrația polonă, ideea alianței cu Polonia s-a reafirmat cu vigoare în Moldova la sfârșitul secolului al XVI-lea. Polonia fusese întotdeauna un adăpost pentru boierii ostili politicii de centralizare promovate de domnie: adversarii lui Ștefan niță găsiseră în Sigismund I un aliat împotriva „viforosului” domn moldovean²⁷, boierii lui Alexandru Cornea conjurau pe suveranul polon să nu-i abandoneze, după ce îl trădaseră pe Petru Rareș²⁸. Ridicarea lui Ieremia Movilă — primul domn moldovean care nu putea invoca ascendența domnească — s-a datorat în mare parte simpatiei sale față de Polonia²⁹.

²⁵ Pentru situația țărilor române, vezi Ion Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les pays roumains*, în „Revue des études sud-est européennes”, X (1972), 1, p. 65—81; XI (1973), 1, p. 81—95; Donald Edgar Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden, 1972, p. 131—132, 138—139.

²⁶ M. Berza, *Haraciul Moldovei și al Țării Românești în secolele XV — XIX*, în *Studii și materiale de istorie medie*, II (1957), p. 44; *Istoria României*, vol. III, Buc., 1964, p. 13.

²⁷ N. Grigoraș, *Ștefan vodă cel Tînăr și Luca Arbore*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie”, A. D. Xenopol”, IX (1972), p. 12—18.

²⁸ N. Iorga, *Scrisori de boieri...*, ed. cit., p. 27.

²⁹ A. Mesrobeanu, *Rolul politic al Movileștilor pînă la domnia lui Ieremia vodă*, în „Cercetări istorice”, I (1925), p. 189. Articolul nu dă însă nimic din ceea ce anunța titlul, ci doar informații de genealogie despre diverși Movilă.

Această orientare polonofilă a boierimii, mai ales moldoveană, s-a conjugat la sfârșitul secolului al XVI-lea cu politica externă a marelui cancelar care a fost Ioan Zamoyski. Așa cum a remarcat N. Iorga „idealul (lui Zamoyski — n.n.) era Dunărea ca graniță între o creștinătate supusă hegemoniei polone și Imperiul otoman”³⁰. Aceasta însemna, din punctul de vedere românesc, intrarea ambelor țări românești în vasalitatea polonă; e rolul care le-a fost conferit celor doi frați Movilă.

Dacă politica lui Ieremia Movilă, care a mers pînă la a declara Moldova „un membru fidel și inseparabil al Coroanei polone”³¹, duce la ultima consecință orientarea tradițională a mării boierimi moldovene, poziția omologilor din Țara Românească nu este atît de clară. Clauzele tratatului de la Alba-Iulia, care făceau din Mihai Viteazul un simplu locțiitor al principelui transilvănean, nu lăseau nici o îndoială asupra programului politic al boierimii Țării Românești: restrîngerea autorității domnești în beneficiul marilor stăpîni de pămînt care preferau, desigur, autoritatea mai îndepărtată a principelui de peste munți. Cînd victoria de la Șelimbăr a făcut caduc tratatul de la Alba-Iulia, adversarii domnului muntean au găsit în poloni aliații cei mai firești împotriva celui ce amenința să le împuțineze puterea. Memoriul adresat regelui Poloniei de boierii munteni ostili lui Mihai cuprinde un șir de idei care fac din el un important text de gîndire politică³².

Mai întîi poziția față de Mihai: voievodul e arătat a fi „mai rău ca un turc”. Propoziția încheie în simplitatea ei o întregă politică: dacă regimul impus de Poartă a determinat, prin formele căpătate în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, o ridicare în arme, *a fortiori*, un cîrmuitor care, prin metodele sale, întrecea pînă și pe „păgîni” trebuie răsturnat. Or, cum Mihai Viteazul este aliatul împăratului Rudolf, o fixare a pozițiilor față de imperiu este logică și necesară: decît să accepte supunerea față de acesta, preferă să fie prizonierii turcilor. Singura soluție este obținerea protecției poloneze și instalarea ca domn a lui Simion Movilă, ceea ce ar face ca Țara Românească să fie unită cu Moldova, mai ales că amîndouă țările sînt de aceeași limbă și credință³³.

Desfășurarea evenimentelor avea să deterioreze tot mai mult raporturile dintre acest reprezentant al intereselor polone care era Simion Movilă și boierimea munteană (să nu se uite că în această „biată țară munteană”, cum o numea chiar noul ei stăpîn, se afla încă o puternică facțiune fidelă

³⁰ N. Iorga, *Ioan Sobieski și românii*, în „Revista istorică”, XX (1934), nr. 7—9, p. 199.

³¹ Idem, *Relations entre boïars moldaves et nobles polonais*, în „Bulletin de la Section Historique”, IX (1921), 1—2, p. 131.

³² Hurmuzaki, *Doc.*, I, Supl. II, p. 489—490; v. D. Ciurea, *Domnia munteană a lui Simion Movilă*, în „Cercetări istorice”, XIII—XVI (1940), nr. 1—2, p. 114—115. Documentul este important și pentru conștiința unității poporului român.

³³ Schimbarea de orientare a partizanilor lui Simion Movilă dezvăluită de memoriul adresat comisarilor imperiali din Transilvania în 1603—de la poloni la habsburgi—era dictată de simplu oportunism. I. Corfus, *Îndreptări la documente din colecția Hurmuzaki*, în „Revista istorică română”, XVII (1947), 1—2, p. 158—161.

politicii de alianță cu Habsburgii)³⁴. Informațiile trimise de Ion Tarnowski cancelarului Zamoyski dezvăluie și mobilurile conflictului dintre domn și boieri : Simion nu confirmase în stăpînirea moșilor și a demnităților pe cei care trebuiau, în fapt, să fie principalii săi colaboratori ; mai mult încă, anturajul moldovenesc al noului domn se dovedea un concurent primejdios pentru autohtoni în ocuparea dregătoriilor. Răscoala boierimii muntene și alungarea, în cele din urmă, a lui Simion au fost, așadar, consecința firească a incapacității domnului instalat de poloni de a statornici o colaborare cu factorii politici ai Țării Românești. Este însă iarăși, evident, că — așa cum s-a conchis mai demult — „răscoala boierilor munteni fusese în legătură cu împăcarea lui Mihai cu Habsburgii”³⁵.

Nu intră în cîmpul de cercetare al acestei lucrări să urmărească peripecțiile ridicării în domnie a lui Radu Șerban³⁶. Este mai presus de orice îndoială că domnia alesului de la Cîrstienești nu a fost altceva decît o prelungire, un epilog al domniei viteazului său patron. Concepția de politică externă a domnului se rezima pe două idei fundamentale : alianța cu Imperiul și recunoașterea suzeranității otomane, atît timp cît lumea creștină nu este capabilă să-și unească forțele pentru a-i alunga pe turci din Europa. Din acest punct de vedere, se poate spune că domnia lui Radu Șerban este întruchiparea moștenirii politice a lui Mihai Viteazul. În fond, nu avem de a face decît cu o nouă variantă, adaptată împrejurărilor politice ale epocii, a vechii politici duse de domnii români care n-au înțeles să fie simpli năimiți ai sultanului.

În Moldova, situația era complicată prin intervenția Poloniei. Politica lui Zamoyski, de a face din Moldova și Țara Românească două state clientelare, s-a dovedit mai bogată în rezultate în Moldova. Domnia Movileștilor n a fost decît o cîrmuire polonă deghizată, deși, firește, n-au lipsit divergențe între trăgătorii sforilor și marionetele lor. La începutul secolului al XVII-lea, Moldova apare ca un condominium polono-turc, cu o evidentă preponderență, a celui dintîi dintre parteneri ; situația devenea intolerabilă pentru Poartă și ea nu mai putea să se prelungească. Împrejurările care o creaseră nu mai existau și Istanbulul s-a grăbit să tragă concluziile ce se impuneau. Cu remarcabilul său simț politic, Miron Costin observă : „turcul cu vremea dă, cu vrême ia, precum este vremea, așa lasă, blîndu cîndu ieste vrême de blîndețe, sămeție și ageru, cîndu este vrême de sămeție. Creștinului niciodată cuvîntul nu-l ține, nice este a-l amăgi rușine, toate precum ieste vremea face”³⁷. Trecuseră „vremile de blîndețe” și veniseră cele „de semeție”. Pacea de la Sztivatorok (1606) încheiase ope-

³⁴. Spre sfîrșitul anului 1600, boierii olteni prezentaseră lui Basta un memoriu prin care îi cereau protecția și stăruința pentru revenirea la scaun a lui Mihai sau a oricărui alt domn, întrucît domnia lui Simion le era de neîndurat ; A. Veress, *Documente*, vol. VI, Buc., 1933, p. 290.

³⁵ D. Ciurea, *op. cit.*, p. 121.

³⁶ Problema a făcut obiectul unor temeinice cercetări ale lui C. Rezachevici, *Poziția marii boierimi față de Mihai Viteazul și Simion Movilă în perioada noiembrie 1600 — august 1601*, „Studii”, XXVI (1973), nr. 1, p. 49—63.

³⁷ M. Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1958, p. 58.

rațiile militare și, cu toată includerea Țării Românești, Imperiul otoman recăpăta în fapt, posibilitatea de a controla situația dintre Carpați și Dunăre. În același timp, conflictul polono-rus reducea posibilitățile Poloniei de a desfășura o politică activă în Moldova. Poarta a înțeles perfect noua situație și în 1611 a lovit : omul imperialilor, Radu Șerban, a fost înlocuit prin alt Radu, Radu Mihnea, al cărui părinte îmbrățișase credința islamică ; omul polonilor, Constantin Movilă ³⁸, a fost înlocuit prin bătrînul Ștefan Tomșa, care, fost capucehaia la Istanbul, era — o spune Miron Costin — „cunoscut amu la căpeteniile Porții” ³⁹. Așa cum remarcă cronicarul turc Kara-celebi-Zadè „potrivit nevoilor vremii, prin lovituri de sabie și prin măsuri bine chibzuite, amîndouă (Valahia și Bogdania) au intrat, ca mai înainte, sub ascultarea firmanului scris” ⁴⁰.

Readucerea Moldovei și a Țării Românești sub obediența otomană nu a însemnat o simplă restaurare prin arme a *statu-quoului ante*. Deosebirea izbitoare dintre caracterul domniei lui Ștefan Tomșa și cel al domniei lui Radu Mihnea nu poate fi pusă numai pe seama firilor deosebite ale celor doi voievozi : „copilandrul”, cum îi place să repete N. Iorga ⁴¹ și bătrînul ostaș trecut prin aspre încercări. O examinare mai atentă a stărilor moldovene și a celor muntene dă la iveală că dincolo de personalitatea diferită a celor doi domni se află în realitate două *soluții politice* de restaurare a dominației otomane.

Mai întîi se cuvin cercetate condițiile care au determinat Poarta să aplice acest tratament diferențiat.

Pentru Țara Românească, amîndouă cronicile muntene subliniază că noul domn s-a bucurat dintru început de adevărata boierimii. *Letopisețul cantacuzinesc* notează : „Și veniră toți boierii și toți roșii și toți slujitorii, de să închinară lui (lui Radu Mihnea — n.n.) și făcură mare jurămînt ca să-i slujească cu dreptate” ⁴². Cronica lui Radu Popescu este mai explicită : numirea lui Radu Mihnea a fost precedată de o cerere a boierilor munteni refugiați în sudul Dunării, cu prilejul atacului lui Gabriel Báthory în Țara Românească, cerere prin care sultanul era solicitat să numească un nou domn. De îndată ce decizia lui Ahmed a fost cunoscută, iar Radu Mihnea a sosit în țară, „toți i s-au închinat cu bucurie” ⁴³.

Cum se explică această unanimitate a boierimii muntene față de cel care în cîteva rînduri încercase fără succes să facă o realitate din investirea lui de către Poartă ca domn al Țării Românești?

³⁸ În scrisoarea adresată bistrițenilor la 6 ianuarie 1608, Constantin Movilă arată că a ajuns domn „cu mila lui Dumnezeu și a mării sale împăratului turcesc și cu voia milostivului crai leșesc”. Dualitate pe cît de nestabilă pe atît de primejdioasă ! N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. LXX ; cf. și V. Lungu, *Mihăițaș vodă Movilă și Moldova în anul 1607*, în „Cercetări istorice”, VIII — IX (1932 — 1933), 1, p. 89 — 103.

³⁹ Miron Costin, *op. cit.*, p. 58.

⁴⁰ *Istoria României*, vol. II, p. 1 011.

⁴¹ N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, passim.

⁴² *Istoria Țării Românești 1290 — 1690* (Citat mai departe *Letop. cant.*), ed. C. Grecescu și D. Simonescu, Buc., 1960, p. 89.

⁴³ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, Buc., 1963, p. 83.

Așa cum am arătat mai sus, răscoala antiotomană a țărilor române de la sfârșitul secolului al XVI-lea fusese riposta la sporul considerabil al obligațiilor către Poartă. Războiul, marcat de atâtea biruințe, dus de țările române arătase Porții că dominația ei nu putea fi menținută în spațiul carpato-dunărean fără renunțarea la exigențele materiale excesive care îi aduseseră pe români sub arme. Tributul plătit de Radu Șerban, am spus-o, era simțitor redus față de cel achitat de Mihai Viteazul la înscăunare. Primejdia ruinării economice — motivul principal al simțămintelor antiotomane ale boierimii — era înlăturată și o dată cu ea și principalul obstacol în calea restabilirii raporturilor de colaborare dintre Poartă și boieri. Dacă turcii respectau autonomia românească, dacă ei renunțau la exploatarea exagerată a bogățiilor țării, atunci nu exista — credeau boierii — nici un temei pentru o încălcare a sistemului de relații româno-turce, cărora o îndelungă funcțiune începea să le confere un caracter de tradiție.

Cum se explică defecțiunea boierilor care, trecuți în sudul Dunării, au cerut Porții un alt domn în locul lui Radu Șerban? Succesorul lui Mihai Viteazul acceptase să recunoască dominația otomană, dar în realitate el era identificat cu politica imperială. Intervenția sa împotriva lui Moise Secuicul se făcuse sub steagul credinței față de împărat: intervenția lui Gabriel Báthory în Țara Românească nu era decât un episod al conflictului dintre Imperiul habsburgic și nobilimea maghiară, decisă la rîndul ei, să-și salvgardeze autonomia. Poarta nu putea privi, evident, cu simpatie un domn care stătuse în trecutul cel mai apropiat alături de adversarii ei; încă din momentul ridicării în arme a lui Mihai Viteazul ea voise să-l instaleze ca domn pe Radu Mihnea. Pentru turci, Radu Șerban nu era decât o soluție provizoriu acceptabilă, cît timp pentru a repeta expresia lui Miron Costin, „vremurile de semeție” trebuiau să cedeze „vremurilor de blîndețe”. O știau asta și boierii munteni, care înțelegeau că atît timp cît Radu Șerban rămînea în scaun exista primejdia ca pactul fundamental, nescris, care îi unea cu Poarta, să poată fi repus în discuție de către turci. Și pentru ei, deci, domnia lui Radu Șerban era o soluție de provizorat. De îndată ce armele lui Gabriel Báthory au pus capăt unei domnii care și la Istanbul și la Tîrgoviște devenise indezirabilă, boierii s-au grăbit să restatornicească și din unghiul lor de vedere *statu-quo*-ul.

Erau însă aceleași și intențiile Porții? Marea răscoală antiotomană fusese desigur o lecție dură pentru Poartă din care ea trăsese învățăminte: dovadă reducerea tributului. Imperiul otoman nu se putea mărgini însă la o concluzie de ordin economic; altele, de caracter politic și militar, se impuneau aproape de la sine. Se știe că în timpul războiului antiotoman, purtat de Mihai Viteazul și de Radu Șerban, Poarta a luat în considerație trei soluții de readucere a Țării Românești sub ascultare: a încercat mai întîi să-l înlocuiască pe Mihai prin Bogdan, fiul lui Iancu Sasu, deci formula tradițională a schimbului de domni, apoi, cînd s-a produs marea expediție a lui Sinan-Pașa, pe măsură ce teritoriul țării era ocupat, fusese instalată administrația otomană: se recurgea deci la formula radicală a transformării în pașalic; în sfîrșit, cînd s-a văzut că încercarea aceasta nu poate să reu-

șească, turcii au recurs *aparent* la prima formulă, dar persoana asupra căreia s-a oprit alegerea lor arăta că, în fapt, se experimenta o a treia formulă, intermediară. Cine era acest nou domn? Un fiu de renegat, de pașă, un creștin cu rude mahomedane, crescut între turci și fidel turcilor. Paralela cu Iliăș Rareș se impune de la sine. Și atunci, la mijlocul secolului al XVI-lea, Poarta încercase, într-un moment când puterea Imperiului otoman era la apogeu, să reducă Moldova lui Ștefan și a lui Rareș la situația de pašalic. Ceea ce nu izbutise Ștefan Lăcustă trebuia să înfăptuiască feciorul turcit al lui Rareș. Turcirea lui Iliăș era primul pas spre înlocuirea domnului pămîntean cu un pașă⁴⁴. Radu Mihnea nu era turcit, ci doar fiu de turcit, el nu era destinat să devină un pașă, ci să vestească un posibil pașă.

Acest rol a fost de îndată sesizat de boierime, sau măcar de o parte a ei. Ni s-a păstrat o scrisoare care pune în lumină atât atmosfera de la curtea noului domn, cât și temerile boierilor de a vedea prinzind viață ceea ce constituia pentru ei primejdia de moarte: statornicirea pašalicului. E vorba de scrisoarea semnată — firește exagerat — de „toți boierii din țară și de la slujitori” și adresată pribeagului Radu Șerban. Mai întâi, starea din țară: prezența rudelor turcești ale domnului și restituirea robilor fugiți de la turci — faptă considerată un mare păcat —⁴⁵ indispuceau profund boierimea: „cădem la lucruri foarte grele, că întâiu în țara noastră acum strigă hoga; că-și ține acest domn frații și surorile în casă cu el și sînt turci. Și robii cari au scăpat de prin catarge și de printr-alte robii, măcar de la Mihai Vodă . . . , el îi dă turcilor”. Dar mai presus de acestea stă spectrul pašalicului: „Acum înțelegem că are turcul gînd să puie în țara noastră pașă, așijderea și în țările ce sînt vecine cu noi⁴⁶. Deci, dacă vom cădea noi la aceia să rămîie în țara noastră pașă și mănăstirile și bisericile noastre să fie meceturi turcilor și coconii noștri să-i facă ieniceri și fetele noastre să le ia turcii lor muieri, cum fac într-alte țări ce sînt supuse”. Și, imediat după această imagine a Țării Românești „turcite”, afirmarea răspicată a temeiurilor care i-au îndemnat să ia armele și să se alăture Ligii Sfinte: „deci noi, *din zilele lui Mihai Vodă* (subl. ns.), de cînd ne-am supus și ne-am jurat creștinilor, pentru aceia ne-am jurat și ne-am supus noi supt împăratul creștinesc, *ca să nu cădem noi la un lucru ca acesta*”⁴⁷. Nici nu se putea o mai limpede explicitare a raportului de determinare cauzală: primejdia transformării în pašalic, resimțită timp de două secole de toate generațiile de boieri fusese aceea care adusese clasa conducătoare a Țării Românești în tabăra imperială.

Și totuși spaima boierească era, sincer sau interesat, exagerată. Nu dispunem de nici un indiciu precis care să justifice temerile exprimate în scrisoarea citată mai sus. Domnia lui Radu Mihnea, ca și a lui Ștefan

⁴⁴ Ș. Papacostea, *O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul secolului al XVI-lea*, în „Studii”, t. 22 (1969), nr. 3, p. 460.

⁴⁵ *Scrisori de boieri . . .*, ed. cit., p. 49.

⁴⁶ E o aluzie, probabil, la Moldova și Transilvania.

⁴⁷ *Scrisori de boieri . . .*, p. 49–50.

Tomșa, așa cum se va vedea mai jos, poate chiar și a lui Gavril Movilă, ridică marea problemă a prefanarismului⁴⁸, în istoria românească.

N. Iorga, cu geniala-i intuiție, și-a intitulat capitolul în care prezintă domnia lui Radu Mihnea „Monarhia în luptă cu patriarhalismul boieresc”. În primele rînduri ale acestui capitol, marele nostru istoric scrie : „Monarhia românească, întemeiată, ca și celelalte forme monarhice moderne, prin înceata desvoltare a împrejurărilor, iar nu printr-un act constituțional, se vedește formată în acești ani de după Mihai Viteazul, cînd se ridică personalitatea, în parte occidentală, a lui Radu Mihnea, și prin scăderea rolului boierilor cari pînă atunci lucraseră după placul lor, supt deosebitele frîne domnești”⁴⁹. Sîntem de acord cu N. Iorga cînd afirmă că Radu Mihnea se deosebește de predecesorii săi prin caracterul monarhic al autorității — și, cum se va vedea, și al conduitei sale — dar nu-l mai putem urma pe marele istoric atunci cînd consideră această „monarhie” ca produsul firesc al evoluției structurilor politice medievale din țările române (mai exact Moldova și Țara Românească). Căci ceea ce surprindea pe contemporani — atitudinea „regală” a domnului — nu era altceva decît expresia autorității sporite, rezultate din investitura sultanului și mai ales din misiunea încredințată de acesta, de a readuce și păstra țările române în dependență față de Poartă, prin reprimarea oricăror tentative de felul celei pe care o făcuse Mihai Viteazul.

Credem, așadar, că atît Radu Mihnea cît și Ștefan Tomșa au primit de la Poartă domniile românești cu scopul de a readuce Țara Românească și, respectiv, Moldova în orbita de supunere a Porții. În Țara Românească unde, cum s-a văzut, după marea „defecțiune” de la 1594, boierii înșiși, îngrijorați de perspectivele unui îndelungat efort militar, acceptaseră, în cele din urmă, să revină sub suzeranitatea otomană, în condițiile unei scăderi simțitoare a tributului, Poarta a recurs la ceea ce am numi „soluția conciliatoare” : un domn agreat inițial de boieri și care ținea să sublinieze, în repetate rînduri, rolul pe care el îl atribuia boierimii⁵⁰.

În Moldova, unde „amestecăturile” polone puseseră sub semnul întrebării dominația însăși a Imperiului otoman, Poarta a preferat „soluția dură”. Boierimea moldoveană fusese cîștigată aproape în întregime orientării polono-file, ai cărei exponenți domnești au fost Movileștii. Pentru a-i sancționa „hainia” față de suzeranul otoman, Poarta a lăsat-o sub mîna de fier a Tomșei. Cei care crezuseră o clipă că s-au făcut una cu Polonia

⁴⁸ Termenul a fost întrebuițat de Eugen Stănescu în comunicarea sa *Préphanariotes et Phanariotes dans la vision de la société roumaine des XVIIe et XVIIIe siècles*, prezentată la simpozionul organizat la Salonic, de Institutul de studii balcanice, și consacrat epocii fanariote (octombrie 1970). *Symposium. L'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 347—358.

⁴⁹ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, Buc., 1938, p. 5.

⁵⁰ Miron Costin notează stîmă acordată de domn boierilor : „Boierii la mare cinste avé și dzicea : « Pre un om dacă îl boierește domnul, nu încape să-l suduiască. De nu să poartă cum să cade unui boieriu să-l scoată și să puie altul în locu, iară a-l sudui, sau să nu i să treacă cuvîntul grăit cu cale, nu să cade » ” (M. Costin, *Opere*, ed. cit., p. 89.) Pentru luxul impus boierilor de la curte, *ibidem*, p. 90 ; cf. și N. Iorga, *op. cit.*, p. 7.

nobilă ajunseseră de „îmbla în tot ceas ... cu dzilele în mână”⁵¹. Și, ceea ce era poate mai greu de îndurat, această umilire zilnică, prin gluma batjocoritoare a gîdelui domnesc, preocupat de îngrășatul „berbecilor” boierești. Nu se poate face oare o paralelă între ținuta altitudinară a omului de țară, Tomșa, sprijinit pe autoritatea sultanului, și ținuta altitudinară a fanariotului cult, sprijinit pe aceeași autoritate, investit cu misiune similară, Nicolae Mavrocordat? Disprețul arătat boierimii și de unul și de celălalt venea din forța pe care le-o dădea încrederea — firește, temporară — de care se bucurau în ochii sultanului. La distanță de aproape un secol soldatul țăran din Oțești și fiul Exaporitului vădesc o strînsă înrudire politică, pe care „stilul” primei domnii moldovene a lui Nicolae Mavrocordat („și-ș ținē lucrurile nalte” scrie I. Neculce)⁵², o pune și mai bine în evidență.

Cîrmuirea sîngeroasă a lui Tomșa amenința să aibă efecte contrarii. În loc să descurajeze boierimea moldoveană de la orice acțiune incompatibilă cu suzeranitatea otomană, ea o arunca în brațele polonilor. Conflictul armat dintre domn și boieri, încheiat prin deznodămîntul sîngeros de la Fîntîna lui Păcurar, a alarmat Poarta, mai ales că biruinței domnești, i-a urmat, după cum era și de așteptat, o nouă intervenție a polonilor, purtînd în furgoanele oastei pe doamna lui Ieremia și pe feciorul ei, Bogdan. Miron Costin relatează cele două pricini care i-au îndemnat pe turci să-l mazi-lească pe cel care, la început fusese chemat să dea alte temelii trainice dominației otomane asupra Moldovei: „Și vădzindu (turcii — n.n.) și pre Ștefan vodă în turburări totdeauna și despre ai săi și despre streini, l-au mazilit”⁵³. Vina de căpetenie a Tomșei era, deci, de a nu fi izbutit să facă de necontestat dominația otomană, de a nu fi reușit să readucă boierimea la respectarea vechiului pact cu Poarta, care era garanția cea mai sigură a menținerii Moldovei în ascultarea otomană. Locul său era încredințat cuiva care făcuse deja dovada aptitudinilor sale politice, prin succesul misiunii încredințate în Țara Românească; acesta era Radu Mihnea.

Cele două cronici muntene stăruie asupra raporturilor cordiale dintre boieri și Radu Mihnea. *Letopisețul cantacuzinesc* notează că sub domnia acestuia „să odihnră toți cu pace”⁵⁴, iar Radu Popescu relatează mai larg „împăcîndu-și țara (Radu Mihnea — n.n.) și odihnindu-se, toți, mari și mici, lăuda pre Dumnezeu”⁵⁵. „Complotul” lui Bărcan turbură acest climat relativ pașnic, dar ambele izvoare sînt la unison pentru a explica că faptul avea o singură cauză „mîndria și răotatea grecilor”⁵⁶, căci, spune *Letopisețul cantacuzinesc*, „îi împresurase (Radu Mihnea pe boieri — n.n.)

⁵¹ Miron Costin, *op. cit.*, p. 61.

⁵² I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. I. Iordan, Buc., 1959, p. 196.

⁵³ M. Costin, *op. cit.*, p. 63. Pentru situația Moldovei în cadrul raporturilor moldo-polone, vezi excelentul studiu al lui Tahsin Gemil, *La Moldavie dans les traités de paix ottomano-polonais du XVIIe siècle (1621—1672)*, în „Revue roumaine d'histoire”, t. XII (1973), 4, p. 687—714; v. și *Istoria României*, vol. III, p. 131.

⁵⁴ *Letop. cant.*, p. 89.

⁵⁵ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 84.

⁵⁶ *Ibidem*.

cu mulțime de greci de la Țarigrad și de la Rumele”⁵⁷. Eșuată rapid prin decapitarea conducătorilor ei, mișcarea lui Bărcan e semnalul de alarmă pentru o nouă primejdie care plana asupra boierimii românești : concurența grecească.

Nu este locul aici să discutăm acest important capitol al istoriei greco-bizantine. Dar ceea ce trebuie spus e că această pătrundere masivă a elementului grecesc în aparatul de stat, ierarhia ecleziastică și viața economică, pe scurt această întruchipare pe pământul românesc a Bizanțului de după Bizanț, s-a făcut sub scutul Imperiului otoman. Asocierea elementului grecesc în dominarea de către turci a Peninsulei Balcanice a dus la ceea ce s-a numit „Turco-graecia” și a făcut ca în ochii popoarelor supuse Porții, lupta de emancipare națională să fie în același timp și o luptă împotriva elementului grecesc, fie măcar și sub forma culturii sale⁵⁸.

Reacția boierimii din amîndouă țările românești a fost violentă. Hrisoavele de condamnare și de expulzare a grecilor impuse lui Leon Tomșa și lui Radu Leon în Țara Românească, izgonirea lui Alexandru Iliăș și uciderea lui Batiște Vevelli în Moldova, pribegia în Transilvania a agăi Matei din Brîncoveni au fost manifestările cele mai spectaculoase ale acestui conflict dintre autohtoni și alogeni din sfera clasei conducătoare.

Boierimea românească, am arătat-o mai sus, fusese gata să pună mîna pe arme cînd Imperiul otoman își manifestase intenția de a introduce regimul de pașalic la nord de Dunăre ; la sfîrșitul secolului al XVI-lea ea se aflase în fața unei noi amenințări : ruina economică drept urmare a exploatării turcești. Secolul al XVII-lea avea să aducă o nouă primejdie : pierderea monopolului puterii prin infiltrarea elementului grecesc. Dacă în primele două cazuri, ridicarea în arme, alături de domn, fusese reacția logică, de astă dată, forma mai puțin fătîșă sub care se desfășura acest proces, făcea ca opoziția boierimii să se manifeste violent numai cînd el căpăta aspecte clare și, deci, brutale. Cum acapararea dregătoriilor de către greci se făcea sub binecuvîntarea Porții și prin voința domnului, boierimii nu-i mai rămînea decît un singur aliat sau mai exact un instrument pentru a lupta alături de ea : masele populare. Presiunea care putea fi exercitată asupra domniei prin intermediul lor⁵⁹, șantajul fiscal, prin îndemnul adresat masei de contribuabili de a nu plăti birurile⁶⁰, erau armele pe care boierimea nu

⁵⁷ *Letop. cant.*, p. 90. Întreaga problematică a vieții interne a Țării Românești în acest secol a fost reluată de C. Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea* (în ms.), care ajunge într-un șir de probleme la încheieri noi.

⁵⁸ Faptul e cu deosebire vizibil în istoria renașterii bulgare, unde principalul obstacol în calea dezvoltării culturii naționale a fost cultura greacă. Opera lui Paisie din Hilandar, *Istoria slavo-bulgară* (1762), care este și actul de naștere al „văzrăjdeniei”, este, în același timp, și declarația de război împotriva înăbușitoarei influențe grecești.

⁵⁹ Cf. relatarea dramatică a alungării lui Alexandru Iliăș și a anturajului său grecesc la M. Costin, *Opere*, p. 98—99.

⁶⁰ „Fugiți toți după noi, nu mai dați nimic”, îndeamnă pe rumâni grupul de boieri, ostil lui Radu Leon, care pribegeau în Transilvania. Firește, îndemnul a găsit un larg ecou între contribuabili ; vezi *D.R.H.*, seria B, vol. XXII, p. 284—285.

ezită să le folosească împotriva domnilor tutelați de greci, chiar dacă aceste arme închideau în sine și mari primejdii pentru ea însăși.

Este demn de relevat că de-a lungul întregii domnii a lui Ștefan Tomșa răsar informații despre intențiile turcilor de a face din Moldova un pašalic : la 27 decembrie 1612 bailul venețian informează despre hotărîrea sultanului „de a pune stăpînirea în chip absolut pe Transilvania pentru a introduce și stabili un beglerbei la cîrmuirea aceluia principat, ca și în Țara Românească și Moldova, voind să intervină personal în acest scop cu o armată numeroasă și puternică”⁶¹. Amenințați deopotrivă de astfel de planuri, polonii și Ștefan Tomșa s-au grăbit să înceapă negocieri de pace⁶². La cea dintîi vedere, poziția domnului Moldovei poate apărea drept stranie : el fusese numit de Poartă tocmai pentru a ține țara în ascultarea otomană, a elimina influența polonă și a-i face inofensivi pe reprezentanții ei autohtoni. Or, tratativele cu Polonia îl arată ca pășind el însuși pe urmele celor pe care trebuia să-i „vîneze”. În realitate, Tomșa însuși, deși reprezentant al intereselor Porții, întocmai ca mai târziu domnii fanarioți, nu era pînă într-atît identificat cu interesele Imperiului otoman, încît să aștepte să devină un simplu pașă de provincie (ceea ce implica, desigur, și trecerea la islamism). Se vădea încă odată, această dialectică a raporturilor dintre Poartă și țările române : ori de cîte ori tendința de emancipare a boierimii române devenea prea puternică, turcii erau tentați să recurgă la formula pašalicului. Dar această „armă de disuadare” își avea și ea reversul : în fața acestei primejdii, chiar partizanii dominației otomane erau înclinați să treacă în tabăra adversarilor Porții.

În acest context de eforturi ale Porții de a-și restatornici dominația asupra Moldovei, se înscrie și episodul ciudat al domniei lui Gaspar Grațiani. Predecesorul său, Radu Mihnea, își ceruse singur mazilia de îndată ce relațiile turco-polone amenințaseră să ia o turnură războinică⁶³ și Poarta numise în locu-i pe cineva care se bucura de încrederea sa deplină, deși în favoarea lui stăruiseră imperialii, ceea ce ar fi trebuit să dea de gîndit Porții, e vorba de fostul terziman (traducător) al Porții, Gaspar Grațiani, al cărui „volte-face” este notat cu concizie de Miron Costin : „Iară cît s-au aședzat la domnie, măcară că era de mare credință la împărăție, îndată s-au așădzatu cu gîndul spre părți creștine”⁶⁴.

Planul lui Grațiani — atît cît poate fi reconstituit dintr-o documentație nu îndeajuns de bogată — era inițial să colaboreze cu Radu Șerban, care și el urma să devină domn al Țării Românești prin grija aceleiași diplomații

⁶¹ Hurmuzaki, *Doc.*, IV, 2, p. 340.

⁶² N. C. Bejenaru, *Ștefan Tomșa II (1611–1616; 1621–1628) și rivalitatea polono-turcă pentru Moldova*, Iași, 1926, p. 26. Din păcate autorul se mărginește la simpla relatare a faptelor, fără a intra în analiza resorturilor profunde care au determinat atitudinea boierimii. Solia din mai 1612, a lui Ștefan Tomșa către regele Poloniei, prin care domnul ruga să fie primit ca „slugă și credincios supus”, nu trebuie privită decît ca un scut împotriva uneltirilor lui Constantin Movilă și Potocki ; vezi N. C. Bejenaru, *op. cit.*, p. 17.

⁶³ M. Costin, *op. cit.*, p. 66 : „văzîndu că nu va putea trece, să nu să îngroașe între turci și între leși, lucruri de sfadă ...”.

⁶⁴ *Ibidem*.

imperiale⁶⁵, pentru a realiza o alianță românească sub egida imperială. Izbucnirea războiului de 30 de ani și deturnarea Habsburgilor de la o politică activă în sud-estul Europei pentru a-și putea concentra toate forțele împotriva adversarilor Imperiului din centrul continentului i-au impus lui Grațiani o modificare a planului său inițial: Habsburgilor urma să li se substituie polonii. Grăbit să-și dea o forță care îi lipsea în țară, el a adus o garnizoană polonă în cetatea Hotinului; pregătirile sale de luptă nu mai erau un secret pentru boieri, care n-au întârziat să-și arate opoziția.

Motivul arătat de Miron Costin pentru această atitudine ar fi fost teama boierilor „să nu vie vreo perire țării”⁶⁶. Firește că explicația este pe de-a întregul plauzibilă, dar ea nu se oprește aici. Această boierime, care timp de două decenii alergase spre steagurile de vasalitate polonă a Movileștilor și care împărțită între fiii lui Ieremia și cei ai lui Simeon, însingurase țara prin luptele ei meschine, fără să se gândească vreun moment că-i aduc pieirea, manifesta subit o preocupare care, dacă o onorează desigur, nu e mai puțin surprinzătoare. În fond, pentru acești boieri, țara se confunda în primul rînd cu ei. Ce i-ar fi îndemnat în 1619 să se măsoare iarăși cu Poarta. În afară nu se întrevedea nici un sprijin, iar în interior domnia lui Radu Mihnea arătase că Poarta însăși trăsesese concluziile necesare din eșecul formulei Tomșa pentru a folosi ceea ce am numi formula conciliatoare. Dacă Imperiul otoman arătase că nu înțelege să se lipsească de concursul — evident în limitele fixate de Poartă — al boierimii, care ar fi fost rostul provocării lansate prin acțiunea lui Grațiani?

Antrenată împotriva voinței ei, boierimea nu era dispusă să achite nota către Poartă după dezastrul de la Țuțora. Abandonat de boieri, domnul a căzut sub loviturile hatmanului Șeptilici și a postelnicului Goia. Printr-o cumplită ironie a destinului — pe care o consemnează și Miron Costin⁶⁷ — vornicul Bucioc, adversarul ferm al acestei ridicări antiotomane, și-a sfârșit zilele în țeapa celor cărora le rămăsese fidel. După domniile șterse ale lui Alexandru Iliăș și Ștefan Tomșa⁶⁸ amîndouă desfășurate sub semnul războiului de la Hotin și al campaniei sultanului Osman, i-a revenit din nou lui Radu Mihnea, fidelul slujitor al intereselor otomane, să dea asigurări boierimii că restaurarea dominației otomane nu avea să-i lezeze interesele.

Pătrunderea masivă a elementului grecesc, pe care o inaugurează — cum am văzut — domnia lui Radu Mihnea, a pus boierimea românească

⁶⁵ În aceeași zi cu numirea lui Grațiani, 4 februarie 1619, ambasadorul imperial la Constantinopol a cerut și domnia Țării Românești pentru Radu Șerban. Vezi N. C. Bejenaru, *Gașpar Grațiani, domnul Moldovei (1619 — 1620)*, și *luptele turco-polone din 1620*, în „Cercetări istorice”, I (1925), 1, p. 85. Din păcate autorul nu lămurește suficient legăturile domnului cu polonii și nici refuzul boierilor de a i se alătura în lupta antiotomană.

⁶⁶ Miron Costin, *op. cit.*, p. 68.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 72.

⁶⁸ Miron Costin notează marea deosebire dintre prima și a doua domnie a lui Tomșa: acest „mare vărsătoriu de sînge, gros la hire . . . la a doa domnie domniia, cu multu schimbata”, *ibidem*, p. 88. Schimbarea se datora însă nu „după patime ce-i venise și lui la capu”, ci modificărilor survenite în directiva Porții.

în fața unui adversar pe cît de neașteptat pe atît de puternic. Energia politică a acestei clase se va consuma ani de-a rîndul pentru a stăvili, dacă nu a elimina, acest primejdios concurent. Politica externă care stătuse în legătură cu atitudinea boierimii față de schimbările petrecute în regimul dominației otomane, ceda acum locul politicii interne. Dușmanul cel mai de temut nu mai era în afara hotarelor țării, ci înlăuntrul lor. Firește că această invazie camuflată și lentă a grecității pe teritoriul românesc era ea însăși o consecință a dominației otomane, dar boierii nu doreau să combată cauza, ci doar efectul.

Reacția boierimii autohtone — ale cărei manifestări sînt cunoscute — a triumfat în cele din urmă prin ridicarea în scaun a lui Matei Basarab și Vasile Lupu. În timp însă ce primul a rămas credincios curentului anti-grecesc, care îl ridicase în domnie, cel de-al doilea, care s-a voit urmașul și continuatorul basileilor Bizanțului a trădat originile puterii sale integrîndu-se și devenind unul din exponenții cei mai reprezentativi ai Bizanțului de după Bizanț⁶⁹.

Tocmai din această deosebire fundamentală, domnia lui Matei Basarab, cu intensa-i activitate diplomatică, capătă un interes deosebit. Cele două decenii de cîrmuire basarabească au însemnat o perioadă de vădită reacțiune nobiliară. Ajunge să se ia în seamă numai proporțiile pe care le capătă procesul de deposedare de pămînt și de aservire a țărănimii pentru a desluși a totputernicia marilor stăpîni de pămînt în cadrul acestei „monarhii boierești”. Politică externă a lui Matei Basarab⁷⁰ este, așadar, expresia pe plan internațional a concepțiilor diplomatice ale marii boierimi.

Pentru a înțelege politica externă a fostului agă din Brîncoveni trebuie să se țină, așadar, în seamă două împrejurări: a) ridicarea în domnie a lui Matei s-a făcut fără consimțămîntul turcilor, Poarta fiind pusă în fața faptului împlinit; b) înscăunarea lui Matei este expresia reacțiunii antigrecești a boierimii pămîntene, mereu temătoare de revanșa acestor auxiliari ai Porții care deveniseră grecii. Sub apăsarea acestor realități care creau cadrul politic general al domniei lui Matei, domnul și boierii trebuiau să caute în afară mijlocul de a da caracter definitiv unor stări care nu le puteau apărea decît provizorii. Așa se explică negocierile în vederea alăturării Țării Românești la o cruciadă antiotomană. Conflictul dintre cei doi domni români oferise Porții prilejul de a arăta răsplată către cine se îndreptau sentimentele ei.

În 1639, cînd Vasile Lupu obținuse investitura ca domn al Țării Românești, intrarea sa în hotarele noii stăpîniri fusese precedată de o poruncă a sultanului către boieri scrisă, într-adevăr, după expresia lui Matei

⁶⁹ N. Iorga, *Byzance après Byzance*, ed. a II-a, Buc., 1971, p. 167 și urm.

⁷⁰ Cea mai solidă lucrare pentru politica externă a domnului muntean rămîne deocamdată I. Sirbu, *Mateiu Vodă Băsarabás auswärtige Beziehungen 1632—1654 (Zur Geschichte des europäischen Orients)*, Leipzig, 1899. O expunere succintă, sprijinită și pe izvoare unguerești, a acțiunilor diplomatice ale lui Matei, la V. Motogna, *Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu*, în „Cercetări istorice”, XIII — XVI (1940), nr. 1—2, p. 453—544. Expunerea noastră împrumută cele mai multe date din aceste două contribuții.

Basarab „nu ca un om, ci ca un Dumnezeu”⁷¹. Și aici apărea, în cazul cînd Vasile ar fi întîlnit împotrivire, amenințarea cu transformarea în pașalic : „Am să vă pustiesc de pe pămînturile voastre și să trimit acolo să locuiască turci, iar în bisericile voastre am să pun hogi”⁷². Ca celebrul manifest de peste un secol și jumătate al ducelui de Braunschweig, aceste teribile amenințări n-au făcut decît să consolideze unitatea boierilor în jurul celui care le reprezenta și apăra interesele. Enumerînd lui Gh. Rákóczi marile foloase pe care le-a adus domnia lui Matei, boierii relevau motivele cele mai profunde ale adversității lor față de Vasile : republica boierească a Țării Românești ar fi dispărut sub cîrmuirea de autocrat bizantin a Lupului. „De la Șerban vodă (Radu Șerban — n.n.) pînă la Leon vodă ne-am pierdut toate libertățile, de nu s-a ales nimica din ele, iar măriia-sa ni le-a dat îndărăt, întocmindu-le după toată rînduiala . . . Deci noi ne-am ridicat pentru libertatea noastră . . . Dacă ar veni Lupu să stăpînească asupra noastră, ar ridica biruri noi și *ne-ar nimici toate libertățile* (subl. ns.), cum a făcut cu moldovenii care țipă ca din gură de șarpe. Doar și măriile-voastre, dacă ar voi împăratul să vă ia libertățile ați sta împotriva pînă la unul”⁷³. Textul este important din mai multe puncte de vedere. Mai întîi, chiar dacă este exagerată afirmația despre pierderea libertăților de la Radu Șerban și pînă la Leon Tomșa, se confirmă ipoteza noastră că principala misiune a domnilor numiți de Poartă de după marea răscoală antiotomană a țărilor române a fost de a restrînge mijloacele de putere și autoritate ale boierimii pe care Poarta o socotea vinovată de complicitate cu domnul în încercarea acestuia de a smulge Porții țările române. Se poate desigur obiecta că hrisovul impus lui Leon Tomșa e o dovadă că, în încercarea de forțe dintre boieri și domn, victoria a rămas de partea celor dintîi. În fapt, credem că o cercetare amănunțită a domniilor lui Radu Mihnea, Gavril Movilă, Alexandru Iliăș, Alexandru Coconul, care nu e decît tot domnia lui Radu Mihnea, ar dezvălui sensul acestei declarații a boierilor. Ne întrebăm — ca ipoteză de lucru — dacă nu cumva frecvențele eliberări de rumânie, care sînt semnalate în scurta domnie a lui Gavril Movilă (1618 — 1620), n-au fost încurajate de autoritatea centrală cu intenția de a reduce clientela servilă a boierimii.

Era firesc ca primele demersuri în vederea unor acțiuni antiotomane de mare anvergură să se îndrepte către Curtea de la Viena⁷⁴ ; boierii munteni păstrau încă amintirea steagului imperial sub care luptaseră Mihai Viteazul și Radu Șerban. Între anii 1640 — 1643, Ferdinand al III-lea a primit

⁷¹ „pe cine vreau îl șterg de pe fața pămîntului”, V. Motogna, *op. cit.*, p. 498.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ În același text boierii elogiază reforma fiscală a lui Matei Basarab : „Birul împăratului l-am regulat. Fiecare ne-am știut avutul și ce preț are. Fiecare a știut cît are de plătit într-un an”. V. Motogna, *op. cit.*, p. 499. Pentru reforma fiscală a lui Matei vezi D. Mioc, *Reforma fiscală din vremea domniei lui Matei Basarab*, în „Studii”, XII (1959), nr. 2, p. 53—82.

⁷⁴ Încă din 1635, Matei oferise Vienei deschiderea operațiunilor militare împotriva turcilor ; apoi în timpul luptelor din Creta, negociase cu venețienii o acțiune comună. Vezi N. Iorga, *Ist. rom.*, VI, p. 58, care subliniază că oferind Curții din Viena colaborarea sa militară, Matei Basarab nu pomenea nimic de un statut de vasalitate față de împărat.

cîteva solii muntene care au încercat să-l convingă că slăbiciunea Imperiului otoman și războaiele sale cu perșii ofereau o prilej favorabil pentru o lovitură în Europa. Aflat în faza cea mai dramatică a războiului de 30 de ani, monarhul habsburg nu numai că nu-și putea dispersa forțele, dar nici nu înțelegea rostul de a-și spori fronturile de luptă.

Mult mai serioasă a fost inițiativa regelui polon Vladislav al IV-lea care preconiza încadrarea celor trei țări românești într-o largă coaliție anti-otomană care urma să includă Imperiul și Veneția. Atît Gheorghe Rákóczi, cît și Vasile Lupu și Matei Basarab au acceptat ofertele regelui polon. Domnul Țării Românești a fost numit general al întregului Orient, și agenții săi — între care cel mai important era episcopul Petru Parcevici — au trecut în sudul Dunării pentru a lua legătura cu popoarele subjugate de turci în vederea unei mari răscoale care să le aducă eliberarea. Un ecou deosebit au avut aceste acțiuni în rîndurile bulgarilor care au aderat cu entuziasm la propunerile domnului român, trimițîndu-i o solie. Se părea că au reînviat timpurile lui Mihai Viteazul ! Din păcate toate aceste speranțe au fost spulberate de moartea în 1648, a lui Vladislav al IV-lea și Gheorghe Rákóczi I ⁷⁵.

Un alt aspect interesant al politicii externe a lui Matei Basarab sînt legăturile sale cu Rusia. Pînă atunci, diplomația munteană — dacă lăsăm la o parte misiunea solului trimis de Mihai Viteazul, asupra căreia sîntem puțin informați — nu urmărise să atragă marele stat din răsărit în lupta împotriva semilunii. Realitatea geopolitică și conflictele ruso-polone nu lăsau atunci să se întrevadă marele rol pe care Rusia era chemată să-l joace în sud-estul Europei. Chiar pînă spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, deși armatele rusești întâlneau în cîteva rînduri pe cele otomane, Europa continua să privească Rusia ca o putere nordică, ale cărei interese fundamentale rămîneau concentrate în bazinul Mării Baltice. Explicația acestei imagini stă în faptul că Rusia s-a afirmat ca mare putere în detrimentul Suediei și în luptă cu Suedia ; or, pentru contemporani acest raport Suedia — Rusia s-a transformat în încheierea că Rusia e o putere nordică ⁷⁶.

În Țara Românească, cel dintîi care atrăsese atenția în secolul al XVII-lea asupra „popoarelor bălane de la miazănoapte”, care ar fi putut să sprijine lupta antiotomană a țărilor române fusese mitropolitul Matei al Mirelor ⁷⁷, dar ideea sa rămăsese fără consecințe, și, repetăm, lucru era întru totul firesc.

Matei Basarab este, așadar, cel dintîi domn care a văzut în țarul Moscovei un posibil aliat în acțiunea sa îndreptată împotriva Porții. Este adevărat că schimbul de scrisori dintre domn și țar nu depășise faza tato-

⁷⁵ *История Болгарии*, vol. I, Moscova, 1954, p. 200. Poate și în legătură cu aceste acțiuni stă prezența românilor — mai exact a Moldovei și Țării Românești — în planurile de cruciadă care nu încetau să fie întocmite, vezi L. Labourer, *Relation du voyage de la royne de la Pologne*, Paris, 1647, p. 201, semnalat de N. Iorga, *Ist. rom.*, VI, p. 138, n. 1.

⁷⁶ G. von Rauch, *Politische Voraussetzungen für westöstliche Kulturbeziehungen im 18. Jahrhundert*, în *Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa*, Köln, 1972, p. 5.

⁷⁷ N. Iorga, *O descoperire în domeniul relațiilor noastre cu Moscova*, în „Revista istorică”, XX (1934), 1 3, p. 1.

nărilor și a declarațiilor de intenții. Rusia era încă departe, dar controlul turcesc rămânea vigilent asupra legăturilor exterioare ale țării române. În scrisoarea sa din 1 decembrie 1638, Matei se plîngea țarului Mihail că „astăzi și totdeauna sîntem în robie” și solicita concursul corespondentului său ⁷⁸. Oricît de măgulit va fi fost autocratul rus el nu a întreprins nimic în sprijinul domnului român. În februarie 1645, Matei Basarab a revenit cu o altă scrisoare, căreia țarul i-a răspuns în iulie ⁷⁹ al aceluiași an, dar nici de astă dată nu s-a stabilit o adevărată colaborare.

Cu totul alta era situația în Moldova, unde Vasile Lupu, antrenat în probleme polone și ucrainiene întreținea o vie corespondență cu Moscova, primind chiar la curtea sa, în 1642—1643, pe remarcabilul diplomat rus A. L. Ordin-Nasciokin ⁸⁰. Între anii 1639—1649 au fost trimiși din Moldova la Moscova 47 de agenți și soli, iar din Moscova în Moldova 19 ⁸¹. Domnul Moldovei ținea la curent Moscova cu situația din imperiu și nu pierdea prilejul să facă declarații amicale ⁸². În 1645, cînd se părea că planurile lui Vladislav al IV-lea vor putea să prindă viață, Vasile Lupu a propus ca Rusia, Moldova și Țara Românească să alcătuiască o alianță împotriva Porții, prezentînd și efectivele pe care cele două țări românești ar fi putut să le pună la dispoziție „Aceasta a fost prima ofertă din istoria Moldovei despre dorința ei de a acționa împotriva Turciei, împreună cu Rusia” ⁸³.

Așadar către mijlocul secolului al XVII-lea, în politica externă românească își face apariția o nouă idee: alianța cu Rusia împotriva Porții. S-ar putea spune că e vorba de o soluție de disperare, pentru că nu existau atunci premisele reale pentru o astfel de colaborare, care nu se putea materializa într-o alianță militară. Dar în fața unei Polonii paralizate de disensiuni interne și consumîndu-și forțele în luptele cu cazacii și cu Imperiul habsburgic, sustras timp de trei decenii de marea conflagrație europeană dintre 1618—1648, domnii români nu găseau unde să-și mai îndrepte nădej-dile decît spre Moscova. O prejudecată favorabilă juca în favoarea acestei orientări: comunitatea de confesiune era considerată — într-o lume pă-trunsă încă puternic de spiritul religios — ca o garanție de bună credință care lipsea „papistașilor”.

În acest cadru se înscrie și tratatul moldo-rus din 1656. Împotriva unei aprecieri pripite trebuie spus că negocierile care l-au precedat au fost întrerupte în repetate rînduri, și că voievodul moldovean a fost etichetat de „nestatornic” ⁸⁴. Textul final era deosebit de favorabil Moldovei; el prevedea mai întîi restabilirea situației de dinaintea intrării Moldovei sub dominația otomană; se sublinia cu acest prilej, că și după această dată

⁷⁸ *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в* (citat mai departe *Ис*), II, Moscova, 1968, p. 29—30.

⁷⁹ *Ис*, vol. II, p. 140—141, 152—153.

⁸⁰ Іu. V. Kurskov, *Из истории русско-молдавских отношений в XVII веке*, în „Известия Молдав. фил. АН СССР”, 1959, nr. 2 (56), p. 81—87.

⁸¹ N. A. Mohov, *Очерки истории молдавско-русско-украинских связей*, Chișinău, 1961, p. 90.

⁸² *Ibidem*, p. 91. Cf. însă și relația unui agent rus după care Vasile Lupu se arăta dornic de colaborare cu Moscova pentru a afla știri utile Porții, *Ис*, vol. II, p. 130.

⁸³ N. A. Mohov, *op. cit.*, p. 90.

⁸⁴ *Ис*, vol. II, p. 251.

„domnii de mai târziu care erau în voia turcilor și supt a lor supunere, cum și noi sîntem, măcar că au luat turcii haraciu și de la aceia dinaintea noastră și de la noi și de la țară, însă *cinstea domniei și așezarea locului întru nimic n-au stricat-o*” (subl. ns.).⁸⁵ Precizarea ni se pare că avea rostul să-l avertizeze pe țar, că dacă turcii — păgînii deci — respectaseră statutul de autonomie al țării, cu atît mai mult un suveran ortodox nu trebuie să profite de dezechilibrul de forțe pentru a schimba în avantajul său rînduielele interne ale Moldovei. Celelalte articole prevedeau : restituirea raialelor, domnul să fie numit pămîntean, achitarea unor „daruri” către țar, libertatea comerțului. Tratatul moldo-rus din 1656 reprezenta prototipul unui lung șir de proiecte de tratat și de memorii care vor aflui către curtea țaristă pe măsura afirmării Rusiei ca mare putere în răsăritul Europei. Există însă în aceste texte și deosebiri de esență care pun în lumină caracterul deosebit al originii lor : domnesc sau boieresc. În timp ce, voievozii doreau să vadă nu numai neatinsă, dar consolidată chiar autoritatea centrală, boierimea urmărea ca împreună cu ieșirea de sub dominația otomană să se „elibereze” și de sub autoritatea domnească.

Incurajați de cele două decenii de largă autonomie — care au coincis cu domniile lui Matei Basarab, Vasile Lupu și Gh. Rákóczi I — urmașii lor au crezut că se pot lansa în mari întreprinderi care să sfideze poruncile Porții. Este știut sfîrșitul lamentabil al expediției lui Gh. Rákóczi II în Polonia, care a atras după sine în catastrofa sa și pe Constantin Șerban și pe Gheorghe Ștefan.

Episodul Mihnea al III-lea⁸⁶ — care prezintă asemănări numeroase și izbitoare cu episodul Grațiani — dezvăluie concepția de politică externă a boierimii Țării Românești. Mihnea, întocmai ca și Grațiani, fusese trimis să „facă ordine” într-o țară care prin acțiunile lui Constantin Șerban scăpase controlului Porții. *Letopisețul cantacuzinesc* informează chiar că Mihnea ar fi promis turcilor să îmbrățișeze islamul⁸⁷. Dacă știrea corespunde realității, înseamnă că avem dreptul să credem că nu era exclusă chiar pentru un viitor mai îndepărtat soluția radicală a pašalicului. Hotărîrea sa de a ridica armele împotriva Porții lasă pe boieri în stupoare („încremeniseră și să mirară”) : „Doamne, bun lucru ar fi acesta ! Iar noi ne tîmem că nu vom putea plini desăvîrșit, ci numai vom zădări șarpele și ne va înghiți cu totul. Căci noi sîntem o țară mică și făr'de oameni, neputiincioasă și făr'de ajutor de nici parte, iar turcii sînt puternici, mari și biruiesc toată lumea, de la răsărit pînă la apus”⁸⁸. Am reprodus acest pasaj pentru că el rezumă concepția de politică externă a boierimii în perioada „noilor războaie de ofensivă ale Turciei regenerate” (N. Iorga). Aprecierile în izvoarele de sursă

⁸⁵ Textul în *Îc*, vol. II. Pentru negocierile care au precedat încheierea tratatului vezi Tr. Ionescu-Nișcov și Al. Constantinescu, *300 de ani de la încheierea primului tratat de alianță dintre Moldova și Rusia*, în „Studii”, IX (1956), nr. 5, p. 107—116.

⁸⁶ Domnia lui este bine cunoscută grație monografiei lui Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III (Mihail Radu) (1658—1659)*, în „Buletinul Comisiei istorice a României”, XIV (1935), p. 51—229.

⁸⁷ *Letop. cant.* p. 131.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 133.

boierească privind acțiunile de tipul Grațiani sau Mihnea consună. Miron Costin, în al cărui text răzbate și ura boierului față de tăietorul de boieri, îl prezintă drept : „tiran dreptu fantastic, adecă buiguitoriu de gânduri”⁸⁹. vrînd să pună în lumină încoerenta planurilor sale diplomatice și militare. Tot marelui cronicar moldovean îi datorăm o mai largă explicare a felului în care boierimea privea raporturile cu Poarta. Iată ce scrie el în legătură cu acțiunea lui Grațiani : „De laudă este hie la care domnă să hie spre partea creștinească, că această țară căci trăește așa în statul său pînă acmă, pentru țări creștine stă pînă astăzi în rîndurile sale, însă cu înțelepciune, nu fără socoteală și fără temeiu, în loc de folosul țării să-i aducă perire, cum nu s-au prilejuit amă și în vrămile noastre în cîteva rînduri, de adusă a mulți nesocoteala și nebunia, mare cumpănă acestui pămîntu”. Și referindu-se la un trecut apropiat, cronicarul conchide „Dumnezău mai bine știe, că de nu s-ar hi prilejuit o samă de capete să cerce mijloace și să nu alerge la împărăție, ar hi fostă de perire de istov țara aceasta în cîteva rînduri”⁹⁰. Opoziția ireductibilă, care apare la Grigore Ureche între creștini și păgîni⁹¹, se transformă la Miron Costin într-o voință puternică de a reda țării independența dar, convins că Moldova nu dispune de forțele necesare pentru a se emancipa, cronicarul aștepta izbăvirea de păgîni din mîinile străine, în primul rînd polone⁹². Se crease, așadar, concepția că disproporția izbitoare de forțe dintre imperiu și țările române le condamna pe acestea să aștepte în resemnare desfășurările internaționale susceptibile să modifice raportul de putere și să slăbească astfel cleștele de fier al dominației otomane. Era limpede că tocmai boierimea, care ar fi avut cel mai mult de pierdut de pe urma oricăror represalii, ce ar fi urmat unei ridicări în arme, era aceea care, ca în timpul lui Mihnea, refuza să se angajeze într-o acțiune, în care riscul era atît de mare încît devenea aventură.

Exista însă și în această fază de reîmprospătare a forței otomane o formă de dependență față de Poartă considerată de boierime intolerabilă : regimul de pašalic.

Amenințarea rămînea suspendată mai departe peste boieri și țară. Un exemplu : în septembrie 1660, deci la scurt timp după reprimarea răscoalei țărilor române, întîrzierea plății tributului provoacă mînia marelui vizir : „nu iaste altă țară mai rea — ar fi declarat Küprülü — decît Țara Românească, că nu apucă o nebunie să să potolească, alta rădică”. Hotărîrea lui e nemaipomenit de aspră, Mustafa pașa ginerele său va lua un corp de 4 000 de turci și va intra în Țara Românească a cărei conducere, după

⁸⁹ Miron Costin, *Opere*, p. 186.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 66—67.

⁹¹ „supt mîna lor și sub jugul lor sîntem șerbi”. N. Iorga crede că textul aparține unui interpolator, deoarece Ureche, care amintește atîtea biruințe românești asupra turcilor, nu putea scrie aceste cuvinte. N. Iorga, *Ist. rom.*, VI, p. 169.

⁹² Cornelia Șerbu-Lavronski, *Ideii politice în letopisețul lui Miron Costin*, în „Cercetări istorice”, IV (1928), 2, p. 64—75. M. Berza, *Turcs, Empire ottoman et relations roumano-turques dans l'historiographie moldave des XVe — XVIIIe siècles*, în „Revue des études sud-est européennes”, X(1972), nr. 3, p. 595—627.

uciderea lui Gheorghe Ghica, o va lua. Și *Letopisețul cantacuzinesc* laudă pe postelnicul Constantin Cantacuzino, care prin stăruințele sale ar fi cruțat țării cumplita soartă „cum să-și piarză legea și sfintele biserici să să facă meceturi turcești”⁹³. Scrisoarea lui Grigore Ghica, care consemnează și el intenția marelui vizir de a transforma țara în pašalic, vedește convingerea fermă că orice modificare a statutului de autonomie al Țării Românești va declanșa o reacție violentă care va depăși hotarele țării pentru a se transforma într-o nouă ediție a evenimentelor din timpul lui Mihai: „de vor auzi celelalte țări precum că fac ei beglerbei în Țara Românească, atunci toți se vor face una și moldovenii încă, fiind ei drepți, se vor face și ei haini numai cât se va afla acest cuvânt cu beglerbei în Țara Românească. Zău că va vrea vizirul să-i așeze și nu va putea”⁹⁴. Era afirmată din nou limita peste care turcii nu puteau trece fără a risca o răscoală care să solidarizeze toate forțele societății românești.

Amenințarea permanentă cu transformarea în pašalic, exploatarea sporită prin regimul obligațiilor materiale și conștiința apartenenței la lumea creștină mențineau în țările române o stare de spirit antiotomană care constituia mediul cel mai potrivit pentru geneza planurilor de cruciadă, care prevedeau integrarea într-o coaliție a statelor europene sprijinită de popoarele supuse Porții. Astfel, în 1668, mitropolitul transilvănean Sava Brancovici propunea la Moscova o cruciadă a sîrbilor, românilor și bulgarilor, gata să se alăture acțiunilor statelor creștine împotriva „blestematului turc căci sînt în mare lipsă, nevoe și strîmtoare; dacă ar vrea Dumnezeu aceștia toți ar fi cu oaste gata”⁹⁵.

Cucerirea Cameniței de către turci în 1672 a agravat considerabil situația țărilor române și mai ales a Moldovei. Mai întii din punct de vedere geo-strategic s-a desăvîrșit încercuirea spațiului carpato-dunărean prin bastioanele turcești: pašalicurile de Timișoara, Oradea și Buda în vest; Camenița la nord, Tighina și Brăila la est; în al doilea rînd, Moldova a devenit un drum de trecere spre Camenița cu toate consecințele nefaste pe care le implica sistemul de logistică a timpului, dar mai grav decît toate era planul vizirului de a unifica stăpînirile turcești din Ungaria, Podolia și Ucraina și de a transforma Moldova și Țara Românească în pašalicuri⁹⁶. Și de astă dată planul a fost abandonat de teama că reacția moldovenilor s-ar putea transforma într-o răscoală care ar pune în pericol stăpînirea turcească, încă fragil împlîntată în noile teritorii dobîndite⁹⁷. Temerile marelui vizir erau pe deplin justificate, căci încă de la începutul anului 1672, Hîncu și Hăbășescu, conducătorii răscoalei împotriva lui Gh. Duca, solicitînd con-

⁹³ *Letop. cant.*, p. 145.

⁹⁴ N. Iorga, *Ist. rom.*, VI, p. 262.

⁹⁵ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 176.

⁹⁶ I. Moga, *Rivalitatea ...*, p. 18.

⁹⁷ *Ibidem*.

cursul Poloniei, se ofereau nu numai să întrețină armata ce le-ar fi venit în sprijin, dar și să închine Moldova coroanei polone⁹⁸.

Această ardoare războinică potențată de agravarea dependenței de Poartă, ca urmare a ocupării Cameniței, n-a scăpat observatorilor străini. Cardinalul Buonvisi cerea Papei să sporească subsidiile acordate Poloniei, deoarece, după căderea amintitei cetăți, transilvănenii, muntenii și moldovenii îi vor da tot concursul, ținând seama de adevărata „sclavie” în care au ajuns după cucerirea Podoliei de către turci.

Anul 1673 a adus înmulțirea planurilor de folosire a forțelor românești. Boierii continuau să rămână reticenți, dar Ștefan Petriceicu începuse deja a făuri planuri grandioase: Rusia aliată cu Polonia aveau să-și asigure concursul venețian și moldovenesc; urmau să li se alăture cazacii din Ucraina, tătarii calmuci și șahul Persiei⁹⁹.

În mai 1673, un sol al lui Grigore Ghica, sosit la Varșovia, solicita insistent intrarea armatei polone în Moldova și Țara Românească, afirmând că cele două țări dispuneau deja de o armată de 30 000 de oameni al căror efectiv putea fi simțitor mărit, o dată cu venirea polonilor¹⁰⁰. În octombrie același an, cei doi domni români prezintă proiectul unei convenții ale cărei principale prevederi sînt: respectarea obiceiurilor țării în ceea ce privește vămile, ocnele, dijmele de oi, albine, porci, boierii își păstrează privilegiile după vechiul obicei și după voința domnului („sluga să se teamă de stăpîn”) întreaga țară să se supună poruncilor domnești¹⁰¹.

Defecțiunea lui Ștefan Petriceicu și succesul lui Sobieski la Hotin (11 noiembrie) n-au putut aduce însă victoria decisivă care să redea Moldovei libertatea. Fostul domn înțelesese că Polonia singură nu poate zdrobi puterea turcească: la 31 decembrie 1673, Ștefan Petriceicu și Constantin Șerban solicitau țarului ajutorul pentru a continua lupta împotriva turcilor¹⁰². Rusia își refăcea intrarea, de astă dată definitiv, în jocul alianțelor românești. Este interesant de subliniat că întrebat la Moscova care va fi atitudinea Poloniei față de o alianță moldo-rusă, egumenul Teodor, solul lui Ștefan Petriceicu a dat asigurări că Varșovia ar fi favorabilă extinderii autorității rusești asupra Moldovei, deoarece nu s-ar mai afla în vecinătatea nemijlocită a turcilor¹⁰³.

În deceniul care separă Hotinul (1673) de Viena (1683), ideea unei scuturări a jugului turcesc prin colaborarea cu Rusia, Polonia sau Imperiul

⁹⁸ N. Iorga, *Studii și doc.*, IX, p. 146—147. Cam în același timp, moldovenii care se refugiaseră în ținuturile căzăcești cereau regelui Mihai să le acorde dreptul de strămutare în Pocuția, urmînd ca ei să lupte în slujba coroanei. Solul hatmanului a sprijinit cererea arătînd că „republica, dacă va fi atacată de turci, ar putea să aibă de la ei un însemnat ajutor”.

⁹⁹ I. Moga, *op. cit.*, p. 24. Vezi și T. Holban, *Regele Mihail Wisniowieck și românii*, „Cercetări istorice”, XIII—XVI (1940), nr. 1—2, p. 327—332.

¹⁰⁰ I. Moga, *op. cit.*, p. 26—27.

¹⁰¹ Textul în „Arhiva istorică a României”, I (1864), p. 25—26, comentariul la I. Moga, *op. cit.*, p. 33. N. Iorga îl bănuiește ca autor pe Ștefan Petriceicu însuși, *Ist. rom.*, VI, p. 290.

¹⁰² *Îc*, vol. III, Moscova, 1970, p. 9—12. Vezi și Th. Holban, *Două acte despre lupta de la Hotin din 1672* (sic!), în „Revista istorică”, XXIV (1938), p. 144—151.

¹⁰³ I. Moga, *op. cit.*, p. 44.

cîştiga tot mai mult teren în sferile politice ale ţărilor româneşti. Faptul nou este că boierii înşişi care nu apar, cum s-a văzut, sprijinitori ai planurilor de cruciadă, care, toate, sînt de origine domnească, ies din rezerva lor pentru a-şi expune punctul de vedere. Gestul este întru totul firesc; în jurul ţărilor române, o efervescentă diplomatică făcea şi desfăcea alianţe şi proiecte, în cadrul cărora ţările române erau întotdeauna prezente. Constantin Şerban şi Ştefan Petriceicu, domnii mazili¹⁰⁴, îşi trimit emisarii la curţile străine făcînd propuneri nu numai de colaborare militară, dar şi de reorganizare a ţării după victoria asupra turcilor; or, toate aceste proiecte prevedeau recunoaşterea preeminenţei domnului faţă de boieri.

Defecţiunea lui Ştefan Petriceicu a determinat Poarta să adopte o hotărîre cu grave consecinţe. Asupra ei ne informează Dimitrie Cantemir într-un pasaj — care nu s-a bucurat de atenţia cuvenită — din biografia tatălui său: „Poarta otomană, văzînd că domnul Moldovei a trecut la duşmani chiar în focul luptei şi că începutul înfrîngerii s-a tras de la moldovenii şi muntenii trădători, socoate că este mai chibzuit ca pe viitor să nu mai numească niciodată domn pe un moldovean, ci pe un grec, care să-şi aibă casa şi neamurile la Țarigrad şi pe lângă acestea să fie om paşnic şi neştiutor în ale războiului”¹⁰⁵. Este uşor de recunoscut aici prefigurarea a ceea ce în secolul al XVIII-lea se va numi regim fanariot. Formula aleasă de Poartă era consecinţa directă a gestului politic al domnului moldovean astfel că episodul de la 1673 dovedeşte că la originea regimului fanariot stă încercarea Porţii de a stăvili lupta de eliberare a poporului român. Că Dumitraşcu Cantacuzino inaugura, în împrejurări excepţionale, o nouă fază în raporturile de dependenţă ale Moldovei cu Poarta, că îl putem, deci, considera drept protofanariot, o dovedesc un şir de fapte, care, întrunite, dezvăluie neobişnuitul noii domnii. Mai întîi, nu numai că proaspătul numit nu a plătit nimic Porţii, dar — ceea ce îl face pe cronicar să exclame că un astfel de noroc nu s-a mai întîlnit — toate cheltuielile instalării au fost acoperite de turci¹⁰⁶. În cursul iernii, tătarii rămîn, din porunca vizirului, în ţară „pentru ca să slăbească raiua să nu să poată haini lesne”¹⁰⁷. Dacă se adaugă la aceasta, dărîmarea cetăţilor Suceava, Neamţ, şi Hotin, ordonată de domn, şi reforma fiscală — o premieră în materie, nu lipsită de analogii cu fiscalitatea otomană¹⁰⁸ — este lesne de observat că domnia lui Dumitraşco Cantacuzino s-a deosebit prin trăsături inedite.

¹⁰⁴ Vezi şi P. P. Panaitescu, *Pribezia lui Constantin Şerban Basarab şi a lui Ştefan Petriceicu şi testamentele lor*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. ist.”, s. III, t. XXI (1939), p. 373—342.

¹⁰⁵ D. Cantemir, *Viaţa lui Constantin Cantemir*, trad. de R. Albala, Buc., 1960, p. 21.

¹⁰⁶ <Pseudo> N. Costin, *Letopiseşul Moldovei*, în M. Kogălniceanu, *Cronicile României*, vol. II, Buc., 1872, p. 10—11; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, ed. a 2-a, vol. III, 1, Buc., 1944, p. 143.

¹⁰⁷ I. Neculce, *Letopiseşul Țării Moldovei*, ed. I. Iordan, Buc., 1959, p. 56.

¹⁰⁸ N. Muste, *Letopiseşul Țării Moldovei*, ed. M. Kogălniceanu, *op. cit.*, vol. III, Buc., 1874, p. 13.

Împrejurările aveau să silească Poarta să revină — ajunge să-i amin-tim pe Cantemirești¹⁰⁹ — dar începutul era făcut.

Față de activitatea unui Constantin Șerban sau Ștefan Petriceicu, partizanii unei domnii puternice, era momentul ca punctul de vedere boieresc să fie expus. Și într-adevăr la 1 august 1674, Radu vtori-logofăt și Pătrașco, mare căpitan, prezentau și ei un memoriu țarului. După cum era de așteptat, revendicările lor nu au comun cu programul domnesc decât emanciparea de sub dominația otomană; obiectivul lor principal pe planul organizării interne rămîne limitarea puterii domnești; astfel se cere ca boierii vinovați să nu-și piardă pămînturile pînă ce nu sînt judecați de sfatul boierilor, urmînd apoi ca țarul să-și dea consimțămîntul; litigiile între divan și domn în probleme fiscale vor fi supuse spre decizie țarului: „nimeni și mai ales domnul, să nu aibă treabă cu averile țării și să nu pună nici un fel de dări pe ele, numai stăpînilor lor și țării să le fie supuse”¹¹⁰.

Textul memoriului nu mai lasă nici o îndoială că boierimea era dispusă să accepte o simțitoare limitare a suveranității de stat numai pentru a-și consolida poziția în detrimentul autorității domnești.

Memoriul prezentat regelui Poloniei de un grup de boieri moldoveni la 24 iulie 1684 relevă idealul politic al marilor stăpîni de pămînt: cerînd să fie scutiți de toate dările, ei subliniază că doresc „aceleași libertăți de care se bucură șleahța”¹¹¹. Republica nobiliară polonă rămînea modelul căruia autorii memoriului voiau să-i dea și o întruchipare moldovenească¹¹².

Marea înfrîngere a turcilor sub zidurile Vienei a fost semnalul unei adevărate reconquiste a Europei centrale. Ofensiva imperialilor, beneficiind de un conducător de rară înzestrare militară, avea să ducă trupele austriece pînă la Carpați și Dunăre, în timp ce gloriosul salvator al Vienei își uza forțele într-un adevărat război al ocaziilor pierdute în Moldova. Înaintarea imperialilor în vest, incursiunile repetate ale polonilor în nord-est creau un nou cadru politic pentru țările române. Habsburgii și Sobieski vedeau în spațiul carpato-dunărean o zonă de expansiune; cele trei țări românești se vedeau amenințate să schimbe o dominație străină cu alta. Și unii și ceilalți invocau vechi titluri de suzeranitate pentru a-și îndreptăți pretențiile de anexiune. Dacă insuccesele repetate aveau să lipsească de orice șansă de împlinire planurilor lui Sobieski de a da în Moldova o domnie fiului său, victoriile imperialilor creau o amenințare directă pentru Țara Românească.

¹⁰⁹ Pentru aceste împrejurări, studiul nostru *Originea regimului fanariot* (în ms.). Succesorii imediați ai lui D. Cantacuzino — Antonie Ruset și Gheorghe Duca — sînt tot gre ci țarigrădeni.

¹¹⁰ Tr. Ionescu-Nișcov, *Memoriul din 1674 al boierilor munteni către țarul Rusiei*, în „Revista arhivelor”, III (1960), 2, p. 213 și urm. Autorul identifică și pe autorii memoriului. Textul și în *Mc*, III, p. 22—25. Traducerea lui Tr. Ionescu-Nișcov a articolului reproduș este mult mai clară decât cea din *Mc*, fapt pentru care am și preferat-o.

¹¹¹ Hurmuzaki-Bogdan, *Doc.*, Supl. II, 2, p. 151—152.

¹¹² De rectificat deci afirmația lui J. A. Gierowski, *L'Europe centrale au XVIIe siècle et ses principales tendances politiques*, Moscova, 1970, p. 8, după care „democrația nobiliară polonă înceta de a mai constitui un model politic atrăgător pentru vecini”.

Programul maximal al polonilor prevedea protectoratul polono-austriac asupra Transilvaniei și Țării Românești, anexarea Moldovei, expansiunea Poloniei la sud de Dunăre pe direcția Adrianopol-Constantinopol ¹¹³. La rîndul său, Leopold, realist, propunea o alianță între Mihai Apafi și Șerban Cantacuzino, urmărind ca cei doi să-i recunoască suzeranitatea ca rege al Ungariei ¹¹⁴. Așa cum s-a remarcat cu dreptate planurile de cucerire și împărțire dezvăluiau conflictul dintre ideea de cruciadă și politică de expansiune a marilor puteri: „Micile state vor să cîștige tot ce se poate cîștiga dintr-o luptă de cruciadă, ferindu-se în același timp de nimicire, prin turci, sau de cucerire prin puterile creștine” ¹¹⁵.

Jocul diplomatic, dar care e de fapt un uriaș efort de supraviețuire politică, desfășurat de țările române a fost remarcat și de către contemporani. Ceea ce se cuvine subliniat cu toată tăria e că în nici un moment factorii politici ai țărilor române nu s-au arătat dispuși să sacrifice independența — care urma să fie cîștigată — a țării, numai pentru că pretenșii eliberatori erau de aceeași credință cu ei. S-a spus cu drept cuvînt că „înclinarea pentru creștini (a domnilor români — n.n.) ne apare temperată de rațiunea politică” ¹¹⁶. Imperiul otoman slăbit putea fi mai puțin primejdios decît statele creștine puternice. Apetitul de anexiuni al partenerilor din coaliția Ligii Sfinte a arătat românilor că turcii puteau fi, în anumite condiții, folositori. Convingerea de peste un secol și jumătate, a revoluționarilor pașoptiști că dependența țărilor române de Imperiul otoman poate fi o pavăză împotriva politicii anexioniste a Rusiei țariste și Austriei își are originile la sfîrșitul secolului al XVII-lea. La 5 decembrie 1686, un observator străin nota că „<românii> dacă au interes ca necredincioșii să fie nimicîți . . . ei sînt încă și mai interesați în fond ca puterea otomană să nu fie doborîită fiindcă atunci a lor ar fi curînd stinsă de împărat sau de regele Poloniei” ¹¹⁷.

Brutalitatea cu care imperialii au rezolvat problema Transilvaniei, încorporată în cele din urmă Imperiului habsburgic, a lămurit, dacă nu pe toată lumea, în orice caz pe mulți dintre adepții Vienei. Negocierile laborioase duse de Șerban Cantacuzino cu austriecii ¹¹⁸ au fost un suprem efort de a salva Țara Românească de la o soartă asemănătoare. Tocmai pentru că Țara Românească să nu se afle singură în fața puterii imperiale, stolnicul Cantacuzino a urmărit să obțină în Rusia, dacă nu un aliat, măcar o contrapondere față de Imperiul habsburgic ¹¹⁹.

La rîndul său, Constantin Cantemir, amenințat de incursiunile polone și presat de imperiali, încheia cu cei din urmă un tratat la Sibiu la 15 fe-

¹¹³ I. Moga, *op. cit.*, p. 120.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 123.

¹¹⁵ V. Zaborovski, *Politica externă a celor trei principate . . .*, Buc., 1925, p. 43. Lucrare fundamentală pentru perioada 1683—1688.

¹¹⁶ V. Papacostea, *Istoria românilor de la 1677 înainte*, curs litografiat, p. 318—319.

¹¹⁷ N. Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 78; la V. Papacostea, *op. cit.*, p. 320—321.

¹¹⁸ Cf. și încercarea lui M. Malița de a aplica teoria jocurilor la politica externă a lui Șerban Cantacuzino, în *Teoria și practica negocierilor*, Buc., 1972, p. 212—215.

¹¹⁹ Pentru poziția stolnicului față de Rusia, vezi observațiile pertinente ale lui V. Cîndea, *Stolnicul între contemporani*, Buc., 1971, p. 48—50.

bruarie 1690. Constrâns la un pas care contraria politica de expectativă și de echilibru pe care o desfășura, domnul moldovean încercase să obțină, în cursul negocierilor, o garanție austriacă împotriva oricărei amenințări de încorporare — mai ales din partea Poloniei — dar fusese refuzat. În ceea ce privește regimul intern, cererea moldovenească pentru ereditatea domniei în familia Cantemir — cu păstrarea dreptului de alegere al boierilor! — și recunoașterea privilegiilor boierimii, primea un răspuns care vădește intențiile Curții din Viena de a-și păstra libertatea unor schimbări : domnul e întărit pe viață, fiul său primește titlul de conte, boierii vor beneficia de privilegiile acordate nobililor din imperiu, dar scutirea de dări se acordă numai persoanei lor nu și domeniilor pe care le stăpâneau¹²⁰. Domn și boieri — cu programe și intenții ascunse sau mărturisite — nu puteau fi decît desamăgiți. Imperiul nu oferea nimic pe măsura așteptărilor lor. Biruințele turcești din iarna aceleiași an aveau să facă din acest tratat, încheiat fără voie de partenerul moldovean, un simplu petec de hîrtie.

V. Papacostea, căruia îi datorăm cea mai profundă analiză a politicii externe românești de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, a făcut distincția între partizanii „păcii turcești”, care au fost Constantin și Antioh Cantemir, și adepții statului tampon între marile puteri rivale în sud-estul Europei ca Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu. De fapt distincția nu este atît de netă, pentru că Antioh însuși, în care regretatul istoric vedea reprezentantul cel mai caracteristic al unei posibile colaborări româno-turce se declarase de acord în negocierile cu August al Poloniei, ca Moldova să aibă același statut cu Lituania¹²¹. Oricum în fața asaltului pe care puterile creștine de astă dată îl dădeau Moldovei și Țării Românești, s-a cristalizat un program care cuprindea drept puncte principale : independența politică, integritatea teritorială, ereditatea domniei¹²².

Cu austriei la Carpați și rușii la Dunăre, cu solii românești secrete la Viena și la Moscova, turcii nu-și mai simțeau sigură dominația asupra Moldovei și Țării Românești. Trebuia găsită o nouă formulă politică : pašalicul (pe care probabil l-ar fi preferat) amenința să desăvîrșească, prin răscoala pe care ar fi provocat-o, desprinderea începută ; domniile pămîntene în varianta dură de tipul Ștefan Tomșa (prima domnie) sau cea conciliantă de tipul Radu Mihnea se dovediseră inoperante. Poarta a recurs la a treia soluție, care, privită îndeaproape, apare drept intermediară : domniile fanariote.

Grecii — deci nici pămînteni, nici turci — cîrmuind două provincii al căror statut de autonomie a fost simțitor limitat, fără însă ca ele să-și fi pierdut vechea individualitate politică, dar, iarăși, fără ca să se mai bucure

¹²⁰ C. Giurescu, *Tratatul lui Constantin Cantemir cu austriei (1690)*, în „Convorbiri literare”, XLVI (1910), vol. I, p. 274—290.

¹²¹ V. Papacostea, *op. cit.*, p. 105.

¹²² *Ibidem*, p. 321—322.

de vechea libertate de acțiune. Domnii autohtoni care erau tentați de hainie au fost înlocuiți prin simpli dregători creștini ai Porții, boierimea, mai stabilă în ceea ce am numi exagerând „fidelitatea” față de Poartă, avea să-și vadă privilegiile restrinse — și deci și forța ei — printr-o amplă politică de reforme. Probabil că după încercarea din 1673, abandonată ulterior, regimul fanariot s-ar fi instaurat în 1709, odată cu prima domnie moldoveană a lui Nicolae Mavrocordat, dacă hanul tătar n-ar fi avertizat Poarta că unul din obiectivele acestei domnii — înlăturarea lui C. Brîncoveanu înainte de începerea războiului cu Rusia — n-ar fi fost compromis de situația domnului „Că Nicolae vodă — notează cronică — care este domn în Moldova este grec și n-ar putea să facă această slujbă”¹²³. Evident că adâncirea conflictului între boieri și domn slăbise autoritatea acestuia. Dar ceea ce rămîne important este că, făcînd abstracție de „paranteza” cantemiristă, regimul fanariot începuse.

De la isprăvile de arme ale Viteazului la înscăunarea lui Nicolae Mavrocordat, adică mai bine de un veac, diplomația românească — în cadrul căreia, foarte adesea, domn și boieri îmbrățișează opțiuni diferite — a reușit să salveze autonomia. Intensificarea activității diplomatice — odată cu succesele puterilor creștine —, apoi perspectiva ieșirii de sub dominația Porții au decis Istanbulul să recurgă la noua formulă a regimului fanariot, care avea să deschidă un capitol nou în istoria națională¹²⁴.

DE MICHEL LE BRAVE AUX PHANARIOTES: REMARQUES SUR LA POLITIQUE EXTÉRIEURE ROUMAINE

RÉSUMÉ

L'article tâche de répondre à la question : dans quelles circonstances la Porte s'est décidée à nommer des phanariotes comme princes de la Moldavie et de la Valachie, c'est-à-dire quelles furent les conditions historiques dans lesquelles pût prendre naissance la régime phanariote.

Après le soulèvement de Michel le Brave pour secouer, en alliance avec la Transylvanie et la Moldavie, la domination ottomane, la Porte a essayé diverses formules pour assurer son contrôle sur les pays roumains (le règne autoritaire d'Etienne Tomșa en Moldavie ou, au contraire, l'effort de conciliation tendant à s'assurer la collaboration des boyards, déployé par Radu Mihnea en Moldavie et en Valachie) sans écarter toutefois le

¹²³ V. Papacostea, *op. cit.*, p. 299—300 ; Fl. Constantiniu, *Politica externă a lui Dimitrie Cantemir, analiza unei decizii*, în „Revista română de studii internaționale”, VII (1973), 3, p. 122—123.

¹²⁴ Pentru agitațiile de la începutul acestei perioade, vezi A. Pippidi, *Aux origines du régime phanariote en Valachie et Moldavie*, în „Revue des études sud-est européennes”, XI (1973), 2, p. 353—355.

projet d'introduire le régime de l'administration directe sous la forme du paschalik; c'est toujours la peur de voir le soulèvement de Michel renouvelé qui a sauvé la statut d'autonomie. Après la défection du prince moldave Etienne Petriceicu pendant la bataille de Hotin (1673), face à la lutte pour la libération nationale, la Porte décida de nommer pour la première fois comme prince de Moldavie un grec de Phanar dans la personne de Démètre Cantacuzène. Par l'instauration du régime phanariote dont le véritable début doit être fixé pourtant en Moldavie en 1709, la Porte essaya d'enrayer l'essor de la lutte pour l'indépendance de la Moldavie et de la Valachie.

ORGANIZAREA ȘI ROLUL MEȘTEȘUGARILOR ÎN VIAȚA ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ A ORAȘULUI BRAȘOV ÎN SECOLUL AL XV-LEA

DE

IANCU BIDIAN

Prin transformările de ordin economic, social și politic, Transilvania se integrează curentelor novatoare care străbat întreaga Europă în veacul al XV-lea. Fără a ieși din cadrul structurilor tradiționale, teritoriile aflate în jurul unor însemnate centre meșteșugărești, dezvoltate în secolul al XIV-lea în puternice centre urbane, creează anumite breșe în configurația feudalismului transilvănean, răspîndind germeii unor fenomene economice care devansează dezvoltarea generală a țării. Însă aceste tendințe spre un progres mai rapid, al cărui stindard îl purtau meșteșugarii și negustorii, au întâmpinat în dezvoltarea lor firească o serie de piedici, pe de o parte, de ordin intern, iar pe de altă parte, de ordin extern. Una din aceste oaze, care a cunoscut o înfloritoare viață meșteșugărească și unde în ciuda vicisitudinilor istorice în secolul al XV-lea se dezvoltă și se fructifică zestrea moștenită în domeniul producției materiale, a fost Țara Birsei și în primul rînd centrul ei economic Brașovul.

În zorile secolului al XV-lea expansiunea otomană a vizat și Brașovul; drept urmare, orașul a avut de suferit incursiuni turcești. Importanțele distrugerii de bunuri materiale și culturale, luarea în robie a populației au afectat în mare măsură producția meșteșugărească. Mulți meșteri au căzut în luptele pentru apărarea orașului, iar alții au fost prinși și duși în robie în Imperiul otoman, fapt ce a stîmjenit în mare măsură dezvoltarea, diversificarea și perfecționarea producției. Expediția turcească din 1420 împotriva Țării Românești a afectat și orașul de la poalele Tîmpei, provocîndu-i distrugerii. În urma cererilor orașenilor, regele Ungariei Sigismund îi scutește, la 5 septembrie 1421, de plata impozitului ce urma să fie achitat în fiecare an de ziua sf. Martin¹. În scopul de a face față atacurilor tot mai frecvente și pustiitoare ale turcilor, în cursul anului 1422 încep importante lucrări de fortificații, se întăresc zidurile și se construiesc noi turnuri de apărare. Pentru a putea duce la bun sfîrșit aceste lucrări orașenii au fost

¹ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, ed. Zimmermann, Werner, Müller, Gündisch, 1937, Sibiu, vol. IV, p. 148—149, nr. 1 895 (în continuare *Urkundenbuch*).

scutiți pe timp de 10 ani de plata oricăror contribuții către regalitate ². La adăpostul acestor fortificații destoinicia și priceperea meșteșugarilor s-a putut finaliza într-o variată gamă de produse a căror importanță economică a depășit limitele orașului, fapt ce a avut drept urmare transformarea Brașovului într-un centru de prim rang în domeniul producției meșteșugărești.

Din analiza amănunțită a vieții sociale și economice se pot distinge în cadrul evoluției meșteșugurilor două perioade în cadrul cărora, datorită unei conjuncturi politice favorabile, producția materială a crescut și s-a diversificat. Prima perioadă coincide din punct de vedere cronologic cu domnia lui Sigismund de Luxemburg, iar a doua perioadă corespunde cu domnia lui Matei Corvin. Sprijinul regalității s-a materializat într-o serie de măsuri cum au fost privilegiile, concesionarea unor drepturi regaliene și nenumăratele comenzi (în special militare) etc. Stabilitatea politică a contribuit la dezvoltarea pieței interne, fapt care a lărgit și diversificat schimbul dintre oraș și sat. Legăturile comerciale care au continuat în acest secol între Brașov și cele două țări române, unde produsele meșteșugarilor au găsit un deținator sigur și constant, au contribuit de asemenea în mare măsură, la dezvoltarea meșteșugurilor brașovene. Privilegiile comerciale acordate de domnii români Mircea cel Bătrîn, Dan al II-lea, Radu Praznaglava, Vlad Dracul ³ au contribuit la creșterea competitivității mărfurilor brașovene pe piața munteană. De asemenea nu trebuie omise vânzările și comenzile de produse meșteșugărești în Moldova, încurajate și stimulate de privilegiile primite din partea domnilor: Alexandru cel Bun, Iliș, Ștefan, Alexandrel, Ștefan cel Mare ⁴.

În primele decenii ale secolului al XV-lea puterea centrală a căutat sprijin la populația orașelor, pentru a contracara opoziția oligarhiei feudale. De această orientare a beneficiat și Brașovul căruia i s-a confirmat autonomia, iar negustorilor și meșteșugarilor li s-au confirmat noi privilegii legate de exercițiul activității lor, adică: libera circulație a produselor meșteșugărești, scutiri de taxe vamale, aprobarea unor statute de breaslă și o măsură specifică pentru situația orașului de la poalele Tîmpei, s-a accelerat procesul de îngrădire a prerogativelor comitelui secuilor în administrația curentă a orașului ⁵. Un șir de acțiuni ale regalității a ușurat obținerea din partea orașului a aceluiași drepturi de care beneficiau cele șapte scaune săsești în diverse sectoare ale economiei. Pe această linie se înscrie acordarea de către voievodul Transilvaniei, Ștîbor, în 1412, a deplinei egalități în domeniul comerțului cu celelalte scaune săsești ⁶, iar după șapte ani regele Sigismund reconfirmă hotărîrea voievodului transilvănean așezînd pe picior

² *Ibidem*, p. 161–162, nr. 1910.

³ I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, București, 1902, p. 3–5, 13–14, 20–23 (în continuare *Doc. și regeste*).

⁴ *Idem*, *Documente moldovenești din secolul XV și XVI în arhivul Brașovului*, București, 1905, p. 12–19, 20–21, 25–33.

⁵ *Urkundenbuch*, vol. III, p. 212–213, nr. 1411.

⁶ *Ibidem*, p. 55–553, nr. 1696.

de egalitate, din punct de vedere juridic, districtul Brașov cu celelalte scaune ⁷. În același timp, produsele care se îndreptau spre Țara Românească erau scutite de taxe vamale chiar în cazul când castelul de la Bran ar fi trecut în administrația secuilor ⁸. Acest complex de hotărâri ale puterii centrale se înscrie în politica de sprijinire a orașelor și s-a răsfrânt în mod favorabil asupra vieții meșteșugărești brașovene.

O caracteristică a vieții medievale era mișcarea relativ liberă a forței de muncă calificate dintr-un centru meșteșugăresc în altul, sensul era, în genere, de la orașele mai dezvoltate spre acelea care erau deficitare într-o ramură anumită de producție. În acest proces Transilvania se afla în poziția de receptoare de mână calificată din importantele centre meșteșugărești apusene Germania, Italia, Polonia, Cehia, Boemia etc. Aceste legături au fost favorizate și de faptul că Sigismund de Luxemburg era nu numai regele Ungariei, ci și împărat german, consilierul său economic, florentinul Filip Scolari (Pipo de Ozora), a sprijinit și el la rîndul său, atragerea unor meșteșugari italieni (mai ales în domeniul prelucrării postavului) și germani (turnarea și prelucrarea metalelor). Aceste măsuri au contribuit la accelerarea și ușurarea procesului, ce se înfiripase în cadrul meșteșugurilor autohtone, spre o mai strictă specializare și spre perfecționarea tehnicii. Sosirea noilor meșteșugari, investiți cu anumite privilegii de care nu se bucurau cei autohtoni, a creat o stare de tensiune materializată prin greutăți de tot felul puse în fața noilor veniți. Aceste manifestări ostile le putem sesiza, în anul 1428, la Brașov, când puterea centrală deplînge atitudinea negativă față de noii veniți. Pentru a calma spiritele, regele trimite o scrisoare orașului căutînd să explice mobilul acestei acțiuni care era mărirea și diversificarea producției, prin așezarea în oraș a unui număr însemnat de meșteșugari, oameni capabili, cu o bogată experiență și de bună faimă ⁹, din care cauză îi îndemna pe orașeni să-i accepte în mediul lor. Pustiitoarea expediție otomană din vara anului 1438 nu a atins direct regiunea Brașovului, în această zonă nu a avut loc decît o incursiune de scurtă durată cuprinsă între 10 septembrie 1438 și sfîrșitul aceleiași luni ¹⁰. Pagubele suferite, în oameni și bunuri materiale, de celelalte regiuni ale Transilvaniei s-au repercutat negativ asupra comerțului brașovean și implicit asupra producției meșteșugărești. Iancu de Hunedoara ca voievod al Transilvaniei a dus la o stabilizare a vieții politice cu urmări favorabile în domeniul economic. Privilegiile pe care le conferă meșteșugarilor brașoveni în anii 1444 și 1448 ¹¹ demonstrează cu prisosință interesul lui Iancu de Hunedoara față de promovarea vieții orășenești. Un pas important în procesul autonomiei orășenești ca urmare a creșterii posibilităților economico-militare a fost demante-

⁷ *Ibidem*, vol. IV, p. 93–94, nr. 1 858.

⁸ *Ibidem*, p. 102–103, nr. 1 865.

⁹ *Ibidem*, p. 352, nr. 2 046, „ipsam nostram civitatem sicuti aliorum populorum et hominum sic etiam mechanicorum ubertate decorare volentes”.

¹⁰ Fr. Pall, *Știri noi despre expedițiile turcești din Transilvania în 1438*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, 1958–1959, 1–2, p. 22.

¹¹ Arh. St. Brașov, Fondul privilegii, nr. 101, 103, 104.

larea cetății de pe Timpa. Această acțiune demonstrează, pe de o parte, micșorarea importanței strategice a cetăților regale de graniță, iar pe de altă parte, ea a fost o recunoaștere oficială din partea puterii centrale că Brașovul, la mijlocul secolului al XV-lea, putea oferi, datorită numărului apărătorilor și posibilităților sale materiale, o putere de rezistență cu mult mai mare decât aceea pe care o reprezentau cele mai puternice cetăți de graniță. Astfel, Brașovul datorită dezvoltării sale economice, generată de viața meșteșugărească activă, devine unul din cele mai importante centre pentru apărarea Transilvaniei în fața expansiunii otomane.

Între anii 1456 — 1458 orașul a fost antrenat în complicatul conflict politico-militar iscat între Mihail Szilágyi și Oswald de Rozgony, aderent al regelui Ladislau al V-lea, din care cauză a avut de suferit grave prejudicii materiale. Noua politică comercială inaugurată de Vlad Țepeș, în scopul apărării intereselor negustorilor munteni, precum și acțiunile de represalii întreprinse în Țara Bîrsei, ca urmare a politicii de sprijinire a pretendentului Dan, au dus la o scădere a producției meșteșugărești brașovene¹².

Un proces amplu de reorganizare și consolidare cunosc meșteșugurile în timpul lui Matei Corvin. Specialiștii care au cercetat etapele politicii de centralizare a statului au putut determina trei perioade ale acestui proces¹³. Matei Corvin și-a înscris în programul său politic, chiar din prima perioadă care corespunde cu consolidarea domniei și durează pînă la mijlocul deceniului al șaptelea, cîștigarea de partea sa a orașelor. Astfel, în cazul Brașovului, din iulie 1458 regele asigură pe brașoveni de menținerea privilegiilor orășenești¹⁴. Alianța între orașe și regalitate se întărește și se amplifică în a doua perioadă, conceptul politic al regelui în legătură cu această problemă îl găsim clar formulat într-un document din anul 1463 prin următoarea frază „forța și gloria conducătorilor se află în bogăția și puterea orașelor”¹⁵. Sprijinul acordat de regalitate orașelor cuprindea atît sfera economicului, cît și sfera politicului, însă el nu urmărea lezarea intereselor de clasă ale nobilimii, ci numai îngrădirea posibilităților de manevră politică ale acesteia. Matei Corvin a primit în schimb din partea orașelor un substanțial ajutor financiar pentru a-și crea forțe armate independente, alcătuite din mercenari, necesare luptei duse împotriva dușmanilor politicii de centralizare.

Un moment de cumpănă și de verificare a trăinicieii alianței între regalitate și brașoveni a fost în timpul mișcării insurecționale, din anul 1467.

În semn de recunoștință pentru fidelitatea demonstrată în timpul răzvrătirii din Transilvania, precum și pentru sprijinul acordat în timpul expediției din Moldova, brașovenii vor primi o serie de privilegii care vor

¹² G. Gündisch, *Cu privire la relațiile lui Vlad Țepeș cu Transilvania în anii 1456—1458*, în „Studii”, XVI, 1963/3, p. 681—696.

¹³ Elekes Lajos, *Mátyás és kora*, Budapesta, 1956, p. 24.

¹⁴ G. Gündisch, *op. cit.*, p. 691.

¹⁵ Elekes Lajos, *Essai de centralisation de l'Etat hongrois dans la seconde moitié du XVe siècle*, în „Studia Historica”, vol. 22, 1960, p. 21 („cum . . . , decus ac robor regnorum in divitiis ac amplitudine existant civitatum . . .”).

avea consecințe favorabile pentru dezvoltarea în continuare a vieții meșteșugărești. Astfel, în 1468 mărfurile brașovenilor sînt scutite de vîgesimă¹⁶, tot în același an se conferă orașului dreptul de etapă și depozit, adică se instituie un cvasimonopol asupra comerțului din această zonă a Transilvaniei¹⁷. Această poziție privilegiată pe care o avea orașul a fost confirmată în anul 1470, cînd se asigură locuitorilor săi libertatea vizitării tuturilor tîrgurilor și iarmaroacelor din Ungaria fără nici o opreliște¹⁸. De asemenea Matei Corvin a promovat o politică de reglementare a vieții meșteșugărești prin înființarea de noi bresle și prin înzestrarea lor cu noi statute ce oglindeau, în acel moment, stadiul lor de dezvoltare.

Domnii munteni, din a doua jumătate a secolului al XV-lea, au urmărit prin așezămintele lor vamale să înlătore o serie de piedici generate de instabilitatea politică. Caracterul tradiționalist al evului mediu e prezent și în formulările diferitelor privilegii, fraza cea mai des folosită fiind următoarea: „vă las să umblați și să tîrguiți slobozi prin țara domniei mele”. Un astfel de îndemn întîlnim în actele emise de Radu cel Frumos, în anul 1470¹⁹, de Basarab Laiotă, 1475²⁰, de Basarab cel Tînăr (Țepeluș) în 1479 și 1480²¹ singura excepție de la regulă o întîlnim în scrisoarea din 1482 a lui Vlad Călugărul care precizează „să-și vînză marfa, fie cu curdicata, fie cu bucata”²².

De asemenea și moldovenii erau în această perioadă clienți statornici la obiectele confecționate de meșteșugarii brașoveni, mai ales pentru produsele care pretindeau o tehnică mai avansată²³. Moldova în timpul domniei lui Ștefan cel Mare a fost o piață deosebit de atractivă pentru produsele meșteșugărești, deoarece accesul lor era asigurat și garantat prin anumite facilități fiscale, precum și prin asigurarea securității negustorilor în timpul deplasării lor prin țară, după cum rezultă din documentul din 3 ianuarie 1472 și din salvconductul din anul 1475²⁴.

Momentul apariției unui nou meșteșug nu poate fi determinat cu precizie deoarece acest proces de devenire era de lungă durată, el fiind condiționat de existența unei creșteri neîncetate a cererii unui sortiment anumit, lucru ce justifică din punct de vedere economic constituirea sa într-o branșă de sine stătătoare. Acest fenomen al proliferării branșelor meșteșugărești la Brașov poate fi plasat tocmai în secolul al XV-lea cînd, după cum am arătat, au existat condiții optime.

¹⁶ Arh. St. Brașov, Fondul privilegii, nr. 184 („vigesima omnium rerum mercinonialium relaxatus”).

¹⁷ Arh. St. Brașov, Fondul privilegii, nr. 187.

¹⁸ Idem, nr. 193.

¹⁹ I. Bogdan, *Doc. și regeste*, p. 71–72, nr. 74.

²⁰ *Ibidem*, p. 82, nr. 83.

²¹ *Ibidem*, p. 89, nr. 91; p. 99, nr. 100.

²² *Ibidem*, p. 114–115, nr. 114.

²³ Șt. Pascu, *Relațiile economice dintre Moldova și Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 205.

²⁴ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 316, nr. 140; p. 329, nr. 145.

Pe baza documentării care o avem la dispoziție vom căuta să stabilim momentele principale în organizarea meșteșugarilor, rolul lor în viața socială și politică a orașului. De asemenea vom căuta să stabilim cu ajutorul registrelor de impozite orășenești din cele patru cvartale (Portica, Corpus Cristi, St. Catharina, St. Petri) numărul meșteșugarilor din fiecare branșă, precum și proporția ce a existat între meșteșugari și celelalte categorii sociale ale orașului la un moment dat.

Meșteșugurile din sectorul alimentar s-au aflat într-o strînsă interdependență cu dezvoltarea generală a orașului, creșterea numărului de locuitori atrăgea după sine o cerere sporită de produse alimentare. Consemnările documentare cuprind numeroase referiri privitoare la cumpărarea de animale din Moldova și Țara Românească. Moldova constituia pentru măcelarii brașoveni piața tradițională de unde se aprovizionau cu vite cornute, din care cauză la orice schimbare de domnie ei se adresează noului domn pentru reînnoirea vechilor privilegii. Astfel, Ștefan cel Mare, le confirmă vechiul drept „cum au cumpărat pe vremea moșului meu Alexandru”²⁵. Rolul măcelarilor în viața politică era destul de însemnat, faptul că ei mențineau necontenți legături de afaceri îi recomanda pentru folosirea lor în tratativele diplomatice. Cu ocazia discuțiilor purtate cu voievodul muntean Vladislav, în anul 1456, unul din cei doi delegați brașoveni era măcelar. „Gasparus magister carnifex”²⁶. Numărul lor l-am stabilit folosindu-ne de registrele de impozite din 1489, am ales acest an deoarece ni s-au păstrat registrele pentru toate patru cartierele, astfel, erau 19 măcelari în tot orașul, majoritatea lor (12) locuiau în cartierul Corpus Christi, fapt ce se explică prin apropierea acestui cartier de piața centrală a orașului unde se aflau și scaunele de carne²⁷.

În secolul al XV-lea pîinea necesară populației era produsă atît de locuitorii orașului în cuptoarele lor proprii, cît și de unii meșteșugari care s-au specializat în această branșă. Acest proces de cîștigare a unei identități proprii pentru acest meșteșug a avut loc în secolul al XV-lea ca urmare a diversificării și specializării gamei de produse de panificație (pîine albă, jimble, cozonaci, turte dulci etc.). Această tendință a fost influențată în mod pozitiv și de comenzile pentru produse de panificație primite din partea domnilor români. Astfel, în tratatul încheiat la 7 mai 1472 între Radu Praznaglava și brașoveni, printre mărfurile prevăzute de a fi aduse în Țara Românească era și pîinea²⁸. Brutăria ca meșteșug independent ne este atestată și de declarațiile contribuabililor care își precizează meseria în momentul întocmirii registrelor de dări. Astfel, existau trei branșe separate: brutari, franzelari și turtari. Numărul lor în perioada 1475 — 1500 a variat, însă diferențele de la un an la altul erau mici, în medie erau 10 meșteșugari

²⁵ *Ibidem*, p. 261 — 265.

²⁶ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, P. I, 1358-1600, București, 1913, p. 45, LXXIX.

²⁷ Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, III, D. a, b, c, d, Registre de impozite (1489).

²⁸ I. Bogdan, *Doc. și regeste*, p. 7 — 8, nr. 4.

— cum e cazul în anul 1489 — care se împărțeau pe branșe în felul următor : 2 turtari, 2 brutari și 6 franzelari ²⁹.

Indisolubil legat de meșteșugul brutăriei era acela al morăritului care asigura materia primă. Nenumăratele cursuri de apă din jurul orașului erau folosite ca forță motrice pentru măcinarea grânelor. Morarii își construiau ei înșiși morile, dulgherii fiind opriți să participe pentru a nu afla secretele acestui meșteșug ³⁰. Numărul morarilor era relativ mare, comparînd cu alte orașe din Transilvania, la Brașov în 1489 erau 15 morari față de aproximativ 6 morari la Cluj ³¹.

Populației germane din oraș i se datorează în bună măsură existența unor meșteșugari care se specializaseră în prepararea berii. Calitatea berii brașovene era apreciată în toată Transilvania. Astfel, voievodul Petru Geréb cerea, la 1479, brașovenilor să-i trimită „butoaie de bere” ³². Din alte părți vin unii meșteșugari la specializare, cum e cazul lui Andreas bera-
rul, care locuiește cu chirie doi ani în cartierul Portica (1484 — 1485).

Numărul cel mai mare de meșteșugari era ocupat în prelucrarea pieilor și blănurilor. Secolul al XV-lea a reprezentat și pentru meșteșugul pielăritului o perioadă de specializare, acum apar o serie de branșe de sine stătătoare (curelari, șelari, mănuașari, trăistari etc.). La începutul acestui proces de diviziune a muncii, diferitele branșe din cauza lipsei unei reglementări în domeniul aprovizionării, producției și desfacerii își încălcau sferele de activitate. Cele mai dese încălcări apar în domeniul aprovizionării cu materie primă, de aceea pentru a pune capăt neînțelegerilor ivite între pielari, blănari și mănuașari, consiliul orășenesc din Brașov hotărăște, în anul 1498, să se alcătuiască o comisie formată din reprezentanții celor trei bresle care avea însărcinarea să controleze materia primă intrată în oraș și să reglementeze modul de distribuire a ei. Persoanelor care vor introduce în mod clandestin piei, li se vor confisca pieile, iar vinovații vor fi pedepsiți cu o amendă de 1 fl. ³³. De asemenea și în domeniul producției, la specialitățile foarte apropiate apar o serie de neînțelegeri, cum erau acelea între șelari și curelari, tăbăcari și pielari, trăistari și mănuașari etc. Odată cu statuarea diferitelor branșe apar precizări în legătură cu gama de produse ce urma să facă obiectul meseriei respective, în același timp, pentru a mări eficacitatea acestor hotărâri se prevedeau sancțiuni aspre împotriva contraveniențelor. Acest proces al delimitării competențelor nu va fi încheiat în secolul al XV-lea, el va fi prezent și în secolul următor.

Prima formă de organizare a meșteșugarilor brașoveni, atestată pînă în prezent, a fost aceea a blănarilor respectiv cojocarilor. Pe prima pagină a celui mai vechi registru de breaslă este trecut anul începerii lui, 1408. Acești meșteșugari confecționau din blănurile de miel, oaie sau de animale

²⁹ Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, III D, a, b, c, d, Registre de impozite (1489).

³⁰ Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, nr. 757.

³¹ Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în sec. al XVI-lea*, p. 107.

³² Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, III D, a, Registre de impozite, (1484, 1485), (Andreas Byrbrewer a locuit pe strada „infram portam descendendo” cartierul Portica).

³³ Arh. St. Sibiu, Fondul Brukenthal, H 1—5, nr. 131.

sălbatică haine de blană, șube, căciuli, dolmane, cape etc. Blănarii se bucurau de un deosebit prestigiu în viața economică și politică a orașului. Ei aveau încă de la începutul secolului o casă a breslei (*pallatium*) și o magazie (*cellarium*). În 1420 datorită extinderii activității lor, cei patru staroști ai breslei cer sfatului orașenesc să le aprobe construirea unei „camere-prăvălii”, deasupra casei lor, unde blănarii să-și poată prezenta și desface produsele lor³⁴. Datorită importanței ce au cîștigat-o în viața economică a Transilvaniei, regele Matei Corvin le acordă un privilegiu, la 22 aprilie 1466, prin care li se asigură dreptul de a-și desface produsele în toată Ungaria și, în același timp, de a se aproviziona cu materia primă necesară în mod nestingherit³⁵. În registrul de breaslă din perioada 1424 — 1498 sînt înregistrate 264 de nume de blănari, fapt ce demonstrează importanța acestui meșteșug în viața economică a orașului. Din analiza numelor membrilor breslei rezultă că mulți meșteri din alte orașe, atrași de posibilitățile de cîștig oferite de practicarea meseriei la Brașov, s-au stabilit aici. Astfel, pot fi amintiți Merten blănarul din Cluj, Iorg din Sighișoara, Johann din Pécs etc. Alți meșteșugari, care din diferite motive s-au înscris în breasla brașoveană, vin din satele și târgurile din Țara Bîrsei (Codlea, Rîșnov, Măeruș, Bunești etc.). Din Moldova s-a stabilit la Brașov, în jurul anului 1457, Hannis Moldner (moldoveanul sau din orașul Baia), iar din Țara Românească, din Cîmpulung, vine un blănar pe nume Toma (Thomas)³⁶. Blănarii au jucat un rol important în viața socială a orașului, mai ales în cartierul Portica, unde se pare că erau concentrați majoritatea lor. Ei aveau unul sau doi meșteri în sfatul orașenesc compus din 16 membri. În anii 1477, 1478, 1479 erau reprezentați de Laurentius Roth, blănarul, iar în anii 1488, 1489, 1492, 1493, 1499 au avut doi reprezentanți pe Nicolaus din Sibiu (Hermesteter) și Bartolomeus blănarul³⁷.

În vederea apărării intereselor profesionale, precum și pentru a rezolva multiplele și complexe probleme pe care le ridica activitatea lor, de zi cu zi, blănarii se organizează de timpuriu în breaslă. Statutul păstrat cuprinde 21 de articole, el reflectă un stadiu mai avansat al acestei organizări, momentul redactării ar putea fi sfîrșitul secolului al XV-lea³⁸. S-a susținut pînă nu de mult în literatura de specialitate că supraveghetorul breslei ar fi apărut numai în secolul al XVI-lea³⁹, însă menționarea în anul 1424 a meșterului supraveghetor, Iorg Schon, impune rectificarea acestei ipoteze⁴⁰.

Dezvoltarea blănăritului a atras după sine creșterea numărului de calfe, acestea pentru a obține condiții mai bune de muncă și viață se organizează în asociații numite frății. Prima mențiune a frăției blănarilor bra-

³⁴ *Urkundenbuch*, vol. IV, p. 131, nr. 1 886.

³⁵ Fr. Wilhelm Seraphim, *Verzeichnis der Kronstädter Zunfturkunden*, p. 20; Arh. St. Brașov, Fondul breslei blănarilor.

³⁶ Arh. St. Brașov, Fondul breslei blănarilor, Registrul meșterilor.

³⁷ Idem, III D, Registre de impozite cartierul Portica (1475—1500).

³⁸ Idem, Fondul breslei blănarilor, Registrul meșterilor.

³⁹ Șt. Pascu, *Meșteșugurile ...*, p. 105.

⁴⁰ Arh. St. Brașov, Fondul breslei blănarilor, Registrul meșterilor.

șoveni datează din anul 1468, adică cu 14 ani înaintea frăției Sf. Ioan, a calfelor de cizmari din Sibiu, care era considerată cea dintâi asociație de acest gen ⁴¹. În această asociație, alături de calfele brașovene, apar și unele din Mediaș și Cîmpulung ⁴².

În ultimul deceniu al secolului al XV-lea acest meșteșug suferă o acută lipsă de materie primă din cauza dezvoltării sale concomitente în Moldova, Transilvania, în Ungaria și Serbia. Blănarii, pentru a fi apărați de această concurență, se adresează puterii centrale. Vladislav al II-lea, ca și predecesorii săi, intervine în favoarea blănarilor, în anul 1493, interzicând străinilor să cumpere blănuri din Țara Birsei, iar localnicilor să le exporte în alte regiuni ⁴³. Această măsură va rezolva numai pentru moment situația, deoarece problema penuriei de materii prime va fi la ordinea zilei și în secolul următor.

Un meșteșug cu vechi tradiții în viața economică a orașului a fost cizmăritul. Obiectele confecționate erau: cizme, călțuni, ghete, papuci cu cataramă, opinci etc. Producția era însemnată, căci o parte din ea se vindea și pe piața munteană, după cum rezultă din așezământul de vamă acordat de Dan al II-lea brașovenilor, la 10 noiembrie 1424, unde „călțunii croiți” erau scutiți de vamă. Toate registrele și statutele de breaslă au ars în timpul marelui incendiu din anul 1689, această informație este cuprinsă în raportul prezentat de cei doi staroști ai breslei, la 16 ianuarie 1692, Universității săsești ⁴⁴. În ciuda acestei situații nefavorabile am putut reconstitui în parte anumite momente ale vieții de breaslă. În 1455 cizmarii brașoveni se afiliază la uniunea săsească a acestui meșteșug, fapt ce le asigură achiziționarea de piei în cantități suficiente exercitării meseriei lor ⁴⁵. Momentul constituirii lor în breaslă nu este cunoscut, prima mențiune o avem din anul 1472 cu ocazia urmării unei calfe de cizmar fugite la Bistrița, din cauza conflictului avut cu meșterul său ⁴⁶. O dovadă peremptorie pentru importanța acestui meșteșug în viața socială a orașului a fost alegerea din rîndurile lui a unor oameni în sfatul orășenesc. Georgius cizmarul a fost trimis mai mulți ani în șir (1490, 1493, 1494, 1496) în consiliul orășenesc ca reprezentant al cartierului S. Petri, iar Servacius a avut aceeași misiune în 1497 din partea cartierului Corpus Christi ⁴⁷.

O formă incipientă de organizare a calfelor este atestată în 1463, cînd acestea iau în grijă lor altarul sf. Cruci de la biserica sf. Petru care se

⁴¹ Șt. Pascu, *Meșteșugurile ...*, p. 280.

⁴² Arh. St. Brașov, Fondul breslei blănarilor, Registrul calfelor (1644—1836).

⁴³ H. Müller, *Der Repser Stuhl*, în „Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde” (în continuare „Archiv”), 1913, vol. XXXIX, p. 365.

⁴⁴ Arh. Bisericii Negre, Fondul breslelor, Hd. 24/4.

⁴⁵ Fr. Zimmermann, *Das Register der Johannes Bruderschaft*, în „Archiv”, 1880, vol. XVI, p. 401.

⁴⁶ Arh. St. Cluj, Fondul primăriei Bistrița, gr. I, an. 1472, nr. 114.

⁴⁷ Fr. W. Seraphin, *Das Taufbecken in der Kronstädter evangelischen Stadtpfarrkirche und sein Stifter magister Johannes Reudel*, în „Archiv”, 1907, vol. XXXIV, p. 181 („Ordnung und gesatz der Schuknecht Ihm Klöster zu St. Peter auff dem Heiligen Kreutz altar”).

afla în interiorul mănăstirii dominicane⁴⁸. Constituirea în anul 1484 a frăției sf. Ioan a calfelor de cizmari, cu sediul la Sibiu, a avut drept urmare aderarea calfelor brașoveni la acest organism. Din cele 714 nume de membri, înscrise în registrele frăției, 61 și-au declarat orașul de origine Brașovul⁴⁹. Pentru a putea stabili numărul cât mai exact al meseriașilor care practicau acest meșteșug am apelat la registrele de impozite pe anul 1489. Astfel, în Portica sînt menționați 30 de meșteșugari, în Corpus Christi 40, în St. Catherina 23, în St. Petri 14 deci un total de 117 meșteșugari, număr neîntrecut de nici o altă meserie.

Două meșteșuguri în domeniul pielăritului foarte apropiate între ele, curelăritul și șelăritul, au aflat la Brașov un teren propice de dezvoltare, datorată pe de o parte, nevoii pieței transilvănene, pe de alta necontenitelor vînzări efectuate în Moldova și Țara Românească. Capacitatea de producție a curelarilor brașoveni a fost dovedită cu ocazia importantei comenzi primite din partea lui Iancu de Hunedoara pentru a echipa cu frîie cavaleria sa în vederea expediției sale antiotomane din anul 1444⁵⁰. De asemenea de la Brașov își comandau domnii Țării Românești și ai Moldovei: hamuri, curele, șei etc. Ștefan cel Mare trimite un om al său să-i cumpere frîie, iar Basarab cel Tânăr, în 1479—1480, lansează o comandă de „hamuri pentru 40 de cai”. Hamurile figurau în privilegiile de vamă emise de Dan al II-lea ca un produs scutit de taxe⁵¹. Cererile însemnate ale pieței au avut drept urmare angrenarea unui număr însemnat de oameni în acest meșteșug, astfel am putut stabili în anul 1489, 28 de curelari și 20 de șelari. Un fenomen deosebit, ce trebuie relevat, a fost creșterea destul de rapidă a numărului șelarilor într-o perioadă relativ scurtă — 25 de ani — ca urmare a nevoilor sporite a produselor lor, pentru necesitățile de război. În cartierul Portica numărul șelarilor a crescut de la 4 în 1475 la 8 în 1500, iar în cartierul Corpus Christi de la 4 în 1480 (primul registru păstrat) la 6 în 1497 (ultimul registru).⁵²

Alături de branșele amintite mai sus, pe care le putem considera majore din punct de vedere a importanței lor economice, au existat unele — cum sînt mănășăritul și trăistăritul — care sînt specifice unor centre importante comerciale, deoarece numai acolo își puteau găsi deosebit de ușor produsele lor. Intensa activitate economică și politică a atras în oraș acele categorii sociale din care se vor recruta clienții produselor amintite. O caracteristică a mănășărilor consta în faptul că ei își pregăteau materia primă necesară meșteșugului lor, deoarece noțiunea de irger (mănușar) denumea în secolul al XV-lea pe acela care tăbăcea pieile de capră, țap, căprioară⁵³.

⁴⁸ Fr. Zimmermann, *op. cit.*, în „Archiv”, 1880, vol. XVI, p. 356—374 (anexa).

⁴⁹ Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, Registre de impozite, III D a, b, c, d (1489).

⁵⁰ Idem, Fondul privilegii, nr. 103.

⁵¹ I. Bogdan, *Doc. și regeste*, p. 15—17, nr. 11; p. 96—97, nr. 98.

⁵² Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, III D a (1475—1500), b(1480—1497).

⁵³ M. Lexer, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Leipzig, 1885, p. 114 („ircher = der irh bereitet. Ihr weisgegerbtes (bocks)leder, besonders von gemsen, hirschen, rehen”).

E posibil ca activitatea mănușarilor să nu se fi limitat numai la confecționarea mănușilor, ci și a altor obiecte din piele de capră, căci numărul de 14 meșteșugari amintiți ni se pare prea mare pentru confecționarea unui singur sortiment.

Materia primă pentru meșteșugarii de mai sus era furnizată de către pielari. Rolul lor era de a tăbăci, vopsi și finisa pieile pentru a putea fi folosite în confecționarea încălțămintei, a harnașamentelor, pentru legarea cărților, prepararea pergamentului, construcția orgilor. Datorită specificului meseriei lor pielarii brașoveni erau concentrați în jurul străzii numite azi N. Bălcescu (fostă Strada Neagră; denumirea provine, se pare, de la apa de culoare neagră ce curgea pe acolo, poluată de substanțele chimice care se vărsau în ea). Această stradă era împărțită din punct de vedere administrativ între cartierele Portica și Corpus Christi. În anul 1558 se refac registrele meșterilor pielari și cu această ocazie se copiază din registrul cel vechi 212 nume din care, după părerea noastră, 123 aparțin secolului al XV-lea. Pentru a determina această cifră, am folosit ca jalon de despărțire între cele două veacuri pe Weismann Paul, pielar, care în 1499 a fost înregistrat pentru prima oară în Strada Neagră (Portica) și ocupa locul 123 pe lista meșterilor. Momentul când a început să fie redactat vechiul registru nu putem să-l determinăm decât cu aproximație, deoarece primul registru de impozit apare abia în 1475. Al doilea meșteșugar pe listă, Cleyskes Hannis, a locuit între 1475 — 1485 pe Strada Neagră (Portica). Dacă considerăm că un meșter își practica meseria între 25—30 de ani, și astfel de cazuri au fost frecvente la Brașov, atunci putem presupune că vechiul registru a început să fie scris pe la mijlocul secolului al XV-lea, iar numărul mediu anual al meșterilor pielari era între 60—70⁵⁴. Importanța lor economică s-a reflectat și pe plan politic prin ocuparea unor funcții în sfatul orașenesc, din partea cartierului Portica: Crus Endrias (1477), Andreas Bröleder (probabil vopsitor de piele) (1478, 1479, 1483) și Hoffgreff Theyse (1496, 1497, 1499, 1500), iar din cartierul Corpus Christi: Petru Revel care a fost *civis juratus* (1480, 1481, 1485, 1486). Acesta din urmă a ocupat și cea mai înaltă demnitate a orașului aceea de jude regal în anii 1474, 1475 și 1484⁵⁵.

Un loc de frunte în viața economică a orașului Brașov l-au ocupat țesătorii de pînză și postav. Se pare că în secolul al XIV-lea țesătorii parcurgeau toate etapele procesului de producție: scărmanatul lîinii sau pieptănatul fuioarelor, țesutul propriu-zis și finisajul țesăturii (tunsul și călcatul). În secolul al XV-lea se constată un proces de diviziune și de specializare a muncii, unii meșteșugari încep să se ocupe numai de țesutul postavului (*panincidae* sau *lanifices*), iar alții cu țesutul pînzei (*textores* sau *linifices*). Deosebirea între aceste meșteșuguri specializate nu este întotdeauna precizată, în izvoare folosindu-se termenul general de țesător.

⁵⁴ Arh. Bisericii Negre, Fondul breslelor, IV, Hd 15 1.

⁵⁵ Fr. Stenner, *Die Beamten der Stadt Kronstadt*, Brașov, 1916, p. 113.

Cu siguranță însă din meșteșugul principal se desprind tunzătorii de postav care vor forma o branșă separată.

Țesătorii de pînză brașoveni făceau toate sortimentele de la cele destinate lenjeriei pînă la sacii de cînepă. Postăvarii imitau stofele apusene pentru clienții mai avuți, iar pentru clientela obținută țeseau postavul cenușiu cunoscut sub numele de „bobou”, cel din urmă găsind un debușeu larg în Moldova și Țara Românească, datorită prețului său scăzut. În așezămintele vamale ale domnilor munteni (Mircea cel Bătrîn, Radu Praznaglava, Dan al II-lea, Vlad Dracul) postavul și pînza erau scutite de vamă⁵⁶, în vreme ce în Moldova pentru povara de postav se plăteau 12 groși⁵⁷. Pentru a ridica calitatea produselor Iancu de Hunedoara stabilește o serie de norme ce trebuiau respectate de către țesători. Pentru a stimula răspunderea profesională fiecare meșter era obligat să-și aplice semnul său pe produsul finit; au fost stabilite anumite condiții privitoare la lungimea și lățimea țesăturii, sancțiunile aplicate celor care nu respectau aceste dispozițiuni fiind deosebit de aspre (mutilare, scoaterea ochilor, decapitare)⁵⁸. Menționarea unei asociații a calfelor de țesători în 1481, care își redactau în acel an statutele⁵⁹, precum și participarea unui delegat brașovean la redactarea statutelor meșterilor țesători din Sibiu în 1487⁶⁰ ne îngăduie să afirmăm că țesătorii brașoveni erau organizați în breaslă. Faptul că în statutul amintit mai înainte, există un articol care reglementează atât cumpărarea lînii, cît și a cînepii și a inului, ne face să presupunem că pînzarii și postăvarii formau o breaslă comună. Totuși, spre sfîșitul secolului, se poate sesiza un început de specializare mai strictă. Astfel, în anul 1489 din 75 de meseriași țesători, numai 5 au declarat că sînt postăvari și 2 pînzari, față de 68 care s-au declarat țesători⁶¹. În 1498 pînzarii brașoveni primesc din partea magistraturii orașului un privilegiu în patru puncte, prin care li se asigură dreptul de a vinde pînza cu cotul, în zilele de tîrg, de asemenea numai ei aveau dreptul de a cumpăra fuior tors, iar calitatea pînzei țesute pentru saci în cele Șapte Sate era controlată de brașoveni⁶². Însă țesătorii erau confrunțați cu concurența diferiților meseriași nebreslași. Pentru a putea lupta contra acestora, se iau diferite măsuri; se interzice învățarea acestui meșteșug de către țărani și servitori, iar pentru a asigura controlul asupra războaielor de țesut în funcție, vînzarea lor nu putea fi făcută decît de breaslă⁶³. În 1498 se fixează localitățile din Țara Bîrsei, din care se puteau recruta ucenici pentru acest meșteșug, acestea fiind Rîșnov, Feldioara, Codlea și Prejmer⁶⁴. Datorită numărului lor mare ei au avut un

⁵⁶ I. Bogdan, *Doc. și regeste*, p. 3–52.

⁵⁷ Idem, *Documente moldovenești*, p. 14–16, nr. 3.

⁵⁸ Arh. St. Brașov, Fondul privilegiu, nr. 101.

⁵⁹ Wilhelm Fr. Seraphim, *op.cit.*, p. 46.

⁶⁰ Fr. Müller, *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen*, Sibiu, 1846, p. 46.

⁶¹ Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, Registre de impozite, III, D, a, b, c, d (1489).

⁶² Arh. Bisericii Negre, Tq, 101/6.

⁶³ Fr. Müller, *op. cit.*, p. 46–47.

⁶⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, Brașov, vol. IV, p. 174.

rol însemnat în apărarea orașului. Țesătorii construiesc deja în 1415 vestitul bastion care le poartă numele; de asemenea ei au contribuit și la construirea zidului de la acest bastion pînă la poarta de intrare în oraș cunoscut sub numele de Portica (1454—1455).

Ultima fază în procesul de producție a postavului era finisarea lui, adică așa-numita tundere, ce consta în curățirea lui de impurități și de elemente inutile. Deoarece această operație de desăvîrșire a produsului finit cerea o calificare deosebită, a luat naștere o branșă cunoscută sub numele de tunzătorii de postav. Acești tunzători de postav brașoveni se bucurau de un bun renume, căci numai astfel s-ar putea explica trimiterea unui fiu de croitor din Roman (Moldova) să învețe meșteșugul la brașoveanul Petrus Rasor⁶⁵. La 4 octombrie 1462, regele Matei Corvin a acordat un privilegiu tunzătorilor de postav din Sibiu, potrivit căruia aceștia obțin dreptul de a cumpăra postav în toată Transilvania, iar după ce îl finisau aveau dreptul să-l revîndă. Faptul că un exemplar al acestui act se găsește în arhiva breslei tunzătorilor de postav⁶⁶ precum și faptul că pe sigiliul breslei se pot citi următoarele cuvinte „Sigillu(m) rator(um) Civitat(is) Coronensis cum privilegio Regis Mathias 1462”⁶⁷ rezultă că tunzătorii brașoveni au primit aceleași drepturi ca și cei sibieni. Datorită numărului lor mic, 7 meseriași în 1489, ei nu au format o breaslă separată.

Îmbrăcămintea orașenilor era destul de simplă, bărbații purtau dolman; sub acesta aveau o haină care ajungea pînă la genunchi. Pantalonii se confecționau tot din postav și se purtau pînă sub genunchi fiind semibufanți. Femeile își completau garderoba cu ajutorul croitorilor care foloseau în acest scop atît materiale indigene, cît și de import⁶⁸. Dacă despre croitorii din alte orașe transilvănene izvoarele sînt mai bogate, despre cei brașoveni ele sînt foarte sărace, explicația acestei situații o găsim într-un document din secolul al XVII-lea în care se consemnează că incendiul din anul 1689 a cuprins și bastionul croitorilor unde se aflau documente ale breslei (registrele de meșteri, calfe, ucenici, statutele de breaslă) cu o vechime de peste o sută de ani⁶⁹. Primul croitor pe care l-am putut identifica a fost unul Herman croitorul al cărui fiu Baltazar se înscria în 1457 în breasla blănarilor⁷⁰. Consemnarea documentară a frăției calfelor de croitori brașoveni, în 1476⁷¹, este deci mult mai veche decît asociația calfelor de croitori clujeni din 1502, considerată pînă în prezent ca prima

⁶⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, P. I, p. 22, nr. 33 (confuzia care s-a făcut pînă de curînd între „rator” (tunzător de postav) și „barbarator” (frizer-chirurg) a fost lămurită de Șt. Pascu în lucrarea sa *Meșteșugurile din Transilvania în secolul al XVI-lea*, p. 150.

⁶⁶ Arh. Bisericii Negre, Fondul breslelor, IV Hd 31/2 a.

⁶⁷ A. Eichorn, *Die Tuchscherer*, în „Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums”, II, p. 61.

⁶⁸ E. Sigerus, *Vom alten Hermannstadt*, vol. II, Sibiu, 1923, p. 1—17; D. I. Szendrei, *Az erdélyi férjvisélet*, în „Archeologica Ertesítő”, 1908, p. 97—112.

⁶⁹ Arh. Bisericii Negre, Fondul breslelor, IV Hd 23/1.

⁷⁰ Arh. St. Brașov, Fondul blănarilor, Registrul meșterilor.

⁷¹ Colecție particulară (mulțumim pe această cale lui Gernot Nussbächer, arhivar principal la Brașov, pentru semnalarea acestui izvor).

organizație din Transilvania a calfelor din această branșă. Menționarea calfelor ne îndreptățește să credem că meșterii croitori erau organizați în breaslă cu mult mai înainte. Dacă considerăm valabil calculul cu privire la timpul scurs de la înființarea breslei blănarilor, înaintea anului 1420, și consemnarea frăției calfelor acestui meșteșug în anul 1468 adică aproximativ 50—60 de ani, atunci și breasla croitorilor a luat ființă în deceniul al III-lea al secolului, moment ce corespunde cu perioada în care meșteșugarii au primit un ajutor substanțial din partea puterii centrale cu scopul organizării lor. Concurența croitorilor nebreslași, precum și necesitatea unificării normelor privitoare la forța de muncă (ucenici, calfe, meșteri), a problemelor legate de aprovizionare, de producție și desfacere au determinat pe croitorii transilvăneni în 1499 să-și redacteze statute comune, la elaborarea cărora au participat și croitori brașoveni ⁷². Importanța meșteșugului croitoriei rezultă din numărul relativ mare de oameni — 42 — care practicau acest meșteșug, în 1489. Repartizarea lor pe cartiere era următoarea : 10 în Portica, 8 în Corpus Christi, 11 în St. Catharina, 13 în St. Petri. Alături de germani sînt menționați meseriași români (în anul 1496 în cartierul St. Catharina pe strada Catharina versus montes era amintit Stoyca snyder) și maghiari (în cartierul St. Petri in dy Blwmenaw doi croitori Sabo Mathe și Sabo Anthal între 1486—1492) ⁷³. Importanța croitorilor mai rezultă și din faptul că unii dintre ei ocupă funcții înalte în conducerea orașului. Cristianus croitorul (*Sartor*) a fost în 1491 și 1496 *civis juratus* din partea cartierului Corpus Christi, iar Simon croitorul a ocupat aceeași funcție din partea cartierului St. Catharina între 1488—1496, în 1497 fiind ales jude al orașului ⁷⁴.

Prelucrarea metalelor avea reprezentanți destoinici în orașul de sub Tîmpa, în secolul al XV-lea. Din branșa mamă — fierar — se despart o serie de specialiști : lăcătuși, potcovari, cei care confecționau cuțite, ace, cuie, arme, seceri și alte unelte agricole. În Brașov meșteșugarii care purtau numele generic de fierar (*faber*) și-au restrîns activitatea la un sortiment precis de obiecte de fier cum erau potcoave, ciocane, clește, nicovale, cercuri de fier pentru ferecatul roților. Producția de unelte de fier era importantă, după cum rezultă din lista întocmită de către Cristofor Italianul, bănarul lui Iancu de Hunedoara, la 12 septembrie 1443, pentru obiectele de metal pe care le-a luat de la Brașov pentru monetăria ce urma să se înființeze la Sighișoara. Pe această chitanță erau trecute următoarele obiecte : 82 de nicovale, 42 clești de tăiat și de prins fierul, 95 de ciocane de diferite dimensiuni ⁷⁵. Faptul că în anul 1478 este menționată frăția calfelor de fierari, cu ocazia însărcinării lor de a se îngriji de altarul sf. Anton ⁷⁶, precum și numărul important de 30 meseriași (10 Portica, 6 Corpus, 3 St. Catharina, 11 St. Petri) ne dau certitudinea că erau organizați în breaslă. Activitatea

⁷² Fr. Müller, *op. cit.*, p. 144.

⁷³ Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, Registre de impozite, III D, a, b, c, d (1475—1500).

⁷⁴ Fr. Stenner, *op. cit.*, p. 125—126.

⁷⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, P. I, p. 29, nr. 47.

⁷⁶ *Quellen*, vol. II, Brașov, 1903, p. 99.

lor pe plan social a fost mai palidă decât a altor meșteșugari, din rîndul lor numai unul singur, Paulus Faber, ajunge în sfatul orașului, fiind ales între anii 1491—1496 din partea cartierului Corpus Christi ⁷⁷.

Secolul al XV-lea a însemnat pentru meșteșugul prelucrării metalelor o perioadă de intensă și strictă specializare. Astfel, găsim menționați doi meșteșugari de pluguri, trei meseriași care se specializaseră în tigăi și tîngiri, 6 fierari care făceau cuie și ace de diferite dimensiuni, un meseriaș specializat în turnarea cositorului. Însă branșele care au avut un rol mai important în viața economică și socială a orașului și care în secolul următor se vor organiza în bresle separate au fost lăcătușii, cei care confecționau cuțite și cei care produceau cazane și pocale de diferite tipuri.

Numărul lăcătușilor, care confecționau o bogată gamă de produse : lacăte, chei, zăvoare etc., de 13 meșteșugari în 1489, le-a permis să joace un rol în rezolvarea treburilor orășenești. Unul din ei, Melchior lăcătușul (*Serator*), a ocupat de mai multe ori funcția de *civis juratus*, între anii 1482—1500, ales fiind de către cartierul Portica ⁷⁸.

O atenție deosebită trebuie acordată celor care confecționau cuțite, deoarece acest produs a figurat printre mărfurile de export în celelalte două țări române. În 1503, deci o perioadă apropiată secolului al XV-lea, au fost aduse de negustorii din Brașov 422 050 de cuțite în Țara Românească și 25 327 în Moldova ⁷⁹. Cu siguranță că cei 7 meșteșugari cuțitari, pe care i-am identificat în registrele de impozite, nu erau în stare să producă o cantitate așa de mare de cuțite ; consemnarea lor ca branșă separată și alegerea unuia dintre ei, Petrus, în consiliul orășenesc, în anii 1488 și 1489⁸⁰, demonstrează că rolul lor economic nu era deloc neglijabil.

Deși primul registru al alămarilor apare abia în anul 1554, ei devin o branșă independentă încă din secolul al XV-lea ⁸¹. Obiectele confecționate de ei, cum ar fi, de exemplu, pocale și cazane din alamă, erau foarte căutate, ceea ce explică numărul însemnat de alămari 13.

În secolul al XV-lea alături de armele tradiționale (arcuri, arbaletе, săbii, scuturi etc.) încep să apară armele de foc. Meșteșugarii arcari își păstrează importanța avută în secolul anterior, deoarece arcul nu își pierduse rolul său în tehnica de luptă. Arcurile confecționate la Brașov și vîndute în Țara Românească erau scutite de vamă, după cum rezultă din privilegiul din 30 ianuarie 1431 ⁸². Uneori domnii munteni fac comenzi la Brașov, Alexandru Aldea cere în 1431 „să mă ajutați cu arcuri” ⁸³, Vlad Dracul solicită în 1443 „arcuri cu săgeți cît puteți mai multe”, iar în 1445, după cucerirea cetății Giurgiu, lansează o nouă comandă ⁸⁴. În a doua jumătate a secolului al XV-lea vînzarea arcurilor continuă în Moldova și Țara

⁷⁷ Fr. Stenner, *op. cit.*, p. 37.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 123.

⁷⁹ *Quellen*, vol. I, p. 36—47.

⁸⁰ Fr. Stenner, *op. cit.*, p. 95.

⁸¹ Arh. Bisericii Negre, Fondul breslelor, IV, Hd, 13/1.

⁸² I. Bogdan, *Doc. și regeste*, p. 20—23, nr. 16.

⁸³ *Ibidem*, p. 26, nr. 21.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 52, nr. 49; p. 54, nr. 51.

Românească. Ștefan cel Mare cumpără arme de la brașoveni, însă fără să se specifice despre ce arme este vorba ⁸⁵. Meșterii arcari au fost folosiți și ca mesageri diplomatici ai domnilor români, pe lângă conducerea orașului. Unul din aceștia a fost Hannes, meșterul de arcuri, care apare în corespondența lui Vlad Dracul cu brașovenii ⁸⁶. Neconținutele lupte au asigurat de lucru unei serii de oameni ocupați cu confecționarea arcurilor, fapt demonstrat de numărul relativ însemnat de 20 arcari ⁸⁷.

Scuturile confecționate la Brașov nu se deosebeau de cele produse în alte orașe transilvănene, în special de cele de la Sibiu, care era centrul principal de producție. Scheletul scutului se făcea din lemn de molift, care era protejat cu o piele de bivoliță, iar spațiul dintre lemn și piele era umplut cu iarbă de mare ⁸⁸. Scutarii brașoveni nu lucrau numai pentru piața transilvăneană, ci și pentru nevoile Moldovei și Țării Românești. În anul 1433 Vlad Dracul comandă scuturi la Brașov, iar Vladislav se plîngea că i s-au oprit scuturile cumpărate ⁸⁹. Dacă în 1459 Matei Corvin oprește vânzarea scuturilor și tolbelor pentru săgeți în Țara Românească ⁹⁰, această interdicție a fost ridicată în timpul lui Basarab Laiotă ⁹¹. Numărul scutarilor a fost constant, în jurul a 14 meșteri.

Un meșteșug care s-a desprins din cel al lăcătușilor a fost cel al săbierilor. Acest lucru s-a petrecut încă din secolul al XIV-lea, dacă nu chiar mai înainte, căci în anul 1424 în registrul meșterilor blănari figurează doi blănari, Hanis și Iorg, ai căror părinți au practicat meseria confecționării armelor ⁹². Săbiile confecționate aici erau de o tehnică superioară, avînd imprimate pe tocul lor diferite desene artistice, uneori chiar și pe lamă. E foarte probabil că acești meșteșugari confecționau și platoșe, zale și coifuri. În ultimul deceniu al secolului se constată o creștere a numărului de săbieri; dacă în anul 1489 erau 13 meșteri, numărul lor ajunge la 19, creșterea fiind determinată, probabil, de pregătirile militare.

O altă branșă strîns legată de armurărit a fost cea a săgetarilor, numărul lor fiind de 6 meșteri (1 în Portica și 5 în St. Catharina) ⁹³.

Perfecționarea tehnicii topirii metalelor și turnării lor în diferite forme a facilitat nașterea unor noi branșe care vor deveni, cu timpul, meșteșuguri de sine stătătoare. Acest proces a fost ușurat de existența la Brașov a unei vechi tradiții în ceea ce privește tehnica turnării. În acest domeniu un loc important l-a ocupat turnarea bronzului (în special turnătorii de

⁸⁵ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, p. 337–338, nr. 148.

⁸⁶ Idem, *Doc. și regeste*, p. 40, nr. 35.

⁸⁷ Gernot Nussbächer, *Statutul breslei arcarilor din Brașov*, în „Cumidava”, vol. II, 1968, p. 91.

⁸⁸ I. Bielz, *Die Hermannstädter Tartschen*, în „Mitteilungen aus dem Brukenthalischen Museum”, III, p. 32–33.

⁸⁹ I. Bogdan, *Doc. și regeste*, p. 42, nr. 39; p. 61, nr. 61.

⁹⁰ Arh. St. Brașov, Fondul privilegii, nr. 150.

⁹¹ I. Bogdan, *Doc. și regeste*, p. 84.

⁹² Arh. St. Brașov, Fondul blănarilor, Registrul meșterilor.

⁹³ Idem, Fondul primăriei, Registre de impozite, III, D, a, b, c, d (1475–1500).

clopote). Ni s-a păstrat numele unui turnător de clopote care a activat la Brașov în anul 1440 „Iacob fusor campanum”⁹⁴.

Turnarea fontei pentru armele de foc a cunoscut la Brașov o dezvoltare nemaîntîlnită în alte orașe din Transilvania. Se poate afirma că acest centru a devenit unul din principalii furnizori de armament ai voievodului Iancu de Hunedoara, ai Moldovei și Țării Românești, mai ales în prima perioadă, cînd acestea nu ajunseseră sub controlul otoman. Astfel, în 1432, Alexandru Aldea comanda puști⁹⁵, iar Vlad Dracul solicita „puști și silitră” în 1445⁹⁶. Comenzi importante lansează armurierilor Iancu de Hunedoara, în perioada premergătoare campaniei din 1444. În martie 1443, voievodul Transilvaniei cere conducerii orașului să-i pregătească bombarde și puști⁹⁷, iar în iunie al aceluiași an cere 40 de puști și ghiulele⁹⁸. Cu arme fabricate la Brașov a fost înzetrată garnizoana Transilvaniei care se afla în aprilie 1453 la Chilia⁹⁹. Importanța Brașovului, ca arsenal pentru armata regală, nu scade nici în timpul domniei lui Matei Corvin. În 1471, în timpul pregătirilor unei campanii militare se comandă din acest oraș 100 de puști, praf de pușcă și 1 000 de ghiulele¹⁰⁰. Brașovenii înzestrau cu arme pe soldații care apărau cetatea Branului¹⁰¹. Vânzările de arme în Țara Românească, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, sînt condiționate de atitudinea ce o adoptau domnii munteni față de Imperiul otoman; o politică de supunere necondiționată față de Poartă atrăgea după sine oprirea exportului de arme de la Brașov, cum a fost cazul între anii 1481—1484¹⁰².

Amenințarea tot mai evidentă a unei invazii turcești de mari proporții a obligat conducerea orașului să elaboreze în anul 1491 un regulament în care erau prevăzute obligațiile cetățenilor în timpul unui asediu. Fiecare bărbat era dator să posedे următoarele arme: o pușcă, o sabie, un arc și o lance de tipul ce se folosea la vînarea mistreților sau a urșilor. Fiecare poartă urma să fie apărată de 50 de bărbați cu armele lor, iar bastioanele din colțuri de cîte 10 oameni. Acest izvor ne atestă existența unui număr destul de mare de meșteri, care erau ocupați în confecționarea puștilor, deoarece la fiecare poartă și la fiecare bastion era obligatoriu să fie prezent un meșter specialist în confecționarea armelor de foc. De aici se poate trage concluzia că în această perioadă existau cel puțin 8 meșteri din această specialitate¹⁰³.

Dezvoltarea meșteșugului aurăritului la Brașov a fost în mare parte favorizat de existența numeroaselor lăcașuri de cult (Biserica Neagră, Sf. Bartolomeu, St. Petru, Capela Sf. Catharina, Sf. Laurentiu, Sf. Martin,

⁹⁴ Fr. Müller, *Zur allen siebenbürgischen Glockenkunde*, în „Archiv”, 1859, vol. IV, p. 221.

⁹⁵ I. Bogdan, *Doc. și regeste*, p. 26, nr. 21.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 54, nr. 51.

⁹⁷ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, P. I, p. 28, nr. 44.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 29, nr. 46.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 38.

¹⁰⁰ Arh. St. Brașov, Fondul privilegii, nr. 204.

¹⁰¹ Idem, nr. 240.

¹⁰² Idem, nr. 224.

¹⁰³ Fr. Müller, *Sprachdenkmäler ...*, p. 124.

Capela Tuturor Sfinților), care aveau nevoie pentru împodobirea lor și pentru serviciul religios de o serie de obiecte confecționate din aur și argint (icoane, potire, sfeșnice, cruci, cristelnițe, monstrante, ferecături pentru cărțile religioase etc.). De asemenea păturile avute din oraș, nobilii transilvăneni și domnii români comandau diferite obiecte de uz casnic sau de podoabă : pahare, cupe, cești, tacâmuri, nasturi, cingători etc.

Operele aurarilor brașoveni din secolul al XV-lea, păstrate pînă azi, sînt în număr de 10—12 potire, cristelnițe, cruci etc. și se găsesc răspîndite în bisericile din Brașov sau din Țara Bîrsei. Numărul relativ mic de obiecte păstrate își găsește explicația în faptul că, în timpul reformei, ele au fost scoase din uz și apoi topite, metalul prețios fiind folosit în alte scopuri. Astfel, în anul 1544, la Biserica Neagră s-a întocmit un inventar cu obiectele de cult ce urmau să capete o altă întrebuițare. Spicuim cîteva articole din această listă : 26 potire împreună cu farfuriile de ostie în greutate de 81 de mărci, chipul Mariei 29 mărci, chipul lui Iisus 44 mărci etc., greutatea totală a metalului prețios era de 387 1/2 mărci¹⁰⁴. O bună parte din ele au fost lucrate în atelierelor aurarilor brașoveni din secolul al XV-lea. Cel mai vechi potir cunoscut este „potirul răufăcătorilor” numit astfel fiindcă a fost furat din Biserica Neagră unde se păstra, iar cel mai frumos este unul în stil gotic, cu inscripția *Casper* (probabil opera lui Gaspar, care a fost trimis în fruntea unei delegații în Țara Românească, în anul 1456), confecționat din argint aurit, turnat, bătut și gravat, înalt de 24 cm. Gravurile și sculpturile făcute cu acurateță și măiestrie dovedesc un înalt spirit artistic¹⁰⁵.

În ceea ce privește organizarea aurarilor presupunem că erau organizați în breaslă de la sfîrșitul secolului al XV-lea, deoarece la începutul secolului următor, 1511, 24 ianuarie, își elaborează un statut cu 11 puncte¹⁰⁶. Meșterii aurari au ajuns la o situație materială foarte bună, casele lor erau mai mari decît ale altor orășeni, fapt ce le permitea să închiriază camere (Ioan aurarul din cartierul St. Petri avea trei chiriași (*incolae*), iar alții stăpîneau și pămînt în Țara Bîrsei, Toma aurarul fiind menționat ca stăpînind o parte a moșiei Chichiș (jud. Brașov) și o moară¹⁰⁷. Deși numărul lor nu era prea mare, aproximativ 16 meșteri, totuși, au avut un rol însemnat în conducerea treburilor orășenești. Trei meșteri aurari sînt aleși în sfatul orășenesc : Iorg în 1485, Johannes în 1489 și 1493, iar Michel Golden între 1491—1497¹⁰⁸.

Tot în legătură cu prelucrarea metalelor este menționată existența unei monetării la Brașov, în 1429, cînd este amintit Stefan („Münzzer ganczer loner der Königlicher munczer czu Brasso”)¹⁰⁹. Acest atelier continua să fie activ și în 1443, cînd bănarul lui Iancu de Hunedoara lua

¹⁰⁴ *Quellen ...*, vol. III, p. 249.

¹⁰⁵ Șt. Pascu, *Meșteșugurile ...*, p. 202.

¹⁰⁶ Arh. Bisericii Negre, IV E 88.

¹⁰⁷ Arh. St. Brașov, Fondul privilegii, nr. 160.

¹⁰⁸ Fr. Stenner, *op. cit.*, p. 51.

¹⁰⁹ *Urkundenbuch*, vol. IV, p. 379—380, nr. 2071.

de aici diferite unelte pentru monetăria din Sighișoara¹¹⁰. Alegerea Brașovului ca centru pentru baterea monedelor arată că aici existau meșteri destoinici care cunoșteau tainele topirii și turnării metalelor.

Aceeași tendință spre specializare o întâlnim și în domeniul prelucrării lemnului unde iau naștere tot mai multe branșe noi. Noi unelte ca de pildă strungul de lemn și fierăstrăul cu dinți desfăcuți au permis executarea unor lucrări mai dificile și în același timp au mărit productivitatea muncii.

În domeniul prelucrării lemnului se constată înmulțirea ramurilor specializate, pe lângă rotari și dogari atestați în secolul al XIV-lea apar acum dulgheri, strungari în lemn, tâmplari și cei care făceau măsuri de capacitate.

Faptul că produsele dogarilor au găsit o largă întrebuințare în viața de zi cu zi a cetățenilor orașului (butoaiele erau folosite pentru păstrarea vinului, berii și pentru transportarea icrelor și a peștilor) explică numărul important de meșteri ocupați în această branșă. Cei 13 meșteșugari nu erau concentrați într-un singur cartier, ci erau repartizați astfel: 4 în Portica, 5 în Corpus Christi, 2 în St. Catharina, 2 în St. Petri. Despre un singur butnar avem știri că ar fi avut un rol în viața publică a orașului, acesta a fost Ioan care fusese trimis în Moldova pentru a negocia o înțelegere comercială¹¹¹.

Tot în număr de 13 sînt menționați meșteșugarii rotari-căruțași. Prima mențiune documentară a unui rotar pe numele Laurențiu datează din anul 1434¹¹². Participarea rotarilor brașoveni la ședința de constituire a uniunii de breaslă, în 1490, e dovada că la acea dată erau organizați în breaslă¹¹³. Ei construiau căruțele de tip taborit necesare campaniilor militare, precum și care pentru transportul mărfurilor sau trăsuri, de felul celor comandate de Vlad Dracul și Basarab cel Tânăr¹¹⁴.

Celelalte branșe ale meșteșugului lemnăritului au ținut pasul cu dezvoltarea generală a orașului. Faptul că majoritatea caselor din Brașov erau construite din lemn explică numărul mare de dulgheri (în total 13). Tâmplarii erau foarte puțini, numai doi lucrează un timp mai îndelungat în oraș, alții lucrează cîte un an sau doi și apoi părăsesc orașul, se pare din cauza lipsei de comenzi. Numărul mic de meșteșugari îi va obliga pe tâmplari în secolul al XVI-lea să se unească cu alte branșe, cu sculptorii în lemn, cu pictorii (în secolul al XV-lea sînt menționați doi pictori) și sticlarii (doi meșteri în secolul al XV-lea) pentru a putea forma o breaslă¹¹⁵. O branșă în care se constată o creștere a numărului de meșteșugari a fost aceea a strungarilor în lemn. Dacă în anul 1480 erau 8 meșteșugari, spre sfîrșitul secolului ei sporesc la 12. Cererea mare de măsuri de capacitate

¹¹⁰ Hurmuzaki, *Documente*, XV, P. I, p. 28, nr. 44.

¹¹¹ *Urkundenbuch*, vol. IV, p. 527—528, nr. 2 200.

¹¹² *Ibidem*, p. 533—535, nr. 2 206.

¹¹³ Fr. Müller, *op. cit.*, p. 122, 129.

¹¹⁴ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, P. I, p. 28, nr. 44; Gr. Tocilescu, *op. cit.*,

p. 45—46, nr. 140.

¹¹⁵ Arh. Bisericii Negre, IV E, 90.

pentru cereale a făcut pe doi meșteșugari lemnari Toma și Hans să se specializeze în confecționarea acestui produs ¹¹⁶.

Meșteșugul funăritului a fost unul din cele mai înfloritoare meșteșuguri brașovene. Frînghiile de diferite dimensiuni întrebuințate în gospodăria fiecărui țăran sau orășean, în minele de sare, pentru tractarea tunurilor, tragerea clopotelor etc. erau scutite de vamă în cazul vînzării lor în Țara Românească ¹¹⁷. Comenzile importante și situația înfloritoare a acestor meșteșugari au atras pe unii funari să se așeze la Brașov, așa a fost cazul cu Johannes frînghierul care, înainte de anul 1446, a locuit la Cluj ¹¹⁸. Datorită importanței lor economice au reușit să se ridice din rîndurile lor o serie de meșteri în cele mai înalte funcții ale orașului, de *villicus* și de *jude*. În acest secol, cinci funari urcă cele mai înalte trepte în ierarhia socială, performanță nerealizată de nici un alt meșteșug. Astfel, Stephanus funarul (*Funifex*) a ocupat postul de *villicus* (1411—1413; 1417—1423), Mathias *villicus* (1424—1426) și *jude* (1427—1428), Martinus I *villicus* (1431—1434) și *jude* (1436—1437), Martinus II *villicus* (1453, 1454, 1459—1460, 1463, 1465, 1475) și Mathias II *jude* (1466—1468) ¹¹⁹. Între pînzari și funari au avut loc o serie de neînțelegeri din cauza aprovizionării cu materie primă. Astfel, pînzarii în statutul din 1487 încearcă să limiteze cantitatea de fuior pe care o putea cumpăra un meșter funar ¹²⁰, acest amestec a dat naștere la un lung conflict aplanat abia în anul 1532 ¹²¹. Din cei 18 meșteri funari majoritatea aveau o situație materială bună după cum rezultă din listele de impozit, unii din ei plăteau și peste 2 fl. atît cît achitau aurarii sau blănarii.

În domeniul ceramicii produsele din acest secol nu se deosebesc prea mult de cele din secolul trecut; se produc oale și cahle de teracotă cu diferite ornamentații. Un fenomen interesant este scăderea numărului de olari, acest lucru l-am putut constata în cartierul Portica între 1475—1500. Dacă la începutul perioadei existau 5 olari la sfîrșitul ei nu mai rămîne decît unul. Fenomenul se explică pe de o parte prin concurența olarilor din Țara Bîrsei și din cele Trei Scaune, lucru confirmat de documentele din secolul următor, iar pe de altă parte prin schimbarea gustului publicului care începe să-și cumpere în această perioadă vase din metal — staniu sau cupru. Însă acest lucru nu a dus la dispariția olăritului, căci în oraș mai existau încă 11 meșteșugari ¹²².

Meșterii zidari și pietrari au jucat un rol excepțional de însemnat la Brașov. Dovada o constituie zidurile și turnurile de cărămidă și piatră

¹¹⁶ Cei doi meșteșugari sînt numiți „Romsussel” sau „Raymsussel”. Cuvîntul „Romp” (Remp, pl. Reypm) înseamnă vas de capacitate pentru măsurarea cerealelor; *Quellen*, vol. III, p. 114.

¹¹⁷ I. Bogdan, *Doc. și regeste.*, p. 13—14, nr. 9; p. 14—15, nr. 10.

¹¹⁸ Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, Colecția Schnell, vol. III, nr. 29.

¹¹⁹ Fr. Stenner, *op. cit.*, p. 137—138.

¹²⁰ Fr. Müller, *op. cit.*, p. 108.

¹²¹ Arh. Bisericii Negre, IV E 12.

¹²² A. Eichorn, *Die Töpfer*, în „Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums”, V, p. 69—75.

ale orașului, precum și nenumăratele biserici și capele amintite în acest secol. Faima zidarilor a depășit hotarele orașului, unii din ei și-au pus priciperea în slujba unor orașe, a voievodului transilvănean sau a domnilor români. Astfel, meșterul brașovean Conrad construiește, în anul 1454, două mănăstiri în apropiere de Hunedoara ¹²³. În acest secol am putut identifica 8 meșteri zidari. Numărul relativ mic de meșteri își găsește explicația în faptul că în momentul când luau în antrepriză o lucrare se foloseau, în timpul executării ei, de un număr mare de brațe de muncă necalificate. În perioada 1492—1500 întilnim un meșter specializat în prepararea mortarului (Lassil Morterruer).

Unii dintre zidari ajung la situații materiale înfloritoare. Conrad primește în 1454 o parte din moșia Șercaia, iar în anul următor este amintit ca proprietarul unei case și al unei moșii din satul Hărman ¹²⁴.

Alături de acești meșteșugari de bază, a căror producție satisfăcea cele mai importante nevoi ale populației, se găsesc unii de mai mică importanță cum sînt : pîslarii, pălărierii, lumînărilor, bărbierii și chirurcii. Pălărierii brașoveni țineau cu siguranță pasul cu moda, producînd o mare diversitate de pălării ; în acest veac sînt amintiți șapte pălărieri. Branșa care aproviziona pe pălărieri cu materia primă erau pîslarii ; am putut identifica patru meseriași care practicau acest meșteșug.

Pentru confecționarea lumînărilor, a sigiliilor, a luat naștere un meșteșug important : cerăritul. La Brașov exista o casă specială a cerii unde se depozita acest produs. În secolul al XV-lea am găsit un singur meșteșugar care făcea lumînări, probabil că o bună parte din lumînări erau produse de către călugării din mănăstirile orașului.

Bărbierii din evul mediu nu se mărgineau să radă barba, să tundă părul sau să pună peruci. Ei erau dentiști, chirurci și medici. La Brașov găsim amintiți 5 bărbieri, care nu erau stabiliți pentru timp îndelungat în oraș ; în majoritatea cazurilor ei sînt amintiți unul sau doi ani, după care părăsesc orașul. Din cauza numărului lor restrîns ei nu se organizează în breaslă decît în anul 1550 ¹²⁵.

După ce am trecut în revistă organizarea și evoluția principalelor meșteșuguri ale orașului se pune problema ponderii populației meșteșugărești față de totalul populației orașenești. În această problemă ne lovim de lipsa unor date precise pentru fiecare meșteșug în parte. Faptul că unii meșteșugari au adoptat un nume de familie a îngreuiat în mare măsură identificarea lor, de aceea calculele noastre vor fi numai orientative. În anul 1489 s-au recenzat 1 825 de case impozabile, în plus au fost trecuți 179 de chiriași care nu aveau casă proprie, însă erau impuși la plata impozitului către oraș, deci în total de 2 004 familii. Pe baza declarației meseriei făcute cu ocazia întocmirii listelor am putut identifica 741 meșteșugari care reprezintă 36,9% din populația întregă a orașului. În cadrul populației germane procentul meșteșugarilor este și mai mare și anume de 45,7%.

¹²³ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 196.

¹²⁴ Arh. St. Brașov, Fondul privilegiu, nr. 134, 135, 156, 176.

¹²⁵ Arh. St. Brașov, Fondul Honterus, nr. 12. 14.

Raportul între diferitele ramuri meșteșugărești este următorul :

Denumirea ramurii meșteșugărești	Numărul meșteșugarilor	%
1. Ramura alimentară (franzelari, măcelari, berari, topitori de ulei, morari).	49	6,62%
2. Prelucrarea metalelor (aurari, alămari, turnători de cositor, fierari lăcătuși, cuțitari, fierari de cuie).	87	11,74
3. Armament (arcari, săgetari, săbieri, scutari).	54	7,28
4. Prelucrarea pieilor și blănurilor (pielari, curelari, șelari, blănari, mănușari, trăistari, cizmari).	299	40,35
5. Prelucrarea lemnului și construcții (rotari, dulgheri, tâmplari, strungari, zidari, pietrari, cărămidari).	77	10,39
6. Alte meșteșuguri (bărbieri, sticlari, olari, lumînărari, funari).	41	5,54
7. Țesutul și confecționarea hainelor (țesători, tunzători postav, pișlari, croitori, pălării).	134	18,08
Total	741	100%

Din analiza evoluției meșteșugurilor se poate trage concluzia că în secolul al XV-lea s-a adâncit procesul de specializare, de creare a unor branșe noi care se vor organiza în secolul al XVI-lea în meșteșugurile de sine stătătoare (alămarii, bărbierii, tâmplarii, țesătorii de lână, morarii etc.). De asemenea are loc un proces de recuperare a rămânerii în urmă în domeniul organizării față de alte orașe transilvănene, care se organizaseră încă din secolul al XIV-lea. De asemenea Brașovul ajunge să aibă cele mai multe asociații de calfe, e adevărat, în acest secol, cu o puternică amprentă religioasă, însă structura organizatorică primită acum va ușura elaborarea noilor statute în secolele următoare. Atragerea forței de muncă calificate din alte centre transilvănene, din centrul și apusul Europei, prin privilegiile fiscale și comerciale acordate orașului, a contribuit la rapida afirmare a Brașovului printre locurile de frunte ale producției meșteșugărești, astfel încât el va ajunge să domine piața Transilvaniei de sud-est cu produsele sale. Puternicul detașament de meșteșugari a influențat în mod pozitiv modul cum au fost rezolvate problemele orașului. Aproape în fiecare an din cei 16 membri ai conducerii orașului aproximativ jumătate erau aleși din rîndul meșteșugarilor. În unele cartiere s-a întîmplat uneori ca din cei patru membri aleși trei să fie meșteșugari. Prezența constantă și a unui număr mare de meșteșugari în organele de conducere ale orașului a avut urmări pozitive : eliberarea orașului de sub tutela comiților secuilor, demantelarea cetății de pe Tîmpa, menținerea orașului în alianță cu regalitatea

în timpul mișcărilor greavilor și nobililor din 1467. Faptul că meșteșugarii ocupau un loc însemnat în conducerea orașului a împiedicat concentrarea puterii în mâinile patriciatului orașenesc cum va fi cazul în secolele următoare. Între diferitele meșteșuguri se poate constata o ierarhizare, determinată de un complex de factori; un loc de frunte și-l arogă blănarii, aurarii, pielarii, croitorii, funarii din rîndul cărora se vor ridica unii membri care vor încerca să monopolizeze în mâinile lor viața economică și socială a orașului.

Prin ponderea producției sale meșteșugărești, prin legăturile multiple întreținute cu Țara Românească și Moldova, Brașovul apare drept un centru de prim ordin al vieții economice românești.

ORGANISATION UND ROLLE DER HANDWERKER IM WIRTSCHAFTLICHEN UND SOZIALEN LEBEN DER STADT BRAȘOV (KRONSTADT) IM 15. JH.

ZUSAMMENFASSUNG

Vorliegende Arbeit stützt sich auf Dokumente der Staatsarchiven Brașov und Sibiu, des Archivs der Schwarzen Kirche in Brașov sowie auf im Druck erschienene Urkunden und andere historische Quellen.

Im ersten Teil der Arbeit werden die wichtigsten Entwicklungsphasen des Brașover Handwerkslebens im 15. Jh. dargelegt und die Faktoren, aufgezeigt die dessen Entwicklung gefördert oder gehemmt haben. Der Hauptteil der Arbeit beschäftigt sich mit der Organisationsweise der wichtigsten Handwerkszweige sowie deren Rolle im gesellschaftlichen und politischen Leben der Stadt. Anhand der städtischen Steuerbücher wurde versucht, die Anzahl der Handwerker in jeder einzelnen Branche festzustellen. Desgleichen wurde der Prozeß der Arbeitsteilung in den verschiedenen Handwerkszweigen verfolgt, demzufolge neue spezialisierte Branchen entstehen (auf dem Gebiet der Lederverarbeitung, der Herstellung von Nahrungsmitteln, der Metallverarbeitung usw). Es werden einige Hinweise in Bezug auf den Zeitpunkt des Entstehens von Zünften gegeben, wie beispielsweise die Kürschner, Schmiede, Schuster usw., sowie die Bedingungen, die das relativ frühe Auftauchen der Gesellenbruderschaften in Brașov erleichtert haben (Schneider, Kürschner, Schuster, Weber usw.).

Im letzten Teil der Arbeit wird der Anteil der Handwerker an der Gesamtzahl der Brașover Bevölkerung prozentuell errechnet, woraus ersichtlich wird, daß zu jener Zeit in Brașov diese Bevölkerungsschicht überwog.

UN TETRAEVANGHEL NECUNOSCUT APARTINÎND FAMILIEI DINSPRE MAMĂ A LUI ȘTEFAN CEL MARE

DE

CONSTANTIN REZACHEVICI

Aflarea în Biblioteca Națională (*Biblioteka Narodowa*) din Varșovia a unui splendid tetraevanghel moldovenesc, din categoria rară a celor împodobite cu miniaturi pe o pagină întreagă, ne prilejuiește, pe de o parte, scoaterea la lumină a unei adevărate comori de artă, aparținând epocii lui Ștefan cel Mare, iar pe de alta, prin persoana donatoarei, aducerea de noi contribuții la cunoașterea *neamului dinspre mamă al marelui voievod*.

Îndelunga domnie a lui Ștefan cel Mare, stabilitatea politică care se realizează la adăpostul eroicului efort militar al întregii țări, constituie un climat favorabil realizărilor culturale. Între acestea un loc de seamă ocupă monumentele scrise; unele manuscrise, prin prezentarea și împodobirea lor, constituind adevărate opere de artă, care astăzi sînt gloria multor biblioteci naționale și străine¹. Deși în Moldova copierea de lucrări religioase se realiza încă înainte de întemeierea statului², adevărate centre de copişti și miniaturişti se dezvoltă în veacul XV, îndeosebi la mănăstirile Neamțu și Putna. Aici se cristalizează un stil moldovenesc³, care influențează „grafic și artistic” manuscrisele rusești din a doua jumătate a aceluiași veac⁴.

¹ Cf. și A. I. Iațimirski, *Grigorii Ţamblak, Ocerc ego jizni administrativnoi i cnijnoi deiatelnosti*, S.-Petersburg, 1904, p. 386.

² R. Constantinescu, *Note privind istoria bisericii române în secolele XIII – XV*, în S.M.I.M., VI (1973), p. 178–180. Cf. și Em. Lăzărescu, *Trei manuscrise moldovenești de la Muzeul de artă a R.P.R.*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 567.

³ Ec. Șt. Piscupescu, *Literatura slavă din Principatele române în veacul al XV-lea*, București, 1939, p. 46. M. Berza, *Miniaturi și manuscrise*, în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 364, 370; Em. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 566, observă că nu există nici o legătură între școala miniaturistică a lui Nicodim din Țara Românească și cea de la Neamț.

⁴ Anton Balotă, *La littérature slavo-roumaine à l'époque d'Étienne le Grand*, în „Romanoslavica”, I (1958), p. 211–214.

În perioada de avînt a scrierilor laice și religioase din a doua parte a domniei lui Ștefan cel Mare⁵, perioadă care sub acest aspect, continuă, după părerea noastră, și în primele decenii ale veacului următor⁶, se plasează și copierea tetraevanghelului cu miniaturi descoperit la Varșovia. Sînt semnalate astăzi în literatura istorică 63 de manuscrise privind literatura religioasă, din vremea lui Ștefan cel Mare⁷, între care 21 sînt tetraevanghelii⁸ (două cunoscute doar după mențiuni⁹), manuscrise destinate deci cultului curent¹⁰. Deși numărul real al manuscriselor din epoca lui Ștefan cel Mare e departe de a putea fi stabilit cu precizie¹¹, totuși din datele amintite mai sus rezultă că aproape toate tetraevangheile cunoscute au fost lucrate din porunca lui Ștefan, după 1473, în perioada de întărire a puterii domnești¹². Excepție fac tetraevanghelul, copiat de altfel în Polonia, la 1477, pe cheltuiala lui Mișu logofăt și a fraților săi și cele lucrate la 1491 și 1493 din porunca lui Alexandru voievod, fiul lui Ștefan, și respectiv a doamnei Maria (ultimul fiind cunoscut doar după o însemnare din 1900)¹³. Faptul că marele voievod dăruiește tetraevanghelii de mare valoare atît unor mănăstiri cît și unor biserici de mir (la cetatea Hotinului, la Borzești, la bisericile curților domnești din Piatra, Huși și Hîrlău¹⁴, dovedește nu

⁵ Cf. Em. Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1943, idem, *L'activité littéraire en Moldavie à l'époque d'Étienne le Grand (1457-1504)*, în „Revue des études roumaines”, V-VI, Paris, 1960, p. 39-46; M. Berza, *Miniaturi și manuscrise*, p. 361 și urm.; Anton Balotă, *op. cit.*, p. 211 și urm.; E. Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească*, p. 14 și urm.; V. Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, București, 1939, p. 13-14; idem, *Miniaturi și manuscrise din Mănăstirea Putna*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLII (1966), nr. 7-8, p. 463 și urm.; P. Popescu, *Manuscrise slavone din mănăstirea Putna*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXX (1962), nr. 1-2, p. 113-120.

⁶ Cf. pentru manuscrise religioase copiate în primele decenii ale veacului XVI, I. Bogdan, *Cîteva manuscrise slavo-române din biblioteca imperială de la Viena*, în „Analele Academiei Române”, Mem. sect. ist., s. II, t. XI, 1890, p. 18-19; Em. Lăzărescu, *Trei manuscrise moldovenești*, p. 558-562; D. Mioc, *Materiale românești din arhive străine*, în S.M.I.M., VI, (1973), p. 333-337; *Istoria României*, II, 1964, p. 671 etc.

⁷ Dintre acestea 58 de manuscrise sînt inserate în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 372-444, restul la Em. Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie*, p. 49-66. Nu știm dacă tetraevanghelul moldovenesc din secolul XV, aflat inițial la Pobrata, este din epoca lui Ștefan cel Mare (N. Iorga, *Not obiecte de artă găsite la Ierusalim, în mănăstirea Sf. Sava și la muntele Sinai* (în „Buletinul Comisiei istorice”, XXIV (1931), p. 181-182).

⁸ *Repertoriul*, p. 379 și urm., nr. 118, 144, 148, 149, 151, 152, 154-158, 160-162, 166, 169, 173, 191, Em. Turdeanu, *op. cit.*, p. 61, nr. I-III.

⁹ *Repertoriul*, nr. 155, 171.

¹⁰ Tetraevanghelele se plasează în fruntea textelor necesare cultului (D. P. Bogdan, *Despre manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*, în „Arhiva românească”, IV (1940), p. 105).

¹¹ Cf. M. Berza, *Miniaturi și manuscrise*, în *Repertoriul*, p. 369.

¹² Cf. și E. Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească*, p. 29-30; M. Berza, *op. cit.*, p. 370.

¹³ *Repertoriul*, nr. 148, 152, 155. Nu cunoaștem din porunca cui au fost lucrate cîteva tetraevanghelii (nr. 154, 169, 171, 173). Tetraevanghelul pitarului Dorin, considerat de Em. Turdeanu din 1496 (*Manuscrise slave*, p. 163-164), este de fapt din a doua jumătate a veacului XVI (*Repertoriul*, p. 371, nota 2).

¹⁴ *Repertoriul*, nr. 156, 157, 160, 162, 191.

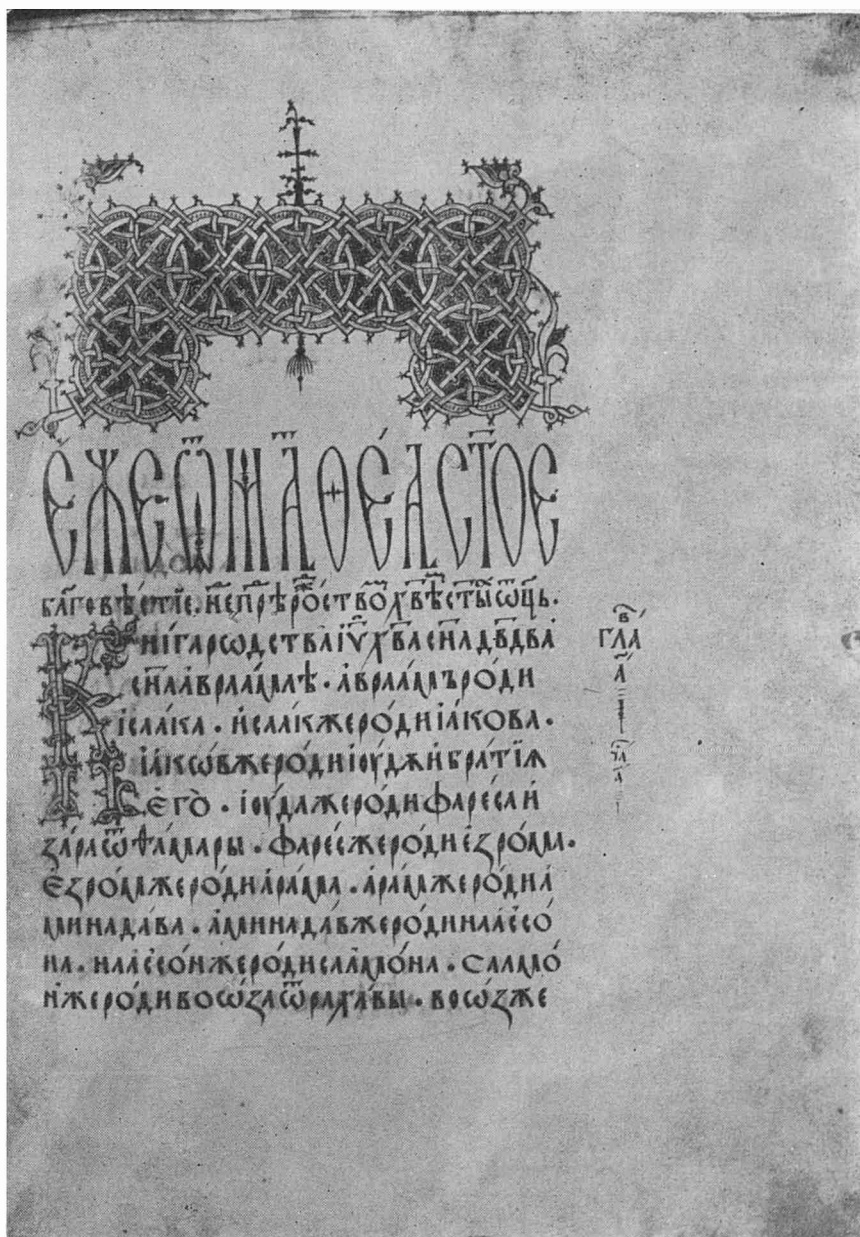

Fig. 1. Tetraevangelhelul de la Varşovia. Pagină împodobită. Ornamentul frontal asemănător celor din *Sbornicul* din 1475 și în general cu cele ieșite din școala de la Putna.

numai scopuri pioase, ci și dorința de a atrage de partea sa biserica în opera de întărire a puterii centrale.

Este interesant că nu numai Ștefan, și într-un singur caz fiul său Alexandru, în calitate de asociat la domnie, dăruiesc (după mențiuni sigure) tetraevangheliile unor mănăstiri și biserici. Astfel de danii scumpe, în ferecături prețioase de metal, ele înșile opere de artă, dăruiau și alți membrii ai familiei domnitoare. Este cazul tetraevanghelului descoperit de noi în Biblioteca Națională din Varșovia¹⁵. Manuscrisul cuprinde 231 file, pergament de calitate superioară, avînd dimensiunile de 36 × 28 cm. Se află într-o stare foarte bună de conservare, cele aproape cinci veacuri pe care le numără pîrînd a nu fi lăsat urme asupra sa. Scrierea este acea frumoasă semiuncială liturgică moldovenească, care ne întîmpină și pe alte manuscrise religioase din epoca lui Ștefan cel Mare, în culorile negru, aur și roșu.

Sub aspect artistic tetraevanghelul de la Varșovia constituie o realizare de seamă a creatorilor moldoveni. Două miniaturi splendid colorate, pe cîte o pagină întregă, cu chipurile a doi evangheliști în poziție așezată (f. 11v. și 72v.), atitudine caracteristică miniaturilor din manuscrisele moldovenești ale veacului XV¹⁶, împodobesc începuturile a două evangheliile. Chipurile evangheliștilor nu sînt ascetice, ca în miniaturistica bizantină, iar împodobirea cu figuri a registrelor inferior și superior nu se constată la miniaturile altor tetraevanghele moldovenești din veacul al XV-lea¹⁷.

Fiind știut că în Moldova în veacul al XV-lea numai tetraevangheliile erau împodobite de miniaturi cu reprezentări umane¹⁸, *manuscrisul de la Varșovia este al optulea din epoca lui Ștefan cel Mare, care cuprinde miniaturi pe cîte o pagină întregă*¹⁹. Inițialele și frontispiciile împodobite întregesc impresia de reușită artistică a manuscrisului.

Deși în inventarul de la Biblioteca Națională din Varșovia²⁰ manuscrisul e menționat simplu ca tetraevanghelul cu litere chirilice, din veacul al XV-lea, *fără a i se arăta originea*, inscripția copistului²¹ de la sfîrșitul

¹⁵ *Biblioteka Narodowa*, B.O.Z., sygn. 4.

¹⁶ Cf. M. Berza, *Miniaturi și manuscrise*, în *Repertoriul*, p. 362.

¹⁷ Pentru miniaturistica moldovenească în veacul al XV-lea cf. îndeosebi M. Berza, *op. cit.*, p. 361 și urm. și reprezentările de la p. 382 și urm.; idem, *Ultimul manuscris miniat din vremea lui Ștefan cel Mare*, în S.C.I.A., II (1955), nr. 3—4, p. 109—131; idem, *Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărișescul în Muzeul istoric din Moscova*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 589—639; Em. Lăzărescu, *Trei manuscrise moldovenești de la Muzeul de artă R.P.R.*, p. 541—588 etc.

¹⁸ M. Berza, *Miniaturi și manuscrise*, p. 362. Excepție ar face portretul logofătului Ion (Tăutu?), pe psaltirea moldovenească aflată la Munkacs, miniatură inedită, cunoscută doar din descrieri (*Repertoriul*, p. 435).

¹⁹ Celelalte manuscrise cu miniaturi, păstrate integral, sînt tetraevangheliile pentru Homor și Putna, singurele aflate în țară, cele două de la Moscova, și cele aflate cîte unul la Viena, München și Cetinje (M. Berza, *op. cit.*, p. 361—362; idem, *Ultimul manuscris miniat*, p. 109).

²⁰ *Biblioteka Narodowa, Inventarż reŋkopisów biblioteki ordynacji Zamojskiej* (Inventarul manuscriselor bibliotecii familiei Zamoisky), Varșovia, 1967, sygn. 4 (litografiat).

²¹ Care nu-și pomenește numele, ci numai pe cel al donatorilor, procedeu întîlnit și în cazul altor însemnări de acest fel (*Repertoriul*, nr. 162, 166; Ec. Piscușescu, *Literatura slavă din Principatele române*, p. 47).

Fig. 3. Tetraevangelul de la Varșovia. Evangelistul Marcu. Împodobirea cu figuri a registrelor inferior și superior nu se întilnește la alte tetraevanghele moldovenești. Miniaturistul pune accent mai mult pe culoare (*aur și roșu*) decît pe desen.

lucrării, înscrisă într-un chenar împodobit, nu lasă nici o îndoială în privința provenienței sale moldovenești :

„Изволеніемъ шца и поспашеніемъ съна и съвършеніемъ златого дѣла. Исписа сѧ и окоба сѧ сѣи тетръевангелъ добрымъ съмисломъ и серъдїемъ дѣшевнѣнымъ къ богу вѣчинска а кнѣгинѣ Оведѣра Драгна порекломъ, дѣщи Дѣма прѣкалаба, за дѣшоуж своуж и рѣдїтелъ своиѣхъ и дѣдъ своиѣхъ, Бланка и прочиѣхъ, и

Fig. 4. Tetraevangelul de la Varșovia. Evanghelistul Matei. Fundalul asemănător celor din reprezentările corespunzătoare ale tetraevanghelelor din 1473 și 1502.

члд своих Іѡн реккома Бланка спа[с]ѡарѣ и брата его Исака и сестра анна и сына еж Наїа и прочнх православных рѡд нх.

И даде свѣто евангеалѣ митрополїи Ѣвчанскон, надеже ест Храм свѣтого веланко мучника Георгїа, непоршено на вѣкы вѣкѡм, амин²².

²² În text prescurtările au fost completate după *Introducere la Colecție*, în *D.R.H.*, B, I, București, 1966, p. XII—XIV.

(„Cu voia tatălui și cu ajutorul fiului și cu săvârșirea sfântului duh. S-a scris și s-a ferecat acest tetraevanghel cu cuget bun și cu osîrdia sufletului spre Dumnezeu de către stăpîna și cneaghina Theodora numită Dragna, fiica lui Duma pîrcălab, pentru sufletul său și al părinților săi și al bunicii săi, Vlaicu și alții, și al copiilor săi Ion zis Vlaicu spătarul și fratele ei Isac și sora Ana și fiul ei Ilia și al altor neamuri drept credincioase ale ei.

Și a dat sfînta evanghelie mitropoliei din Suceava, unde este hramul sfîntului marelui mucenic Gheorghe, a dat neclintit în vecii vecilor, amin".)

Din inscripție rezultă că tetraevanghelul dăruit mitropoliei Sucevei a fost scris și „ferecat”²³ cu cheltuiala „stăpînei și cneaghinei” Dragna-Theodora pentru pomenirea sa și a familiei sale. Cine sînt această cneaghină și familia sa, despre care anticipînd arătăm că fac parte din neamul lui Ștefan cel Mare? Cneaghină care dăruiește un obiect de o atare valoare mitropoliei din reședința domnească, dealtfel, în stadiul actual al cercetărilor, singurul manuscris religios din epoca lui Ștefan dăruit²⁴ acesteia.

Nici ea, nici fiul și fratele ei (dacă, cum vom vedea mai jos, acesta nu este cumva Isac vistiernicul lui Ștefan cel Mare) și nici sora sa cu fiul acesteia nu apar în documentele și relatările din a doua jumătate a veacului al XV-lea și de la începutul celui următor. Nu este, dealtfel, singurul caz cînd membri ai familiei domnitoare nu sînt amintiți în izvoarele *păstrate pînă în zilele noastre*²⁵. Cneaghina Dragna (Theodora este numele ei de botez sau cel primit în calitate de călugăriță)²⁶ nu trebuie confundată

²³ Ferecătura a dispărut probabil înainte de începutul veacului al XIX-lea, de cînd datează o inscripție despre care vom aminti mai jos, de pe fața interioară a copertei. Scoarțele originale sînt de lemn învelite într-o pînză groasă de culoare roșie, cu un desen floral. Pentru astfel de legături cf. V. Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, p. 79; El. Bacru, *Vechi legături de cărți românești*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, XIII (1974) p. 49.

²⁴ Daniile de texte bisericești făcute de particulari unor instituții religioase, comparativ cu cele dăruite de Ștefan cel Mare și familia sa, sînt în genere foarte rare. Se cunoaște astăzi din Moldova doar o singură astfel de danie sigură, făcută de logofătul Ioan Tăutu Mănăstirii Homor (*Repertoriul*, nr. 153). Alte manuscrise religioase lucrate din porunca unor particulari: logofătul Mihu cu frații săi, Ioanichie episcopul de Rădăuți, logofătul Ioan (Tăutu?) și mitropolitul Gheorghe (*ibidem*, nr. 148, 165, 170, 193), nu știm dacă, și unde au fost dăruite. Cel puțin tetraevanghelul lui Mihu logofătul este sigur că nu a fost dăruită vre-unui așezămînt religios (cf. P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în „Anal. Acad. Rom.” Mem. secț. ist., s. III, t. XV, 1934, p. 76–77).

²⁵ De pildă, un nepot al lui Ștefan cel Mare, Ion, fiul cel mare al lui Petru Rareș e cunoscut numai după portretul funerar din biserica Mănăstirii Pobrata—1532 (S. Ulea, *Portretul funerar al lui Ion — un fiu necunoscut al lui Petru Rareș — și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în *S.C.I.A.*, VI (1959), nr. 1 p. 62–65. Gen. R. Rosetti, *O mică întregire la istoria lui Ștefan cel Mare*, în „Anal. Acad. Rom.”, Mem. secț.ist., s. III, t. XVI, 1934, p. 45, remarcă însă că pentru 44° din vremea cît a domnit Ștefan cel Mare nu avem documente; lipsă care după 1934 n-a fost decît în mică parte suplinită.

²⁶ Tot astfel este alcătuit și numele Chiajnei (Maria), după cum arată inscripția de pe mormîntul ei: „Maria zisă Cneajna, fiica lui Ștefan voievod” (E. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903, p. 90).

Fig. 5. Tetraevanghelul de la Varşovia. Inscripția copistului. În reproducere, pergamentul fin lasă să se vadă scrierea de pe pagina anterioară.

cu jupâneasa Dragna, soția lui Clănău spătarul, și fiică a Mariei, sora după mamă a lui Ștefan cel Mare, cu care dealtfel se înrudea ²⁷.

Din inscripția tetraevanghelului, amintită mai sus, rezultă următoarea filiație :

VLAICU

DUMA PÎRCĂLAB

DRAGNA (THEODORA)	ISAC	ANA
ION ZIS VLAICU SPĂTARUL		ILIA

Dacă soțiile și urmașii lui Ștefan cel Mare sînt relativ bine cunoscuți ²⁸, în schimb știm foarte puține lucruri sigure despre mama marelui voievod și familia ei. Ștefan este cunoscut drept unic fiu al lui Bogdan al II-lea, 1449—1451 ²⁹ (la rîndul său socotit fiul nelegitim al lui Alexandru cel Bun ³⁰, sau *cu mai mult temeii al fratelui acestuia „Io Bogdan voievod”* ³¹) și al Oltei. Faptul că după ce în actele sale Bogdan al II-lea invocă doar

²⁷ Erau vare de-al doilea, căci părinții lor : Duma pîrcălabul și respectiv, Maria sora lui Ștefan cel Mare, căsătorită cu Șendrea portarul, erau veri drepți. Și fiii celor două Dragne dovedesc că avem de a face cu două personaje distincte. Dragna (Theodora), donatoarea tetraevanghelului de care ne ocupăm, avea drept fiu pe Ion zis Vlaicu spătarul, în vreme ce Dragna jupneasa lui Clănău era mama lui Turcu slugerul, după un act din 22 aprilie 1598 (*D.I.R.*, A, XVI—4, p. 215), iar după o însemnare din veacul al XVIII-lea ar fi avut cinci copii : Rusca, Biliu (Ghiliu), Șendrea, Sorița și Maria (Rie) (S. Zotta, *Note cu privire la neamul lui Șendrea, portar de Suceava, cumnatul lui Ștefan cel Mare*, în „Arhiva genealogică”, II (1913), p. 71).

²⁸ I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 429—433; I. Minea, *Pomelnicul m-rii Bistrița*, în „Cercetări istorice”, VIII—IX (1932—1933), nr. 1, p. 70—72. Pentru alte lucrări cf. Ș. Papacostea, *Bibliografia istorică a epocii lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească*, p. 672—673; iar dintre lucrările mai recente, A. Sacerdoțeanu, „Descălecători de țară, dătători de legi și datini” (II), în „Magazin istoric”, III (1969), nr. 1, p. 37—47.

²⁹ Astfel apare în actele sale și în pisanile bisericilor pe care le-a edificat (*Repertoriul*, p. 61, 67, 77, passim).

³⁰ Cei mai mulți istoricisint de acord că Bogdan al II-lea este fiul nelegitim al lui Alexandru cel Bun (cf. părerile citate de N. Grigoraș, *În legătură cu ascendența lui Ștefan cel Mare*, în „Revista muzeelor”, III (1966), nr. 2, p. 164, la care adăugăm N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, ed. 1966, p. 42; M. Costăchescu, *Observări istorice*, extras din „Anuarul Școlii normale « Vasile Lupu » din Iași”, 1926—1927, p. 3—4, care recunoaște însă că Alexandru cel Bun nu-l așază niciodată pe Bogdan II alături de ceilalți fii în documentele sale, iar mama acestuia e necunoscută; A. Sacerdoțeanu, *op. cit.* (I), în „Magazin istoric”, II (1968), nr. 12, p. 8—9 etc.).

³¹ Cu toate că în acte acesta e amintit doar cu titlul de „jupan”, pe piatra sa funerară din biserica episcopală de la Rădăuți, Ștefan cel Mare arată că „a împodobit mormîntul acesta bunicului său, Io Bogdan voevod, fratele lui Alexandru voevod” (*Repertoriul*, p. 250, nr. 54). Cf. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 165—166. A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 6, deși citează inscripția amintită tot după *Repertoriul*, p. 250, îi modifică inexplicabil textul, afirmînd că Ștefan pune piatră de mormînt „unchiului său Io Bogdan voievod”. V. Brătulescu crede că în inscripția amintită așăa trebuie tradus prin „moș”, care „are și înțelesul de unchi” (*Piatra de mormînt a lui Bogdan al II-lea tatăl lui Ștefan cel Mare*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXVII (1961), nr. 3—4, p. 170). Observăm că în veacul al XV-lea acest cuvînt are mai

credița lui Ștefan (ceea ce arată că e unicul său fiu de sînge)³², la 17 octombrie 1451, în ultimul act (care este original) emis înainte de morții, invocă „credița iubitului meu fiu, Ștefan voevod și credița tuturor copiilor noștri”³³, ca și aceea că în pisania bisericii Sf. Nicolae, a curții domnești din Iași (1492), Ștefan cel Mare arată că a ridicat biserica: „pentru pomeneirea celor adormiți, unde < sînt > și părinții și fratele nostru”³⁴. Nu constituie o contradicție a celor afirmate mai sus. În primul caz, Bogdan al II-lea se referă la Ștefan, pe care-l asociase la domnie (numindu-l voievod) și la copiii Oltei, dintr-o căsătorie anterioară, care fiind frați cu Ștefan după mamă, îi numește „copiii noștri”³⁵, menționîndu-i însă separat de unicul său fiu de sînge. Iar în al doilea caz, Ștefan cel Mare pomenește pe părinții săi și doar pe unul din frații dinspre mamă, care era desigur mort înainte de 1491 iunie — 1492 august 10, cînd ridică biserica amintită.

Frații lui Ștefan, după mamă, sînt amintiți în cele două versiuni (slavă și română) ale pomelnicului de la Bistrița: Iachim, Ion și Cîrstea

degrabă înțelesul precis de bunic, dovadă chiar inscripția de pe tetraevanghelul de la Varșovia, citată mai sus, în care Dragna (Theodora), fiica pîrcălabului Duma, numește pe Vlaicu *bunic* (АѢА), ori se știe din actele vremii că Duma a fost *fiul* lui Vlaicu. Din epitafurile puse de Ștefan cel Mare înaintașilor săi rezultă că a fost folosit cuvîntul unchi (УНУ) pentru a desemna unchiul de văr (Bogdan și Ștefan al II-lea, fiii lui Alexandru cel Bun), ai domnului, cît despre strămoșii acestuia, erau numiți prin cuvîntul прѣдѣа (*Repertoriul*, nr. 53, 55, 56, 57, 59, 68, 80). M. Costăchescu deși crede că Bogdan al II-lea „e sigur fiul lui Alexandru cel Bun”, recunoaște însă că „niciodată nu apare alături cu alți fii, în documentele acestuia”, explicînd faptul prin aceea că Bogdan al II-lea ar fi „un fiu natural al lui Alexandru cel Bun” (*Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1933, p. 9). Credem că, deoarece Alexandru cel Bun a căutat să înlăture de la succesiune pe fratele său, Bogdan, pe care în acte îl numește doar „jupan”, și pe urmașii săi, fiul acestuia (poate tot natural) Bogdan al II-lea, a încercat să acrediteze ideea că e în realitate fiul natural al lui Alexandru, pentru a putea obține mai tirziu domnia. Că lucrurile stau astfel o arată J. Długosz, citînd chiar spusele lui Bogdan al II-lea, care pentru a dobîndi scaunul afirma „că este fiul natural al lui Alexandru”, iar fiii legitimi ai acestuia au murit (*Historiae Polonicae*, II, Leipzig, 1712, col. 59). Astfel se explică, credem, mențiunea sa în actele urmașilor lui Alexandru încă din 17 ianuarie 1432 (cf. M. Costăchescu, *loc. cit.*), îndată după moartea domnului, ca frate al lui Iliăș vodă. Prin inscripția de pe mormîntul lui „Io Bogdan voevod, fratele lui Alexandru voevod”, Ștefan cel Mare restabilește ascendența reală a tatălui său, pentru posteritate, deși în actele interne vorbește de „bunicul” său Alexandru voievod pentru a-și legitima mai temeinic domnia, rîvnită și de alți pretendenți.

³² Acte din 1450 februarie 11, 1451 iulie 31 (M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 750—751, 400—401).

³³ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 403—404; *D.I.R.*, A. XIV, XV—1, p. 248. „Data și formula, documentul fiind original, — consideră A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 8 — dau loc la discuții”. Pentru acestea cf. M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 406. Credem că uciderea lui Bogdan al II-lea a avut loc după 17 octombrie 1451, scootînd mai demn de încredere actul original, decît relațiile contradictorii, în unele cazuri chiar eronate, ale cronicilor interne asupra zilei și chiar lunii cînd a putut avea loc acest act.

³⁴ *Repertoriul*, p. 108, nr. 9. Inscripția este tradusă eronat de N. Iorga, *Studii și documente*, XV, p. 135: „pentru sufletele adormiților moșilor și părinților și fraților noștri” și admisă astfel de I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, p. 7, nota 1 etc.

³⁵ În același spirit trebuie înțeleasă, după părerea noastră, și afirmația cronicii moldo-germane, care vorbind despre Ștefan cel Mare îl numește „un fiu al lui Bogdan voievod” (*Cronicle slavo-române din sec. XV—XVI publicate de I. Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, 1959, p. 28), afirmație care îl făcuse pe N. Grigoraș să considere că „Nu este, de asemenea, sigur că Ștefan a fost singurul fiu al lui Bogdan al II-lea” (*Începuturile domniei lui Ștefan cel Mare (1457—1459)*, în „Studii și cercetări științifice”. Ist., VIII (1957), fasc. 1, p. 43).

(Crăstea)³⁶. Cel dintâi este *foarte probabil*³⁷ tatăl lui pan Petru Iachimovici care apare în iunie 1453 în sfatul lui Alexandrel voievod³⁸, apoi în cel al lui Ștefan cel Mare între 1458—1474³⁹, căzînd în lupta de la Vaslui (10 ianuarie 1475)⁴⁰, și al fratelui acestuia, Vasco Iachimovici⁴¹. Faptul că Petru Iachimovici nepotul Oltei, legătură nelegitimă a lui Bogdan al II-lea, apare în divanul lui Alexandrel (identificarea lui cu Petru dregătorul din 1453 este doar foarte probabilă, dar nu sigură) nu trebuie să surprindă. Rivalitatea acestuia cu Bogdan al II-lea se transmite asupra fiului de sînge al celui din urmă⁴², și nu privea pe nepotul Oltei, căci nu era din neamul domnesc al lui Bogdan. Mai interesant este că Petru Iachimovici, *nepot de frate al lui Ștefan*, era desigur mai mare, sau aproximativ de aceeași vîrstă cu acesta, deoarece în 1453 ca membru al divanului nu putea avea mai puțin de 20 de ani⁴³. Aceasta ar arăta că tatăl său Iachim și desigur frații și surorile acestuia erau mai în vîrstă decît Ștefan, pe care-l socotim în lumina celor de mai sus, ultimul născut al Oltei, din legătura sa cu Bogdan al II-lea. Nu este exclus chiar, ca Oltea să fi fost la rîndul ei mai în vîrstă

³⁶ D. P. Bogdan, *Pomelnicul mîndstirii Bistrița*, București, 1941, p. 50, 86; I. Minea, *Pomelnicul M-rii Bistrița*, în „Cercetări istorice”, V—VII (1929—1931), p. 346, VIII—IX (1932—1933), nr. 1, p. 72. Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, I, Iași, 1906, p. 69, numește pe Cîrstea eronat „Costea”; iar N. Ursu, *Ștefan cel Mare*, p. 428 nota 1, neagă fără temei existența fraților lui Ștefan, admitînd doar că o soră a sa e atestată de izvoare.

³⁷ Cf. M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 11; idem, *Arderea Tîrgului Floci și a Ialomiței în 1470*, Iași, 1935, p. 51; A. Sacerdoțeanu, *Desclecători de jară...* (II), în „Magazin istoric”, IV (1969), nr. 1, p. 47.

³⁸ Acte din 12 și 20 iunie 1453 la M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 468—469, 473—474.

³⁹ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, București, 1913, p. 19, etc. II, p. 246, cf. și indice N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, sec. XIV—XVII, București, 1971, p. 283.

⁴⁰ D. P. Bogdan, *Pomelnicul*, p. 72, 110; cf. și M. Costăchescu, *Arderea Tîrgului Floci*, p. 52. În *Tabla genealogică a domnilor Moldovei*, în „Magazin istoric”, III (1969), nr. 1, p. 43, A. Sacerdoțeanu indică eronat 1476 drept momentul sfîrșitului carierei dregătorești a lui Petru și presupune că tatăl său Iachim era mort în 1457, căci după această dată apar în sfat fiii săi (p. 39), deși sînt cunoscute numeroase exemple de tați și fii (cf. pîrcălabii Vlaicu și Duma) care apar împreună în divan.

⁴¹ Apare în divan alături de fratele său în 1466 septembrie 15 și în 1467 ianuarie 1 (I. Bogdan, *op. cit.*, I, p. 112, 118).

⁴² Ștefan a petrecut anii 1451—1456 în pribegie, în Transilvania și Țara Românească (N. Grigoraș, *Începuturile domniei lui Ștefan cel Mare*, p. 44, 46).

⁴³ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 42 afirmă că „Ștefan nu se putea naște înainte de 1439 sau, 1440”, deci în 1453 ar fi putut avea 13—14 ani. Mai aproape de realitate ni se par părerile lui M. Costăchescu și O. Górká (*ibidem*, p. 40—41), care cred că Ștefan s-a născut pe la 1433—1434, la 1453 avînd ca atare circa 20 de ani. Este interesant că și Dionisie Fotino afirmă că Ștefan ar fi murit la 71 de ani, fiind deci născut în 1433 (*Istoria generală a Daciei*, III, București, 1859, p. 38).

decît Bogdan al II-lea ⁴⁴, aceasta putînd constitui, *cu totul ipotetic*, una din explicațiile faptului că Bogdan, căruia nu i se cunoaște o soție legitimă, n-a înălțat-o în această calitate la rangul de doamnă a țării ⁴⁵.

Este interesant că ceilalți doi frați ai lui Ștefan cel Mare, Ion și Cîrstea nu apar în divanele acestuia ⁴⁶; explicația nu e cunoscută, dar faptul că nu sînt menționați în documente, s-ar putea datora întîmplării (lipsa unor tranzacții de pămînt, cu care prilej ar fi putut fi amintiți, sau faptul că astfel de acte n-au ajuns pînă la noi etc.). Oricum, afirmația că fratele lui Ștefan : „Ion, cunoscut și sub numele de Săcuianul, ajunge proprietarul satului Săcuieni-Baia, unde a fost înmormîntat Bogdan al II-lea” ⁴⁷, nu poate fi susținută. Satul Săcuieni pe Moldova, în ținutul Sucevei, e întărit de Ștefan cel Mare, la 2 martie 1472 lui Ilie Huru comisul ⁴⁸. Acesta, sau poate tatăl său stăpînise satul la 1451 cînd a avut loc uciderea lui Bogdan la Răuseni, în vecinătate. Mai tîrziu, satul e amintit în stăpînirea neamului lui Dragoș Viteazul (viteaz = categorie militară) ⁴⁹, care abia la 28 februarie 1507 îl dăruiește copiilor lui Iachim Săcuianu (Dragotă Săcuianu ceașnic și Marușca) și verilor lor ⁵⁰. Deci Iachim nu stăpînea satul Săcuieni cu mai bine de jumătate de veac în urmă ⁵¹, și ipoteza ⁵² că Bogdan al II-lea a fost îngropat aici în legătură cu Iachim (Săcuianu), socotit eronat stăpînul satului la 1451 și ca atare, ipotetic frate al lui Ștefan cel Mare, nu se confirmă.

⁴⁴ Acceptînd ca tată al lui Bogdan al II-lea pe jupan Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun, amintit ultima dată ca atare la 28 iunie 1411 (M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 84—85), rezultă că Bogdan al II-lea trebuie să fi fost născut înaintea acestei date.

⁴⁵ Faptul că Oltea n-a fost soție legitimă a lui Bogdan al II-lea și doamnă a țării a fost observat de M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 6—7; A. Sacerdoțeanu, „*Descălecători de șară . . .*”, (I), p. 8 etc.

⁴⁶ Cf. A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, (II), p. 40.

⁴⁷ N. Grigoraș, *Începuturile domniei lui Ștefan cel Mare*, p. 44, citînd pe M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefănișă voievod (1517—1527)*, Iași, 1943, p. 133, care însă în locul amintit nu se referă la un personaj „Ion Săcuianu”, ci se întrebă doar dacă Iachim Săcuianu tatăl lui Dragotă Săcuianu ceașnic nu este cumva „fratele Ioachim al lui Ștefan cel Mare”, ceea ce ar putea constitui o explicație a faptului că în acest sat a fost găsită piatra de mormînt a lui Bogdan al II-lea. Cum arătăm mai sus, credem că nici această ultimă ipoteză, a lui M. Costăchescu, nu poate fi susținută.

⁴⁸ M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 82; *D.I.R.*, A, XIV, XV—1, p. 387.

⁴⁹ Pentru neamul acestui dregător (între 1392—1431) cf. M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 151—154. Nu se înrudea cu Ștefan cel Mare.

⁵⁰ *D.I.R.*, A, XVI—1, p. 57—58. Pentru Iachim și Dragotă Săcuianu cf. M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 29—31, 85.

⁵¹ În actul din 28 februarie 1507, amintit în nota precedentă, se menționează și unul din primii stăpîni ai satului : „unde a fost Cozma”.

⁵² Lui M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefănișă voievod*, loc. cit.

Tot legat de satul Săcuieni pe Moldova, unde a fost găsită lespedeza de mormînt a lui Bogdan II⁵³, ucis nu departe, la Răuseni, de Petru Aron, observăm că în acest caz nu avem de a face cu un *fratricid*, așa cum s-a considerat în istoriografia noastră, ci cu un episod din lupta între doi predenți, care se bazau pe alianțe externe diferite. Petru Aron, care se sprijinea pe poloni și chiar pe ajutorul sultanului, nu era frate (nici măcar frate vitreg)⁵⁴ cu Bogdan II, care înclina spre Iancu de Hunedoara. Cronicile interne din veacul al XV-lea arată că se numea de fapt Aron (Aaron)⁵⁵, Petru fiind numele pe care și l-a luat ca voievod. Ele nu-i arată ascendența, și aceasta lipsește și din pomelnicul de la Bistrița⁵⁶. Fapt semnificativ, cronică moldo-polonă vorbește de „*Petru voievod, pe care îl numeau Aron Harnazan*”⁵⁷. Nu este menționat niciodată în documentele interne alături de fiii lui Alexandru cel Bun. Singurele acte din care ar rezulta această filiație *sînt emise de el însuși*⁵⁸. Deci o dovadă sigură din veacul al XV-lea că este fiul lui Alexandru cel Bun nu avem. În schimb, la 1 octombrie 1455, prin actul de supunere către regele polon Cazimir al IV-lea Jagiello, dă

⁵³ La 1937 sluja ca masă de altar bisericii ruinate care aparținuse odinioară satului Săcuieni (*Repertoriul*, p. 275, nr. 82). În realitate, nu știm dacă Bogdan al II-lea a fost înmormîntat chiar în biserica din Săcuieni, cum ar părea, de unde Ștefan cel Mare n-a mai apucat să strămute oasele tatălui său în noua biserică de zid de la Răuseni (cf. M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 133–134; I. Minea, *Sfîrșitul lui Bogdan II Vodă în „Însemnări Ieșene”*, V (1940), nr. 10, p. 116, 119). Dacă lucrurile ar sta astfel, fiul său Bogdan cel Orb, care a terminat biserica de la Răuseni în 1504, ar fi avut ca cea dintîi grijă să strămute aici oasele bunicului său, *de memoria căruia se leagă înălțarea bisericii*. Mai reală ni se pare ipoteza lui V. Brătulescu, care pornind de la afirmația lui N. Iorga că Bogdan al II-lea a fost inițial îngropat într-o veche biserică de lemn chiar la Răuseni, crede că acesta și-a aflat locul de veci și în biserica de zid ridicată de Ștefan cel Mare aici, și numai în veacul al XVII-lea, cu prilejul unei restaurări a acesteia, piatra funerară, spartă, a fost înlăturată și dusă pentru a sluji nevoilor bisericii din Săcuieni vecini, unde a rămas pînă în 1937 (*Piatra de mormînt a lui Bogdan al II-lea tatăl lui Ștefan cel Mare*, p. 168–169). În sprijinul ipotezei că Bogdan al II-lea a fost îngropat la Răuseni și apoi piatra sa funerară a fost strămutată la Săcuieni (la 10 km distanță) menționăm asemănarea de situații cu lespedeza Oltei, care așezată inițial în Mănăstirea Sf. Nicolae din Poiană (Pobrata veche), a fost strămutată, după ruinarea acesteia, e drept mai aproape, la Pobrata nouă (edificată la 1527), unde însă a fost lăsată cu totul în părăsire. Ni se pare mai puțin probabilă ipoteza lui D. Constantinescu, *Unde a fost înmormîntat Bogdan al II-lea voievod?*, în „*Carpica*”, IV (1971), p. 315–322, că locul de veci al acestuia s-ar fi aflat la vechea sau noua Pobrata.

⁵⁴ Cum cred C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, 1935, p. 510 și II¹, ed. a IV-a, 1943, p. 28; respectiv V. Brătulescu, *op. cit.*, p. 166 etc.

⁵⁵ „Petru voievod numit Aron”, „Aaron voievod” (*Cronicile slavo-române*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 6, 15, 28, 44, 49, 56, 61). Eronat la Gr. Ureche: „Pătru vodă ce l-au poreclit Aron” (*Letopiseșul Țării Moldovei*, București, 1955, p. 82).

⁵⁶ I. Minea, *Pomelnicul*, în „Cercetări istorice”, VIII–IX (1932–1933), nr. 1, p. 70, crede că în acest pomelnic „nu putea figura numele asasinului de la Reuseni”, explicație neconvîngătoare, dacă ținem seama că același izvor menționează pe urmașii lui Alexandru cel Bun, ale căror atrocități unul față de altul și față de rudele lor sînt bine cunoscute.

⁵⁷ *Cronicile slavo-române*, ed. cit., p. 168, 178.

⁵⁸ Acte din 1 martie, 2 și 29 iunie 1456 (M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 575–576, 771–772, 779–780). Doar la 1597 cronicarul Bielski (izvor tîrziu și pentru această problemă nesigur) afirmă că Petru Aron era fiu nelegitim al lui Alexandru cel Bun (G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din Kronika polska a lui Bielski*, în „Cercetări istorice”, I (1925), p. 121).

Tîrgul Siret „mamei noastre, marei cneaghine Mariei, mătușei craiului”⁵⁹, pentru ca la 29 iunie 1456 să dea același tîrg „doamnei Maria, rămasă de pe urma lui Ilie, domnul de odinioară al Moldovei”; fiica acesteia, Anastasia, fiind arătată ca „sora și ruda noastră scumpă”⁶⁰. Cum Petru Aron se referă în ambele documente la aceeași persoană, rezultă că privește pe Maria, sora reginei Sofia (Sonca) a lui Vladislav al II-lea Jagiello și soție a lui Iliăș, ca pe mama sa⁶¹. Or, aceasta vine în contradicție cu celelalte acte ale sale, amintite mai sus, prin care se declară fiul lui Alexandru cel Bun și frate cu Iliăș soțul Mariei. Din aceste evidente contradicții rezultă, credem, că Petru Aron nu era de fapt rudă cu Alexandru cel Bun și familia sa. Afirmă însă aceasta în actele interne pentru a-și susține pretențiile la domnie (trebuind să treacă drept os domnesc), în vreme ce pe plan extern caută să apară drept rudă a regelui polon.

În lumina celor de mai sus, socotim pe Petru Aron un uzurpator venit din Polonia (nu întîmplător cronica moldo-polonă îl cunoaște sub numele de Aron Harnazan, de rezonanță armeană), poate crescut la curtea sau în legătură cu familia Mariei, cumnata lui Vladislav al II-lea Jagiello, căreia îi putea spune „mamă” numai în sens figurat⁶². Dar chiar dacă am fi admis că este un fiu al lui Alexandru cel Bun, el tot n-ar fi fost frate cu Bogdan al II-lea, fiul „jupanului” Bogdan, fratele lui Alexandru. În acest context execuția de la Răuseni⁶³ trebuie interpretată, cum arătam mai sus, ca o răfuială între doi pretendenți nelegați prin strînse legături de rudenie, iar nu ca sfișritul sîngeros al unei lupte fratricide.

În privința surorilor lui Ștefan cel Mare nu ne întîmpină surprize. Maria căsătorită cu Șendrea portar de Suceava (1479—1481), căzut în lupta de la Rîmnic (8 iulie 1481), a fost îngropată în biserica din Dolhești, alături de soțul său și de tatăl acestuia, la 27 marie 1486⁶⁴. Era, credem, destul de în vîrstă, de vreme ce o fiică a sa, Dragna (cea despre care arătam mai sus că nu trebuie confundată cu Dragna (Theodora) din inscripția tetraevanghelului de la Varșovia) era deja căsătorită la moartea mamei sale,

⁵⁹ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 774, 776.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 781—782, 786.

⁶¹ Documentele citate nu îngăduie interpretări: Maria, soția lui Iliăș, este arătată de Petru Aron ca „mamă”, iar nu Ringala-Maria, cu care acesta se înrudea, cum presupune A. Sacerdoșeanu, *op. cit.*, (II), p. 9.

⁶² N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 106, crede că o numește „din pietate «mama sa», explicație admisă de V. Părvan, *Alexăndrel vodă și Bogdan vodă*, București, 1904, p. 83, nota 5.

⁶³ În 1451 satul aparținea lui Bratu, fratele doamnei Marina a lui Alexandru cel Bun, unchiul lui Petru al II-lea (M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 406; idem *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 10). N. Grigoraș afirmă, cu totul ipotetic, că Alexandru cel Bun a dăruit satul Răuseni femeii cu care a avut pe „al doilea fiu cu numele de Petru, adică pe viitorul Petru al III-lea Aron” (*Din istoria diplomației moldovenești (1432—1457)*, Iași, 1948, p. 173).

⁶⁴ *Repertoriul*, nr. 61; *Letopisețul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române*, ed. P. P. Panaitescu, 1959, p. 10, 19; D. P. Bogdan, *Pomelnicul minăstirii Bistrița*, p. 50, 86; I. Minea, *Pomelnicul*, în „Cercetări istorice”, V—VII (1929—1931), p. 346; S. Zotta, *Note cu privire la Șendrea*, p. 70—71; M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 12—14; A. Sacerdoșeanu, „Descălecători de țară...” (II), p. 401; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 286—287.

cu Clănău mare spătar (1486 — 1507)⁶⁵. Alte fiice ale Mariei și ale lui Șendrea portar erau Neașa și Magdalina⁶⁶. Sora, cealaltă „soră” a lui Ștefan cel Mare⁶⁷, căsătorită cu Isaia vornicul, executat de Ștefan în 1471 pentru o vină despre care putem face doar presupuneri⁶⁸, era mama lui Dumșa postelnic, mort la 10 ianuarie 1500⁶⁹ și înmormântat inițial în vechea Pobrată (Sf. Nicolae din Poiană), alături de bunica sa Oltea. Atestarea documentară a surorilor lui Ștefan, amintite în pomelnicele de la Bistrița, constituie totodată, după părerea noastră, o dovadă indirectă a existenței și a celorlalți frați ai domnitorului, menționați în aceleași pomelnice, dar neatestați în mod sigur de actele ajunse pînă la noi.

Este cert că mama lui Ștefan cel Mare n-a fost, cum aminteam mai sus, soție legitimă a lui Bogdan al II-lea. Nu i s-a spus niciodată doamnă, și observăm noi, *nici măcar „cneaghină”, termen care în izvoarele interne ale vremii desemna o femeie măritată, aparținînd clasei boierești*. Pe lespedeaa funerară din vechea Pobrată (Sf. Nicolae din Poiana, care exista dinainte de 1398⁷⁰) se vorbește simplu de „Oltea, mama domnului Io Ște <fan

⁶⁵ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 13—14 (unde corectează eroarea din *Observări istorice*, p. 9, în legătură cu alți doi fii ai lui Șendrea, în realitate fratele și sora acestuia); Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, I, Iași, 1906, p. 68; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 265. Pentru fiii Dragnei și ai lui Clănău: Rusca, Biliu (Ghiliu), Șendrea, Soriza și Maria (Rie) cf. S. Zotta, *op. cit.*, p. 71. Pare puțin probabil ca Turcu sulger, amintit într-un act din 1598 aprilie 22 ca fiu al Dragnei și al lui Clănău, (*D.I.R.*, A, XVI—4, p. 215) să fie unul din cei menționați în însemnarea citată de S. Zotta, Turcu putînd fi socotit atunci doar o poreclă. Turcu sulger a fost căsătorit cu Marinca (Marica), fiica lui Ieremia Galeș mare vistier (1516—1523), avînd fiice pe Ileana (măritată cu Draxin postelnic), Anghelina și Vasutca (*ibidem*, XVI—1, p. 320—321, vol. 3, p. 75, vol. 4, p. 215; XVII—4, p. 66).

⁶⁶ M. Costăchescu, *loc. cit.*; idem, *Observări istorice*, p. 9; idem, *Documente moldovenești de la Bogdan voievod (1504—1517)*, București, 1940, p. 344. Magdalina avea drept fii pe Petru spătarul și pe Drujin sulgerul. Spița urmașilor Dragnei și a lui Clănău spătarul arătată (*ibidem*, p. 225), este eronată.

⁶⁷ D. P. Bogdan, *Pomelnicul mînăstirii Bistrița*, p. 50, 86; I. Minea, *Pomelnicul*, în „Cercetări istorice”, V—VII (1929—1931), p. 346. O a treia soră a lui Ștefan nu e cunoscută, iar afirmația mai veche a lui St. Nicolaescu, *Documente slavo-române*, București, 1905, p. 366, relativă la o soră Grăjdana, despre care „ne vorbesc unele documente aflate la particulari” nu s-a verificat pînă astăzi. Pomelnicele slav și român de la Bistrița n-o pomenesc, iar numele de Grăjdana (— mîndră) s-a folosit foarte rar în Moldova de către femei (Tr. Ionescu-Nișcov, *Scurtă monografie toponimică: satul Grăjdana*, în „Romanoslavica”, III (1958), p. 25, 29).

⁶⁸ Cf. C. Cihodaru, *Observații pe marginea izvoarelor privind unele evenimente din istoria Moldovei între anii 1467—1474*, în „Studii și cercetări științifice”, Ist., VIII (1957), fasc. I, p. 15—16. Mai recent A. Sacerdoțeanu, „Descălecători de țară...”, (II), p. 40; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 276—277. Cf. și M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 14—15.

⁶⁹ *Repertoriul*, nr. 71. Lespedea de mormînt a lui Dumșa se află astăzi la noua Pobrată, ctitorită, în apropiere de cea veche, de Petru Rareș. Într-un act din 25 aprilie 1501 e arătat de Ștefan ca „adevărat nepot de soră al nostru” (*D.I.R.*, A, XVI—1, p. 1).

⁷⁰ Este probabil ctitoria lui Ștefan I, care-i face o danie la 2 iulie 1398 (*D.I.R.*, A, XIV, XV—1, p. 4; S. Zotta, *Note cu privire la neamul lui Șendrea, portar de Suceava*, p. 74—75). După 1527, cînd Petru Rareș ctitoriește noua Pobrată în apropiere, vechea mănăstire, refăcută de Ștefan cel Mare după 1490 (dacă nu cumva acesta a ridicat alături chiar un alt lăcaș, cf. C. Nicolescu, Fl. Jipescu, *Din trecutul mănăstirii Probota*, în *S.C.I.A.*, 1956, nr. 1—2, p. 297), e părăsită și se ruinează. Lespedea Oltei e adusă în ctitoria lui Petru Rareș, unde se păstrează

voievod>”, moartă la 4 noembrie 1465⁷¹. Tot astfel e amintită în inscripția din 3 noiembrie 1495 a tetraevanghelului cumpărat de „Io Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod și al Oltei” și dăruit bisericii din Borzești pe Troțuș⁷², precum și în pomelnicul slav de la Bistrița⁷³, toate trei izvoarele amintite mai sus *datînd din epoca lui Ștefan cel Mare*. Doar în pomelnicul din 1823 al noii Pobrate (a lui Petru Rareș), datînd deci dintr-o epocă mult mai nouă, e trecută între ctitorii mănăstirii, după Bogdan Lăpușneanu : „Maria doamna Olteanca”⁷⁴. În acest personaj, călugării din veacul XIX, care lăsau lespede, ce nu acoperea în mănăstirea din veacul XVI nici un mormînt, să zacă lîngă zidul incintei (unde a rămas pînă la 1908)⁷⁵, au contopit numele Oltei⁷⁶, redat fantezist⁷⁷, cu cel sub care Ștefan o numește pe mama sa la 9 iulie 1466, într-o danie făcută vechii Pobrate.

La data amintită, deci 8 luni după înmormîntarea mamei sale în ctitoria lui Ștefan I, domnul face acestei mănăstiri danii însemnate, între altele „pentru mîntuirea sfintrăposatului părintelui nostru Bogdan voievod și pentru sufletul și pentru mîntuirea mamei noastre Maria”⁷⁸, *pe care nici în acest caz n-o numește doamnă*. Fiind vorba evident de persoana înmormîntată la vechea Pobrata (Maria fiind probabil nume călugăresc luat înaintea morții⁷⁹, ceea ce nu implică o călugărie efectivă, sau poate un al doilea

și astăzi (Al. Lapedatu, *Un vechi epitaș și o nouă inscripție de la Probota*, în „Buletinul Comisiei monumentelor istorice”, I (1908), p. 166—167; idem, *Oltea-Doamna mama lui Ștefan cel Mare*, în „Convorbiri literare”, XLII (1908), nr. 9, p. 242 și urm.

⁷¹ *Repertoriul*, nr. 49.

⁷² *Ibidem*, nr. 157.

⁷³ „... Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod și pe mama lui : Oltea” (D. P. Bogdan, *Pomelnicul*, p. 50, 86).

⁷⁴ Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice...*, București, 1885, p. 153.

⁷⁵ Cf. N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, București, 1928, p. 103; Al. Lapedatu, *Un vechiu epitaș*, loc. cit., În pomelnicul românesc, mai nou, de la Bistrița, Oltea nu e amintită (I. Minea, *Pomelnicul*, în „Cercetări istorice”, V—VII (1929—1931), p. 346), dovadă că mama lui Ștefan, care n-a fost doamnă a țării, era uitată în veacurile următoare.

⁷⁶ Cf. și M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 7.

⁷⁷ Tot fantezist este redat numele Oltei în traducerea din 1775 a pomelnicului slav al Moldoviței : „Onisie mumă” (Acad. R. S. România, ms. rom. 921, f. 7, 12).

⁷⁸ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 105; *D.I.R.*, A, XIV, XV—1, p. 347; M. Costăchescu, loc. cit.

⁷⁹ Cf. N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, ed. 1966 p. 42; idem, *Ceva nou despre mama lui Ștefan cel Mare*, în „Convorbiri literare”, XXXVIII (1904), p. 749; M. Costăchescu, loc. cit.; idem, *Observări istorice*, p. 4. I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, p. 8, nota 2, p. 427—429 admite, nejustificat, doar numele Maria. Afirmațiile fanteziste de felul celor ale lui < V. Șăghinescu >, *Ștefan cel Mare*, ed. a II-a, București, 1908, p. 5—6, despre „Maria Caloianu”, mama lui Ștefan cel Mare, nu le mai discutăm. Al. Lapedatu, *Un vechi epitaș*, p. 166—167, emite și ipoteza că Oltea ar veni de la Olda („prorociță din Ierusalim”), deci Maria ar fi nume din botez și Oltea din călugărie. V. Pârvan, *Alexăndrel vodă și Bogdan vodă*, p. 37 afirmă fără temei documentar că Bogdan al II-lea s-a căsătorit în Țara Românească cu „Maria, numită apoi Oltea, de însemnările posteroare, poate pentru originea ei olteană”; afirmație ulterior corectată, p. 126, în sensul că „Oltea era un nume”.

nume al Oltei⁸⁰, folosit incidental de Ștefan, ca „nume sfânt” în privilegiul amintit), călugării de la noua Pobrată, în posesia cărora se păstra și actul din 1466⁸¹, au alăturat numele din inscripția funerară cu cel din actul amintit, adăugându-i nejustificat calitatea de „doamnă”⁸².

Nu are nici un temei documentar ipoteza mai veche că Oltea și implicit fratele ei Vlaicu, care apare în inscripția tetraevanghelului de la Varșovia) era originară din Țara Românească, unde ar fi cunoscut-o în pribegie Bogdan al II-lea⁸³, ipoteză reluată în ultimul timp⁸⁴. Rămîne în stadiul de ipoteză, deși cu mult mai serioase temeuri de adevăr, și părerea lui M. Costăchescu că Oltea și Vlaicu, ca dealtfel și Bogdan al II-lea cu mama sa necunoscută, se trag din părțile Borzeștiului, „mai bine zis a Trotușului, a Bacăului”⁸⁵, unde ar fi copilărit și Ștefan cel Mare⁸⁶.

Este însă sigur că M. Costăchescu s-a înșelat, cînd afirma după acte din 25 aprilie 1576 și 29 noiembrie 1616 că Vlaicu, „unchiul” lui Ștefan cel Mare⁸⁷, era tatăl lui Ieremia vistiernic și purta numele de Galeș, care era

⁸⁰ Numele duble (din botez și călugărie, sau poreclă) se mai întilnesc în familia lui Ștefan cel Mare: „Theodora numită Dragna” și „Ion zis Vlaicu” din tetraevanghelul de la Varșovia, Bogdan Vlad, fiul a cărei credință o invocă Ștefan în multe acte, sau „Maria zisă Cneajna, fiica lui Ștefan voievod” (E. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 103, p. 90) etc. Cf. și A. Sacerdoțeanu, „Descălecători de țară...” (I), p. 9: „familiar era Oltea, dar pentru pomenire în biserică s-a dat Maria, care este în calendar și-l va fi avut de la botez”.

⁸¹ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 107; *D.I.R.*, A, XIV, XV—1, p. 348.

⁸² Și în literatura istorică: I. Minea, *Pomelnicul*, în „Cercetări istorice”, VIII—IX (1932—1933), nr. 1, p. 70, vorbește de „doamna Oltea” mama lui Ștefan; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II¹, ed. IV, 1943, p. 28: Bogdan al II-lea și „soția sa, Doamna Maria”. În pomelnicul Moldoviței din 1775, cum arătam mai sus, Oltei i se spune „mumă”, nu „doamnă” (cum sînt numite celelalte soții de voievozi).

⁸³ Cf. N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, ed. 1966, p.42; M. Costăchescu, *Observări istorice*, p. 4—6.

⁸⁴ A. Sacerdoțeanu, *loc. cit.*

⁸⁵ M. Costăchescu, *Documente de la Ștefan cel Mare*, p. 6—16; cf. și N. Grigoraș, *Cînd a intrat Ștefan cel Mare în Moldova?*, extras din „Anuarul Liceului național din Iași”, 1942—1945, Iași, 1946; p. 5; idem, *Începuturile domniei lui Ștefan cel Mare*, p. 42—44.

⁸⁶ Tradiția copilăriei lui Ștefan la Borzești (C. I. Istrati, *Biserica și podul din Borzești*, în „Anal. Acad. Rom.”, S. II, t. XXVI, 1904, p. 273; Em. Turdeanu, *Manuscrise slave*, p. 170—171) ar confirma concluziile lui M. Costăchescu, *loc. cit.* despre proprietățile părinților lui Ștefan și a unchiului său Vlaicu în Țara de Jos. Credem, spre deosebire de I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, p. 7, nota 1, că bisericile ridicate de Ștefan consecutiv în 1491—1492 și 1493—1494 la Iași (Sf. Nicolae domnesc) și Borzești, pentru pomenirea sa și a părinților săi — singurele avînd această dedicație în pisanie — (*Repertoriul*, p. 108—109), au, nu întîmplător, un caracter memorial.

⁸⁷ Acte din 1467 ianuarie 1 și 1472 octombrie 8 (I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 117,177; *D.I.R.*, A, XIV, XV—1, p. 354, 392). Un alt „unchi” al lui Ștefan cel Mare, dinspre mamă, nu cunoaștem. „Ivan, unchiul lui Ștefan cel Mare”, menționat ipotetic de M. Costăchescu, după traducerea românească din secolul al XIX-lea a unui act din 10 noiembrie 1519 (*Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, p. 147) este în realitate, după părerea noastră, „unchiul” (sau în orice caz rudă) a lui Cozma Șarpe postelnic din neamul Găneștilor (cf. idem, *Documentele moldovenești de la Bogdan voievod*, p. 30 și urm.; Șt. S. Gorovei, *Găneștii și Arbureștii*, în „Cercetări istorice”, s.n. II (1971), p. 147—148, nu se ocupă de rudele ascendente ale lui Cozma Șarpe), iar nu a lui Ștefan cel Mare. Traducerea actului din 1519 arată că domnul întărește satul Poenile lui Cozma Șarpe: „care acest sat l-au luat moșul domniei mele Ștefan voievod dela Ivan” (M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniță*

probabil și numele Oltei⁸⁸. În felul acesta contopea două personaje : pe Vlaicu pîrcălabul, cu Galeș, menționat la 20 noembrie 1499 ca tată al lui Ieremia vistiernic⁸⁹, la rîndul său desigur, fiul unui alt Galeș, care apare astfel nejustificat ca bunic dinspre mamă al lui Ștefan cel Mare.

În realitate, analiza unor acte din veacul al XVI-lea arată că legătura între Ieremia mare vistiernic (1516—1523) și familia lui Vlaicu pîrcălabul s-a făcut doar prin căsătorii. Un act din 1529 aprilie 29 dovedește că Ieremia vistiernicul (la 1529 călugărit sub numele de Evloghie) fusese căsătorit cu Anușca „fiica lui Dragoș nepoata lui Duma pîrcălab”⁹⁰, ultimul fiind de fapt, fiul lui Vlaicu. Cu alte cuvinte Ieremia vistiernic era căsătorit cu o strănepoată a lui Vlaicu pîrcălabul, iar tatăl său Galeș, care nu se înrudea în nici un fel cu Vlaicu, se afla în raport față de acesta cu două generații mai tînăr (cf. tabelul anexă).

O fiică a lui Ieremia vistiernic, Marinca (Maria) căsătorindu-se cu Turcu sulger⁹¹, nepotul Mariei, sora lui Ștefan cel Mare⁹² legătura dintre familia dinspre mamă a lui Ștefan și cea a lui Ieremia vistiernic s-a întărit. Și astfel, Vasutca una din fiicele lui Turcu sulgerul se declara nu numai nepoata lui Ieremia fost vistiernic (ceea ce era într-adevăr), ci și „strănepoata lui Vlaicu”⁹³ deși, cum am văzut, acest grad de rudenie îl avea la propriu bunica sa, soția lui Ieremia vistiernicul.

Această referire la Vlaicu pîrcălabul se face nu numai pentru că el stăpînise proprietățile transmise nepoatelor lui Ieremia vistiernicul, ci și pentru marelui prestigiu de care se mai bucura acesta încă în veacul XVI. Vlaicu apare în 1451 în sfatul lui Bogdan al II-lea, și apoi încă din primul an de domnie a lui Ștefan cel Mare în divanul acestuia, unde ocupă pînă

voevod, p. 144 ; *D.I.R.*, A, XVI—1, p. 151). Era logic ca Ștefăniță vodă să-i întărească satul lui Cozma Șarpe, deoarece aparținuse unei rude a acestuia ; nu este vorba de o danie propriuzisă din satele domnului.

⁸⁸ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 8 ; idem, *Arderea Tîrgului Floci și a Ialomișei în 1470*, Iași, 1935, p. 37, 133 ; idem, *Documente moldovenești de la Bogdan voevod*, p. 117—118 (unde corectează erorile din lucrările sale anterioare).

⁸⁹ I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 145—146 ; *D.I.R.*, A, XIV, XV—2, p. 293. M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 8, crede că acest Galeș e amintit și într-un act din 15 martie 1490.

⁹⁰ *D.I.R.*, A, XVI—1, p. 320—321. Din această căsătorie au rezultat trei copii Ilea, Ana și Marinca.

⁹¹ Act din 8 noiembrie 1576 (*ibidem*, vol. 3, p. 75).

⁹² Era fiul Dragnei și nepotul Mariei căsătorită cu Șendrea portar, cum am văzut mai sus (cf. și tabelul anexă).

⁹³ Acte din 25 aprilie 1576 și 29 noiembrie 1616 (M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 8 ; *D.I.R.*, A, XVII—4, p. 66). Interpretarea în sens propriu de către M. Costăchescu, *loc. cit.*, după aceste acte, a afirmației Vasutcăi, care se declara : „nepoata lui Eremia vistier, strănepoata lui Vlaicu”, l-a făcut să vadă eronat în Ieremia pe fiul lui Vlaicu. În realitate, „strănepoată” trebuie înțeles în sens general de urmașă. La fel și termenul de „răstrănepoată” pe care-l poartă la 15 aprilie 1569 sora Vasutcăi : „Ana, fiica lui Erimia vistier, care s-au chemat pe călugărie Evloghie, cneaghina lui Toma logofăt, răstrănepoata lui Vlaicu pîrcălab de Cetatea Albă și a lui Clănuș spătar și a lui Ion Limbă-Dulce și a lui Galeș comis” (*D.I.R.*, A, XVI—2, p. 190—191). Pentru gradul real al acestor înrudiri cf. tabelul anexă. Nu știm ce legătură de rudenie este între Ana și Oană Limbă-Dulce ; Galeș comis nu este probabil bunicul ei cu același nume, care ar fi fost menționat ca atare, ci probabil un inantaș al acestuia.

în 1484, un loc de frunte. Nu întâmplător Ștefan numindu-l pîrcălab de Cetatea Albă, Hotin și Orhei i-a încredințat apărarea unor cetăți cheie din sistemul defensiv al Moldovei⁹⁴. În inscripția tetraevangelului de la Varșovia, cneaghina Dragna (Theodora) îl amintește ca bunic, iar faptul că un fiu al ei se numea Ion, dar era „zis Vlaicu spătarul” se datoră, credem, vreunei asemănări a acestuia cu străbunicul său. Din aceeași inscripție rezultă că Duma pîrcălabul era într-adevăr fiul lui Vlaicu, risipind orice posibilitate de îndoială asupra acestei filiații⁹⁵. Ca și tatăl său, și uneori împreună cu acesta, Duma, văr drept cu Ștefan cel Mare, apare în sfatul domnului ca pîrcălab de Hotin, Cetatea Albă și Orhei, între 1468—1496, iar după aceea ca pîrcălab de Neamț sau simplu, pîrcălab, pînă la moartea sa în 1502⁹⁶. Pînă acum, după actul din 29 aprilie 1529, citat mai sus, se știa că a avut un fiu Dragoș, a cărei fiică Anușca a devenit soția lui Ieremia mare vistiernic. Din inscripția tetraevangelului de la Varșovia rezultă însă că Duma a mai avut două fiice: Dragna (Theodora), al cărui fiu era Ion zis Vlaicu spătarul și Ana (urmașul ei era Ilia), și un fiu Isac. Este *posibil* ca acest Isac, nepot de văr al lui Ștefan cel Mare, să fie tocmai marele vistiernic cu același nume al domnului și al fiului său Bogdan din anii 1491—1508, căruia altfel nu i se cunoaște familia. Faptul că Isac mare vistiernic a cumpărat (poate în virtutea dreptului de protimisis) satul Dolhești, care aparținuse lui Șendrea portar⁹⁷, soțul Mariei, sora lui Ștefan cel Mare, că a îndeplinit misiuni de răspundere în Polonia la 1497, 1505, 1506 (cînd a cerut pentru Bogdan cel Orb pe sora regelui în căsătorie) și 1510⁹⁸, ar pleda ipotetic pentru apartenența sa la familia lui Ștefan cel Mare, prin identificarea sa cu Isac fiul lui Duma pîrcălabul.

În privința Dragnei (Theodora) este *posibil* ca ea să fie una din cele trei călugărițe cu numele de Theodora, amintite în pomelnicul slav al mănăs-

⁹⁴ I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, p. 295—296, pune în legătură dispariția sa din documente după 1484, cînd probabil a murit, cu atacul turcesc care a dus la pierderea Chiliei și Cetății Albe; M. Costăchescu, *Arderea Tîrgului Floci*, p. 33—34; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 289; idem, *Legăturile de rudenie dintre domni și marea boierime și importanța lor pentru istoria politică a Țării Românești și Moldovei*, în „Danubius”, Ist., V (1971), Galați, p. 130.

⁹⁵ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 37, arată că „Ar putea cineva să se îndoiască că acest Duma era fiul Vlaicului, dacă uneori n-ar apărea cu numele de Duma Vlaiculovici, ca în 7007 (1499) iulie 12, 7007 (1499) septembrie 14”.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 34—37; I. Ursu, *op. cit.*, p. 302; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 270; idem, *Legăturile de rudenie*, p. 130. A. Sacerdoțeanu, *Divanele lui Ștefan cel Mare*, în „Analele Universității București”, Ist. V (1956), p. 161, 166, 201 și urm. Afirmația lui N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, ed. 1966, p. 42, nota 17, p. 254: că Duma a fost pîrcălab de Hotin „și după moartea lui Ștefan”, nu se justifică prin trimerile pe care le face la T. Codrescu, *Uricarul*, XVIII, p. 465—466, 481, unde Duma e amintit pînă la 1500.

⁹⁷ Cumpărat de la nepoții colaterali ai acestuia în 1502 februarie 22 (*D.I.R.*, A, XVI-1, p. 9—10); I. Bogdan *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 197 presupune că mormîntul „visternicului” din biserica din Dolhești este al lui Isac, dregătorul lui Ștefan.

⁹⁸ M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Bogdan voevod*, p. 319—320, 440—447, 456—482; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 276) Cf. și I. Ursu, *Ștefan cel Mare* p. 305; M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 319—320; idem, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 145—148. Apare în acte la 15 martie 1490 (*ibidem*, p. 140—144).

tirii Bistrița ⁹⁹. Nu cunoaștem împrejurările în care a donat tetraevanghelul aflat azi la Varșovia, copiat, împodobit și ferecat pe cheltuiala sa, mitropoliei din Suceava ¹⁰⁰. Remarcăm însă că în familia sa exista preocuparea pentru cumpărarea de manuscrise bisericești, probabil în scopul unor danii. Astfel, bunicul său Vlaicu cumpără un „Apostol” (scris de diacul Mircea, din porunca lui Ștefan cel Mare, 1463), în vremea când a fost pîrcălab al Cetății Albe (cel tîrziu la 1467) ¹⁰¹.

Nu cunoaștem cu precizie nici împrejurările în care tetraevanghelul dăruit mitropoliei din Suceava a ajuns în Polonia. O inscripție în limba polonă, din 1803, pe partea interioară a copertei originale de lemn arată că s-a aflat mai înainte în arhiva casei Zamoyski, fiind înregistrat în biblioteca lui Stanisław Zamoyski în 1803 (ex librisul acestuia de pe aceeași copertă interioară e din 1804). Faptul că s-a conservat în stare foarte bună arată că a fost păstrat ca un obiect de preț, fără a fi întrebuințat la slujbele religioase, atît la mitropolia din Suceava cît și în Polonia catolică.

Se știe că astfel de manuscrise prețioase — tetraevanghelii cu miniaturi pe cîte o pagină — din epoca lui Ștefan cel Mare și a fiilor săi, au fost găsite, cele mai multe, în străinătate ¹⁰². Ele au ajuns aici pe multiple căi: prin danii ¹⁰³, vînzări ¹⁰⁴, poate prin refugiu peste hotare al celor care le stăpîneau ¹⁰⁵, înstrăinate sub forme nelegale în vremuri mai

⁹⁹ B. P. Bogdan, *Pomelnicul mîndstirii Bistrița*, p. 58, 59, 95.

¹⁰⁰ Mitropolitul Gheorghe, care provenea de la Neamț, unde se afla o vestită școală de copişti și miniaturiști în veacul al XV-lea, era un iubitor al manuscriselor religioase, ca și înaintașul său Theoctist, trimițînd călugări să le copieze tocmai la muntele Ahos (*Repertoriul*, nr. 193). G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor istorice”, XVIII (1925), p. 164, presupune o „prefacere sau o reparare” a bisericii mitropoliei din Suceava în vremea lui Ștefan cel Mare. Cu un astfel de prilej, adăugăm noi, rudele domnului ar fi putut dona mitropoliei tetraevanghelul amintit. Faptul că în pomelnicele mitropoliei din 1754 (Acad. R. S. România, ms. rom. 1567, f. 8 v.) și 1796 (I. Zugravu, *Două pomelnice ale Bisericii Sf. Gheorghe din Suceava*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXVI (1960), nr. 1—2, p. 34) e amintit Ștefan cel Mare, dovedește că acesta a jucat într-adevăr un rol în refacerea sau înzestrarea lăcașului.

¹⁰¹ *Repertoriul*, nr. 185. Manuscrisul a fost cumpărat de la diaconul Trifu pentru 18 galbeni.

¹⁰² M. Berza, *Ultimul manuscris miniat din epoca lui Ștefan cel Mare*, p. 109; idem, *Miniaturi și manuscrise*, p. 369.

¹⁰³ *Repertoriul*, nr. 156, 157, 161, 191.

¹⁰⁴ *Ibidem*, nr. 162.

¹⁰⁵ La 1686 mitropolitul Dosoftei plecînd în Polonia, la Żońkiew, a luat cu el cărți și odoare ale mitropoliei de Suceava (între care, de pildă, un tetraevanghel din 1570 și o carte de cîntări din 1655 care nu s-au mai întors în țară (I. Bianu, *Relațiune asupra călătoriei în Galizia făcută în vara anului 1885*, în „Anal. Acad. Rom.”, s. II, sect. I, t. VIII, 1886, p. 21, 25—28; Bianu a făcut această călătorie de studii îndeosebi pentru a afla documentele luate în Polonia de Dosoftei, care între timp fuseră însă duse în Imperiul habsburgic). Nu credem însă că tetraevanghelul cneaghinei Dragna (Theodora) să fi fost adus de Dosoftei în Polonia, deși aparținuse mitropoliei de Suceava, deoarece s-a găsit în biblioteca familiei Zamoyski, în vreme ce Żońkiewul, unde s-a refugiat Dosoftei, aparținea familiei lituaniene Radziwiłł, care a preluat manuscrisele și documentele mitropolitului moldovean.

noi¹⁰⁶, sau luate în vremuri de război¹⁰⁷. Este posibil ca tetraevanghelul cneaghinei Dragna (Theodora) să fi fost luat din Moldova în vremea uneia din campaniile din 1595 sau 1600 ale marelui hatman J. Zamoyski, în familia căruia s-a păstrat pînă la trecerea bibliotecii urmașilor săi în fondurile publice. În același mod a fost luat de poloni în 1615, în vremea luptelor dintre Movilești și Ștefan Tomșa, și tetraevanghelul scris în 1502 din porunca lui Ștefan cel Mare, pentru biserica curții domnești de la Piatra¹⁰⁸. Este mai puțin probabil ca tetraevanghelul de la Varșovia să fi fost luat de la mitropolie în prima jumătate a veacului al XVI-lea, deși construcția noii biserici a mitropoliei sucevene între 1514—1522 dovedește că cea veche (Mirăuți) avusese anterior de suferit, desigur din pricina unor pustii¹⁰⁹.

Paginile de mai sus sînt menite doar să introducă în circuitul istoriei noastre culturale (deocamdată sub formă de semnalare, urmînd ca în viitor să se obțină copii (fotografice), un manuscris de certă valoare artistică, deosebit de interesant și prin familia donatoarei, îndeaproape înrudită cu Ștefan cel Mare. Răspundem astfel, cel puțin în parte, unui deziderat al cercetătorilor noștri în domeniul manuscriselor miniaturate¹¹⁰, iar prin încadrarea rudelor necunoscute ale lui Ștefan cel Mare, amintite în tetraevanghel, în tabloul genealogic al neamului dinspre mamă al marelui voievod, încercăm să prilejuim o mai bună cunoaștere a acestuia.

¹⁰⁶ Cf. *Repertoriul*, nr. 151; 152 și p. 444; nr. 154 și p. 445; nr. 158. Unele au fost luate și vîndute în Rusia unor colecționari, de pildă bogătașului P. I. Șciukin : „cărui prof. Al. Iațimirski îi vinduse multe manuscrise și cărți de prin bibliotecile noastre românești”, cum menționează Șt. Berechet, *Comori slavo-române răspîndite*, în „Biserica Ortodoxă Română”, S. II, XL (1940), nr. 8, p. 620. Ca un act de barbarie infierăm smulgerea miniaturilor cu chipurile evangheliștilor din tetraevanghelii și vinderea lor separată. În colecția aceluiași Șciukin se păstra miniatura evanghelistului Luca, ruptă dintr-un manuscris al schitului Gorodiște din Basarabia (Al. Iațimirski, *Opis starinnih slavianskih i russkih rucopisei sobrania P.I. Șciukina*, Moscova, 1896, p. 13; *Repertoriul*, nr. 171), iar dintr-un tetraevanghel slavo-român din 1539, aflat în aceeași colecție, s-a păstrat doar miniatura evanghelistului Luca (Șt. Berechet, *op. cit.*, p. 623). Este posibil ca și din tetraevanghelul aflat la Varșovia, în care s-au păstrat miniaturile evangheliștilor Matei și Marcu, reprezentările lui Luca și Ioan să fi fost desprinse. Încă de la sfîrșitul veacului trecut I. Bogdan, menționînd răspîndirea manuscriselor românești la Chiev, Petesburg și Moscova, cerea interzicerea scoaterii acestora peste hotare (*Manuscripte slavo-române în Chiev*, în „Convorbiri literare”, XXV (1891), nr. 6, p. 511).

¹⁰⁷ Cf. peripețiile prin care a trecut tetraevanghelul scris la 1473 pentru Mănăstirea Homor, care conține celebrul chip al lui Ștefan cel Mare (*Repertoriul*, nr. 144, p. 379, 388).

¹⁰⁸ *Ibidem*, nr. 160.

¹⁰⁹ Cf. I. Caproșu, *Biserica Sf. Gheorghe din Suceava*, București, 1969, p. 6—8. Cf. și G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 164, 167.

¹¹⁰ Referindu-se la cercetarea școlii de miniaturistică moldovenească din veacul XV, M. Berza considera „o datorie să se publice întregul material din țară și să se intre în legătură cu bibliecile străine ce conțin manuscrise moldovenești, în vederea obținerii de copii fotografice. Numai cînd acest lucru va fi împlinit se va putea întreprinde un studiu temeinic în acest domeniu” (*Ultimul manuscris miniat din epoca lui Ștefan cel Mare*, p. 131).

UN ÉVANGÉLIAIRE INCONNU APPARTENANT À LA SOUCHE MATERNELLE D'ÉTIENNE LE GRAND

RÉSUMÉ

Partant de la découverte à la Bibliothèque Nationale de Varsovie d'un Évangélaire moldave, l'auteur met en lumière un précieux manuscrit de la rare catégorie des miniatures sur une page entière.

Le manuscrit a été écrit sur l'ordre de la *cneaghina* (nom designant l'épouse d'un boyard) Dragna-Théodora, fille du châtelain Duma, nièce d'Étienne le Grand (1457–1504). Des l'inscription de la fin du manuscrit sont nommés le fils, le frère, la sœur de Dragna-Théodora ce qui permet à la recherche d'intégrer ces personnages inconnus jusqu'à présent, dans le tableau généalogique d'Étienne le Grand.

NOTE ISTORICE ȘI GENEALOGICE CU PRIVIRE LA URMAȘII LUI ȘTEFAN CEL MARE

DE

ȘTEFAN S. GOROVEI

O cercetare genealogică amănunțită asupra dinastiei moldovenești zisă a *Mușatinilor* nu s-a întreprins încă¹; un număr de studii și articole au fost, însă, consacrate, de-a lungul anilor, mai ales familiei lui Ștefan cel Mare², dar și altor personaje³ și ramuri⁴ ale acestei dinastii. Înaintea alcătuirii unei monografii genealogice-istorice a *Mușatinilor*⁵, ordonarea și revizuirea treptată a cunoștințelor ce le avem despre fiecare domnitor și familia sa ni se pare o întreprindere deosebit de utilă, care va trebui apoi continuată și extinsă la toți domnitorii principatelor române⁶.

O asemenea acțiune ne-a apărut necesară în urma publicării unui interesant document polonez din 1538: o scrisoare în care Stanislas Górski (1492—1572) — secretarul reginei Bonna, soția lui Sigismund I Jagello — descrie evenimentele petrecute în Moldova în câteva luni (august-noiembrie) ale aceluși an⁷. Scrisoarea, bogată în informații susceptibile de inter-

¹ O enumerare cronologică pe generații, pînă la Petru Rareș a dat prof. Aurelian Sacerdoțeanu, „*Descălecători de țară, dătători de legi și datini*”, în „Magazin istoric”, nr. 12/1968 și 1/1969; nu împărtășim, însă, concluziile sale privind cronologia și genealogia voievozilor din veacul XIV, expuse și în *Succesiunea domnilor Moldovei pînă la Alexandru cel Bun*, în „*Romanoslavica*”, XI, 1965 p. 214—235. Dealtfel, după cum se știe, acest subiect este, încă, un teren de controverse între istorici; punctul nostru de vedere l-am expus în două studii: *Îndreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol””, Iași, X, 1973 și *Contribuții la genealogia Mușatinilor în veacul XIV* (in ms).

² Bibliografia lor, realizată de Șerban Papacostea, se află în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 672—674.

³ Dumitru Constantinescu, *Mormîntul domnesc din Mănăstirea Neamțului*, în „*Memoria Antiquitatis*”, III, Piatra Neamț, 1971, p. 277—297.

⁴ Ștefan S. Gorovei, *Găneștii și Arbureștii* (Fragmente istorice, 1538—1541), în „*Cercetări istorice*”, II, Iași, 1971, p. 156—157.

⁵ Modelul pentru o asemenea lucrare — ca, dealtfel, pentru orice monografie genealogică — nu poate fi decît cel dat de general Radu Rosetti, *Familia Rosetti*, 2 vol., București, 1938—1940.

⁶ Un asemenea „dicționar biografic voievodal” pregătește, după cîte sintem informați, colegul nostru din Comisia de heraldică, genealogie și sigilografie, Dan Pleșia.

⁷ Ștefana Simionescu, *Noi date despre situația internă și externă a Moldovei în anul 1538, într-un izvor inedit*, în „*Studii*”, 2/25, 1972, p. 225—240.

pretări interesante și folositoare⁸, aduce o sumă de lucruri noi și cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare. Analizându-le, vom grupa în jurul lor și alte știri, astfel încât să obținem, în final, o imagine de ansamblu cât mai completă a familiei lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi imediați.

Este, în primul rând, un pasaj⁹ care atinge, cu neașteptate lumini noi, problema primului fiu al lui Ștefan, *Alexandru voievod* († 1496) ca tată al lui Ștefan Vodă Lăcustă (1538—1540). Sînt însă necesare, înainte de a-l comenta, cîteva precizări în legătură cu pretenții la tron din 1504.

Sfîrșitul lui Ștefan cel Mare era așteptat încă de pe la finele anului 1503; solii polonezi, care, în noiembrie, participaseră la discuțiile de la Cernăuți pe tema Pocuției¹⁰, îl văzuseră foarte slăbit, în ciuda violențelor sale răbufniri mînioase. În ianuarie 1504 moartea voievodului Moldovei era socotită iminentă și regele Alexandru comunica stărilor Prusiei, într-unite la Marienburg, situația succesiunii lui Ștefan; erau patru candidați: unul dorit de turci, unul aflat în Polonia și numit *Ilie*, altul dorit de unguri și numit „Mulckrousky [? !] auszer cleynen Muldow” și unul aflat în țară¹¹. Cîteva luni mai tîrziu, anunțînd moartea lui Ștefan, regele scria: „Chiar în vremea morții voievodului, s-a întors de la Constantinopol logofătul [Tăutu — *n.n.*] care fusese trimis cu tributul la împăratul turcilor, și a venit cu el un sol mare și de seamă al împăratului, aducînd cu el obișnuitul steag sau drapel pentru a așeza și a întări în Moldova pe noul voievod”, care, însă, în dorința Porții, nu era „Bogdan, fiul voievodului, ci *acela pe care îl adusese cu sine*” *solul turc*¹². Venirea unui pretendent¹³ dorit de turci e confirmată și de Leonardo de Massari, în celebra sa scrisoare din 26 iulie 1504 („quello ch'e apresso el Turco”), numai că medicul venețian adaugă că Ungaria îl dorea — alături de Ștefan — pe acel „fiol qual e in Moldavia et e il primogenito”¹⁴, și care e, desigur, Bogdan; cine e, atunci „Mulckrousky”, pretendentul dorit de unguri în ianuarie ? !

În fine, documente poloneze din 1504—1505 permit identificarea pretendentului „Ilie” amintit în aceeași scrisoare din ianuarie 1504; anume, se menționează ca pretendenți la coroana Moldovei, susținuți de Curtea polonă, „*Eliae filius et Alexandri filius*”¹⁵; primul este numit, apoi, „*Eliae decolati filius*” — fiul lui Ilie, cel decapitat în 1501 la Czchow, fiu, la rîndu-i, al lui Petru Aron — iar al doilea e ori fiul lui Alexandru al II-lea (Olehno), mort la 1455 (fiul lui Ilie I), ori fiul pretendentului cu același

⁸ Cf. studiul nostru, *Autour de la paix moldo-turque de 1489*, în „Revue roumaine d'histoire”, nr. 3/1974, p. 538—543.

⁹ Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 234, primul paragraf.

¹⁰ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 472—481.

¹¹ *Akta stanów Prus krolewskich*, IV; cf. „Studii”, 2/22, 1969, p. 400.

¹² P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în *Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice (ARMSI)*, s. III, t. XV, m. 2, 1934, p. 14 (subl. n.).

¹³ Trebuie să spunem că pretenția lui Luca Arbore, menționată în scrisoarea regelui Alexandru din 15 iulie 1504 (*ibidem*) ni se pare dubioasă, pentru motive pe care le vom arăta cu alt prilej.

¹⁴ Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 40.

¹⁵ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 17.

nume de la 1476¹⁶; date fiind legăturile familiei lui Ilie I cu familia regală polonă, înclinăm pentru prima soluție.

Trei decenii mai târziu, unii din acești pretendenți se vor înfrunta din nou. Pe când sultanul gîndea să-și însoare protejatul cu o fiică a lui Gritti¹⁷, regele Poloniei îi scria, la 26 februarie 1535, intervenind pentru, a se da tronul Moldovei unui anume *Alexandru*, nepot de-al lui Ștefan care trăia „onest și demn” în Polonia¹⁸. Este, desigur, același Alexandru care în 1523 încercase zadarnic să ia domnia¹⁹, reușind abia la 1540, când — după cum atestă Paolo Giovio²⁰ și N. Istvanffy²¹, care îl arată ca *fiu al lui Ilie* — a fost chemat din Podolia: e cel cunoscut sub numele *Alexandru Cornea*²², a cărui lungă carieră de pretendent rămîne a fi studiată mai amănunțit²³.

Norocul, însă, a suris mai întîi pretendentului de la Istanbul, și la 21 septembrie 1538 tronul Moldovei a fost dat lui *Ștefan vodă*, al cincilea ca nume, poreclit, însă, *Lăcustă*; era omul turcilor. Am arătat, într-un studiu anterior²⁴, că izvoarele istorice sînt unanime în privința originii voievodale a acestuia. Știrile cele mai de seamă asupra lui ni le dă un călător străin, Fabio Mignanelli, care, în urma unei întrevederi cu el, scria, la 22 noiembrie 1538, că „noul domn al Moldovei, care e *fiul natural al lui Sandrin*, e în vîrstă de 30 de ani și din aceștia 25 i-a petrecut la Curtea sultanului, unde a fost mutat datorită străduințelor tatălui său” (s.n.)²⁵ Un raport vienez, din 5 noiembrie 1538, anunța și el că Ștefan era un principe „di la vera stirpe delli waivodi (...) filio quondam dil Sandrino”²⁶, neprecizînd cine era Sandrinus, dar neamintind nici originea bastardă a lui Lăcustă.

¹⁶ Vezi mai jos, p. 189.

¹⁷ N. Iorga, *O doamnă venețiană a Moldovei?*, București, 1927; V. Motogna, *Momente istorice*, în „Revista istorică”, XIV, 1928, p. 36–37.

¹⁸ *Acta Tomiciana*, XVII, Wroclaw, 1966, p. 143; cf. „Studii”, 3/1968, p. 574 și nota 2.

¹⁹ *D.I.R.*, A, XVI, 2, nr. 127, p. 134; Ștefan S. Gorovei, *Găneștii și Arbureștii*, p. 156.

²⁰ *Arhiva istorică a României*, II, 1865, p. 41.

²¹ N. Istvánffy, *Historiarum de rebus ungaricis*, Köln, 1622, p. 222.

²² Deși în cunoscuta scrisoare a boierilor moldoveni din decembrie 1540 sau ianuarie 1541 se spune că era fiul lui Bogdan al III-lea înclinăm să dăm mai multă crezare autorilor străini amintiți, care concordă cu știrile externe, decît acelor boieri interesați în lansarea unei versiuni oficiale, care să-l facă pe Alexandru urmaș al lui Ștefan, și nu al marelui vrăjmaș al acestuia, Petru Aron! Versiunea oficială a prins, însă, și un raport din Vilna (21 ianuarie 1541), anunțînd moartea lui Ștefan Lăcustă, adaugă: „electus est ... Alexander, filius olim Bochdani Vayvode” (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilieii și a Cetății Albe*, București, 1899, p. 327; idem, *Studii și documente*, XXIII, p. 50. Fără să arate izvorul, și D. Onciul (*Scrieri istorice*, I, București, 1968, p. 539) scrie că Alexandru Cornea era „fiu bastard al lui Iliș, fiul lui Petru III” (Aron).

²³ Lucrarea, cu pretenții monografice, a lui Vasile I. Cărăbiș, *Un domn al Moldovei: Alexandru vodă Cornea*, București, 1946 nu aduce nimic nou în această problemă.

²⁴ Cf. supra, nota 4.

²⁵ *Călători străini despre țările române*, I, București, 1968, p. 466. Cf. și Const. C. Giurescu, *Despre filiația lui Ștefan Lăcustă*, în „Revista istorică română”, XVI, 1946, p. 77–78.

²⁶ A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, Budapesta, 1914, p. 293.

În studiul amintit, am admis, ca o soluție plauzibilă, că acest voievod, ca nepot de fiu al lui Ștefan cel Mare, „se născuse pe la 1494—1495, dintr-o legătură nelegitimă a lui Alexandrel, care, probabil din această cauză, a ținut să-l îndepărteze de Moldova, trimițându-l la Constantinopol”²⁷. Vine acum, însă, scrisoarea lui St. Górski, la fel de contemporană ca și relația lui Mignanelli și raportul vienez; după ce ne încredințază și el că noul voievod era „ex vetusto sanguine Voievodarum Valachiae, Alexandri olim Voievodae filius”²⁸, Górski dă o serie de detalii care lămuresc chestiunea, înlăturând și neconcordanțele pe care le semnalăm.

Alexandru, voievodul moldovenilor — zice Górski — își luase de soție o femeie de credință greacă (ortodoxă) din Constantinopol; el murind, ea a rămas însărcinată; ea a plecat din Moldova, temându-se de ura și dușmănia moldovenilor, pe care-i vedea vrăjmași și necredincioși față de ea²⁹, și, rămânând la Constantinopol, a născut un fiu, care apoi a fost crescut la Curtea sultanului³⁰. Știrile din acest pasaj sînt cu deosebire interesante; să analizăm fiecare amănunt nou și problemele ce le ridică.

a) Cine poate fi *Alexandru, voievodul moldovenilor*, arătat ca tată al lui Ștefan Lăcustă?

Veacul al XV-lea cunoaște cîțiva membri ai dinastiei moldovene purtînd acest nume. Este, în primul rînd, *Alexandru al II-lea*, fiul lui Ilie I, născut — după informația letopisețului anonim — la 17 august 1438³¹. Întrucît a murit la 26 august 1455³², eventualii săi copii s-au născut înainte de această dată, fiind, deci, mult mai în vîrstă decît Lăcustă, și, dealtfel, am văzut că, la 1504, „filius Alexandri” era în Polonia, în vreme ce Lăcustă era pretendentul din partea turcilor. În 1490, documente poloneze menționează un pretendent *Petru*³³, care ar putea fi identic cu „filius Alexandri” de la 1504.

Alt *Alexandru* e vărul primar al primului, și anume fiul lui Ștefan al II-lea (n. 1411 — m. 1447); este trecut numai în pomelnicul Bistriței³⁴,

²⁷ Găneștii și Arbureștii, loc. cit., p. 146.

²⁸ Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 233; e, după cite știm, singurul izvor care numește *Alexandru* pe tatăl lui Lăcustă; celelalte dau Sandrinus, sau forme derivate — cf. articolul de față, p. 189.

²⁹ Motivarea e, desigur, puerilă: nu puteau avea moldovenii asemenea sentimente față de nora lui Ștefan cel Mare!

³⁰ Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 234.

³¹ Anul ni se pare îndoielnic: poate e o greșeală, în loc de 1428, anul următor nașterii lui Roman; în tot cazul, Alexandru II era născut înainte de 1438, de vreme ce la 1449 se putea însemna că are 17 ani (M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 744), iar la 1453 se putea plănui căsătoria sa cu o nepoată a lui Iancu de Hune-doara (I. Minea, *O nepoată a lui Iancu de Inidoara Doamnă a Moldovei?*, în „Cercetări istorice”, I/VIII — IX, 1932—1933, p. 227—228); pomelnicul Probotei dă pe Alexandru voievod căsătorit cu o „Ileana doamna” (Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice*, București, 1885, p. 151).

³² Cf. Leon Șimanschi, *Precizări cronologice privind istoria Moldovei între 1432—1447*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, Iași, VII, 1970, p. 75.

³³ I. Corfus, *Pagini de istorie românească în noi publicații poloneze*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, Iași, V, 1968, p. 223.

³⁴ Damian P. Bogdan, *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, București, 1941, p. 86.

nu și în documente ³⁵. Născut pe la 1435 — 1440, e greu de acceptat ca tată al lui Lăcustă, din motive de cronologie în primul rînd; pe urmă, e greu de crezut că — *de va fi ajuns în vîrstă matură* — va fi rămas în Moldova.

Este, apoi, un *Alexandru*, mai puțin cunoscut, pretendent adus de turci la 1476, despre care Dlugosz știa că „se zice *fratele lui Ștefan*” ³⁶, în timp ce Balthasar de Piscia îl știa drept fiu al fostului voievod Petru ³⁷, adică, probabil, al lui Petru Aron. În ambele cazuri era din aceeași generație cu ceilalți doi Alexandri, văr primar cu ei, și, prin urmare, argumentul cronologic adus acelora rămîne valabil și aici. În plus, e greu de crezut că acest Alexandru — care-și va fi spus, desigur, după obiceiul pretendenților, voievod și moștenitor al Moldovei — a rezidat vreodată în această țară, după cum ne încredințează, foarte lămurit, scrisoarea lui Górski în legătură cu tatăl lui Lăcustă.

Al patrulea — și ultimul — *Alexandru* e însuși fiul lui Ștefan cel Mare. El a purtat, în ultimii ani ai vieții, titlul de voievod, rezidînd la Bacău, cu maniere de suveran ³⁸. Atribuirea unui apanaj acestui fiu domnesc a avut loc, probabil, după căsătoria la care se referă o scrisoare regală maghiară din 29 iunie 1489³⁹, căci prima mențiune a lui *Io Alexandru voievod* datează din 1 ianuarie 1491 ⁴⁰. El este acela care, în unele scrisori redactate în latină, precum cea din 1481, își spune *Sandrinus* ⁴¹, exact așa cum îl numește Mignanelli pe tatăl lui Lăcustă. Să mai adăugăm că însuși Ștefan Lăcustă era desemnat în rapoarte diplomatice, cu acest diminutiv; așa, un raport spaniol, din Toledo, din 28 octombrie 1538, îl numește *Xander* ⁴², în timp ce două rapoarte vieneze, din februarie 1539, îl numesc *Sandrinus Moldavus* ⁴³, ultimul adăugînd o frază de mare concentrare și dramatism privind situația Moldovei la acea vreme: „Sandrinus nihil est; Turca habet et tenet Moldavia”.

³⁵ Nici măcar „credința copiilor” nu o citează! Cf. *D.I.R.*, A, XIV, XV, 1, la documentele emise de el.

³⁶ N. Iorga, *Studii istorice ...*, p. 150; I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 123, nota 4. Despre un frate al său, amintește Ștefan însuși, în pisană bisericii Sf. Nicolae din Iași, trecîndu-l în rîndul răposaților (G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 60). Să fie vorba de acest Alexandru? Nimeni n-a mai pretins a fi fratele lui Ștefan! Cei însemnați în pomelnicul Bistriței (Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 86) ni se par dubioși.

³⁷ I. Ursu, *op. cit.*, p. 123, nota 4.

³⁸ *Ibidem*, p. 280—283; M. Berza, *Trei tetraevanghele ale lui Teodor Mărișescul în Muzeul istoric de la Moscova*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 590—592 și notele; Ștefan S. Gorovei, *O biografie nescrisă: Alexandru voievod*, în „Magazin istoric”, 2/1974, p. 15—17.

³⁹ A. Veress *op. cit.*, p. 41—42; căsătoria pare să se fi realizat, însă, abia în 1490, cf. G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, p. 39.

⁴⁰ G. Balș, *op. cit.*, p. 62; pisană bisericii din Bacău ctitorită de „binecinstitorul și de Hristos iubitorul Io Alexandru voievod, fiul lui Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei”.

⁴¹ I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 368.

⁴² A. Veress, *op. cit.*, p. 290.

⁴³ *Ibidem*, p. 297.

Că Lăcustă era un descendent direct al lui Ștefan cel Mare o mărturisesc și cronicile turcești, care afirmă, într-un glas, că el era „din vița răposatului Ștefan”⁴⁴.

b) *Soția lui Alexandru nu e fiica lui Bartolomeu Drágffy*, voievodul Transilvaniei (1495—1499), cum s-a afirmat pînă acum în toate lucrările de specialitate⁴⁵. Am arătat în alt loc⁴⁶ că ipoteza acestei presupuse încuciri între Ștefan cel Mare și Drágffy a fost emisă pe baza unei mențiuni din letopisețul anonim al Moldovei, în care se spune că „Birtoc voievod” era *cuscrul* lui Ștefan⁴⁷, coroborată cu acea scrisoare, amintită mai sus, din 29 iunie 1489, referitoare la căsătoria fiului voievodului Moldovei. Am arătat, tot acolo, că însurătoarea lui Alexandru cu o constantinopolitană în 1489 coincide perfect cu încheierea păcii moldo-turce din acel an, cînd, conform dorinței Porții, Alexandru a fost trimis acolo ca zălog. Trebuie, deci, să renunțăm la alianța dinastică dintre Mușatini și Drágffy-ești și la celelalte considerații pe care le genera.

În ceea ce privește identitatea soției lui Alexandru, am presupus⁴⁸ că este acea *Maria Asanina Paleologhina*, numită — în inscripția unei icoane pe care a dăruit-o mănăstirii Grigoriu de la Athos — *doamna Moldovlahiei*⁴⁹ și identificată de unii autori cu Maria de Mangop⁵⁰. Ori, la aceeași mănăstire athonită, tradiția atribuie refaceri însemnate, pe la 1497, lui „*Alexandru vodă* al Vlahiei”⁵¹, care nu poate fi altul decît fiul lui Ștefan cel Mare, iar în tabloul votiv de la Mănăstirea Bistrița — unde, conform cronicii lui Ureche, a fost îngropat în 1496⁵² — după „*Alexandru voevod*, fiul lui Ștefan Vv, care a murit în oaste”⁵³, urmează o *Maria Doamna*⁵⁴. Asupra acestui punct — identitatea soției lui Alexandru — cercetările trebuie continuate.

⁴⁴ *Cronici turcești privin țările române*, I, București, 1966, p. 230 și în alte locuri.

⁴⁵ I. Ursu, *op. cit.*, p. 203—204, 283; I. Lupaș, „*Chronicon Dubnicense*” despre Ștefan cel Mare, în *ARMSI*, s. III, t. X, m. 6, 1929, p. 11—12; idem, *Cuscrul maramureșean al lui Ștefan cel Mare: voievodul transilvan Bartolomeu Dragfi*, în „Cercetări istorice”, XVIII, 1943, p. 91, 93; I. Minea, *Cine a întemeiat m-rea catolică din Bacău?*, în „Cercetări istorice”, 2/VIII—IX, 1932—1933, p. 207; idem, *Cuscrul lui Ștefan cel Mare*, în „Cercetări istorice”, 3/VIII IX, 1932—1933 (1934), p. 250 — peste tot, fără izvoare probatorii și fără argumentație; cf. și A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 45.

⁴⁶ În studiul nostru *Autor de la paix moldo-turque de 1489*, *loc. cit.*, p. 538—539.

⁴⁷ *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 20.

⁴⁸ Ștefan S. Gorovei, *O biografie nescrisă ...*, *loc. cit.*, p. 16.

⁴⁹ N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în *ARMSI*, s. II, t. 36, 1914, p. 20; T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfîntul Munte Athos*, Sibiu, 1940, p. 279.

⁵⁰ Cf. I. C. Filitti, *Marie Paléologue, épouse d'Etienne le Grand, prince de Moldavie*, București, 1937; „Marcel Romanescu, *Albizi și Paleologii*, în „Hrisovul”, III, 1943, p. 93, 95, 100 și spița; I. D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 505.

⁵¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 22; T. Bodogae, *op. cit.*, p. 278.

⁵² Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. a II-a, București, 1959, p. 109.

⁵³ Formulă interpretată: „în ostătecie”.

⁵⁴ Gr. G. Tocilescu, *Raporturi asupra citorva mănăstiri, schituri și biserici din țară*, în „*Analele Academiei Române*, s. II, t. VIII, secț. II — Memorii și notițe, p. 234.

c) Din această căsătorie au rezultat mai mulți copii, Ștefan Lăcustă fiind abia ultimul, *postum*. Nu știm, deocamdată, cu siguranță, cine sînt ceilalți, dar această afirmație ne dă posibilitatea de a încerca identificarea unor pretendenți din prima jumătate a secolului al XVI-lea, precum *Roman*, tulburătorul domniei lui Bogdan al III-lea la 1507⁵⁵, sau *Ion*, „rege” al Moldovei la 1516 — 1521, care se pretindea fiul lui Ștefan cel Mare; era în bune relațiuni cu lumea grecească, el însuși numindu-se, grecește, Iani⁵⁶. Încă din 1915 N. Iorga socotea „că el a putut să fie un fiu al lui Alexandru (Sandrin), fiul lui Ștefan cel Mare” și frate cu Lăcustă, „care, dealtfel, ca și Iani al nostru, se dădea ca fiu (nu nepot de fiu) al marelui domn”⁵⁷.

d) Ștefan Lăcustă s-a născut în 1496 sau 1497, aproape de data pe care o bănuisem anterior. Deci, Fabio Mignanelli a transmis o informație greșită: 30 în loc de 40 ani. Dar se confirmă o altă afirmație a aceluiași călător, anume legăturile lui Lăcustă cu Curtea sultanului, cunoscute și de cronicile otomane⁵⁸ și atestate chiar de Soliman Magnificul, care, în scrisoarea adresată regelui Poloniei în octombrie 1538, arăta că Ștefan „din tinerețea sa a servit la Curtea noastră și a dat probe de zel”⁵⁹. Cei 25 de ani, petrecuți acolo, din copilărie pînă la maturitate, vor fi influențat într-o oarecare măsură firea și comportamentul viitorului voievod, încît vor fi avut partea lor de dreptate și acei boieri care, după asasinarea sa, scriau regelui polon că fostul domn „era turc îmbrăcat în veșmîntul nostru”⁶⁰.

În fine, ne punem întrebarea cum trebuie înțeleasă relația lui Mignanelli despre „fiul natural (...) mutat datorită străduințelor tatălui său” la Constantinopol, de vreme ce știm acum că Ștefan Lăcustă era fiu legitim al lui Alexandru; am putea presupune că Mignanelli a înțeles greșit ce îi va fi spus voievodul în timpul înfîlnirii lor (așa cum a raportat greșit și vîrsta lui Ștefan) și că *fiul domnesc trimis la Constantinopol este, de fapt, Alexandru însuși*, fiul nelegitim al lui Ștefan cel Mare cu acea Marușcă trecută în pomelnicul Mănăstirii Bistrița⁶¹. Așa, s-ar explica și aluziile din scrisoarea doctorului Massari, la „fiul” adus de turci la 1504⁶², mai ales că, uneori, cum am arătat mai sus, Lăcustă însuși era numit cu numele tatălui său, *Sandrinus*, ceea ce a putut ușura confuzia lui Mignanelli.

Și totuși, este încă un document contemporan, care, dacă-l admitem, zădărnicește toată această „construcție”. Anume, într-un raport din 10 octombrie 1538, către regele Ferdinand de Habsburg al Ungariei, după ce anunță alungarea lui Petru Rareș din Moldova, autorul scrie: „fuit autem idem Petrus vayuoda *filius bastardus* condam Stephani vayuodae

⁵⁵ Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 137.

⁵⁶ Ceea ce ar putea fi un argument în plus pentru a-l considera fiul lui Alexandru cu acea „femeie ... din Constantinopol”.

⁵⁷ N. Iorga, *Pretendentul „Iani, rege al Moldovei” (1516—1521)*, în „Revista istorică”, I, 1915, p. 25—26.

⁵⁸ *Cronici turcești...*, citat, în diverse locuri.

⁵⁹ Hurmuzaki, *Documente*, supl. II—1, p. 112.

⁶⁰ N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, București, 1925, p. 25.

⁶¹ Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 86.

⁶² Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 40.

Moldauie ; qui vayuoda *dimiserat in Curiam ipsius Imperatoris turcharum unum filium legitimum*, cui regnum Moldauie legitime pertinet . . .”⁶³. Raportul acesta are, după cum se vede, puncte comune și cu relația lui Mignanelli (*trimiterea* la Istanbul), și cu cea a lui Massari (*fiul* lui Ștefan trimis la Poartă), dar conține și amănuntul — neașteptat, față de toate cele înșirate pînă aici — că la Poartă fusese trimis un fiu *legitim* al lui Ștefan cel Mare ! Un lucru e clar : ori Mignanelli, ori autorul raportului a transmis o știre confuză. Și totuși, ne punem o altă întrebare : putea fi Alexandru un fiu legitim al lui Ștefan cel Mare ? În documente, e pomenit prima oară la 28 aprilie 1464⁶⁴, adică la zece luni după căsătoria lui Ștefan cu Evdochia de Kiev (5 iulie 1463⁶⁵) — cum a observat, încă din 1925, I. Ursu⁶⁶ ; la 1471, Alexandru era „în vîrstă fragedă” și „crud”⁶⁷, caracterizări care s-ar potrivi bine unui copil de 7 ani. Și ar mai fi un argument, care a scăpat neobservat pînă acum : dacă-l admitem pe Alexandru ca fiu al lui Ștefan cu Evdochia, atunci *el ar purta numele bunicului său matern, cneazul Alexandru (Olelko) de Kiev*. Faptul că în cronica moldo-germană Evdochiei i se atribuie un singur copil — „doamna din țara Moscovei”⁶⁸ — nu poate fi un argument împotriva : la 1502, cînd s-a tradus cronica în germană, nu mai trăia decît domnița Elena.

Cît privește pe ceilalți copii ai lui Ștefan cel Mare, ei sînt destul de bine cunoscuți. Cu Maria de Mangop, a avut doi băieți⁶⁹, *Bogdan* și *Iliaș*, care apar amîndoi la 3 septembrie 1473⁷⁰ ; al doilea dispăre în cursul aceluiași an, iar Bogdan moare la 26 iulie 1479 și e îngropat la mănăstirea Putna⁷¹. Din căsătoria cu Maria, fiica lui Radu cel Frumos, petrecută — cel mai devreme — în iunie 1478, adică după șase luni de doliu, Ștefan a avut „un fiu, Bogdan voievod, și două fiice frumoase”⁷². Fiul este *Bogdan-Vlad*, născut la 16 iunie 1479⁷³ și mort la 20 aprilie 1517⁷⁴ ; nu a avut copii decît cu o *Stana* (m. 28 ianuarie 1518 și îngropată la Rădăuți⁷⁵),

⁶³ Hurmuzaki, *Documente*, II—1, p. 200. Vezi și Al. Ciorănescu, *Documente private la istoria românilor culese din Arhivele din Simancas*, București, 1940 p. 29.

⁶⁴ *D.I.R.*, A, XIV, XV, 1, nr. 399, p. 331.

⁶⁵ *Cronicile slavo-române . . .*, p. 16.

⁶⁶ I. Ursu, *op. cit.*, p. 280 ; vezi însă, și I. Minea, *Cîteva observațiuni* [pe marginea pomelnicului bistrițan], în „Cercetări istorice” ; 1/VIII—IX, 1932—1933, p. 71.

⁶⁷ I. Ursu, p. 70—71.

⁶⁸ *Cronica moldo-germană*, în *Cronicile slavo-române . . .*, p. 29 ; tot al Evdochiei trebuie să fie și *Petru*, care apare în 1471 și moare la 21 noiembrie 1480 (cf. A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 45) ; în pomelnicul Bistriței e trecut între *Iliaș* și *Bogdan* (*Damian P. Bogdan, op. cit.*, p. 86), ca și cum ar fi fiul Mariei de Mangop !

⁶⁹ *Cronica moldo-germană, loc. cit.*, p. 30, dă „două fete”, ceea ce e, desigur, o confuzie (cf. A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 47).

⁷⁰ *D.I.R.*, cit., nr. 469, p. 396.

⁷¹ G. Balș, *op. cit.*, p. 274.

⁷² *Cronica moldo-germană, loc. cit.*, p. 31.

⁷³ *Ibidem*, p. 34.

⁷⁴ G. Balș, *op. cit.*, p. 275.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 281—282.

și anume ⁷⁶: Ioan Ștefan ⁷⁷, Petru ⁷⁸, Ilie ⁷⁹, Pătrașco ⁸⁰, Maria ⁸¹, Ana (†) și Ana ⁸², iar o *Anastasia* (m. 2 mai 1558, îngropată la Rîșca ⁸³) a fost mama lui Alexandru vodă Lăpușeanu.

Cele „două fiice frumoase” sînt, probabil, *Ana*, moartă înainte de 23 noiembrie 1499 ⁸⁴, și *Maria* „zisă Cneajna”, moartă la 18 martie 1518 și îngropată la Putna ⁸⁵, identică, probabil cu acea domniță, mătușa lui Ștefăniță ⁸⁶ și sora lui Bogdan III ⁸⁷, al cărei tezaur, dat ca zestre la căsătoria cu ducele Teodor Wisznowiecki, l-a reclamat zadarnic Petru Rareș timp de vreo doi ani ⁸⁸.

Deși istoria a păstrat lui Ștefan cel Mare imaginea unui voievod iubăreț, cu mulți fii nelegitimi presărați prin Moldova, cercetarea documentelor vine să dezmințască această legendă. Cu excepția lui Alexandru — a cărui situație, cum am arătat, e încă nelămurită — lui Ștefan i se cunoaște un singur fiu nelegitim, și, spre cinstea lui, acela a fost cel mai vrednic dintre toți fiii săi: Petru Rareș. Al doilea grup de știri de mare interes genealogic se referă la familia acestuia.

Spre sfîrșitul verii lui 1538, cînd sultanul era în drum spre Moldova, Rareș a încercat o împăcare cu Polonia, acceptînd să lase la Curtea regelui, ca ostatec, un fiu al său ⁸⁹. Numai că, părăsit de ai săi, lăsînd tezaurul în mîna turcilor — și e cunoscută soarta acestui tezaur vestit, fabulos chiar — luîndu-și nevasta, copiii și „cinci comiți”, Rareș a fugit în Transilvania.

⁷⁶ Pomelnicul de la Bistrița (*op. cit.*, p. 86) îi dă în următoarea ordine: „Ioan, Ștefan, Pătrașco, Petru, Maria, Ana, Ana și mama lor Stana”; lipsește Ilie; în documente, Ioan Ștefan e un singur personaj, viitorul Ștefăniță.

⁷⁷ În documente, de la 21 septembrie 1510: „preaiubitul fiu al domniei mele, Ioan Ștefan” (*D.I.R.*, XVI, 1, nr. 78, p. 83; cf. și nota precedentă).

⁷⁸ În documente, de la 5 martie 1513 (*D.I.R.*, cit. nr. 80, p. 85); moare la 20 septembrie 1526 (Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 147).

⁷⁹ În documente, odată cu Petru, moare între 21 decembrie 1515 și 10 decembrie 1516, deci probabil în cursul anului 1516.

⁸⁰ Neatestat în sfatul domnesc, dar trecut în pomelnicul de la Bistrița; la 1600, o fiică a lui Lăpușeanu, Cneajna, vorbește de unchiul ei *Pătrașco cămănar*, „om fără de copii, scopeț” (*D.I.R.*, A, XVI, 4, nr. 347, p. 282).

⁸¹ Moartă înainte de 5 aprilie 1548, cînd Iliș Rareș o menționează astfel: „vara domniei mele Mariica, fiica lui Bogdan voievod” (*D.I.R.*, A, XVI, 1, nr. 510, p. 571); pare să fi fost îngropată la Dobrovăț (*ibidem*).

⁸² Prima fiică cu același nume probabil murise; a doua e neatestată documentar.

⁸³ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, 1905, p. 54.

⁸⁴ *D.I.R.*, A, XV, 2, nr. 281, p. 299; în cronică moldo-germană se dau două fiice, deși, la 1502, cînd s-a transcris, Ana murise; dar *modelul* se oprea la 1497, cînd ea trăia!

⁸⁵ G. Balș, *op. cit.*, p. 275.

⁸⁶ M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, Iași, 1943, p. 549.

⁸⁷ Hurmuzaki, *Documente*, supl. II—1, p. 18; același document în A. Veress, *op. cit.*, p. 156 (răspunsul regelui — *ibidem*, p. 158).

⁸⁸ P. P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc*, în „Studii”, 1/XIV, 1961, p. 57; despre această căsătorie, vezi și N. Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni*, în *ARMȘI*, s. II, t. 38, 1916, p. 21.

⁸⁹ Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 232.

În timp ce-și urma tatăl fugar, acel fiu care trebuia să plece la Curtea regală poloneză a fost prins în munți și omorât de oamenii noului voievod, căruia i se trimise capul acestui fiu domnesc⁹⁰. Este vorba de un personaj necunoscut pînă acum, dar de a cărui existență reală nu avem motive să ne îndoim: este amintit și de o cronică turcească, dar și de o altă scrisoare, tot poloneză, din 30 octombrie 1540, aparținînd lui N. Sieniawski, care amintește că un „*filiius Petri quondam vayvode, non ita pridem expulsi*” fusese prins și ucis de Ștefan Lăcustă⁹¹.

Discutarea acestor amănunte e un bun prilej pentru a revizui ceea ce se știe despre familia lui Rareș. I se admit, îndeobște, două căsătorii: cu Maria (m. 28 iunie 1529) și cu Elena-Ecaterina Brancovici, care i-a supraviețuit. Nu e inutil de spus că, din a doua căsătorie — care, canonic, s-a putut face pe la începutul anului 1530 — Rareș a avut *numai patru copii*: Iliăș, născut prin 1530, Ștefan — prin 1531 (în 1551, se spune despre el că e „*giovene d'anni 20 in circa*”⁹²), Ruxanda, născută după 1537 (cînd, în septembrie, s-a terminat pictura Moldoviței, din al cărei tablou votiv lipsește⁹³), probabil în 1538, ca să fi putut avea în 1552 o vîrstă potrivită mărițișului, și Constantin, care apare în documente abia în martie 1546⁹⁴; nu era născut în 1537, și nici în 1538, cînd cronică turcească vorbește despre doi fii ai lui Rareș; e probabil că s-a născut în 1542⁹⁵.

Din căsătoria cealaltă, cu Maria, a avut pe Bogdan, trecut în sfatul domnesc începînd din februarie 1528⁹⁶ și pînă în martie 1534⁹⁷, fără să fi murit atunci: lepedea mormîntului său de la Suceava poartă data de 3 septembrie 1540⁹⁸. E stranie — și deocamdată inexplicabilă — această fățișă înlăturare a lui Bogdan în favoarea fiilor Iliăș și Ștefan, ca să nu mai spunem cît de stranie e însăși data de 1540. Tot din această căsătorie s-a născut Ion, mort în 1532 și reprezentat la Probota sub înfățișarea unui copil de 3—4 ani⁹⁹; s-a născut deci, în 1528 sau 1529¹⁰⁰.

În fine, fiica aceleiași Marii a trebuit să fie și Chiajna, căsătorită cu Mircea vodă Ciobanul în iunie 1546: socotelile Sibiului menționează, la

⁹⁰ *Ibidem*, p. 233.

⁹¹ N. Iorga, *Studii istorice* . . . , p. 323; idem, *Studii și documente*, XXIII, p. 47.

⁹² A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, București, 1929, p. 54.

⁹³ G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, p. 36—37.

⁹⁴ *D.I.R.*, A, XVI, 1, nr. 380, p. 413.

⁹⁵ Din *ianuarie 1540*, Rareș n-a mai stat cu familia, plecînd la Constantinopol spre a-și recîștiga tronul, și abia în *mai 1541*, și-a adus soția și copiii la Suceava (Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 163); Constantin se putea naște, deci, cel mai devreme în 1542; așa lasă să se înțeleagă și Verancsics, cînd spune că acest Constantin avea, la moartea sa (martie 1554), vîrsta de 13 ani (*Tesauru de monumente istorice*, III, 1864, p. 48).

⁹⁶ *D.I.R.*, A, XVI, 1, nr. 218, p. 247.

⁹⁷ *Ibidem*, nr. 332, p. 367.

⁹⁸ G. Balș, *op. cit.*, p. 334.

⁹⁹ Sorin Ulea, *Portretul funerar al lui Ion un fiu necunoscut al lui Petru Rareș, și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în „*Studii și cercetări de istoria artei*”, 1/VI, 1959, p. 61—70.

¹⁰⁰ E posibil ca doamna Maria să fi murit la nașterea lui.

23 iunie, un sol trimis „ad nupcias Waywode Transalpinensis”¹⁰¹; că această mențiune lapidară se referă la căsătoria Chiajnei, se vede din faptul că, în anul următor, 1547, s-a născut viitorul domn muntean Petru cel Tânăr¹⁰². Trebuie să admitem, deci, Chiajnei, la data măritişului ei, ceva mai mult de 15 ani, căci ea *nu era fiica Elenei Despotovna*: nu apare niciodată în tablourile votive care o înfățișează pe această doamnă cu copiii ei, și o singură dată am găsit-o însemnată de Rareș însuși între copiii săi, anume pe un aer dat la Mănăstirea Dionisiu de la Athos la 16 ianuarie 1545, în a cărui inscripție figurează *înaintea* Ruxandei¹⁰³. E, deci, greșită spița făurită de Bogdan, fiul lui Iancu Sasul, la 1607, în care „Despina” apare ca fiică și a Elenei Brancovici, ca, dealtfel, și Iancu însuși, bastârdul brașovean al lui Rareș¹⁰⁴. Ținând seama de toate acestea, nașterea Chiajnei trebuie plasată cu câțiva ani înainte de 1529¹⁰⁵.

Dar Rareș a avut și alți copii, care par să fi fost mai mari și decât Chiajna. În pomelnicul din altarul Probotei (1530), se află trecute o *Maria* și o *Ana*¹⁰⁶; absența oricărei alte precizări a putut genera ideea că ar fi două surori ale lui Rareș¹⁰⁷, dar în alt pomelnic, zugrăvit în biserica Sf. Paraschiva din Tg. Frumos, între 1542—1546, copiii lui Rareș sînt următorii: Iliăș (numele e șters), Ștefan, Constantin, Roxanda și *Maria*¹⁰⁸, iar în pomelnicul Bistriței, într-un pasaj rescris, Ștefan Rareș a trecut, pe vremea cînd era voievod — deci în 1551 — 1552 — pe fiul său Petru (cunoscut și din documente) și pe frații săi Constantin, Roxanda, Bogdan, *Maria* și *Ana*¹⁰⁹. Deci, acestea două din urmă sînt fiicele lui Rareș, și nu surorile sale. Dealtfel Ana, trecută în pomelnicul de la Probota, e cunoscută ca soție a lui Vlad vodă Înecatul, cu care s-a căsătorit în 1531¹¹⁰. Nu ne este cunoscută soarta ei după moartea lui Vlad (1532), dar credem că era moartă la data cînd (între 1542 — 1546) s-a zugrăvit pomelnicul de la Tg. Frumos, ceea ce exclude posibilitatea identității ei cu doamna Chiajna, al cărei nume era, după botez, tot Ana¹¹¹; ori, tocmai faptul că una din fete se numea Ana, iar cealaltă Ana-Chiajna (Cneajna) arată că erau două personaje diferite. Dar și argumente logice conduc la aceeași

¹⁰¹ Hurmuzaki, *Documente*, XI, p. 860; vezi și N. Iorga, *Elena Cherepovici, Doamna lui Petru vodă Mircea al Țării Românești*, în „Revista istorică”, 7—9 XVI, 1930, p. 154—157.

¹⁰² Cronicarul Ostermayer arată că Petru a luat domnia (1559) la vîrsta de 12 ani — cf. Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul, în sec. XV și XVI*, București, 1905, p. 272; această știre o socotim mai demnă de crezare decît raportul din A. Veress, *op. cit.*, p. 171, care dă lui Petru 16 ani.

¹⁰³ N. Iorga, *Muntele Athos ...*, p. 34.

¹⁰⁴ Al. Papiu-Ilarian, *Tesaurul de monumente istorice*, III, 1864, p. 46.

¹⁰⁵ C. Gane, *Trecute vieți de Doamne și Domnițe*, I, Iași, 1971, p. 71, scrie, fără indicarea izvorului: „cam pe la anul 1525”.

¹⁰⁶ N. Iorga, *Inscripții ...*, p. 57.

¹⁰⁷ A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 47.

¹⁰⁸ G. Balș, *op. cit.*, p. 80 — corectat de Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 21, nota 2.

¹⁰⁹ Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 87, în subsol; cf. și p. 30.

¹¹⁰ Hurmuzaki, *Documente*, XI, p. 32; N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 25; Stoica Nicolaescu, *op. cit.*, p. 159

¹¹¹ *D.I.R.*, B, XVI, 3, nr. 234, p. 198.

concluzie : dacă Ana și Chiajna sînt identice, de ce ar fi menționat-o *Rareș însuși* odată *Ana* (la Probota, în 1540) și odată *Chiajna* (pe aerul din 1545)? De ce ea însăși ar fi folosit primul nume la căsătoria cu Vlad, și al doilea — la cea cu Mircea? Și de ce ar fi stat văduvă, din 1532 pînă în 1546?

Căsătorită la 1531, *Ana trebuie să se fi născut măcar la 1516*, iar Maria — curînd după ea ; faptul că Rareș nu le trece ca fiice ale Mariei (m. 1529) nu poate să însemne decît că erau născute *dintr-o căsătorie anterioară a sa*. Or, dat fiind că el însuși se născuse pe la 1485—1490, e cît se poate de firesc să se fi căsătorit întîia oară pe la 1510—1515.

Cît despre *Maria*, s-a bănuț că ea a fost soția logofătului Ion Movilă și mama voievozilor Ieremia și Simion¹¹² ; identitatea Maria Rareș — Maria Movilă e probabilă, dar pînă acum nu a fost deplin dovedită. Maria Movilă a murit, bătrînă, la 1615¹¹³, după ce-și îngropase fiii și unii dintre nepoți ; căsătoria ei cu logofătul Ion Movilă trebuie pusă — judecînd după vîrstele probabile ale copiilor ei — puțin înainte de 1555 ; or, pe Maria Rareș o găsim în pomelnicul Bistriței (1551—1552) fără menționarea soțului, în vreme ce Chiajna, *măritată*, lipsește. Dar asupra acestei probleme vom reveni într-un studiu special.

Întorcîndu-ne acum la acel fiu al lui Rareș mort în 1538 — după afirmația lui St. Górski — trebuie să observăm că, de vreme ce nu era cu tatăl său, înseamnă că avea o vîrstă la care se putea pune în fruntea unei trupe, fiind deci, mult mai mare decît Iliăș și Ștefan, care atunci aveau vreo 6—7 ani. În acest caz, fiul necunoscut — ca nume — al lui Rareș a aparținut, după toate probabilitățile, primului grup de copii, alături de Ana și Maria.

Să fie, oare, chiar Bogdan acel fiu ucis la 1538 și îngropat mai tîrziu? E greu de crezut, căci la 3 septembrie 1540 — data de pe mormîntul lui — familia lui Rareș nu era în Moldova ; data poate însemna, deci, ori moartea lui Bogdan în pribegie, ori — ținînd seama că în cronica turcească se vorbește de *doi* fii ai lui Rareș¹¹⁴ — faptul că Bogdan a rămas și a murit în Moldova. Se mai poate pune în discuție și o altă ipoteză, bazată pe scrisoarea amîntită mai sus, din 30 octombrie 1540, în care Sieniawski, după ce amintește lupta dusă de Lăcustă cu un fiu al lui Petru și cu un „fiu al lui Ștefan, fost voievod tot al Moldovei”¹¹⁵, adaugă știrea („dicatur”) că Rareș ar fi la Constantinopol (ceea ce era perfect adevărat), *cu fiul pe care-l dăduse chezășie*¹¹⁶, care, *acesta*, ar putea fi identic cu Bogdan, trimis, poate, acolo, prin 1534 și răposat în toamna lui 1540.

¹¹² Cf., cel mai recent, I. Miculescu-Prăjescu, *New Data Regarding the Installation of Movilă Princes*, în „The Slavonic and east european review”, Cambridge, 1971.

¹¹³ Sever Zotta, *Știri noi despre Movilești*, în „Arhiva genealogică”, II, 1913, p. 220.

¹¹⁴ *Cronici turcești . . .*, p. 231.

¹¹⁵ Personaj încă neidentificat ; o fi acel „filius ipsius Vaivodae Moldaviae”, ținut de sibieni la 1501 (N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, București, 1966, p. 276, nota 348) ? Sau Sieniawski — a cărui relație e unică în privința acestui „fiu al lui Ștefan” — se va fi referit la Toader, crezîndu-l — ca frate al lui Rareș — fiu al lui Ștefan cel Mare ?

¹¹⁶ N. Iorga, *Studii istorice . . .*, p. 325 ; idem, *Studii și documente*, XXIII, p. 49. Sau poate Bogdan e cel ucis în toamna lui 1540 — și atunci Sieniawski se referă la altă persoană decît Górski ?

În fine, să mai adăugăm la acest capitol al copiilor necunoscuți ai lui Petru Rareș încă niște amănunte. La mănăstirea Probota — ctitoria, din 1530, a acestui domn — se află o piatră tombală, cu dimensiunile 37/100 cm¹¹⁷, din al cărei text foarte șters s-a mai putut citi cu siguranță doar atât : „ . . . a lui Petru voievod, fiul lui Ștefan voievod cel Bătrîn . . . ”¹¹⁸, ceea ce a îngăduit, un moment, să fie atribuită lui Petru I (1375 — 1391)¹¹⁹. S-a arătat, apoi, că lespeda ar fi a micului Ion, mort la 1532, pusă mai târziu de Doamna *Ruxanda*, *fiica lui Petru voievod, fiul lui Ștefan voievod cel Bătrîn*¹²⁰. În ceea ce ne privește, am crezut întâi că poate fi vorba de lespeda pusă pe mormîntul unui fiu nevîrstnic al lui Ștefan I (1394 — 1399)¹²¹, ctitorul Probotei vechi (Sf. Nicolae din Poiană)¹²². Reexaminînd, însă, piatra — despre care se știe în mod sigur că *a fost adusă din ruinele vechii mănăstiri, anterioară zidirii lui Rareș din 1530* — am constatat că, în adevăr, puțin înaintea formulei care menționează numele voievozilor Petru și Ștefan „cel Bătrîn”, se vede foarte clar grupul de litere slavone -шт-, care nu poate aparține decît cuvîntului *dăștea*, fiică; înaintea acestui cuvînt se afla, deci, numele unei *fiice a lui Petru voievod, fiul lui Ștefan voievod cel Bătrîn*. Ținînd seama de direcția de orientare a textului înscripției, ca și de spațiul disponibil pentru acest text, credem că reconstituirea cea mai potrivită e următoarea : [Acesta este mormîntul . . .] sau [A răposat roaba lui Dumnezeu . . .], fiica lui Petru voievod, fiul lui Ștefan voievod cel Bătrîn, [care a trecut la veșnicele lăcașuri în anul . . . luna . . . ziua . . .]. Am avea, deci, mormîntul unei micuțe prințese, moartă între 1527—1530.

Aceeași interpretare trebuie aplicată și altei pietre tombale, care pomenește pe un anume *Somirad*¹²³; numele e evident greșit citit și în textul înscripției se întrevede, mai departe, numele lui Petru voievod; putem bănuî că piatra a acoperit mormîntul altui copil al lui Rareș, mort și el în vîrstă fragedă.

Un lucru ni se pare straniu : în mai multe generații ale Mușatinilor, se regăsesc numele Maria și Ana, în această pereche : la fiicele lui Alexandru cel Bun¹²⁴, Ștefan cel Mare, Bogdan al III-lea și Petru Rareș. Oare această persistență își are explicația în tradiția dinastică, alimentată de vechiul pomelnic al mitropoliei, în care Dosoftei citise că soția lui Bogdan I se numea *Maria*, iar a lui Lațcu — *Ana*¹²⁵?

¹¹⁷ G. Balș, *op. cit.*, p. 342.

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ P. P. Panaitescu, *Din istoria luptei pentru independența Moldovci în veacul al XIV-lea*, în „Studii”, 4/IX, 1956, p. 106—107.

¹²⁰ C. Cihodaru, *Tradiția letopisețelor și informația documentară despre luptele politice din Moldova în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, Iași, V, 1968, p. 21.

¹²¹ Ștefan S. Gorovei, *Taina mormîntului domnesc de la Rădduși și piatra de la Probota*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 5—6/XLV, 1969, p. 370.

¹²² N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova*, ed. a II-a. București, 1971, p. 38.

¹²³ G. Balș, *op. cit.*, p. 330; dimensiunile : 44/82 cm.

¹²⁴ Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 86.

¹²⁵ Cf. *Cronici și povestiri românești versificate*, București, 1967, p. 50.

O ultimă știre de interes genealogic cuprinsă în scrisoarea lui Górski se referă la cunoscutul frate dinspre mamă al lui Petru Rareș, anume *Teodor, pîrcălabul de Hotin*. Informațiile din această scrisoare răspund întrebărilor ce și le punea, acum patru decenii, profesorul Ilie Minea ¹²⁶.

După ce Rareș luase drumul Ardealului, Teodor — care din 1530 era pîrcălab la Hotin — a încercat să se adăpostească în Polonia, unde, însă, regele îi interzisese intrarea în cetăți, printr-un ordin dat la 21 septembrie 1538 ¹²⁷. Pentru extrădarea sa, regele a primit două cereri: una din partea sultanului — care-i cerea să prindă și să trimită în lanțuri pe Teodor, împreună cu fiul, fiica și averile sale ¹²⁸ — și alta din partea lui Ștefan Lăcustă. La 28 octombrie 1538 — arată Górski — a venit în fața regelui, la Cracovia, solul moldovean Abraham ¹²⁹, care nu e altul decît vestitul diplomat Avram Banilovschi ¹³⁰, folosit de neenumărate ori în misiuni în Polonia, pînă la 1562 ¹³¹. Teodor se adăpostise la ducele „Constantinowicz” din Volhinia, dar, „din voința regelui și a senatului (...) a fost predat, nu în mîinile lui Avram”, ci în ale solului turc, împreună cu tînăra și frumoasa lui soție ¹³². În timp ce, sub pază, erau duși de turci spre Constantinopol, au fost atacați de oamenii lui Ștefan Lăcustă, care au răpit prizonierul, și, după ce, ca la pretenției domnești, i-au „tăiat” nasul („naribus praecisis”), l-au ucis ¹³³. O știre din 1539 pare să contrazică afirmația categorică a lui Górski ¹³⁴, însă o alta, din 1542, o susține; anume, la 22 ianuarie 1542, același sol Avram, staroste de Cernăuți, transmitea regelui reproșul lui Rareș de a-l fi predat pe fratele său Teodor lui Ștefan Lăcustă ¹³⁵. Lămuriri interesante se găsesc în răspunsul dat de rege, care spune și el, ca și Górski, că Teodor nu a fost dat lui Ștefan, ci trimis sultanului, însă pe drum a fost prins și tăiat — se pare, împreună cu fiul său — datorită lui Mihul și „Tholtruzsan” ¹³⁶, adversari notorii ai lui Rareș. Soarta soției sale nu o cunoaștem, după cum nici numele ei nu s-a păstrat; doar fiica lor, *Grozava*,

¹²⁶ I. Minea, *Despre Teodor, fratele lui Petru vodă Rareș*, în „Cercetări istorice”, 3/VIII—IX, 1932—1933, p. 349—351.

¹²⁷ A. Veress, *op. cit.*, p. 39.

¹²⁸ Hurmuzaki, *Documente*, supl. II—1, p. 112.

¹²⁹ Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 235.

¹³⁰ Vezi, despre el, Sever Zotta, *Semi-mileniul unui document de la Alexandru cel Bun*, extras din „Buletinul «Ioan Neculce»”, 1928, p. 9—10; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 292 (fișă redactată după Zotta).

¹³¹ Cf. regestele din colecția Th. Holban.

¹³² Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 235; „iuvenis femina, pulchritudine ac forma spectabili”.

¹³³ *Ibidem*.

¹³⁴ *Ibidem*, nota 24.

¹³⁵ Hurmuzaki, *Documente*, supl. II—1, p. 158; e o greșeală de înțelegere „on m'avait livré mon frère”, traducere ad-literatum a formulei românești „mi-a fost predat” (cp. „mi-a fost omorît”, etc.).

¹³⁶ Am interpretat așa regestul din colecția Th. Holban, în care se afirmă că Teodor a fost „tăiat împreună cu Mihul și Tholtruzsan”, ceea ce e lipsit de sens — cei doi au murit abia la 11 martie 1541 (N. Iorga, *Studii istorice ...*, p. 348).

a trăit în Moldova până mai târziu¹³⁷. Dacă mormîntul din Biserica Sf. Dumitru de la Suceava, cu lespeda datată (noiembrie?) 1541 și pe care, s-a putut citi un *pîrcălab de Hotin*¹³⁸, îi aparține, așa cum s-a presupus¹³⁹, atunci data înseamnă doar vremea cînd s-a pus piatra, și nu data morții lui Teodor — afară de cazul cînd ne găsim în fața unei lecturi greșite.

Se poate spune, credem, că drama pîrcălabului de Hotin a înveninat raporturile dintre Polonia și Rareș, care nu va pierde nici o ocazie să-i reproșeze regelui Sigismund, pînă târziu, în 1545, extrădarea fratelui său¹⁴⁰.

Înceiem aici analiza informațiilor genealogice din scrisoarea lui Stanislas Górski, materializînd rezultatele în tabla genealogică anexată, care cuprinde cele două generații ale urmașilor lui Ștefan cel Mare asupra cărora am zăbovit în rîndurile de față. Se poate vedea, din comentariile făcute pe marginea celor cîtorva știri culese din scrisoare, ce importanță poate avea un asemenea document în lămurirea unor chestiuni disputate, în confirmarea sau infirmarea unor ipoteze, dar și în deschiderea unor perspective noi de căutări în domenii mai puțin luminate de reflectorul cercetărilor obișnuite.

NOTES HISTORIQUES ET GÉNÉALOGIQUES SUR LES DESCENDANTS D'ÉTIENNE LE GRAND

RÉSUMÉ

Envisageant d'élaborer à l'avenir une monographie généalogique et historique consacrée à la dynastie de la Moldavie médiévale, fondée au XIVe siècle par Bogdan I^e, l'auteur groupe dans l'article les informations sur les descendants d'Etienne le Grand au long de deux générations. S'appuyant sur une lettre datant de 1538, récemment publiée, on remet en discussion le problème touchant la filiation du voïévode Ștefan Lăcustă (1538—1540); l'auteur réaffirme à ce propos que celui-ce n'a pas pu être le fils, mais le petit-fils d'Etienne le Grand et qu'il n'a pu être marié à une fille de Bartholomeo Dragffy, comme on l'a supposé jusqu'à ce jour, mais à une Grecque de Constantinople.

¹³⁷ *D.I.R.*, A, XVI, 2, nr. 61, p. 63.

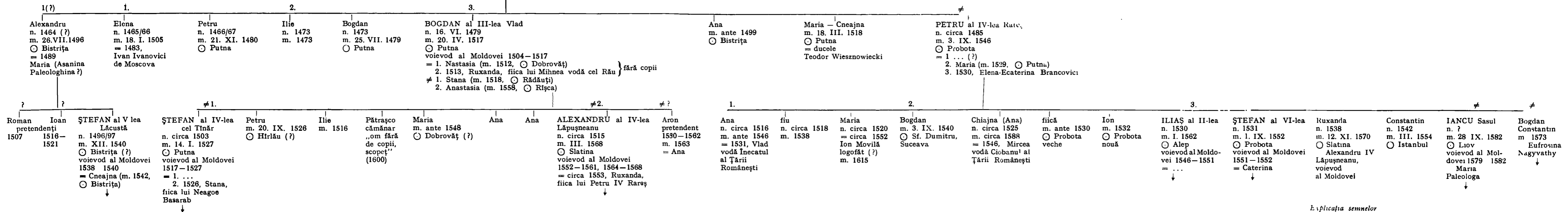
¹³⁸ G. Balș, *op. cit.*, p. 334.

¹³⁹ I. Minea, *art. cit.* (supra, nota 126).

¹⁴⁰ *Arhiva istorică a României*, I, 1, p. 35; așa trebuie, deci, înțeleasă solia din 1545 a lui Avram Banilovschi: se cerea extrădarea pribegilor în mina lui Avram, așa cum acesta ceruse altădată extrădarea propriului frate — se subînțelege — al voievodului, ale cărui cuvinte le repeta solul, și nu fratele acestuia, cum s-a înțeles greșit pînă acum (Sever Zotta, *op. cit.*; N. Stoicescu, *op. cit.*).

La seconde partie de l'étude est consacrée à la famille de Petru Rareș. Par l'interprétation des témoignages existants l'on aboutit à la conclusion suivant laquelle ce voïévode a été trois fois marié ; d'un premier mariage, avec une personne encore inconnue, il aurait eu plusieurs enfants, dont Ana, l'ex-épouse de Vlad Înecatul, voïévode de Valachie (1530—1532) et Maria —mère des voïévodes Ieremia et Simion Movilă. Les derniers passages portent sur le frère utérin de Petru Rareș, le burgrave de Hotin Toader, mort en 1538.

ȘTEFAN al III-lea cel Mare
 m. 2.VII.1504
 ○ Putna
 voievod al Moldovei 1457—1504
 = 1. 1463, Evdochia de Kiev (m. 1467, ○ Probota veche)
 2. 1472, Maria de Mangop (m. 1477, ○ Putna)
 3. 1478, Maria de Muntenia (m. 1511, ○ Putna)
 ≠ Maria (Răreșoia)

Explicația semnelor

- n. născut
- m. mort
- căsătorit
- ≠ — nelegitim
- locul îngropării
- 1. prima căsătorie
- ↓ — are urmași

ȘTEFAN CEL MARE PE O FRESCĂ POLONĂ

DE

ILIE CORFUS

Ca urmare a atacului polon asupra Moldovei din 1497, a avut loc în anul următor o acțiune conjugată de represalii întreprinsă de turci sub Bali bei Malcocioglu, pașa de Silistra, și de Ștefan cel Mare. Cu această ocazie a fost pustiit voievodatul Ruteniei, situat în partea de sud a Poloniei, regiune populată cu ruteni, denumită în limba polonă Ruś, adică Rusia Roșie, și au fost prădate și arse satele, târgurile și orașele întâlnite în cale, spre nord pînă la Liov, iar spre apus pînă dincolo de Przemyśl, la jumătatea drumului dintre acest oraș și Cracovia.

După vechile cronicile moldovenești scrise în limba slavă, Ștefan a ars atunci cetățile Trembowla, Buczacz și Podhajce¹. La rîndul său, Gri-gore Ureche scrie despre această incursiune următoarele: „Într-aceiași an <1498> Ștefan vodă, vrînd să-și întoarcă despre lăși strîmbătatea sa, strînsă țara și au intrat la Podolie și la Rusi, trecut-au și de Liov la Canțug² orașului, la apa Visloca³, toate satele arzîndu și prădîndu. Ars-au orașul Premislia⁴, Radumnea⁵, Prevorska⁶, Lanțut⁷ și cetatea Tereabul⁸ și multă bunătate dintr-însa au luat și mulți joimiri⁹ au scos și pe toți i-au tăiatu și alții mai mulți au arsu în cetate. Și cetatea Buceaciul¹⁰ multă nevoie au pățitu și Podhaețul¹¹ au arsu Iar Ștefan vodă, prădîndu și arzîndu țara, s-au întorsu înapoi cu mare dobîndă, fără nici o zmin-teală, au trecut Nistrul în ceasta parte la Halici și au prădatu și de aceasta

¹ P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, București, 1959, p. 22, 65, 182.

² Kańczuga.

³ Wisloka, afluent al Vistulei, la jumătatea distanței dintre Przemyśl și Cracovia.

⁴ Przemyśl.

⁵ Radymno.

⁶ Przeworsk.

⁷ Lanćut.

⁸ Trembowla.

⁹ Soldați.

¹⁰ Buczacz.

¹¹ Podhajce.

parte. Și decii au venit la scaunul său la Suceava cu mare bucurie și cu biruință”¹².

Incursiunea moldoveană a rămas vie în tradiția locului. În biserica franciscanilor din Przemyśl, ridicată în forma în care se vede astăzi în anii

Fig. 1.

1754—1778 și restaurată după incendiile din 1848, 1864 și 1865, se află, printre altele, pe peretele din dreapta din fund, în apropierea corului, o

¹² *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. a II-a, P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 116, cu unele erori de transcriere și de identificare, de pildă „rusi” (în loc de „Rusi”, în poloneză „Ruś”) și „Kancug” (în loc de „Kańczuga”).

frescă reprezentînd o clădire, adică primăria orașului, cu turn, din care Ștefan cel Mare privește scena în care ai săiucid în piață niște călugări.

Pe marginea de jos a frescei se află următoarea inscripție în limba latină, care explică scena : „Felix Ressoviensis Cuard., Dionisius de Kańczuga, Josephus, Demetrius, Crachus (Krause) ex. Ord. S. Francisci. Quinque Martyres Premislienses die 20 Juli 1498 per Stephanum schismaticum Valachorum Palatinum, infensissimum catholicorum hostem, in foro ante curiam urbis ense necati sunt”. Traducerea : „Felix din Rzeszów guard., Dionisie de Kańczuga, Iosif, Dimitrie, Crachus (Krause) din Ordinul Sf. Francisc. Cinci martiri din Przemysł au fost uciși de sabie în ziua de 20 iulie 1498 de Ștefan schismaticul voievod al moldovenilor, dușmanul cel mai vătămător al catolicilor, în piața înaintea primăriei orașului”.

Fresca datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Nu i se cunoaște autorul. Este probabil opera unuia dintre ucenicii pictorului Stanislaw Stroiński. A fost tipărită cu câțiva ani în urmă într-un ghid al orașului¹³. Numai inscripția a fost publicată mai de mult și la noi, cu erori însă de lectură, modificîndu-i-se ordinea rîndurilor și adăugîndu-i-se în felul acesta arbitrar cuvinte de prisos¹⁴.

Pentru interesul ce-l poate stîrni figurația frescei, o reproducem aici după o fotografie recentă a ei¹⁵.

Numai că în vremea din urmă s-a afirmat în istoriografia polonă că nu este adevărat că în vara anului 1498 a avut loc o incursiune personală a lui Ștefan cel Mare în Podolia și Rusia Roșie. Aceasta a spus-o Zdz. Spieralski, specialist în istoria militară polonă și cercetător asiduu al relațiilor polono-române din epoca medie. Istoricul polon, analizînd sumar campania polonilor în Moldova din anul 1497 și consecințele ei imediate, adică primele năvăliri turcești asupra Poloniei din anul următor, scrie că Ștefan n-a participat la aceste năvăliri și că opinia istoricilor poloni și români, după care promotorul lor a fost marele domn român, este falsă. El nu dă așadar crezare vechilor cronici moldovenești scrise în limba slavă, nici cronicii moldo-polone, sub motivul că avem de a face cu o grupă de cronici de atmosferă antipolonă, iar că întîmplările relatate în ele sînt legate de năvălirile turco-tătare. El nu dă crezare nici cronicii lui Grigore Ureche, care, după cum se știe, numai de simțăminte antipolone nu poate fi învinuită. Pentru a-și susține inovația, Zdz. Spieralski adaugă la cele de mai sus și afirmația că nici un izvor polon nu vorbește de vreo incursiune moldovenească în Polonia în anul 1498¹⁶.

La timpul său am arătat însă că după noi problema nu este atît de simplă. În primul rînd, nu se poate trece atît de ușor peste relatările unei serii întregi de cronici vechi moldovenești, inclusiv cronică lui Ureche, care,

¹³ Krz. Wolski, *Przemysł i okolice* (Przemysł și împrejurimile), Przemysł, 1957, p. 69.

¹⁴ Mihai Robu (episcop), *Prin țări străine*, în „Lumina creștinului”, Iași, XIV (1928), nr. 6, p. 89.

¹⁵ Primită de la d. Krz. Wolski, pentru care-i aducem și pe această cale vii mulțumiri.

¹⁶ Zdz. Spieralski, *Po klesce bukowińskiej 1497 roku. Pierwsze najazdy na Polskę* (După dezastrul din Bucovina. Primele năvăliri asupra Poloniei), în „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. IX, 1, Varșovia, 1965, p. 45—58.

parte. Și decii au venit la scaunul său la Suceava cu mare bucurie și cu biruință”¹².

Incursiunea moldoveană a rămas vie în tradiția locului. În biserica franciscanilor din Przemyśl, ridicată în forma în care se vede astăzi în anii

Fig. 1.

1754–1778 și restaurată după incendiile din 1848, 1864 și 1865, se află, printre altele, pe peretele din dreapta din fund, în apropierea corului, o

¹² *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. a II-a, P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 116, cu unele erori de transcriere și de identificare, de pildă „rusi” (în loc de „Rusi”, în poloneză „Ruś”) și „Kancug” (în loc de „Kańczuga”).

frescă reprezentînd o clădire, adică primăria orașului, cu turn, din care Ștefan cel Mare privește scena în care ai săiucid în piață niște călugări.

Pe marginea de jos a frescei se află următoarea inscripție în limba latină, care explică scena : „Felix Ressoviensis Cuard., Dionisius de Kańczuga, Josephus, Demetrius, Crachus (Krause) ex. Ord. S. Francisci. Quinque Martyres Premislienses die 20 Julii 1498 per Stephanum schismaticum Valachorum Palatinum, infensissimum catholicorum hostem, in foro ante curiam urbis ense necati sunt”. Traducerea : „Felix din Rzeszów guard., Dionisie de Kańczuga, Iosif, Dimitrie, Crachus (Krause) din Ordinul Sf. Francisc. Cinci martiri din Przemysł au fost uciși de sabie în ziua de 20 iulie 1498 de Ștefan schismaticul voievod al moldovenilor, dușmanul cel mai vătămător al catolicilor, în piața înaintea primăriei orașului”.

Fresca datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Nu i se cunoaște autorul. Este probabil opera unuia dintre ucenicii pictorului Stanislaw Stroiński. A fost tipărită cu cîțiva ani în urmă într-un ghid al orașului¹³. Numai inscripția a fost publicată mai de mult și la noi, cu erori însă de lectură, modificîndu-se ordinea rîndurilor și adăugîndu-i-se în felul acesta arbitrar cuvinte de prisos¹⁴.

Pentru interesul ce-l poate stîrni figurația frescei, o reproducem aici după o fotografie recentă a ei¹⁵.

Numai că în vremea din urmă s-a afirmat în istoriografia polonă că nu este adevărat că în vara anului 1498 a avut loc o incursiune personală a lui Ștefan cel Mare în Podolia și Rusia Roșie. Aceasta a spus-o Zdz. Spieralski, specialist în istoria militară polonă și cercetător asiduu al relațiilor polono-române din epoca medie. Istoricul polon, analizînd sumar campania polonilor în Moldova din anul 1497 și consecințele ei imediate, adică primele năvăliri turcești asupra Poloniei din anul următor, scrie că Ștefan n-a participat la aceste năvăliri și că opinia istoricilor poloni și români, după care promotorul lor a fost marele domn român, este falsă. El nu dă așadar crezare vechilor cronici moldovenești scrise în limba slavă, nici cronicii moldo-polone, sub motivul că avem de a face cu o grupă de cronici de atmosferă antipolonă, iar că întîmplările relatate în ele sînt legate de năvălirile turco-tătare. El nu dă crezare nici cronicii lui Grigore Ureche, care, după cum se știe, numai de simțăminte antipolone nu poate fi învinuită. Pentru a-și susține inovația, Zdz. Spieralski adaugă la cele de mai sus și afirmația că nici un izvor polon nu vorbește de vreo incursiune moldovenească în Polonia în anul 1498¹⁶.

La timpul său am arătat însă că după noi problema nu este atît de simplă. În primul rînd, nu se poate trece atît de ușor peste relatările unei serii întregi de cronici vechi moldovenești, inclusiv cronică lui Ureche, care,

¹³ Krz. Wolski, *Przemysł i okolice* (Przemysł și împrejurimile), Przemysł, 1957, p. 69.

¹⁴ Mihai Robu (episcop), *Prin țări străine*, în „Lumina creștinului”, Iași, XIV (1928), nr. 6, p. 89.

¹⁵ Primită de la d. Krz. Wolski, pentru care-i aducem și pe această cale vii mulțumiri.

¹⁶ Zdz. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej 1497 roku. Pierwsze najazdy na Polskę* (După dezastrul din bucovine. Primele năvăliri asupra Poloniei), în „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. IX, 1, Varșovia, 1965, p. 45–58.

toate, dau amănunte asupra incursiunii lui Ștefan în Polonia în 1498. Nu se poate trece apoi atât de ușor nici peste tradiția păstrată pînă tîrziu în regiunea care a avut de suferit de pe urma acestei năvăliri, tradiție al cărei ecou este tocmai fresca din biserica franciscană din Przemyśl. Nici tăcerea izvoarelor polone nu poate fi luată ca o dovadă *ex silentio* de inexistența incursiunii în chestiune¹⁷.

Consultînd acum cronicile polone, am constatat cu surprindere că toate vorbesc de această incursiune. Iată, bunăoară, ce scrie Bielski (care-și ia informațiile de la cronicarii poloni antecesori) și din care s-a inspirat și Grigore Ureche : „În același an <1498>, la începutul lunii mai, Ștefan voievodul Moldovei, vrînd să se răzbune de jignirea pe care o îndurase de la Ioan Albert¹⁸, a strîns oaste nu mică de moldoveni, munteni, turci, tătari, cu care a năvălit în Podolia și în Rutenia și lăsînd la o parte Liovul, a prădat fără împotrivire satele și orașelele pînă la orașelul Kańczuga și la riul Wisłoka și a ars orașele Przemyśl, Radymno, Przeworsk și Łańcut, de unde turcii, tătarii și moldovenii au dus în robie o mulțime de oameni de ambele sexe, așa încît Tracia, Macedonia, hoardele tătarești, Asia și Grecia au fost umplute de robi ruteni și poloni, căci au luat atunci, cum spun, la o sută de mii de oameni, cu o mulțime nenumărată de vite și turme, iar cei uciși zăceau pe drum, mai ales oameni bătrîni și copii mici, număr pentru aceștia n-a fost”¹⁹.

Așa stînd lucrurile, pretinsa tăcere a izvoarelor polone nu este decît o afirmație pripită a lui Zdz. Spieralski, iar problema incursiunii lui Ștefan cel Mare în Polonia în 1498 este închisă.

ÉTIENNE LE GRAND SUR UNE FRESQUE POLONAISE

RÉSUMÉ

Il s'agit d'une fresque de l'église des franciscains de Przemyśl (Pologne) représentant un édifice, soit la mairie de la ville, du haut de la tour duquel Etienne le Grand regarde vers la place publique où ses soldats tuent un groupe de religieux. En bas de la fresque figure une inscription en latin comprenant le nom des religieux et la date de leur martyre. La fresque date de la seconde moitié du XVIIIe siècle, étant probablement due à l'un des élèves du peintre Stan. Stroiński, Elle peut être considérée comme une source plastique — la seule connue jusqu'à ce jour — de l'incursion du prince roumain dans les contrées sud de la Pologne (la Russie Rouge), incursion faite en 1498 en guise de représailles pour l'expédition polonaise de l'année précédente contre la Moldavie. A cette occasion, l'auteur infirme les récentes assertions de l'historien polonais Zdz. Spieralski selon lequel Etienne le Grand n'aurait pas attaqué la Pologne en 1498.

¹⁷ I. Corfus, *Pagini de istorie românească în noi publicații poloneze*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie « A. D. Xenopol »”, Iași, V (1968), p. 225—226.

¹⁸ Regele Poloniei.

¹⁹ Marcin Bielski, *Kronika polska nowo przez Joachima Bielskiego syna iego wydana* Cronica polonă editată din nou de către fiul său, Joachim), Cracovia, 1597, p. 487.

UN CĂLĂTOR CEH ÎN MOLDOVA ÎN TIMPUL LUI ȘTEFAN CEL MARE

DE

TRAIAN IONESCU-NIȘCOV

După lichidarea mișcării revoluționare husite, în lupta de la Lipany, din 1434, țările cehe intră într-o epocă de profunde transformări social-economice, ca o consecință a îndelungatelor războaie husite. Ultimii taboriți, în număr de 60, în frunte cu Jan Roháč z Dubé, sînt sugrumați, la începutul lui septembrie 1437, de ochiurile spînzurătorilor, ridicate într-una din piețele orașului Praga. Oamenii dispar, însă ideile lor răscolitoare rămîn și sînt preluate de generațiile următoare. Încă din perioada războaielor husite se produsese în sînul mișcării o spărtură, un nou curent, cu caracter schismatic, mai moderat și — inițial — mai puțin intransigent față de curia papală. Deoarece adepții noii orientări dogmatice admiteau cuminecătura *sub utraque specie* au fost numiți „utraquiști”. Sub Ladislav Postumul (1453—1457), dar mai cu seamă în timpul domniei lui Jiří z Poděbrady (1458—1471), utraquiștii, sporiți ca număr, își definesc categoric atitudinea față de pretențiile suzerane ale bisericii catolice. Fluturînd programul unei biserici independente și puțin costisitoare, ceea ce convenea intereselor orașenimii și micii nobilimi, utraquismul devine un sprijin temeinic al politicii lui Jiří z Poděbrady.

Pe la mijlocul acestui secol, plin de contradicții sociale, mai precis prin 1457, își strînge rîndurile o nouă sectă, zisă a „Fraților cehi”. Noua comunitate era alcătuită îndeobște din oameni săraci, iobagi și meșteșugari mărunți. Adepții acestei modeste „frății” — în care feudații și înavuțiții nu aveau acces — încercau o reactualizare a vechii ideologii hiliaste, care fanatizase altădată oștile taborite. Comunitatea fraților cehi făcea elogiul sărăciei și predica întoarcerea la biserica originară a lui Cristos, izolîndu-se cu totul de catolici și utraquiști. Din cauza atitudinii lor negative și protestatare față de întreaga societate feudală, „frății cehi” au fost urmăriți și întemnițați mai ales sub Jiří z Poděbrady. Din această cauză, mulți dintre ei au luat calea băjeniei, ajungînd pînă în Moldova și ținuturile Rusiei apusene¹. Spre sfîrșitul secolului, evenimente politice de mare răsunet adîncesc și mai mult deosebirile de structură ideologică dintre catolici, utraquiști și comunitatea fraților cehi, mai ales că, între timp, pe parcursul

¹ *Přehled československých dějin*, Praha, I, 1958, p. 282.

citorva decenii, se produce treptat o mutație valorică în programul acestor mișcări. Vechile postulate sociale sînt handicapate de acuitatea ostilității ideologice, care capătă acum un caracter pur dogmatic. Cehia devine din nou „țara ereziilor”.

În 1471, moare Jiří z Podébrady și tronul regatului ceh e solicitat cu insistență de Matei Corvin, regele Ungariei. Însă dieta țării oferă coroana cehă prea tînărului prinț polonez, Vladislav al II-lea (1471—1516). Pînă la moartea craiului maghiar (1490) după care Vladislav e ales, precum se știe, și rege al Ungariei, tînărul suveran a avut de înfruntat situații foarte dificile create, pe de o parte, de pretențiile agresive ale lui Matei Corvin asupra coroanei cehe, iar pe de alta, de puterea mereu crescîndă a claselor dominante, care transformă țările cehe într-o monarhie a stărilor.

În multe privințe existau însă dezorientări și incertitudini. Chiar în sînul „fraților cehi” au loc dezbateri interminabile despre adevăratul caracter al bisericii originare. Oamenii voiau cu orice preț să afle amănunte despre viața comunitară a primilor creștini. „Mai există oare și alte neamuri care trăiesc după rînduiele bisericii apostolice?”, se întrebau „frații” cu nedumerire, fără să poată avea un răspuns imediat. Nu dispuneau de nici o sursă de informații, care să le astîmpere setea de cunoaștere! Numai o călătorie la locurile sfinte le-ar putea aduce dovezi că nu erau singuri și că drumul ales de ei era cel adevărat. De aceea, hotărîsc să porceadă cîțiva dintre ei la acest drum lung și plin de primejdii în acele vremuri. Printre cei aleși se afla și Martin Kabátník care, încă înainte de 1490, părăsise Praga, așezîndu-se în localitatea Litomyšl.

Despre Martin Kabátník știm prea puține lucruri. Din prefața primei ediții a *Călătoriei*² acestuia, aflăm că la început făcuse parte din rîndurile utraquiștilor, însă dezamăgit de cele ce se întîmplau în jurul lui, pleacă în provincie, stabilindu-se la Litomyšl. Acolo se afla o colonie numeroasă a „fraților cehi”, care își desfășura activitatea sub aripa protecție a panului Bohuř Kostka, maestrul monetăriei regatului ceh, el însuși un simpatizant al comunității. M. Kabátník nu era un om instruit, însă foarte isteț în treburile negustorești. Se pare că știa rusește, limbă cu care s-a descurcat în timpul călătoriei sale. Atras de spiritul de libertate, dar și de programul radical al „fraților cehi”, Martin Kabátník intră în rîndurile lor și ia parte cu toată convingerea atît la manifestările religioase, cît și la discuțiile purtate mai ales în jurul caracterului apostolic al comunității. Sentimentul izolării și incertitudinii determină comunitatea să recurgă — după cum s-a amintit mai sus — la o formulă costisitoare: aceea de a trimite pe cineva acolo, în acele țări sfinte, de la mari depărtări, pentru a aduce veștile trebuitoare. Astfel, la începutul anului 1491, comunitatea fraților cehi din Litomyšl hotărîște să plece patru „frați”: Martin Kabátník, Lukáš, magistrul praghez, Mareš Kokovec, din ordinul cavalerilor și un

² Vezi Martin Kabátník, *Cesta z Čech do Jerusalema a Kaira roku 1491—1492*, ed. de dr. Justin V. Prásek, în „Sbírka pramenův ku poznání literárního života v Čechách, na Moravě a v Slezsku”, III, třída české Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění v Praze, 1894, p. 1.

oarecare Kašpar z Marek. Banii pentru drum au fost strînși de la „oamenii buni și înstăriți”, dar mai ales de la panul Bohuš Kostka, care le-a procurat de la rege și un salv-conduct pentru drum.

Calea de urmat pornea din Cehia, peste Moravia, Silezia, Polonia, Moldova, spre miază-zi pînă la Constantinopol. Ajunși în capitala Imperiului otoman, cei patru călători, avînd misiuni diferite, au trebuit să se despartă. Lukáš a pornit spre arhipelagul grecesc, Mareš Kokovec s-a îndreptat prin Tartaria spre Moscova, Kašpar a rămas să aștepte întoarcerea lor la Constantinopol, iar Kabátník a plecat spre Ierusalim. Călătoria a durat 20 de luni, din martie 1491 pînă în noiembrie 1492. După ce s-a întors acasă, Kabátník a mai trăit încă 11 ani și impresiile din această călătorie le-a scris foarte probabil în jurul anului 1500.

Descrierea începe astfel: „Drumul din Cehia spre Ierusalim, cine ar vrea să meargă sau să meargă fără apă și fără mare, pe unde am pornit eu, plecînd din țara Cehiei, din Litomyšl, peste țara Moraviei și Sileziei, pînă la Cracovia, calea e ușoară și sînt în total mile cincizeci fără două. Apoi, se pleacă de la Cracovia pînă la Liov, de asemenea sînt mile cincizeci. Acest oraș Liov se află în țara rusească. După aceea, se pleacă din țara rusească spre țara valahă, pînă la orașul Suceava, sînt tot cincizeci de mile. De la Suceava pînă la Dunăre se socotesc mile șazeci fără două”; în continuare autorul se referă la teritoriile cuprinse în Imperiul otoman.

Așadar, Kabátník a poposit în Suceava lui Ștefan cel Mare, foarte probabil, în lunile de vară ale anului 1491, într-o perioadă de acalmie pentru Moldova. Tocmai se soluționase problema succesiunii la tronul Ungariei în cursul anului trecut, în care era pe punctul să fie amestecat și domnul Moldovei, în urma propunerii lui Maximilian I⁴. Aveau să urmeze pînă la 1500 luptele cu polonii. Din păcate, însă, călătorul ceh nu ne-a lăsat nici un fel de relație despre stările de lucruri din Moldova, nici cel puțin o simplă descriere.

Coborînd în jos, spre Dunăre, e sigur că „frații cehi” au trecut apele fluviului prin vadul de la Isaccea. De acolo, au pornit spre sud pe drumul principal al Dobrogii, care lega Isaccea cu interiorul Imperiului otoman. Așezările, pe care Kabátník le-a întîlnit la mai multe mile una de alta, pe această porțiune a călătoriei sale, trebuie situate în stepa dobrogeană și de-a lungul Deli Ormanului din Tracia de răsărit.

De la Constantinopol, Kabátník se alătură unei caravane de negustori și în tovărășia unui evreu, pe care îl cunoscuse în capitala otomană, pornește spre Ierusalim. Urmînd calea pe uscat, călătorul ceh a trecut printr-o suită de orașe din Asia Mică și Orientul apropiat pînă a ajuns la locurile sfinte. Pe la jumătatea lunii februarie 1492, Kabátník pleacă spre Cairo unde rămîne pînă la sfîrșitul lui martie. La 22 aprilie părăsește Ierusalimul

³ *Ibidem*, p. 3.

⁴ A. D. Xenopol, *Istoria românilor*, II, 1889, p. 372.

pentru ca, urmînd același itinerar, să ajungă iarăși în capitala Turciei. La începutul lui noiembrie, Kabátník, împreună cu ceilalți „frați”, se aflau din nou la Litomyšl.

Merită a fi menționat aci un episod dintre cele mai interesante, care ne poate da o idee cît de întinsă era în această parte a Europei diaspora celor aflați în captivitate turcească și tătărească.

Printre alte lucruri minunate și strălucitoare, care îi furau ochii lui Kabátník, a fost și castelul sultanilor din Cairo, castel înconjurat de „cinci ziduri înalte foarte”. Despre bogățiile curții, călătorul ceh are cuvinte de mare admirație: „Sultanul, spune el, e un domn tare bogat în aur și argint, ca și în giuvaericele. E un domn tare puternic și în oameni e bogat, fiindcă mulți sînt la curtea lui și-i plătește din belșug pe joldnerii săi, iar la curtea lui se află curteni sau joldneri tare bogați, fiindcă au destul aur, precum am văzut. Am fost printre ei, am cunoscut acolo unul care știa rusește și era acela *din țara valahă* și l-am întrebat pe el, cum de a ajuns în Egipt? iar el mi-a povestit: eram un prăpădit de argat, cînd m-au luat turcii și acela, la care am fost, m-a vîndut în Egipt, și m-a cumpărat un mameluc, cum să spun, un joldner, pentru care am crescut un cal și cînd am fost gata cu el, mi-a încredințat doi și tot așa mi-a încredințat și alte lucruri; și după ce m-am dovedit și în altele tot atît de harnic, precum îmi poruncise, m-a pus mai mare peste niște oameni. Apoi, cu ajutorul altora și bunului meu nume am ajuns la curtea sultanului”⁵.

Știrea aceasta mi se pare cu totul verosimilă, ca un moldovean, luat rob de turci, să ajungă la sfîrșitul secolului al XV-lea pînă în Egipt. Relatarea lui Martin Kabátník constituie o mărturie indubitabilă că din Tartaria și pînă în Asia Mică, cel căzut în robie era supus tuturor umilințelor și vîndut ca un *res nullius*.

Deși Martin Kabátník n-a consemnat nimic despre trecerea lui prin țara Moldovei, fiind de felul lui om evlavios și apăsător de nostalgia locurilor sfinte, totuși nu putem să nu relevăm faptul că, acum 520 de ani, un călător ceh a poposit în cetatea de scaun a Moldovei sub Ștefan cel Mare.

EIN TSCHECHISCHER REISENDER DURCH DIE MOLDAU ZUR ZEIT STEFANS DES GROSSEN

ZUSAMMENFASSUNG

Vier Mitglieder der „Tschechischen Brüder”, Martin Kabátník, Kašpar von Marek, Luscaš und Mareš Kokovec besuchen am Anfang des Jahres 1491 das Heilige Land. Der Zug bricht von Litomyšl auf und führt durch Polen (Krakau, Lemberg), Moldau (Suceava),

⁵ *Ibidem*, p. 28.

zur Zeit des Fürsten Stefan der Grosse, Dobrudscha, Bulgarien und Konstantinopol bis Jerusalem.

Im Februar 1492 reiste Kabátník nach Ägypten, wo er am Hofe des Sultans einem Rumänen, namens Moldoveanul (stammte wahrscheinlich aus der Moldau) begegnete, der als Kind von den Türken als Geisel genommen worden war und mit dem er russisch sprach.

Leider hat uns Kabatník keine Nachricht über die Umstände in der Hauptstadt Moldau gegeben. Man kann aber mit Gewissheit behaupten, dass um diese Zeit ein Weg vorhanden war, der aus Mitteleuropa durch den Norden der Moldau, Dobrudscha, Deliorman bis nach Konstantinopol führte

„PERPERI AURI AD SAGIUM VENETORUM”

DE

OCTAVIAN ILIESCU

Despre perperii de aur bizantini și rolul lor economic la Dunărea de Jos și în sud-estul Europei am avut prilejul să ne ocupăm mai pe larg, și nu numai o singură dată¹. Se știe că această monedă a fost emisă pentru prima oară de către împăratul Alexius I Comnenul (1081—1118), în cadrul mării sale reforme monetare din anii 1092—1093². Emiterea ei a continuat sub Comneni și Angeli³ pînă la 1203; după cucerirea Constantinopolului de către cavalerii celei de-a IV-a cruciade și dezmembrarea Imperiului bizantin (1204), perperul de aur a fost bătut numai în Imperiul de Niceea⁴, începînd cu Theodor I Lascaris (1208—1222)⁵ și sfîrșind cu Mihail al VIII-lea Paleologul (1258/1259 — 1261, ca împărat la Niceea)⁶. Odată cu restaurarea imperiului la Constantinopol, în 1261, perperul va continua să fie bătut cu regularitate pînă în timpul domniei comune a lui Andronic al II-lea cu Andronic al III-lea (1325—1328)⁷. Ulterior, emisiunile de perperi devin

¹ Vezi îndeosebi : Octavian Iliescu, *L'hyperpère byzantin au Bas-Danube du XIe au XVe siècle*, în *RÉSEE*, 7 (1969), p. 109—119; idem, *Le montant du tribut payé par Byzance à l'Empire ottoman en 1379 et 1424*; *ibidem*, 9 (1971), p. 427—432; idem, *Asperî de Licostomo la 1383*, în „Revista de istorie”, 27 (1974), p. 451—456.

² Cu privire la reforma monetară a lui Alexius I, vezi mai recent Michael F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081—1261*. Dumbarton Oaks Studies Twelwe, Washington D.C., 1969, p. 39—41.

³ *Ibidem*, p. 81—153.

⁴ O încercare de a explica faptul că dintre toate statele formate după dezmembrarea Imperiului bizantin, în 1204, numai Imperiul de Niceea a bătut perperi de aur, a fost formulată incidental într-un studiu recent; vezi Octavian Iliescu, *L'hyperpère byzantin . . .*, p. 112, n. 15.

⁵ M. F. Hendy, *op. cit.*, p. 227—228.

⁶ Unicul exemplar cunoscut pînă astăzi a fost găsit la Giurgiu prin 1860 și a fost publicat pentru prima oară de Octavian Iliescu, *Le dernier hyperpère de l'Empire byzantin de Nicée*, în „Byzantinoslavica”, 26 (1965), p. 94—99, pl. XII (ale cărui clișee au fost greșit combinate și greșit așezate, dintr-o eroare a tipografiei; așezarea clișeeilor trebuie corectată astfel : fig. 1 : avers 4 + revers 3; fig. 2 : revers 5 + avers 2; fig. 3 : revers 4 + avers 1; fig. 4 : avers 3 + avers 6; fig. 5 : revers 2 + revers 1; se va rectifica, de asemenea, poziția clișeeilor).

⁷ Adrien Blanchet, *Les dernières monnaies d'or des empereurs de Byzance*, în „Revue numismatique”, IVe série, 14 (1910) p. 79; T. Gerasimov, *Les hyperpères d'Andronic II et d'Andronic III et leur circulation en Bulgarie*, în „Byzantinobulgarica”, 1 (1962) p. 213—236 (vezi și recenzia acestui articol, publicată de Tommaso Bertelè în „Byzantinische Zeitschrift”, 56 (1963), p. 131—134).

sporadice⁸, numărul pieselor cunoscute fiind extrem de redus⁹, iar autenticitatea unora dintre ele fiind astăzi serios contestată¹⁰. Dealtfel, aceste emisiuni târzii se abat sensibil de la etalonul ponderal tradițional¹¹, cîntărind cu mult fie *peste*¹², fie *sub*¹³ greutatea teoretică a perperului. În orice caz, este sigur că începînd din domnia lui Andronic al IV-lea (1376—1379), perperul devine o monedă de cont, echivalată în monede de argint și denumită de data aceasta perper de argint¹⁴. Să mai notăm un fapt nu lipsit de importanță: în cursul emiterii sale regulate, de la 1092/1093 și pînă la 1327, calitatea perperului de aur a variat foarte mult, titlul său mergînd într-o continuă descreștere, de la 20—21 carate sub Alexius I și Ioan al II-lea, pînă la 12—11 carate la sfîrșit¹⁵.

Datorită devalorizării necurmte a monedei de aur bizantine, notarii genovezi și venețieni care își îndeplineau oficiile pe întinsul „României” aveau grija să însereze, în actele pe care le redactau, clauza plății în monede de un anumit etalon, cunoscut și acceptat de către părțile contractante. Acest etalon, desemnat sub termenul *exagium* sau în latina medievală *sagium*¹⁶ ori *pondus*¹⁷, varia de la caz la caz. În ordinea cronologică în care au fost menționate de documentele evului mediu, se cunosc astfel

⁸ Emisiuni din anii: 1341—1347, Anna de Savoia și Ioan al V-lea Paleologul; T. Gerasimov, *Les hyperpères d'Anne de Savoie et de Jean V Paléologue*, în „Byzantinobulgarica”, 2 (1966), p. 329—335 + pl. (cu bibliografia anterioară); 1347—1354, Ioan al V-lea Paleologul și Ioan al VI-lea Cantacuzino; T. Bertelè *Monete dell'imperatore Giovanni VI Cantacuzeno*, în „Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines”, Belgrad, 8 (1963), p. 46; după 1355, Ioan al V-lea Paleologul; Adrien Blanchet, *op. cit.*, p. 81—82; după 1391, Manuel al II-lea Paleologul; *ibidem*, p. 89—90; T. Bertelè, *L'iperpero bizantino dal 1261 al 1453*, în „Rivista italiana di numismatica”, serie quinta, 5/59 (1957), p. 81—82 (autenticitatea acestor ultime două emisiuni a fost pusă la îndoială; vezi n. 10).

⁹ Astfel, perperul emis de Ioan al V-lea Paleologul cu Ioan al VI-lea Cantacuzino și acela purtînd numele numai al lui Ioan al V-lea sînt cunoscuți în cite un singur exemplar (vezi n. de mai sus).

¹⁰ T. Gerasimov, *Des fausses (sic) hyperpères de Jean V et Manuel II Paléologue*, în „Byzantinobulgarica”, 4 (1973), p. 213—220.

¹¹ Greutatea teoretică a perperului de aur bizantin era de 1 : 72 dintr-o libră de 322,56 g (după calculele lui Naville), deci de 4,48 g, sau de 318,69 g (după calculele lui Guilliermoz), deci de 4,42 g. T. Bertelè, *Lineamenti principali della numismatica bizantina*, în „Rivista italiana di numismatica”, serie quinta, 12/66 (1964), p. 53.

¹² Perperul emis de Ioan al V-lea Paleologul și Ioan al VI-lea Cantacuzino cîntărește 5,60 g, iar cei ce poartă numele lui Manuel al II-lea Paleologul au greutatea de: 4,95, 4,80 și 4,70 g (vezi n. 8).

¹³ Perperul purtînd numele lui Ioan al V-lea Paleologul, ca singur emitent, cîntărește 1,88 g (vezi n. 8).

¹⁴ T. Bertelè, *L'iperpero bizantino ...*, p. 81.

¹⁵ Idem, *Lineamenti principali ...*, p. 60.

¹⁶ *Exagium*: greutatea normală a unei monede; vezi K. Regling, în: Friederich Frhr. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin-Leipzig, 1930, *sub voce Sagium* (aceiași termen, trecut în latina medievală) este frecvent întîlnit în actele notariale italiene din secolele XIII—XV (vezi mai jos). *Sagium*: *pondus*, la Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, VI, Paris, 1846, *sub voce*.

¹⁷ Acest termen e întrebunțat, în aceeași accepțiune, în conturile expediției lui Amedeu al VI-lea de Savoia, la 1366—1367; vezi F. Bollati di Saint-Pierre, *Illustrazioni della spedizione in Oriente di Am deo VI (Il Conte Verde)*, Biblioteca storica italiana, V, Torino, 1900, *assum.*

următoarele categorii de perperi: ad sagium Constantinopolitanum¹⁸ și ad sagium Vecine¹⁹ la 1281; ad sagium Sii²⁰ (pentru Chii, Chios) la 1311; ad sagium Peyre²¹ la 1361 și 1387; ponderis Constantinopolis²², ponderis Romanie²³, ponderis Pere²⁴, ponderis Mesembrie²⁵ la 1366—1367.

Iată însă că parcurgerea actelor încheiate la Chilia de către notarul Antonio di Ponzò²⁶ ne dezvăluie existența unei noi categorii de perperi, de data aceasta „ad sagium Venetorum”, mențione ce apare în următorul context²⁷:

La 7 mai 1361, în orașul Chilia, un anume Bonsegnorio di Murano din Venezia²⁸ (un venețian din Murano), fiul răposatului Aimerico, proprietar și patron al corăbiei²⁹ „San Giovanni Battista”, care, în momentul încheierii actului, se afla pe brațul Chilia, la canale³⁰, declară că a primit la Chilia de la Calo Iane Francopolos³¹ din Adrianopol, grec, o cantitate nespecificată de *sommi* buni de argint și în greutate corectă, după etalonul din Chilia³², în schimbul căreia se obligă a plăti la Pera 150 perperi de aur după etalonul venețienilor³³, înăuntrul a opt zile de la sosirea navei sale

¹⁸ G. I. Brătianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290)*, București, 1927, doc. I—IV, VI, p. 73—76 etc.; idem, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, doc. I—III, V—VI, p. 148—152 etc.

¹⁹ Idem, *Recherches sur Vicina* ..., doc. IV, p. 150, doc. XXXII, p. 169.

²⁰ *Ibidem*, p. 51, n. 1.

²¹ Geo Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360—1361)*, Istituto internazionale di studi liguri, Collana storica dell'Oltremare I, Collana storica di fonti diretta da Geo Pistarino 12, Genova, 1971, *passim*, acte redactate la Chilia în 1361; *Documente privind istoria României*, veacurile XIII, XIV și XV, B, *Țara Românească (1247—1500)*, București, 1953, p. 300, tratatul încheiat la Pera la 27 mai 1387 între Genova și Ivanco, fiul lui Dobrotici.

²² F. Bollati di Saint-Pierre, *op. cit.*, p. 25, 278 etc.

²³ *Ibidem*, sub nr. XL, p. 10.

²⁴ *Ibidem*, sub nr. III, p. 2—4; nr. LI, p. 12; nr. LXV, p. 14 etc. De remarcat că acești perperi erau echivalenți cu cei *ponderis Constantinopolis*, potrivit următoarei înregistrări: *parperi auri ponderis Constantinopolis seu Pere*, *ibidem*, p. 25.

²⁵ *Ibidem*, sub nr. VIII, p. 4; nr. XII, p. 5; nr. XXXVII, p. 9.

²⁶ Acte editate integral de către Geo Pistarino, *op. cit.*, nr. 1—99. În literatura anterioară, acest notar este cunoscut sub numele de Antonio di Podenzolo; vezi Robert-Henri Bautier, *Notes sur les sources de l'histoire économique médiévale dans les archives italiennes*, în „Mélanges d'archéologie et d'histoire”, Ecole française de Rome, 60 (1948), p. 188; Octavian Iliescu, *Chilia în veacul al XIV-lea* (în manuscris).

²⁷ Doc. 72, la Geo Pistarino, *op. cit.*, p. 125—126.

²⁸ *Bonsegnorius de Murano de Venecia* (așa în text); *ibidem*, p. 125.

²⁹ *lignum de orlo* în text, *ibidem*.

³⁰ *ad sporzorias* în text, *ibidem*, editorul propune (*ibidem*, p. XL, n. 69) etimologia *spas-serium*: canal prin care se trage apa la moară; Du Cange, *Glossarium* ..., VI, sub voce. Noi am prefera sensul termenului *spacerium*: spațiu prin care se aduce apa, deci canal în general; *ibidem*, sub voce.

³¹ *Calo Iane Francopolo* în text, Geo Pistarino, *op. cit.*, p. 125.

³² *ad pondus Chili* în text, *ibidem*. Despre această unitate ponderală locală, destinată cântăririi lingourilor de argint, ne-am mai ocupat de câteva ori; vezi Octavian Iliescu, *Notes sur l'apport roumain au ravitaillement de Byzance d'après une source inédite du XIVe siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, III, București, 1965, p. 106 și 115, n. 15.

³³ *ad sagium Venetorum* în text; Geo Pistarino, *op. cit.*, p. 125.

în portul Pera. Urmează clauzele obișnuite de garanție în beneficiul creditorului ³⁴, iar în final mențiunile privitoare la locul și data încheierii contractului, precum și numele martorilor care au fost de față.

Actul în cauză este un contract tipic de *cambio*, denumire dată în dreptul medieval italian unui contract în baza căruia una din părți declară că a primit o sumă nespecificată într-o anumită monedă, obligându-se a restitui creditorului, la termenul fixat și în altă localitate, o sumă, de data aceasta precizată, dar exprimată în altă monedă. În speță, debitorul a primit la Chilia, *sommi* de argint după etalonul din Chilia și se obligă a restitui creditorului la Pera perperi de aur după etalonul venețienilor. Acest gen de contract a fost inventat pentru a se camufla perceperea unor dobânzi în cazul împrumuturilor constând dintr-o sumă de bani, perceperea dobânzilor fiind prohibită de dreptul canonic medieval ³⁵.

Specificarea plății în „perperi auri ad sagium Venetorum” s-a făcut după ce notarul începuse să scrie „ad sagium Peyre”; ultimul cuvânt a fost însă tăiat, notându-se apoi mențiunea de care ne ocupăm ³⁶. Este clar deci că la cererea expresă a părților, notarul Antonio di Ponzò a consemnat obligația debitorului de a restitui creditorului perperi de aur „ad sagium Venetorum” și nu din cei obișnuți în tranzacțiile curente la Chilia și anume, perperi controlați cu etalonul din Pera ³⁷.

Ce erau însă perperii de aur „ad sagium Venetorum”, la care se referă contractul încheiat la 1361 în orașul de pe Dunăre? După părerea noastră, nu mai puțin de trei ipoteze se pot emite, în vederea identificării acestor monede. Le vom examina în cele ce urmează.

Am fi tentați în primul rând să atribuim perperilor în cauză o apartenență străină de imperiu, deci o proveniență nebizantină. În acest caz, am avea de-a face cu imitații venețiene ale perperilor de aur bizantini. La asemenea imitații, ar putea face aluzie o clauză din cunoscutul tratat, încheiat la 1219 între Theodor I Lascaris, împărat la Niceea, și Jacoppo (Giacomo) Tiepolo, podestà al Veneției pentru România ³⁸. Potrivit acestei clauze, nici imperiul lui Lascaris, nici „despotatul” lui Tiepolo nu aveau permisiunea de a bate monede imitând pe cele ale celeilalte părți ³⁹. De aici, s-ar putea deduce că venețienii ar fi încercat să imite perperii de aur bizantini ⁴⁰. Până astăzi însă nu s-au identificat asemenea imitații ale perperilor bizantini,

³⁴ Garanții foarte întinse, operînd asupra bunurilor prezente sau viitoare ale debitorului, la Chilia, Pera, Constantinopol, Veneția, Caffa, Trebizonda și în orice alte locuri sau țări, ceea ce ne arată volumul mare al afacerilor încheiate de acești negustori.

³⁵ Cf. Marcel Planiol, *Traité élémentaire de droit civil*, II, Paris, 1909, p. 667–688, nr. 2 069 2 072; G. I. Brătianu, *Actes des notaires génois . . .*, p. 43–49.

³⁶ G. Pistarino, *op. cit.*, p. 125 și observația de la p. 127, n. 1,

³⁷ *Ibidem*, *passim* (nu mai puțin de 35 acte).

³⁸ Textul tratatului la G. L. Fr. Tafel și G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, II, Viena, 1856, p. 205–207.

³⁹ *Ibidem*, p. 207.

⁴⁰ Ipoteza aceasta a fost propusă de G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin*, Paris, 1878, p. 276.

nici anterioare tratatului sus-menționat, și nici mai târziu⁴¹. Într-o atare împrejurare, față de lipsa unor dovezi sigure, pe care să ni le ofere descoperirile numismatice, nici clauza din tratatul încheiat la 1219, nici aceea din contractul redactat la Chilia nu-și găsesc un suport tangibil, în sensul admiterii existenței unor imitații venețiene ale perperilor de aur bizantini⁴².

A doua ipoteză ar încerca să identifice perperii „ad sagium Venetorum” căutându-i printre emisiunile oficiale ale Imperiului bizantin, emisiuni care ar avea anumite caracteristici, bine cunoscute de către neguțătorii venețieni; datorită acestor caracteristici, asemenea emisiuni ar fi fost preferate altora similare, dar apreciate mai puțin. Un sprijin în favoarea acestei ipoteze s-ar putea găsi, credem, în manualul de comerț al florentinului Pegolotti⁴³. Autorul citat relatează că pe vremea sa — pe la 1330—1340 deci cu vreo două decenii înaintea încheierii contractului de la Chilia⁴⁴ — circulau nu mai puțin de 12 categorii de perperi, pe care le descrie cu multe amănunte și al căror titlu varia între 18 și 11 carate⁴⁵. Printre aceste categorii, figurau și *perperi latini d'oro*, cu titlul de 16 1/2 carate (aproximativ 700/1 000) și care prezentau următoarele caracteristici iconografice: pe una din fețe, două personaje⁴⁶, dintre ele unul ține un pisălog⁴⁷ afirmând între ambele personaje; pe cealaltă față un singur personaj având în stînga sa, deasupra tronului pe care șade⁴⁸, o figură de patru puncte dispuse în cruce sau de trei puncte, dispuse în triunghi⁴⁹. Identificarea acestei categorii de perperi s-a făcut recent; ea ar cuprinde emisiunile Imperiului de Niceea, de la Theodor I pînă la Theodor al II-lea Ducas Lascaris, denumirea *latini* avînd semnificația *tempore Latinorum imperatorum*⁵⁰. Păreră că acești perperi latini ar putea reprezenta imitații latine ale perperilor bizantini⁵¹ nu a fost verificată pînă în prezent de descoperirile numismatice.

De fapt ar fi vorba, în interpretarea expusă mai sus, mai ales de emisiunile lui Ioan Vatatzes care corespund descrierii și titlului din indicațiile lui Pegolotti⁵². Aceste emisiuni s-au răspîndit în cantități însemnate pe întregul spațiu sud-est european, predominînd în componența tezaurilor monetare ascunse în pămînt la sfîrșitul secolului al XIII-lea și în prima

⁴¹ M. F. Hendy, *op. cit.*, p. 191—217, consideră ca imitații latine (ale Imperiului latin de Constantinopol) numai monede de bronz și de bilon, nu și imitații ale perperilor de aur.

⁴² Afară de cazul în care s-ar dovedi că moneda de aur purtînd numele lui Ioan al V-lea Paleologul și cîntărind 1,88 g ar avea o asemenea proveniență; am arătat mai sus că această monedă a fost considerată falsă (vezi n. 10).

⁴³ Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura* ed. A. Evans, Cambridge, Mass., 1936.

⁴⁴ M. F. Hendy, *op. cit.*, p. 256.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 255—256.

⁴⁶ În realitate, împăratul și Maica Domnului.

⁴⁷ *pestello* în textul lui Pegolotti; vezi interpretarea dată de Michael F. Hendy, *op. cit.*, p. 255, 250, 252.

⁴⁸ Iisus Hristos tronînd.

⁴⁹ M. F. Hendy, *op. cit.*, p. 250, 255.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 254.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, p. 250, 255.

jumătate a celui următor ⁵³. Este foarte probabil ca aceste monede să fi rămas în circulație mai bine de un veac de la emiterea lor, avînd un titlu superior perperilor emiși de către Paleologi după 1261 : se știe că atît după datele lui Pegolotti ⁵⁴, cît și după cele oferite de verificări recente ⁵⁵, titlul acestor ultime emisiuni coboară de la 15 1/2 pînă la 11 carate. Nu ar fi deci exclus ca „perperi auri ad sagium Venetorum” din actul redactat la Chilia la 7 mai 1361 și perperii latini ai lui Pegolotti să desemneze una și aceeași monedă : emisiunile lui Ioan Vatatzes, vechi de peste un secol.

Ar mai exista o a treia ipoteză, care are în vedere exclusiv cetățenia părților contractante și locul unde urmează a se face stingerea obligațiilor izvorîte din actul notarial încheiat la Chilia. Am arătat că debitorul este un venețian din Murano, iar creditorul un grec din Adrianopol ; plata în perperi „ad sagium Venetorum” urma să se facă la Pera. În aceste împrejurări, se poate presupune că la cererea debitorului, negustor venețian, să se fi stipulat în contract verificarea monedei în care se va face plata cu etalonul păstrat de comunitatea venețiană și nu de cea genoveză din Pera. Această interpretare poate fi plauzibilă, date fiind rivalitățile permanente ce existau între venețieni și genovezi. Creditorul fiind un grec din Adrianopol deci un supus al Imperiului bizantin ⁵⁶, nu avea poate nici un motiv să prefere etalonul genovez celui venețian.

Dacă acceptăm această interpretare, s-ar putea deduce că între diversele *exagia* sau *sagia* folosite, în același moment în diverse izvoare ale evului mediu, ca etaloane pentru perperii de aur, nu era neapărat necesar să existe o diferență de greutate. Denumirea ce li se aplică ar desemna în acest caz autoritatea care păstra etalonul respectiv : serviciile imperiale bizantine, comunitatea genoveză sau cea venețiană, precum și localitatea unde urma a se face plata și implicit verificarea monedelor cu etalonul locului ⁵⁷.

Am expus mai sus cele trei interpretări ce se pot acorda mențiunii *perperi auri ad sagium Venetorum*, întîlnită pentru prima oară, după cunoștințele noastre, în actul încheiat la Chilia, la 7 mai 1361, și redactat de către notarul genovez Antonio di Ponzò. În stadiul actual al cercetărilor, dacă prima ipoteză poate fi îndepărtată cu destulă ușurință, ni se pare mai dificil a lua o hotărîre fermă cu privire la celelalte două. Atîta vreme cît nu se vor descoperi parități precis indicate între perperii desemnați în raport cu etaloane diferite, problema identificării tuturor acestor monede rămîne încă deschisă.

⁵³ Cf. D. M. Metcalf, *John Vatatzes and John Comnenus. Questions of Style and Detail in Byzantine Numismatics*, în „Greek, Roman and Byzantine Studies”, 3 (1960) p. 203—219 + 4 pl. ; idem, *Coinage in the Balkans 820—1355*, Chicago, Illinois, 1966, p. 126 ; Octavian Iliescu, *L'hyperpère byzantin . . .*, p. 118—119.

⁵⁴ M. F. Hendy, *op. cit.*, p. 250, 255.

⁵⁵ T. Bertelè, *Lineamenti principali . . .*, p. 60.

⁵⁶ Adrianopol va fi cucerit de turci pentru prima oară abia în 1362 ; cf. Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, Paris, 1956, p. 558. Prin urmare, la 7 mai 1361, orașul aparținea încă Imperiului bizantin.

⁵⁷ Cu condiția implicită ca diverse etaloane să aibă aceeași dată, deci să fie destinate pentru controlarea aceleiași emisiuni.

"PERPERI AURI AD SAGIUM VENETORUM"

RÉSUMÉ

Dans un acte passé le 7 mai 1361 à Kilia par devant le notaire génois Antonio di Ponzò (dont le cartulaire a été publié en 1971 par le professeur G. Pistarino, de l'Université de Gênes), on trouve la mention d'un paiement que l'on devait faire à Péra en „*perperi auri ad sagium Venetorum*”. Cette espèce d'hyperpères étant inconnue jusqu'à présent, l'auteur essaie de l'identifier, en proposant successivement trois hypothèses, à savoir : imitations vénitiennes de l'hyperpère byzantin ; référence faite par les parties à une émission d'hyperpères byzantins antérieure à la date du contrat, plus exactement, aux hyperpères de l'Empire de Nicée ; recours à un étalon conservé par la communauté vénitienne de Péra, dans le but de vérifier les espèces que le débiteur devait verser à son créancier. A l'avis de l'auteur, si la première hypothèse est assez peu probable, les preuves dont on dispose actuellement ne sont pas suffisantes, afin de prendre une décision ferme en faveur de la deuxième ou la troisième des hypothèses avancées.

O VIZITĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN ANUL 1644

(relatare inedită a lui Bakšić)

DE

FRANCISC PALL

O însemnată și bine cunoscută figură a istoriei bulgare din secolul al XVII-lea, Petar Bogdan Bakšić (1601—1674), episcop catolic de Gallipoli, episcop și pe urmă arhiepiscop de Sofia, precum și vicar apostolic al celor „două Valahii” (Țara Românească și Moldova), iar din 1643 numai al Țării Românești, a întreprins, după cum se știe, în mai multe rânduri și vizitația pastorală a comunităților catolice de pe meleagurile noastre. Se cunoșteau pînă acum relatările lui Petrus Deodatus sau Pietro Diodato — după cum își spunea el de obicei, traducîndu-și primele două componente ale numelui în latinește ori în italienește — despre asemenea vizite făcute în Țara Românească în 1640, în Moldova în 1641, din nou în Țara Românească în 1648 și 1653¹. Ele se referă, dealtfel, nu numai la amintitele comunități, ci cuprind date importante și pentru situația generală, social-economică, politico-administrativă, culturală a țărilor respective².

Am pomenit în treacăt, cu mai multe zeci de ani în urmă, că Bakšić i-a cercetat pe catolicii din Țara Românească și în 1644, și am promis că vom publica relatarea întocmită de el asupra acestei vizitații³. Făgăduială pe care o împlinim abia acum. Dealtminteri, relatarea privește pe lîngă Țara Românească, vizitată în ianuarie 1644, și o parte din Bulgaria și din Tracia, aflate sub autoritatea bisericească a prelatului, inspectate în deosebite momente ale răstimpului aprilie — prima jumătate a lui iulie același an, dar noi ne restrîngem aici doar la publicarea paginilor relative la „Va-

¹ Eusebius Fermandžiu [Fermandžin], *Acta Bulgariae ecclesiastica 1565—1799 (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, 18)* Zagreb, 1887, p. 95—106 (a. 1640), p. 234—236 (a. 1653); Gh. Vinulescu, *Pietro Diodato e la sua relazione sulla Moldavia*, în „Diplomatarium Italicum”, IV, Roma [1939], p. 75—135 (a. 1641). G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei paesi romeni*, „ibidem”, II, 1940, p. 363—374 (a. 1648), unde (p. 368) se face aluzie la vizitația de care ne ocupăm. Toate aceste rapoarte sînt traduse în românește, deși nu totdeauna textul lor integral, în *Călători străini despre țările române*, vol. V (colectiv) red. de Maria Holban, București, 1973, p. 194—270.

² Cf. și M. Berza, în *Istoria României*, III, București, 1964, p. 45, 58, 68.

³ Fr. Pall, *Date inedite privitoare la legăturile culturale italo-române din mijlocul veacului al XVI-lea*, în „Studii italiene”, VI, București, 1940, extras, p. 24, n. 3.

lacchia” din această dare de seamă inedită. Ca și celelalte rapoarte ale lui P. Bogdan, ea este scrisă în italienește, cu unele scăpări gramaticale, fiind adresată, la fel cu acelea, Congregației Propaganda Fide din Roma ⁴. Tonul religios, unele accente de emfază procatolică nu ne pot surprinde, dacă avem în vedere calitatea autorului.

Relatarea de față în general este mai puțin amănunțită decât cele amintite, în special cea precedentă privitoare tot la Țara Românească, din 1640. Explicația ne-o dă însuși Bakšić, chiar la început : „ . . . deoarece am făcut, în alte dăți, după puțința mea, relatarea despre aceste provincii mai pe larg, nu vreau să plictisesc și să incomodez din nou Sacra Congregație, ci mă voi referi numai la ceea ce se așteaptă și îndeosebi la administrarea bisericilor și la îngrijirea sufletelor” ⁵.

Totuși, descrierea audiențelor ce i s-au acordat arhierelui catolic la curtea de la Tîrgoviște de către Matei Basarab, domnitorul de atunci al Țării Românești, cu prilejul acestei vizite din ianuarie 1644, se dovedește relativ mai detaliată și, împreună cu știrile oferite asupra serbărilor de Anul Nou și de Bobotează, precum și a repartizării dregătoriiilor tot de Anul Nou, o găsim cea mai interesantă pentru secolul al XVII-lea, alături de expunerea și mai amplă făcută de Paul din Alep în de mult cunoscuta povestire a vizitei patriarhului ortodox Macarie Zaim al Antiohiei în 1653 — 1654 ⁶. Sînt de relevat și aluziile la soția și cumnatul domnului, adică la doamna Elina și la foarte învățatul boier Udriște Năsturel, acesta din urmă servind ca tălmăci la cea dintîi audiență. Găsim vrednice de interes și știrile oferite de această dare de seamă despre mitropolitul țării, deci despre Teofil (1637—1648) ⁷. Bakšić scrie că a fost mai bine primit, cu prilejul acestei vizite, de către ortodocși decât de catolici, ceea ce merită, de asemenea, să fie reținut.

⁴ *Archivio della Sacra Congregazione di Propaganda Fide*, Roma, fondul *Visite e Collegii*, vol. 25 (a. 1645), f. 208—224 v (la Țara Românească se referă f. 209—211 v). Simplă mențiune la Ludwig v. Pastor, *Geschichte der Päpste*, XIII/2, Freiburg im Breisgau, 1929, p. 748, n. 3. La secretariatul Propagandei s-a întocmit un rezumat contemporan al relatării : *Scmmario della visita fatta da monsignore s^crà Pietro Diodato, arcivescovo di Sardica o di Soffia in Val-lachia e nella Bulgaria, l'anno 1644* (*Arch. S. Congr. Prop. Fide*, fond. și vol. cit., f. 207—207 v și 225—225 v, la sfîrșit cu cîteva însemnări în latinește ale monseniorului Francesco Ingoli, secretarul Propagandei, care avea un scris pe cît de caracteristic, pe atît de greu descifrabil).

⁵ . . . *et havendo altre volte, secondo la mia possibilità, dato la relatione di queste Provincie più alla lunga, non voglio dar novo fastidio e discommodo alla Sacra Congregazione, solamente toccarò quel tanto che s'aspetta e particolarmente al governo delle Chiese et cura dell'anime* (*ibidem*, f. 208).

⁶ <Paul din Alep>, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiochia în țările române 1653—1658*, trad. Emilia Cioran, București, 1900, p. 82—91.

⁷ Fost stareț de Bistrița (Oltenia), apoi episcop de Rîmnic, înainte de a fi devenit mitropolit; de modestă pregătire teologică, dar sprijinitor al culturii în limba românească (N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, I, București, 1928, p. 298, 303).

Dar să reproducem mai întâi textul original⁸ :

„ ... Il primo giorno di Genaro nel 1644, finita la messa, partí da Chiprouaz et passato secondo giorno il Danubio, pagando a quel daciero turcho piú dell'altra gente, essendo solito alli Turchi di scorticare li Ecclesiastici, arivassimo in Targouiste nella Valacchia ottavo giorno, dove fui ricevuto da quelli christiani ch'erano secondo il possibile del paese.

Giorno seguente mandai avisar il Prencepe della mia venuta et desiderio ch'havevo d'abboccarne con lui et fargli dovuto honore. Esso subito < ! > mandò un suo Camariere dicendo che : Serenissimo Prencepe haveva sentito questo particolare della sua venuta et che Vostra Signoria Reverendissima venga nel Palazzo quando li piace.

Et io vestito d'habito vescovale, con la croce arcivescovale inanzi et tutti sacerdoti e religiosi et altri christiani ch'erano presenti, particolar<ment>e li Signori Polacchi che servono Prencepe, vennero in compagnia sino al Palazzo, anzi dentro nella sala grande doue stava il Prencepe dando publica audienza ; et io andai a cavallo et altri tutti a piedi. Et quando fui per entrar dal Prencepe, usciti suoi Camarieri con li bastoni d'argento, ci fecero strada, essendo gente in quantità grandissima. Entrato dentro, li feci dovuta riverenza et, toccata la mano, me fece seder appresso suo Arcivescovo et subito chiamato l'interprete, me dimandò della mia venuta et, havend'inteso, disse : me rallegrò chela Santità di Nostro Signore Papa di Roma habbia tanta cura del suo Grege et io ancora vi concedo la libertà che potete visitare vostra gente et far tutto quello che s'aspetta per la⁹ salute delle loro anime. Et dopo que < ! > li presentai un quadretto che portai da Roma, dove era depinta la Madonna Nonciata nel marmore con la sua cornice, et un'altra figurina della Beata Virgine < f. 209 v > in carta pergamina et lavorata intorno al mod d'agnus Dei, et esso li ricevette con grandissima devotione, mirando e rimmirando la fineza della pittura, dandola < ! > per ordine al Vladica et all'altri Baroni che la mirino et subito la mandò dentro alla Principessa. Et finiti li complimenti, commandò alli Baroni che assegnino le parti per me e per li compagni, come fu fatto quel'istesso giorno. Et tanto quand'entrai, come ancora quando parlavo con esso, levava la baretta < ! >¹⁰ di testa et stava in piedi per la rivirezza della Santa Sede Apostolica. Et licentiatosi per hora, mi ordinò che venerdì seguente dovevo andar di novo al Palazzo et noi di novo con ordine che semo venuti, tornassimo al Convento.

Primo venerdì tornai al Palazzo et sempre con la croce et intrato < ! > nella salla < ! > dove prima hebbi l'audienza et fatte solite ceremonie, il Signor Prencepe solo si levò della sedia et fece moto che io vadi con lui dentro nella camera secreta et intrati noi dui¹¹ con un solo Barone, fratello della sua moglie, che sapeva latino, che fece < ! > interprete et ivi me dimandò Signor Prencepe di cose diverse, particolarmente di Nostro Signore, della sua età, della Corte Romana, dell'Eminentissimi Signori Cardinali, della pace et unione delli Principi Christiani et altre cose. Et io li ho risposto secondo che Spirito Santo m'insegnava, *quia non sumus nos qui loquimur, sed Spiritus Patris nostri qui loquitur in nobis*¹² et cosí per Iddio gratia restò grandissimamente edificato et pigliò particular devotione.

È questo che fu poi occasione di chiamarme giorno della Epiffania alla solennità che fanno et all'ufficio della Chiesa et istesso giorno al pranso, dandomi sempre primo luogo et a tavola me misse a man dritta et a man manca suo Metropolitano, la qual cosa è stata giudicata di tutti di < f. 210 > non poco honore, essendo in quel tempo squasi tutta la Provintia insieme, perché si celebrano quelli giorni, cominciando dal primo di Genaro, le comitie (!) et si distribuiscono l'ufficij, si fanno novi Governatori et si portano li presentati al Prencepe di

⁸ Pentru mai multă claritate, am intervenit în punctuație; am modernizat uzul accentelor și, în oarecare măsură, acolo unde am simțit nevoia, regimul literelor majuscule și minuscule. Am introdus sistematic apostroful; am făcut distincția modernă între *u* vocală și *v* consoană. Am întregit tacit prescurtările curente; pentru unele completări, de obicei mai puțin sigure, am folosit paranteze unghiuare, cu care am indicat și succesiunea foliilor manuscrisului (în traducere și întregiri de sens). Inconsecvențele ortografice sau formele neobișnuite ori greșite le-am semnalat cu < ! >, iar neclaritățile cu < ? >.

⁹ *spetta alla*.

¹⁰ Cf. și Gh. Vinulescu, p. 111; G. Călinescu, p. 368; Corect : *berretta*.

¹¹ Corectat se pare de aceeași mână (a lui Bakšić) din *due*.

¹² Adaptare după *Biblie* : *Noul Testament*, evanghelia după Matei, cap. 10, versetul 20.

tutti Baroni et altri principali per ricognoscenza del vassallaggio e subietione; dandomi ancora di più la sua carrozza con 6 cavalli et quel Barone che faceva interprete, nella nostra compagnia, for dell'altri servizi, sino al Convento. Altre cose, per la prolissità, tralascio. Mi disse quando stavo a tavola: io non vi tengo come Arcivescovo privato, se non come Nuntio Apostolico. Et dopo questo due volte ci diede l'audiencia et sempre in secreto, lasciando tutti li Baroni nella sala grande, dove aspett(ava)no sino che finiva parlar meco.

Una domenica, quando dovevo celebrare, vennero¹³ squasi tutti primi Baroni alla messa nella nostra Chiesa et tanti monaci et altra gente che non li capiva la Chiesa et stavano in genocchioni sino alla fine della messa, che fu cantata et per gratia del Signore riuscì ogni cosa honoratissimamente et quando volevano partire, vennero tutti prima a baciarmi la mano. Et io volendo fare il mio debito all'italiana et accompagnarli sino alla porta della Chiesa, ma (!) loro non permessero, dicendo che non era lecito che un Prelato della Chiesa, havendo di più celebrato tremendo et incruento Sacrificio, vada cortegiar noi che semo secolari; et uno di quelli che era maggiore dell'altri per interprete disse queste parole precise: *Deus conservet Sanctam, Catholicam et Apostolicam Ecclesiam Romanam, Deus defendat Orthodoxam fidem, Deu dilatet Lcclesiam*, (f. 210 v) *sponsam suam, per unversum orbem*, et così parlando si partirono. Tutte queste cose che narrai, non intendo che per questo sia qualche vana gloria a me attribuita, sapendo io di certo che a me non sono fatte, se non alla Santa Chiesa, come ho detto di sopra, solamente l'ho messo e scritto per maggior gloria di Dio, honore della Chiesa Santa Romana et per incitar altri miei fratelli al servitio di Dio et honor della Chiesa.

Li 15 di Genaro 1644 visitai la Chiesa di Targouiste anness'al Monasterio, della quale già nelle mie prime relationi ho dato satisfatione, et del Monasterio et ancora delle cose spettanti alla detta Chiesa. Et vedendo che fra li Padri Missionarij et questi d'Osservanza sta la lite pendente per detto Convento, non volevo far quel che dovevo fare, cioè cercar l'inventarij et far qualche nova constitutione per servizio della detta Chiesa, che non dichino li Padri Missionarij che io vado tendando di cavarli delle (!) mani la Chiesa et il Convento, come ancora hanno detto e mormorato, anzi minacciato con le parole poco honeste, il che io vado con silentio sopportando per veder prima la decisione della Sacra Congregatione et per esser persona neutrale et di non dar qualche mal esempio a quella gente sismatica, delli quali habbiamo havuto maggior honore delli nostri etc.

Il numero dell'anime cattoliche in questo luogo di Targouiste mai non si possono saper bene, non essendo homini di perpetua habitatione, sono squasi tutti soldati, mercanti, ministri del Prencipe et altri passageri, e saranno in tutto 100 anime di communion, la maggior parti (!) li Polacchi et slavi, delli quali cresimai numero 24 persone, conservando li nomi etc. nel Archivio nostro.

(f. 211) Havendo visto Metropolita loro ch'haveva fatto il Signor Prencipe, mandò un giorno sua carrozza et dua¹⁴ delli suoi con pregarme che voless'andare quel giorno a pranzo con lui; dove (non potendo far di meno) andai con la croce al solito et fui ricevuto honoratamente con canti spirituali. Et erano con lui sui suffraganei et altri Arcivescovi e Vescovi frostieri (!) che sono venuti di Turchia, chi per dimandar la limosina et chi ha fugito per li debiti et persecutioni, et altri Abbati e Monaci. Et io fui messo a seder a man drita (!) del detto Metropolita, il quale non sapeva niscun¹⁵, altra lingua for della valaccha et un poco di slava, essendo che lor'officiano in questa lingua. Eran'altri che sapevano nostra lingua et un di loro sapeva ben italiano et altri latino, dove per gratia del Signore non hebbi niscun di loro che mi volesse dar contra (rietà), *quia non sumus nos, ut dixi superius* etc. Et di novo quando volevo partir (!), m'accagnorno sino all'alloggio parecchi delli sua¹⁶ Sacerdoti e Chierici con la medesima carrozza, cantando sempre per strada canti spirituali.

¹³ Formă dialectală (toscană).

¹⁴ Formă veche și dialectală (toscană).

¹⁵ Vinulescu, p. 105, 111; G. Călinescu, p. 365, 367, E. Fermeștin, p. 283; (scrisoare a lui Bakšić din 25 august 1670). Pentru forme asemănătoare (*nisciunu, nesciunu* etc.) în dialectele centro-meridionale italiene: Gerhard Rohlfs, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten*, I, Berna, <1949>, § 288; II, § 498.

¹⁶ Formă veche și dialectală de plural.

Et essendo stato dieci giorni in Targouiste et finito quell' havevo di fare, me licentiai dal Prencipe, il quale mi diede un suo huomo sino al Danubio et lettere di passo libero et indi andai verso Campolongo, che sarà lontano di Targouiste circa 40 miglia.

Li 20 di Genaro, Anno 1644, visitai la Terra e Chiesa di Campolongo, dedicata in honor di S. Giacomo Maggiore Apostolo, ch'è parochiale, della quale s'è data relatione altre volte. P. Giuvenale Falco Missionario Apostolico sta nel presente per Parocho. È accomodato il pavimento della Chiesa con li motoni¹⁷ et l'hanno imbiancato < ! > tutta di dentro.

< f. 211 v > Si conserva il Sacratissimo Sacramento senza lume, poiché vi è scarestia < ! > d'oglio, questo venerabile sacramento sta vicino all'Altare, alla parte dell'Evangelio in una finestra ben accomodata con la porta di ferro et seratura al'uso antico, in un calice indorato et con altro debito e dovuto honore, benché si potrebbe < ! > accomodar meglio con un poco delle spese.

Questa gente essendo stata molto tempo senza Pastore, non è stato cresimato niscuno; delli quali cresimai 141, non essendo la maggior parte a casa, poiché squasi tutti siano < ! > mercanti, chiamati mercanti, ma poveri, vanno in qua in là vendendo le robicelle¹⁸ et traficando di poter campare, non avendo in questo luogo altro modo di tratenirsi, essendo sotto monte et sterile di grano e di vino.

Anime di comunione, come mi disse Parocho, saranno circa 400 et circa 100 o poco meno delli putini. Questa gente grandemente è oppressa dalli gran tributi, come ancor altri sudditi di Valacchia, essendo che lo Prencipe sia obligato¹⁹ di pagar tributo a < ! > gran Signore ogni anno.

Per l'altri luoghi di Valacchia non si trovano Christiani del rito latino, for delli nostri di Bulgaria che fanno mercantie per diverse terre e casali della Provintia di Valacchia.

A Bukurescti vi è una Chiesa piccola < ! >, non consecrata, ma ivi non sta niscuno quando il Prencipe non habita in quel luogo, for di qualche passagero o mercante, essendo luogo grande; ne meno vi è cosa verunna per la celebratione della messa. Ci sono certe camarette intorno la Chiesa di legno, dove alloggiano li Sacerdoti et altri Christiani forestieri quando passano per questo luogo . . . '.

Poate nu vor fi inutile nici traducerea textului și observațiile din note :

„ . . . În prima zi a lui ianuarie 1644, terminind slujba < religioasă >, am plecat din Chiprovaț²⁰ și a doua zi trecind Dunărea, unde am plătit vameșului turc mai mult decit altă lume, turcii avind obiceiul să jupoaie pe oamenii bisericii²¹, am sosit în a opta zi²² la Tîrgoviște în Țara Românească, unde am fost primit de acei creștini²³, care trăiau < acolo > după posibilitățile (?) țării.

În ziua următoare²⁴ am trimis ca să fie înștiințat principele de venirea mea și de dorința ce o aveam de a vorbi cu el și de a-i face cuvenita cinste. El ne-a trimis îndată un cămăraș al său, care ne-a spus : « Prea luminatul principe a auzit această veste a venirii voastre și < invitat > pe prea cucernica voastră domnie să vină la palat, cînd vă place ».

Iar eu < m-am dus > îmbrăcat cu veșmintul episcopal, avînd înainte crucea arhiepiscopală, și toți preoții, călugării și ceilalți creștini ce erau de față, mai ales domni poloni

¹⁷ mattoni; cf. și E. Fermendžin, p. 236.

¹⁸ robicciolate.

¹⁹ Cf. și Gh. Vinulescu, p. 111.

²⁰ Čiprovec, orașel în Bulgaria de nord-vest, centrul grupului celui mai numeros al bulgarilor catolici, sediul custodiei franciscanilor bulgari din ramura observantă a ordinului, reședința obișnuită a lui Bakšić, inițial el însuși călugăr din aceeași ramură.

²¹ Pentru asemenea „jupuiri” : E. Fermendžin, p. 75, 88; G. Călinescu, p. 364; *Călători*, V, p. 311 (trecerea Dunării de arhiepiscopul Marco Bandini în octombrie 1644).

²² Vineri, 8 ianuarie (st. n.).

²³ Catolici.

²⁴ Sîmbătă, 9 ianuarie (st. n.).

car^o slujesc principelui²⁵, m-au însoțit pînă la palat, ba chiar înăuntru în sala mare, unde stătea principele, dînd audiență publică; eu am mers călare, iar ceilalți toți pe jos. Și cînd era să intru la principe, ieșind cămărașii²⁶ săi cu bastoane de argint²⁷ ne-au făcut drum, fiind foarte multă lume. După ce am intrat înăuntru, i-am făcut cuvenita închinăciune, iar el, atingîndu(-mi) mîna, m-a făcut să mă așez lingă arhiepiscopul²⁸ său și chemînd îndată interpretul, m-a întrebat despre venirea mea și înțelegînd-o, a spus: «Mă bucur că sancțiunea domnului nostru papa de la Roma are atîta grijă de turma sa și eu încă vă dau libertatea de a putea vizita pe oamenii²⁹ voștri și de a face tot ceea ce ține de mintuirea sufletelor lor». Și după ce i am dăruit un mic tablou ce l-am adus de la Roma, pe care era pictată Madona Bunevestiri, avînd cadrul de marmură, și o altă mică figură a Fericitei Fecioare (f. 209 v) pe foaie de pergament și lucrată în cerc ca <un medalion reprezentînd> Mielul lui Dumnezeu³⁰, el le a primit cu cea mai mare cucernicie, minunîndu-se și iarăși minunîndu-se de finețea picturii, dîndu(-le) pe rînd la vlădica și la alți < ! > boieri ca să <le> admire și trimițîndu-le <apoi> îndată înăuntru la principesa. Odată terminate complimentele, a poruncit boierilor să dea tainurile pentru mine și pentru însoțitori, cum s-a și făcut chiar în aceeași zi. Și atît atunci cînd am intrat cît și atunci cînd vorbeam cu el, și-a scos căciula din cap și stătea în picioare din cinstire față de Sfîntul scaun apostolic³¹. Si despărțîndu-se pentru acum, mi-a pus în vedere ca în vinerea următoare³² să mă duc din nou la palat, iar noi în aceeași ordine cu care venisem, ne-am întors la convent³³.

În prima vineri m-am întors la palat, și tot cu crucea, și intrînd în sala unde am avut prima audiență și făcîndu-se obișnuitele ceremonii, domnul principe singur s-a ridicat de pe scaun și a făcut semn ca eu să mă duc cu el înăuntru în camera de taină. Și intrînd noi doi cu un singur boier, frate al soției sale, care știa latinește și a făcut pe interpretul, acolo domnul principe m-a întrebat de diverse lucruri, îndeosebi de domnul nostru <papa>, de etate sa²⁴, despre curtea romană, despre prea eminenții domni cardinali³⁵, despre pacea și uniunea dintre principii creștini³⁶ și alte lucruri. Iar eu i-am răspuns după cum mă învîța sfîntul spirit, *fîndcă nu sîntem noi care vorbim, ci spiritul Tatălui nostru care vorbește în noi* și astfel prin mila lui Dumnezeu a rămas foarte edificat și cuprins de o deosebită cucernicie.

²⁵ Aluzie, desigur, la Starzýnski (sau Starzawski), pisar al domnului, care locuia chiar într-o casă a conventului și, probabil, la ofițeri poloni din serviciul domnului (E. Fermendžin, p. 103; G. Călinescu, p. 367; *Călători*, V, p. 157, 172, 215, 313).

²⁶ Postelnicii sau postelnici (asupra acestei categorii de dregători mărunți vezi N. Stoicescu, *Despre subalternii marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XV – mijlocul sec. XVIII)*, în *Studii și materiale de istorie medie*, București, VI, 1973, p. 68–69.

²⁷ Cf. Paul din Alep, p. 84. Pentru Moldova: Gh. Vinulescu, p. 111.

²⁸ Mitropolitul.

²⁹ Credincioșii.

³⁰ Cf. E. Fermendžin, p. 160 (*medaglie Agnus Dei*).

³¹ Pentru comparație vezi și descrierea audiențelor tot ale lui Bakšić din noiembrie–decembrie 1648 la același voievod (G. Călinescu, p. 364, 368), precum și a aceleia a lui Bandinini din octombrie 1644 și a lui Arsenie Suhanov din aprilie 1650 (*Călători*, V, p. 311–313, 406).

³² 15 ianuarie (st. n.).

³³ Conventul franciscan din Tîrgoviște.

³⁴ Urban VIII, născut la 5 aprilie 1568, avea atunci aproape 76 de ani; va muri curînd, la 29 iulie 1644.

³⁵ E vorba, fără îndoială, de cardinalii membri ai Congregației Propaganda Fide, căreia e adresată relatarea.

³⁶ Matei Basarab se găsea, în 1642–1643, în tratative cu Imperiul romano-german, solicitînd sprijinul acestuia pentru eliberarea de sub suzeranitatea turcească. Totuși, s-a văzut silit, prin vechile sale relații de alianță cu Gheorghe Rákóczi I și sub presiunea turcilor să-i dea acestuia ajutor militar contra împăratului Ferdinand al III-lea, în cadrul războiului de 30 de ani, chiar acum fiind solicitat în acest sens și de Nicolae Sebessi, solul amintitului principe transilvănean, în mai multe audiențe, începînd cu 19 ianuarie 1644 (Ion Sirbu, *Matei-Vodă Băsrabă și auswärtige Beziehungen 1632–1654*, Leipzig, 1899, p. 201, 212–213, 218), deci în ziua următoare plecării lui Bakšić din Tîrgoviște. Tot așa, în cursul acestui an, Matei Basarab căuta să lege bune raporturi cu biserica catolică și pe alte căi (Fr. Pall, p. 21–24).

Și aceasta a servit apoi ocazie de a mă chema în ziua de Polotează³⁷ la scrierea ce o fac și la slujba bisericii și în aceeași zi la prinz, dându-mi totdeauna primul loc și la masă m-a pus în partea dreaptă, iar pe mitropolitul său (l-a pus) în partea stângă, lucru care a fost socotit de către toți (f. 210) de nu puțină cinste, în acel timp găsindu-se împreună aproape toată provincia, deoarece în acele zile, începînd de la întii ianuarie, se țin adunările și se împart dregătoriile, se numesc noi guvernatori și se aduc principelui daruri de către toți boierii și de alți oameni de seamă ca recunoaștere a vasalității³⁸ și a supunerii. Pe deasupra mi-a mai dat trăsura cu 6 cai și pe acel boier care făcea pe interpetul, în suita noastră, în afară de alte servicii, pînă la convent. Las la o parte alte lucruri, ca să nu fiu prolix. Cînd stăteau la masă, mi-a zis: « Eu nu vă socotesc ca arhiepiscop privat (?) ci ca nunțiu apostolic ». Și după aceasta ne-a (mai) dat audiență de două ori și totdeauna în secret³⁹, lăsînd pe toți boierii în sala mare, unde așteptau pînă ce termina de vorbit cu mine.

Într-o duminică⁴⁰, atunci cînd trebuia să celebrez eu, au venit la liturghie aproape toți boierii frunțași la biserica noastră și atîția monahi⁴¹ și altă lume încît nu încăpeau în biserică și stăteau în genunchi pînă la sfîrșitul liturghiei, care a fost cîntată și har Domnului totul a reușit cu cea mai mare cinste și cînd voiau să plece, au venit toți mai întii să-mi sărute mina. Iar eu vînd să-mi fac datoria italienește și să-i însoțesc pînă la ușa bisericii, ei nu (mi-)au îngăduit-o, zicînd că nu e permis ca un prelat al bisericii, mai ales după ce a celebrat cutremurătoarea și nesingeroasa jertfă⁴², să vină a curteni pe noi care sîntem mireni. Și unul dintre aceia care era mai mare decît ceilalți îmi zise prin interpret exact aceste cuvinte: « Dumnezeu să păstreze sfința, catolica și apostolica biserică romană, Dumnezeu să apere credința ortodoxă, Dumnezeu să lățească biserica, (f. 210 v), mireasa sa, în lumea întregă » și după ce a vorbit astfel, au plecat. Pentru toate aceste lucruri ce le-am povestit, nu mă gîndesc să mi se atribuie mie vreo glorie deșartă, știînd eu în chip sigur că ele n-au fost făcute mie, ci sfintei biserici, cum am zis mai sus, dar le-am pus și scris numai pentru mai marea glorie a lui Dumnezeu, pentru cinstea sfintei biserici romane și pentru a îmboldi pe ceilalți frați ai mei la slujirea lui Dumnezeu și cinstirea bisericii.

La 15 ianuarie 1644⁴³ am vizitat biserica din Tîrgoviște anexată mănăstirii, despre care (biserica) am dat seamă încă în primele relatări⁴⁴, și despre mănăstire și de asemenea despre lucrurile care privesc zisa biserică. Și văzînd că între părinții misionari⁴⁵ și aceștia observanți⁴⁶ se află o pricină în curs de judecată pentru zisul convent, nu voiam să fac ceea ce ar fi trebuit să fac, adică să cer inventarele⁴⁷ și să fac vreo rînduială nouă pentru serviciul zisei biserici, ca să nu spună părinții misionari că eu caut să le scot din mîini biserica și conventul, cum au și zis și murmurat, ba chiar au amenințat ei cu cuvinte puțin cinstite, lucru pe care eu caut să-l suport în tăcere, pentru a vedea mai întii hotărîrea Sacrei Congreații și pentru a fi

³⁷ Sîmbătă, 6 ianuarie st. v. (16 ianuarie st. n.).

³⁸ În vocabularul lui Bakšić înseamnă: starea de supus, ca și termenul următor.

³⁹ Adică fără să asiste altcineva (decît tîlmaciul).

⁴⁰ Poate în 17 ianuarie (st. n.).

⁴¹ Călugări ortodocși. Cf. și Gh. Vinulescu, p. 112, 119, 121.

⁴² Liturghia.

⁴³ Vineri.

⁴⁴ E. Fermezdin, p. 102—104 (a. 1640); p. 145—146 (a. 1643).

⁴⁵ Franciscanii conventuali italieni.

⁴⁶ Franciscanii observanți bulgari.

⁴⁷ Într-o circulară (*edito*) trimisă parohilor de sub jurisdicția sa bisericească în preajma acestei vizitații generale, P. Bogdan, ceru, printre alte prevederi duhovnicești, „să facă inventare de lucrurile bisericii, pe care să ni le poată da cînd vom vizita bisericile lor; modul (întocmirii) inventarelor vrem să se explice, dacă va fi posibil, după cum am dat dispoziție în alte dăți” (*che facciano inventarij delle cose della Chiesa, li quali possano dar a noi quando visiteremo le loro Chiese; il modo dell'inventarij vogliamo che s'esplichì, se sarà possibile, come già hab(b)iamo dat'ordine altre volte*). Această circulară, nedatată, e inserată sub formă de copie în partea introductivă a relatării. În continuare, arhiepiscopul le pune, între altele, în vedere parohilor să fie atenți „ca să nu fie în parohii careva suspect de erezie” (*che non sia nelle parochie qualcheduno che fusse sospetto d'heresia*). (Arch. S. Congr. Prop. Fide, fond. și vol. cit., f. 208 v.).

o persoană neutră⁴⁸ și a nu da un exemplu rău acelei lumi schismatice, de la care am avut o mai mare cinste decît de la ai noștri etc.

Numărul sufletelor catolice în această localitate Tîrgoviște nu se poate ști niciodată bine, nefiind vorba de oameni cu locuință statornică, căci aproape toți sînt soldați, negustori, slujitori ai principelui și alți trecători⁴⁹; vor fi de tot 100 de suflete pentru împărtașanie, în cea mai mare parte poloni și slavi⁵⁰, dintre care am confirmat⁵¹ un număr de 24 de persoane, păstrînd numele lor etc. în arhiva noastră.

<f. 211> După ce a văzut mitropolitul lor⁵² ce făcuse domnul principe, a trimis într-o zi trăsura sa cu doi dintre ai săi, rugîndu-mă să poftesc a merge în acea zi pentru prînz la el. Am mers acolo (neputînd face altfel) cu crucea ca de obicei și am fost primit cu cinste, cu cîntări religioase. Și erau cu el episcopii săi subalterni și alți arhiepiscopi și episcopi străini care au venit din Turcia, unii pentru a cere milostenie, iar unii au fugit din pricina datorîilor și a persecuțiilor, și alții (erau) egumeni și monahi. Am fost pus să șed de-a dreapta zisului mitropolit, care nu știa nici o altă limbă în afară de română și puțină slavonă, ținînd seama că ei oficiază în această limbă. Erau alții care știau limba noastră și unul din ei știa bine italienește iar alții latinește; n-am avut acolo, har Domnului, pe nimeni dintre ei care să-mi fi vrut ceva împotriva (?), fiindcă nu sîntem noi, cum am spus mai sus etc. Si din nou, cînd voiam să plec, m-au însoțit pînă la reședința mea temporară unii dintre preoții și clericii săi cu aceeași țărsură, cîntînd tot timpul pe drum cîntări religioase.

După ce am stat zece zile⁵³ la Tîrgoviște și am terminat ceea ce aveam de făcut, mi-am luat rămas bun de la principe⁵⁴, care mi-a dat (pentru a mă însoți) un om al său pînă la Dunăre și scrisoare de liberă trecere și apoi am mers spre Cîmpulung, care va fi departe de Tîrgoviște în jur de 40 de mile.

La 20 ianuarie, anul 1644, am vizitat orașul și biserica Cîmpulungului, (biserica) închinată în cinstea sf. Iacob cel Mare Apostolul, care e parohială, despre care s-a dat relatate în alte dăți. Părintele Giuvenale Falco, misionar apostolic, stă (aici) acum ca paroh⁵⁵. Pardo-seala e făcută din cărămizi și au vărut toată (biserica) pe dinăuntru.

<f. 211 v> Se păstrează preasfîntul sacrament⁵⁶ fără lumină, deoarece aici este lipsă de untdelemn⁵⁷. Acest venerabil sacrament se află lingă altar, în partea evangheliei⁵⁸, într-o

⁴⁸ Totuși, la începutul lui decembrie același an 1644, el va veni din nou la Tîrgoviște anume pentru a încerca să pună capăt litigiului în folosul observațiilor bulgari, cerînd și intervenția lui Matei Basarab în acest sens, dar fără a izbuti (Bonaventura Morariu, O.F.M. Conv., *La Missione dei Frati Minori Conventuali in Moldavia e Valacchia nel suo primo periodo, 1623 1650*, Roma, 1962, p. 75, 84–85; a n-o califica însă pur și simplu această scurtă descendere la Tîrgoviște ca o „visita fatta in Valacchia nel 1644” de către Bakšić, cum face Morariu (p. 75), pentru a n-o confunda cu „visita generale” (vizitația pastorală) din ianuarie anul respectiv, despre care vorbește relatarea ce o publicăm acum !)

⁴⁹ Vremelnici.

⁵⁰ Cf. E. Fermendžin, p. 103 (a. 1640 : *Slavi overo Serbi*), p. 234–235 (a. 1653).

⁵¹ Miruit.

⁵² Al ortodocșilor.

⁵³ De la 8 pînă la 18 ianuarie (st.n.).

⁵⁴ E. Fermendžin, p. 99–100 (a. 1640). La 15 iunie 1644, Congregația mulțumește lui Matei Basarab pentru buna primire prin care l-a onorat pe arhiepiscopul Sofiei cu prilejul vizitei la Tîrgoviște, după cum a scris acesta Propagandei, recomandîndu-i totodată, se pare, și din partea aceluiași principe pe Venanzo Berardi (misionar franciscan conventual la Tîrgoviște) „pro doctoratus laurea” (Arch. S. Congr. Prop. Fide, *Lettere latine*, vol. 9, f. 225 v – 226).

⁵⁵ Va sta la Cîmpulung pînă la moartea sa, la 18 ianuarie 1646 (Morariu, p. 53). Bakšić îl amintește ca paroh tot aici și în 1640 (E. Fermendžin, p. 99). De fapt, el era misionar în Țara Românească încă din 1635, la început la Tîrgoviște (G. Călinescu, p. 309; Morariu, p. 26, 28, 34; numele său complet era Giuvenale Falco da Cuneo, după cum rezultă mai ales din lucrarea lui Morariu, nu G. F. da Luni, cum se află la G. Călinescu, p. 309).

⁵⁶ Euharistia (împărtașania).

⁵⁷ Cf. și E. Fermendžin, p. 100 (a. 1640), p. 235 (a. 1653); G. Călinescu, p. 369–370 (a. 1648), p. 428 (a. 1652).

⁵⁸ „Partea din biserică unde se citește evanghelia” (*Călători*, V, p. 263, n. 285).

firidă bine întocmită, cu uşă de fier şi închizătoare după obiceiul vechi, într-un potir aurit⁵⁹ şi cu altă < ! > cuviincioasă şi cuvenită cinste, deşi, cu puţină cheltuială, ar putea fi amenajat mai bine.

Oamenii aceştia⁶⁰ fiind mult timp fără păstor⁶¹, n-a fost confirmat nici unul; am confirmat dintre ei 141, cea mai mare parte nefiind acasă, de vreme ce aproape toţi sînt negustori, chemaţi negustori, dar săraci, care umblă dintr-o parte într-alta vinzînd lucruşoare şi fac negoţ pentru a putea trăi, neavînd în acest loc alt mod de a se întreţine, < locul > fiind sub munte, fără grîu şi vin⁶².

Suflete pentru împărtaşanie, după cum mi-a spus parohul, vor fi în jur de 400 şi în jur de 100⁶³ sau ceva mai puţini copilaşi, Aceşti oameni sînt tare apăsăţi de mari biruri, la fel ca şi ceilalţi supuşi din Ţara Românească⁶⁴, principele fiind obligat să plătească în fiecare an tribut sultanului.

În alte locuri ale Ţării Româneşti nu se află creştini de rit latin, în afară de-ai noştri din Bulgaria care fac negoţ prin diferite oraşe şi sate ale provinciei Ţării Româneşti.

La Bucureşti e o biserică mică, nesfinţită, dar aici nu stă nimeni cînd principele nu locuieşte în acel loc, în afară doar de vreunul în trecere sau negustor, fiind vorba de o localitate mare. Nu se găseşte aici nici un lucru pentru celebrarea liturghiei⁶⁵. Se află nişte chilii mici în jurul bisericii, < care e > de lemn⁶⁶, unde trag preoţi şi alţi creştini străini, cînd sînt în trecere prin acest loc ...''⁶⁷.

⁵⁹ Cf. şi E. Fermendžin, p. 99; G. Călinescu, p. 369.

⁶⁰ Se referă la catolici.

⁶¹ Episcop (căci numai acesta avea dreptul să „confirme”).

⁶² Cf. şi E. Fermendžin, *ibidem*, G. Călinescu, *ibidem*.

⁶³ Aceleaşi cifre a dat Bakšić şi pentru anul 1640 (E. Fermendžin, *ibidem*). Numărul catolicilor din Cîmpulung-Muscel va scădea cam la jumătate, pînă la noua sa vizitaţie pastorală din anul 1648, căci din pricina opresiunii fiscale mulţi fugeau în Transilvania învecinată (G. Călinescu, p. 372). Cifra de 250 de credincioşi va fi furnizată şi pentru anul 1653 (E. Fermendžin, p. 236).

⁶⁴ P. P. Panaitescu, în *Istoria României*, III, p. 159—161.

⁶⁵ E. Fermendžin, p. 104—105 (a. 1640), p. 236 (a. 1653).

⁶⁶ G. Călinescu, p. 340, nr. IX (a. 1637).

⁶⁷ Urmează descrierea vizitaţiei în Bulgaria şi Tracia. Din Ţara Românească Bakšić s-a întors la Chiprovaţ înainte de 6 februarie 1644, cînd găsim atestată prezenţa sa în această localitate (E. Fermendžin, p. 148).

În „Revista arhivelor”, anul LI, vol. XXXVI, nr. 1–2, 1974, Ioana Burlacu și Natalia Săndulescu au publicat *O scrisoare a lui Constantin Brîncoveanu către Ludovic al XIV-lea* (p. 305–307). Reproducînd textul latin și traducerea românească ale acestei scrisori, emisă din tabăra de lîngă Brașov la 11 octombrie 1690, însoțite de un scurt comentariu, autoarele precizează la p. 305 că ea a fost descoperită de „reputatul arhivist ieșean Gh. Ungureanu”, „cu prilejul cercetărilor efectuate în Franța, la arhiva Ministerului Afacerilor Străine”. Un plus de atenție din partea autoarelor le-ar fi scutit însă de eroarea de a considera „inedit” un document cunoscut încă de mai înainte în istoriografia noastră, fiind tipărit de Andrei Veress în seria de *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. XI *Acte și scrisori (1661–1690)*, București, 1939, p. 446–447, doc. nr. 275. Cu acest prilej corectez și o greșală de tipar strecurată în textul latin (rîndul 9) al scrisorii reeditate în „Revista arhivelor”, unde s-a trecut „Otthomanici” în loc de *Otthomanici*.

Precizez, în sfîrșit, că scrisoarea lui Constantin Brîncoveanu către Ludovic al XIV-lea — cuprinsă în rîndul celor 168¹ pe care le-am identificat acum opt ani — a fost amintită și în studiul meu *Bucarest, important centre politique du sud-est européen à la fin du XVIIe siècle et au commencement du XVIIIe siècle* în „Revue des études sud-est européennes”, IV (1966), nr. 1–2, p. 154.

În revista Muzeului din Sf. Gheorghe „Aluta” din 1971, P. Cernovodeanu, L. Demény și Lucia Dumitrescu-Taftă au continuat publicarea unor *Documente românești din secolele XVI–XVIII în Arhivele statului din Sf. Gheorghe* (partea a II-a), p. 175–196.

Din nefericire, felul în care au fost tipărite aceste documente nu reflectă munca de editare a autorilor și nici eforturile depuse pentru identificări. Redacția revistei „Aluta” a adoptat o atitudine nepermisă față de autori, care n-au avut prilejul să primească nici o corectură în șpalturi a materialului lor. Rezultatul nedorit constă în modul mai mult decît defecuos în care au apărut aceste documente, abundența supărătoare a erorilor de tipar, cuvintele rămase necompletate sau estropiate și inadmisibila:

¹ Autoarele menționează această cifră la p. 306, referindu-se la lucrarea lui Ștefan Ionescu și Panait I. Panait, *Constantin vodă Brîncoveanu. Viața — Domnia — Epoca*, București, 1969, p. 405, care, la rîndul lor, au consemnat numărul scrisorilor lui Brîncoveanu după studiul meu amintit. Prin noile cercetări efectuate în anii din urmă am izbutit să ridic cifra epistolelor cunoscute de la domnul muntean la 217.

transcriere cu caractere latine a textului slav făcînd editarea materialelor inutilizabilă. Autorii își rezervă dreptul de a republica documentele în condiții adecvate.

În articolul *Simion Florea Marian și vechea slovă românească*, publicat de Gabriel Ștrempel în „Studii și cercetări de bibliologie”, XIII (1973), p. 113—131, se fac referiri amănunțite — cu extrase de texte — la manuscrisele 4 241 și 6 025 din Biblioteca Academiei conținînd, după opinia autorului, „o operă” aparținînd literaturii rusești, din cuprinsul căreia mai amintește *Cronograful* lui Dimitrie Rostovski, *Proloagele rusești*, *Viața lui Petru cel Mare*, *Viața împărătesei Ecaterina* ș.a., de asemenea tălmăcite în românește în secolul al XVIII-lea. Dacă autorul ar fi luat cunoștință la timp de articolele lui Diomid Strungaru, *Cronografele românești de proveniență rusă* în „Omagiul lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani”, București, 1965, p. 365 și Paul Cernovodeanu, *Cronograful mitropolitului Dimitrie al Rostovului în țările române* în „Mitropolia Olteniei”, XXII (1970), nr. 5—8, p. 696, ar fi putut lesne identifica „opera” necunoscută din manuscrisele mai sus citate prin prelucrarea cronografului lui Dimitrie Rostoveanu de către ieromonahul rus Nicodim Grigorovici la 28 ianuarie 1741, tradusă în românește la 23 aprilie 1767 de cărturarul arhimandrit al Mănăstirii Putna, Vartolomei Măzăreanu. De asemenea G. Ștrempel ar fi fost scutit să mai reproducă textele din manuscrisele amintite (la p. 113—116) ca *inedite*, întrucît ele au fost publicate anterior de P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 700—702, cu unele diferențe de lectură.

Paul Cernovodeanu

O MENȚIUNE BIZANTINĂ A ROMÂNILOR GREȘIT DATATĂ

În „Revista istorică”, anul al XIX-lea, nr. 4—6, din aprilie—iunie 1933, p. 159, Nicolae Iorga semna *O mențiune neobservată a românilor la bizantini*: „În poemul lui Ioan Diaconul către Ioan al VIII-lea Paleologul — spunea marele istoric — sînt pomeniți pe la 1439 românii în pasagiul unde se spune că nu „scitul, nu misul, nu tribalul, nu panonianul” — adică tatarul, bulgarul, sîrbul, unгурul — și nici latinii, nici „puternicul neam al vlahilor” au răpus pe „necredincioșii” (turci), ci lacrimile și rugăciunile”. În continuare N. Iorga cita, după Migne, *Patrologia Graeca*, t. CLVIII, col. 970 următoarele versuri din amintita poemă :

Οὐ Σκύθης γάρ, οὐδὲ Μυσός, οὐ Τριβαλός, οὐ Παίωv
 Ἐτρῆσαντο τοὺς δυσσεβεῖς, οὐδὲ Λατίνων σμῆνος,
 Οὐδέ γε πάλιν κραταῖον ἄλλο τῶν Βλάχων γένος,
 Ἄλλὰ δακρύων οἱ κρουνοί, καὶ τῶν εὐχῶν τὸ πλῆθος.

Pornind de la semnalarea lui N. Iorga, G. Popa-Lisseanu a reprodus în *Izvoarele istoriei românilor*, vol. III, *Români în poezia medievală*, București, 1935, p. 27—28, același pasaj din Ioan Diaconul, adăugînd precizarea că poema a fost scrisă la îndemnul episcopului Policarp, „al cărui nume însă nu-l găsim trecut în lista episcopilor din Adrianopol” și dînd unele indicații mai precise despre întinderea poemului — 422 versuri — și locul unde sînt citați românii — în versul 414. În mod inexplicabil, G. Popa-Lisseanu care a consultat evident ediția și comentariul din Migne, trimite greșit la p. 961, în realitate locul citat figurînd, cum arătase Iorga, în coloana 970. Același autor încearcă să explice epitetul acordat în poemă românilor, prin amintirea „epocii de strălucire războinică” a lui Mircea cel Bătrîn și Alexandru cel Bun, de la care nu trecuseră decît cîteva decenii pînă în momentul cînd scria Ioan Diaconul.

Atît Nicolae Iorga, cît și G. Popa-Lisseanu se conduc în datarea poemei encomiastice, identificarea autorului și a destinatarului ei, ca și în caracterizarea împrejurărilor în care ea a fost alcătuită, după comentariul ce însoțește textul în ediția Migne, *P.G.*, t. CLVIII, col. 959—961. De fapt, Migne nu făcuse decît să reproducă și în acest caz textul și comentariul primului său editor și anume ale lui Angelo Maria Bandini. În al său *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, Florența, 1764, vol. I, p. 373—377¹ Bandini a publicat textul descoperit de el în Codex Medic. Laurent. VIII, 23, identificîndu-l pe Ioan Paleologul căruia poema îi e adresată cu Ioan al VIII-lea (1425—1448). Tot el a legat scrierea poemului de călătoria lui Ioan al VIII-lea la Florența, unde a participat la conciliul unirii (1439). Și tot Bandini, căutîndu-l zadarnic pe Policarp în lista episcopilor Adrianopolului întocmită de Michel Le Quien (*Oriens Christianus*, I, p. 1171 și urm.), a emis ipoteza că acesta ar putea fi anonimul mitropolit pe care-l reprezintă și pentru care semnează Georgios Synadenos, în 1450, actul de respingere a unirii bisericilor, elaborat de sinodul constantinopolitan².

Și Gyula Moravcsik, în *Byzantinoturcica*, I, Berlin, 1958, p. 316, înregistrînd în repertoriul său de surse bizantine poema lui Ioan Diaconul, pentru informațiile despre bulgari și unguri pe care ea le cuprinde, rămîne la datarea și identificările lui Bandini.

De curînd însă, în articolul *The Conquest of Adrianopole by the Turks*, publicat în „Studi Veneziani”, XII, 1970, p. 211—217, Elizabeth A. Zachariadou s-a ocupat din nou de acest izvor „neglijat” care e poema lui Ioan Diaconul. Supunîndu-l unei riguroase analize, domnia-sa a dovedit că poema nu e adresată, cum se credea, lui Ioan al VIII-lea ci lui Ioan al V-lea Paleologul (1341—1391). Ea celebrează întoarcerea împăratului în mijlocul

¹ O nouă ediție, augmentată a acestui catalog, a apărut în 1961, la Leipzig cu colaborarea lui E. Rostagno și N. Festa și sub îngrijirea lui Fr. Kudlien.

² Bandini plasează acest sinod „prin 1440”, cu trimitere la L. Allatius. În realitate e vorba de sinodul din 1450, ale cărui acte sînt, se pare, chiar dacă sinodul a avut loc, un fals din secolul al XVII-lea. Cf. H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 60.

poporului său, după călătoria la Buda, unde se dusesese pentru a căpăta ajutor în lupta împotriva ofensivei otomane. Această călătorie a avut loc spre sfârșitul anului 1365, pe Dunăre. Poema face aluzii clare în acest sens. La întoarcere, împăratul a fost însă reținut la Vidin de țarul bulgar Ivan Strașimir (cca 1360—1396); episodul e amintit și el, aluziv, în poemă. Eliberat în urma energice intervenții a contelui Amedeu de Savoia, cu puțin înainte de Crăciunul anului 1366, Ioan al V-lea se găsea în ianuarie 1367 la Sozopolis, iar în aprilie 1367 la Constantinopol. În jurul acestor date se plasează deci elaborarea poemei.

E. A. Zachariadou a reușit să-l identifice și pe „necunoscutul” Policarp, autorul moral al versurilor lui Ioan Diaconul. El era mitropolit al Adrianopolului în momentul căderii acestuia sub turci și e menționat ca atare în două acte patriarhale din 1379 și 1380. După cucerirea orașului, alungat din scaun, s-a refugiat la Constantinopol unde a și murit la o dată necunoscută, între septembrie 1379 și iunie 1380. Ale acestui Policarp sînt „lacrimile și rugăciunile” datorită cărora Adrianopolul a fost salvat din fața unui atac al „necredincioșilor”, așa cum reiese din versurile ce urmează pasajului citat de N. Iorga și G. Popa Lisseanu. Menționăm că, pe baza constatării prezenței lui Policarp în scaunul metropolitan din Adrianopol în 1366, E. A. Zachariadou conchide că la această dată orașul nu fusese încă ocupat de otomani și plasează acest eveniment, în acord cu alte surse, în 1369. Dar nu acest lucru ne interesează aici.

Ținînd seamă de concluziile la care ajunge E. A. Zachariadou, istoriografia noastră va trebui să interpreteze acum în alt context de evenimente mențiunea despre români semnalată în urmă cu patruzeci de ani de Nicolae Iorga; valoarea ei ni se pare încă mai mare decît o bănuia ilustrul învățat. Să mai adăugăm în încheiere că numele exact al autorului poemei este Ioan Katakalon — la Bandini, greșit, Katakalon — iar funcțiile sale erau de diacon și econom al mitropoliei Orestiaei (Adrianopolului).

ÎNCĂ UN MANUSCRIS AL *ESOPIEI*

De curînd, a apărut în excelente condiții grafice, în Editura enciclopedică română, sub îngrijirea lui Alexandru Chiriacescu, cunoscuta lucrare a lui N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*. Dan Zamfirescu semnează un *Cuvînt înainte*, iar Mihai Moșaru o *Postfață*, subintitulată *Cărțile populare o încercare de definire structurală*. Printre meritele ce nu mai trebuie subliniate ale acestui excelent studiu, datorat lui Mihai Moraru, amintim și completarea listelor de manuscrise ale cărților populare date de Cartoian, cu manuscrise care i-au scăpat marelui învățat sau care au fost descoperite după apariția cărții sale. În nota 3 de la p. 509—510 sînt indicate mai multe manuscrise ale *Esopiei*, aflate în diferite biblioteci din țară și pe care N. Cartoian nu le-a înregistrat în lucrarea sa. Mai toate

datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Ne îngăduim să completăm la rîndul nostru lista lui Mihai Moraru, amintind că în revista craioveană „Ramuri”, an. VI, nr. 9 (63) din 15 septembrie 1969, p. 20, am semnalat existența, într-o bibliotecă particulară, a unui manuscris necunoscut al *Esopiei*, scris de Măinea grămaticul în Mănăstirea Comana, în 1708, așa cum ne arată o însemnare autografă a copistului. Manuscrisul cuprinde în întregime *Viața lui Esop* și câteva din *Pildele* sale. Textul este al doilea ca vechime din cele cunoscute, cel mai vechi fiind cel datorat lui Costea Dascălul, transcris la Brașov, în 1703. El prezintă deosebiri față de această din urmă versiune. E vina noastră că nu am publicat încă, așa cum promisesem, textul descoperit, într-o revistă științifică, consultată în mod obișnuit de specialiști. Adăugăm că în afara *Esopiei*, manuscrisul cuprinde câteva interesante *Orații*.

Nicolae-Șerban Tanașoca

Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, vol. XXII (1634), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, Edit. Acad., 1974, XLVII + 487 p.

Noul volum din colecția de interes național *Documenta Romaniae Historica*, cel de-al XXII-lea al seriei A, Moldova, se înscrie printre realizările de seamă ale istoriografiei românești în anul 1974. Deși cuprinde un singur an, 1634, aduce în circuitul științific un număr important de documente inedite, de mare interes pentru istoria Moldovei la începutul domniei lui Vasile Lupu.

Cea mai mare parte a actelor sînt emise de cancelaria domnească, fiind hrisoave și cărți de întărire a proprietății feudale boierești și mănăstirești sau chiar a țărănimii libere; o altă parte emană de la autoritățile orășenești și cîteva de la marii dregători. Volumul cuprinde și peste 50 de acte particulare.

Documentele oglindesc importante procese sociale, lupta de clasă a țărănimii, concretizată în special prin fuga vecinilor de pe moșii și prin nesupunerea la obligații, contradicțiile neantagoniste din sînul clasei stăpînitoare, starea economiei agrare (agricultura cerealiară, viticultura, creșterea vitelor, apicultura), a economiei de schimb (comerț, circulație monetară, prețurile anurilor mărfuri pe piața moldovenească), organizarea administrativă și militară, fiscalitatea apăsătoare ș.a.

Volumul, lucrat la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași de către cunoscuți specialiști în domeniul editării izvoarelor, respectă principiile moderne ale textologiei, adoptate de colecție la apariția primului volum (1965).

Materialele anexă și în special indicii analitici de nume și materii sînt un auxiliar prețios pentru toți cei care consultă luorarea.

Semnalăm și cîteva erori sau omisiuni — rezultate, probabil din scăpările colaționării textelor transcrise cu originalul — pe care le-am găsit prin comparația textului tipărit cu fotografiile de la sfîrșitul cărții. Astfel: în doc. nr. 138, r. 2, scrie „dzicînd că au cumpărat . . .” în loc de „dzicînd *Gramă stolnicul* că au cumpărat . . .”, cum este în original; în doc. 143, r. 3, scrie „cum de bună voia noastră”, în loc de „cum *noi* de bună voia noastră”; în doc. 100 scrie cînd „Andrei Nemișul”, cînd „Andrei *nemișul*”; în doc. 133 scrie „să vai” în loc de „săvai” = măcar; în doc. 155, la sfîrșitul adresei în limba slavă au rămas netraduse unele cuvinte; în doc. 263 s-a scris „i-au” în loc de „iau”.

Noul volum adăugat prestigioasei colecții *Documenta Romaniae Historica* de către istoricii ieșeni va constitui, fără îndoială, un prețios ajutor în munca medievistilor.

Marieta Adam

TRAIAN IONESCU-NIȘCOV, MARIA SOVEJA, *Acte de cancelarie domnească. Ornamente și miniaturi*, București, Edit. Meridiane, 1974, 120 p. (studiu introductiv + 50 pl.)

Paralelă volumului consacrat artei miniaturistice în vechile manuscrise românești — editat de Ion Bianu cu peste jumătate de secol în urmă — recenta lucrare semnată de Traian Ionescu-Nișcov și Maria Soveja este totuși unică în literatura noastră istorică și de artă prin obiectul ei: ornamentele și miniaturile actelor de cancelarie.

Studiul semnat de Traian Ionescu-Nișcov (p. 5—31) constituie — în prima parte — o veritabilă și accesibilă introducere în diplomatica românească pentru publicul larg căruia i se adresează lucrarea. Autorul înfățișează succint o serie de elemente ale actului de cancelarie din Țara Românească și Moldova (scrierea, limba, formularul) în evoluția lor din secolul al XIV-lea pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea.

În cea de-a doua parte a studiului introductiv autorul stăruie asupra actului de cancelarie ca obiect de artă miniaturală prezentînd invocația simbolică, inițiala, monograma, emblema și, în sfîrșit, frontispiciul, adică acele elemente ale actului în jurul sau pe fondul cărora s-a dezvoltat arta miniaturală.

Analizînd evoluția ornamentării documentelor din cele două țări române, Traian Ionescu-Nișcov subliniază că numai actele solemne au făcut obiectul unor încercări compoziționale și coloristice, cancelaria domnească a Țării Românești dovedindu-se receptivă mai devreme și în mai mare măsură împodobirii actelor decît cea a Moldovei. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea actul de cancelarie din Țara Românească „trece cu succes proba contactului cu arta plastică” pentru ca, mai apoi, în timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu, să fie „admis fără nici o rezervă în sfera artei miniate” (p. 19). În secolul al XVIII-lea ornamentația actului solemn ia — pe baza moștenirii artistice și a realităților românești — o nouă amploare, care merge pînă la a subordona textul miniaturilor.

În încheierea interesantului său studiu introductiv autorul apreciază că prin implicații și evoluție „actul de cancelarie domnească rămîne una din creațiile cele mai limpezi ale spiritului românesc din cursul evului mediu” (p. 31).

Volumul cuprinde în continuare (p. 36—115), 50 de reproduceri color ale unor ornamente și miniaturi de pe diferite documente din perioada 1605—1818, însoțite de note bibliografice și explicative.

Reproducerea inclusă în volum oferă posibilitatea marelui public de a veni în contact cu realizări artistice de ținută ale unui gen mai puțin cunoscut și cercetat în țara noastră.

Bogat ornamentate, executate în multe cazuri cu deosebită măiestrie, documentele reproduse demonstrează nivelul artistic ridicat atins de arta miniaturală din cele două țări române în ultimele secole ale evului mediu.

Pe de altă parte, o serie de compoziții miniaturale ale actelor solemne emise de cancelariile domnești rețin atenția prin conținut și semnificații. Întîlnim astfel documente pe al căror frontispiciu sînt redade — uneori într-o manieră primitivă, alteori cu destul rafinament — portrete de domni: Radu Mihnea (pl. III), Matei Basarab (pl. IX și X), Ion Gheorghe Caragea (pl. L).

De remarcat prezența — puțin obișnuită în actele de cancelarie — a unei compoziții simbolizînd paza hotarelor țării, pe un document emis în 1742 de Mihai Racoviță (pl. XXXI).

Atrage de asemenea atenția reproducerea stemelor Moldovei și Țării Românești pe frontispiciul aceluiași act (stemele sînt prezentate alăturat sau uneori reunite). Fenomenul, destul de frecvent în perioada domniilor fanariote (vezi pl. XXI, XXVII, XXXIV, XLIV, XLVII, XLIX), a contribuit, după părerea autorilor, la dezvoltarea ideii de unitate națională a poporului român.

Abundența reproducerilor de pe documentele din secolele XVII—XIX (35 din 50) ar fi necesitat, credem, o prezentare mai amplă în cadrul studiului introductiv a specificului artei miniaturale din ultima parte a evului mediu.

Observăm, de asemenea, că planșa XXIII nu își avea locul în volum: ea reprezintă un document latin care nu a fost emis de cancelaria domnească a Moldovei sau a Țării Românești. Autorii de altfel o prezintă ca o diplomă a Patriarhiei. Menționăm că la Arhivele Statului din București, la cota indicată de autori este depozitat un alt document.

După părerea noastră nici ultima reproducere nu intră în specificul volumului, fiind o miniatură — este adevărat, realizată cu măiestrie — de pe un manuscris, și nu de pe un act de cancelarie.

Aceste observații nu știrbesc însă meritul deosebit al autorilor de a fi lansat în circuitul științific intern și extern un tezaur de o certă valoare artistică și istorică.

Marieta Adam

M. MAXIM, *Culegere de texte otomane*, fasc. I, *Izvoare documentare și juridice (sec. XV—XX)*, Centrul de multiplicare al Universității București, București, 1974, 179 p.

Salutăm în inițiativa publicării unei *Culegeri de texte otomane*, alcătuite de asist. univ. Mihai Maxim, un fapt de o însemnătate aparte: lucrarea marchează un început de mult așteptat, este o premieră a genului în turcologia românească, venită să umple un gol de mult resimțit. De la bun început se cuvine subliniată reușita autorului în ansamblu, la care se adaugă meritul și cinstea de a fi deschizător de drumuri.

În cuprinsul volumului pe care-l recenzăm sînt prezentate 34 de piese documentare și juridice care îmbrățișează pe o întinsă arie geografică șase secole de istorie otomană. Beneficiarii direcți ai acestei lucrări sînt — după cum afirmă autorul — studenții Facultății de istorie, interesați în studiul limbii și paleografiei turco-otomane, precum și studenții de la secția turcă a Facultății de limbi romanice, clasice și orientale; în consecință, materialul este organizat conform scopului didactic; are menirea declarată să ilustreze printr-o variație — și reușită! — selecție a genurilor diplomatiei otomane „măcar cîteva elemente reprezentative” din viața Imperiului otoman și, implicit, să ofere tinerilor un mijloc ajutător în „studiul lingvistic-paleografic al limbii turco-osmane”.

Cît privește valoarea informațiilor cuprinse în documentele publicate, ea depășește cu mult rîsul strict didactic-ilustrativ al culegerii: sînt contribuții documentare de o covârșitoare importanță pentru istoriografia noastră și explicarea lor științifică oferă interesante perspective asupra evoluției haraciului și, în genere, a regimului de obligații ale țărilor române față de Poartă, asupra locului ocupat de Moldova și Țara Românească în cadrul economiei Imperiului otoman (de ex. scrisoarea din 28 iulie 1574 a lui Selim al II-lea către hanul Crimeii subliniază că „majoritatea zaharelei Istanbulului bine păzit vine de acolo” <Moldova — n.s.>); în sfîrșit, asupra statutului politic al țărilor române, în această privință se remarcă raportul („telhis”) din 1600 al marelui vizir Derviș Mehmed Pașa către sultanul Ahmed I în cuprinsul căruia se arată că „voievodatul se dă cu acordul țării”, afirmație revelatoare pentru aspectele politice ale regimului dominației otomane la începutul secolului al XVII-lea. Valorificarea informațiilor puse acum la îndemîna istoricilor români va contribui, firește, la elucidarea unor probleme fundamentale ale istoriei raporturilor româno-otomane. Este meritul neîndoielnic al autorului că a reușit să depisteze și să aleagă documentele cu ochiul sigur al istoricului format.

Celălalt scop al culegerii, aflăm din prefață, este atent urmărit pentru a înlesni doriților cunoașterea „atît a grafiei arabe a lexicului turco-osman, cît și transliterația acestuia în caractere latine, în alfabetul adoptat în Republica Turcia în 1928, pentru a-i deprinde și cu pronunția cea mai probabilă a cuvintelor turco-osmane (în varianta pe care ne-o propun savanții turci de astăzi)” (p. 6). Dar „motive didactice” și carențe tipografice se împletesc într-o originală „metodă variată de prezentare a documentelor: în caractere arabe, în caractere latine și în fotofacsimile” (p. 6). (În treacăt fie spus, curioșii se pot convinge că fotofacsimilele nu reproduc ieroglife, ci tot caractere arabe!). Ce înțelege autorul prin „metodă variată”? Ne-am aștepta ca, în ciuda dificultăților tehnice, pe care de altfel, autorul le rezolvă în bună măsură *manu propria* — o dovedesc facsimilele care reproduc copile, într-un fel de *nestă*, ale autorului — să găsim același document scris cu litere arabe, transliterat cu caractere „latine” și urmat de traducerea românească; în fapt însă, doar două din cele 34 de documente se bucură de acest „tratament”, în celelalte cazuri apare, fie numai textul cu caractere arabe, fie numai transliterația în „alfabet latin”, însoțite de traducere. „Metoda variată” astfel practică îngustează sensibil utilitatea didactică promisă. Desigur, culegerea de față nu e un manual de paleografie și, ca atare, nu i se poate pretinde să expună tehnicile de descifrare, transliterare, traducere etc. ale documentului, dar o oricît de sumară explicație a sunetelor alfabetului turc folosit din 1928 încoace e indispensabilă, mai ales dacă autorul vrea să-i deprindă pe studenți, „și cu pronunția cea mai probabilă a cuvintelor turco-osmane”; spre pildă, litera „c” din turcescul „haracından” (p. 30) este întîmplător fonetic apropiată de „c” (urmat de „i”) din românescul „haraciul” (p. 29) și deci n-ar mai trebui o explicație a lecțiunii, dar fără un prealabil avertisment, pronunțarea corectă a acestei litere în „sancak” (p. 11), „bac” (p. 14), „hüccet” (p. 111) rămîne la discreția inspirației personale. Alfabetul turco-osman din anexa I (p. 147) nu e de nici un folos în chestiune, iar autorul redă fluctuant sunetul în versiunile românești: cîrd „ge” („sangeac”), cînd „dj” („badj”). Pe-de altă parte, „k” din „kanun” (p. 8) și „q” din „siya-„qat” transcriu, în definitiv, același sunet tarab. Am fi dorit ca o carte atît de imperios necesară

și plină de calitate să fie lipsită și de alte inconsecvențe: „raiyyet” (p. 43) — „rayet” (p. 65), „hûkm” (p. 27) — „hûkm” (p. 43), „rei's'ül küttab” (p. 28) — „reis-ülküttab” (p. 107), „aliş-veriş” (p. 18) — „aliş-veriş” (p. 22), iar cit privește seinnul care marchează vocala lungă, acesta pare absolut facultativ: „kanun” (p. 8) — „kanûn” (p. 14) etc. Penultimul paragraf de la pagina a șaptea este cam abscons. Tot în această pagină sintem informați că autorul a avut a face cu redactări „în clarul stil *nesih* sau *divanî*, fie mai ales în stilul secret al finanțelor otomane — *siyaqat*”. Dacă *siyahat*-ul ar putea fi, în accepție lejeră, și un stil, *nesih* și *divanî* sînt fără discuție grafii. Întrebuințarea majusculei are și ea caracter flotant: „Vlahilor” (p. 8), dar „frinc” (p. 164), „zilhicce” (p. 43), dar „Cemaziülahir” (p. 123). Cit îl privește pe „hüve” (scris cu litere arabe, p. 108) constatăm cu surprindere că în traducere (p. 110) îi corespunde „tuğra”, care, se explică corect în nota 1 de la p. 112, este „monograma sultanului”. Despre documentul turco-osman nr. 29 se spune că ar fi „Textul tratatului... confirmat de...” (p. 118), cită vreme în traducerea corespunzătoare ar fi vorba despre „Copia confirmării... articolelor tratatului...” (p. 121).

Textelor propriu-zise li se adaugă o anexă și un glosar. Anexa reproduce tabele privind alfabetul turco-osman, zilele și lunile calendarului musulman, cifrele turcești, arabe și persane, precum și 11 pagini, de la unități pînă la zeci de milioane, „în stilul financiar *siyaqat*” (poate prea mult în economia lucrării). Glosarul sistematizează alfabetic notele din carte — fără să le reia *tale quale* — explicînd termenii cei mai uzuali referitori la istoria otomană. Selecția lor este făcută, așadar, conform importanței și frecvenței termenilor și de aceea pare neașteptat să întîlnim, alături de „bey”, „haraç”, „liva” etc., cuvinte ca „gümüş” care înseamnă pur și simplu argint sau „kalafat — ungerea crăpăturilor corăbiilor (bărcilor) din lemn cu smoală, călăfătuire”; apoi, dacă se indică etimologia românescului „surguci” din turcescul „sorguç”, ne întrebăm de ce operația nu continuă la toate cuvintele, spre exemplu „razie” de la „gâză” etc. Pluralul de la „sikke” (p. 171) nu este „meskükât” (care este într-adevăr un plural, dar cu singularul „mesküke”), ci „sikek”.

Am făcut aceste observații cu intenția de a îndrepta micile scăpări inerente marilor greutăți ale oricărui început; am stăruit poate exagerat asupra unora, ceea ce ar putea lăsa falsa impresie a unor erori abundente, dar am făcut această lectură mai atent cu singurul gînd de a plivi cartea de, în fond, neglijabile impurități, astfel ca acest început, datorat lui Mihai Maxim, — și care, după cum ni se anunță în prefață, va fi continuat — să fie exemplar și definitiv.

Virgil Ciociltan

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timișoara, Edit. Facla, 1974, 171 p.

Între lucrările importante de demografie istorică, apărute în vremea din urmă în țara noastră, se înscrie și lucrarea istoricului Ștefan Ștefănescu, cu un titlu semnificativ, pe care o prezentăm cititorilor publicației *Studii și materiale de istorie medie*. Ea reunește cîteva studii — unele publicate, altele inedite — axate toate pe aceeași problemă, a însemnătății demografiei pentru istorie în general și pentru cea românească în special, cu sublinierea permanentă și accentuată că pentru o mai deplină înțelegere a modificărilor intervenite în mersul istoriei este neapărat necesară și studierea variațiilor demografice, a fluctuațiilor populației.

Cap. I, intitulat *Demografie și istorie*, în esență relevă interdependența dintre factorul demografic pe de o parte și cel economic, politic și cultural pe de alta. Exemplele alese de autor din istoria patriei pentru dovedirea acestei relații strînse sînt cu adevărat elocvente. Documentar este atestat fenomenul pătrunderii elementelor romanice în secolele IV—VI din Peninsula Balcanică la nordul Dunării și care nu este altceva decît „o prelungire a romanizării”. Asimilarea de către străromâni a unor migratori a mărit efectivul populației și a determinat creșterea numărului de așezări umane (secolele IX—X mai ales). În secolele XII—XIII există un curent de emigrare din Transilvania în spre sud și est de Carpați, fenomen ce continuă și în veacurile următoare, constituind o permanență a istoriei românilor. El a contribuit la dezvoltarea economică a acestor regiuni și la maturizarea raporturilor feudale, întregind astfel cadrul

intern necesar formării statelor feudale de sine stătătoare Țara Românească și Moldova. Odată formate, ele au asigurat mai bine securitatea populației. Numărul și mărimea așezărilor umane, în special a orașelor, au avut o mare importanță pentru istoria diferitelor state feudale. Căderea sub dominația otomană a încetinit ritmul de dezvoltare a țărilor române, implicit și creșterea populației. Exploatarea crîncenă ș.a. au dus la fuga țărănimii peste hotare, la depopulare. Aceasta a atras după sine legarea de glie, care la rîndul ei a provocat scăderea interesului pentru cultivarea pămîntului, provocînd slăbirea puterii economice a satelor și orașelor din țările romane. Pe baze documentare, autorul constată existența unei puternice depresiuni demografice la noi de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea și pînă la începutul celui următor. În secolul al XIX-lea se constată apoi o masivă creștere, prin spor natural și printr-un puternic curent de imigrare.

Exemplele alese de autor, fără excepție, evidențiază marea importanță pentru istorie a demografiei cantitative. „Forța statelor – subliniază autorul – ... este în mare măsură influențată și uneori determinată de potențialul uman ; istoria, în ansamblul ei, nu poate fi scrisă și explicată fără luarea în considerare a demografiei cantitative”. În încheierea capitolului, găsim date despre însemnătatea demografiei calitative și a „piramidei vîrstelor”.

Cap. al II-lea, Concentrări demografice și semnificația lor istorică, este consacrat aglomerărilor de populație de origine latină de pe teritoriul de azi al României, așa-numitelor „țări”, desemnate în izvoare adesea cu numele de *Vlahii* sau *Blachii*. Țara Severinului, Țara Hațegului, Țara Amlășului, Țara Făgărașului, Țara Birsei, Țara Maramureșului au constituit tot atîtea rezervoare umane pentru formarea și consolidarea statelor feudale de la sud și est de Carpați. Se analizează de către autor cauzele deplasărilor de populație din aceste regiuni spre Moldova și Țara Românească. Această populație s-a oprit în general pe versantul celălalt al Carpaților, în regiunea de munte și deal și numai mai tirziu a coborît, împreună cu populația de aci, și spre cîmpie. Regiunea subcarpatică a fost un permanent loc de refugiu în cazul primejdiilor unor invazii străine. Aci s-au păstrat și cele mai multe sate de țărani liberi și tot aci au apărut cele mai importante orașe. Capitolul se încheie cu o elogiere a Carpaților și a regiunilor pericarpatice, care „au concentrat tot ce istoria românească a avut mai semnificativ. Aci s-a păstrat printre locuitorii mai mult ca oriunde conștiința apartenenței lor la o civilizație superioară, cea romană, de aci a pornit formarea statelor românești independente, aci a fost nucleul rezistenței poporului român împotriva agresiunilor străine, de aci s-a aprins și s-a ridicat făclia culturii ce a luminat drumul și a întărit conștiința românească. Carpații și regiunile pericarpatice au fost centrul motor al ființei poporului român”.

Cap. al III-lea, se ocupă de Mișcări demografice în țările române pînă în secolul al XVII-lea și rolul lor în unitatea poporului român. Este profund analizată însemnătatea deplasărilor de populație în istoria românilor, menținerea și întărirea blocului etnic al românilor, a unității organice a poporului român, deși aflat pe îndelungă vreme în state diferite. Contactul permanent între provinciile istorice locuite de români a fost înlesnit mai ales de elementele comune din viața rurală și de conștiința originii comune, a unității de neam și de limbă. Încercările regalității maghiare de a desființa autonomiile locale românești, persecuțiile religioase, reprimarea crîncenă a răscoalei lui Doja au cauzat masive emigrări din Banat și Transilvania spre Țara Românească și Moldova. În secolele XVI–XVII se constată documentar existența multor sate înființate de români transilvăneni („ungurenii”) peste Carpați. Încet, se ajunge la ideea unității politice a tuturor românilor, peste granițele statale de atunci.

Cap. al IV-lea, Conjuncturi social-politice și situația demografică în Țara Românească în secolele XIV–XVI, și Cap. al V-lea, Invazii străine și calamități naturale în Moldova în secolele XIV–XVI, cuprind analize ale dependenței dintre factorul politic și cel demografic. Se constată că în ambele țări, ori de cîte ori au fost domnii mai lungi, cu domni vajnici apărători ai libertății țărilor lor, a existat și un fenomen de creștere a populației, atestat documentar ; ori de cîte ori însă avem de a face cu perioade de anarhie feudală, de lupte pentru domnie, de războaie și invazii, se constată și existența unor puternice depresiuni demografice. Scăderilor de populație le urmează mai întotdeauna preocupări ale domniei de atragere a populației din alte țări. Autorul face și unele aprecieri asupra numărului populației țărilor române în această vreme. Exemplele alese sînt ilustrative.

Cap. al VI-lea, Orașul în secolele XVI–XVIII, cuprinde constatările autorului cu privire la mutațiile adînci de natură economică, politică, socială și culturală, care au loc în țările române în secolul al XVI-lea. Principala cauză rezidă în instaurarea dominației otomane, care încetinește ritmul de dezvoltare economică la noi. Se schimbă direcția principală a comerțului. De aci, apariția și dezvoltarea unor orașe așezate în drumul spre Dunăre și decăderea celor de la munte.

Viața orașelor românești tinde să fie dominată de negustori străini din imperiu : turci, greci, evrei, armeni. Aceștia, prin mari afaceri bănoase, cîștigă și importante poziții în viața orașenească. Pe baza informațiilor din diverse izvoare, se descriu organizarea teritorială și administrativă a diferitelor orașe românești, numărul populației ; este subliniat avîntul cultural al orașului românesc în secolul al XVII-lea, urmare a prosperității economice, și sînt scoase în evidență schimbările intervenite în modul de trai al orașenilor (îmbrăcăminte, hrană, locuință).

Cap. al VII-lea, *Date de demografie a Banatului*, este consacrat mișcărilor de populație din Banat, mai ales pe baza datelor din cronica lui Nicolae Stoica de Hațeg, dar și a altora, din alte surse documentare sau din lucrări. Autorul face observații pertinente referitoare la populația Banatului, evoluția și numărul ei, în special în secolul al XVIII-lea.

Cartea lui Ștefan Ștefănescu este o lucrare nu de fapte, ci de idei și sugestii de certă valoare științifică și de mare importanță pentru istorici.

D. Mioc

DINU C. GIURESCU, *Țara Românească în secolele XIV—XV*, București, Edit. științifică, 1973, 496 p. + 16 pl.

De curînd a apărut o lucrare ce își propune „să arate Țara Românească din secolele XIV—XV în cîteva din principalele ei alcătuiuri : realități demografice, marcate de vechimea și continuitatea poporului român ; producția bunurilor materiale, inclusiv echiparea tehnică și circulația mărfurilor ; întocmirea societății cu antagonismele sale ; organizarea vieții de stat în sectoarele mai importante ; idei, mentalități, norme juridice”, după prezentarea făcută de însuși autorul ei.

Nu ne vom opri aci asupra conținutului lucrării, pe care l-am prezentat cu alt prilej¹, ci ne vom îngădui să zăbovim asupra unor probleme care nu ni se par rezolvate într-un chip satisfăcător sau care pot fi interpretate și altfel decît o face autorul, aceasta cu convingerea că schimbul de opinii este una din condițiile indispensabile progresului științific.

Citind cartea, rămii cu impresia că societatea românească din secolele XIV—XV a fost o societate oarecum statică, în care nu s-au petrecut transformări notabile ; încă din secolele X—XII, deci înaintea formării statelor feudale, a existat producție și schimb intens de mărfuri, care s-ar fi accentuat în secolul al XIII-lea ; orașe înfloritoare au existat încă înainte de apariția domniei ; domni au avut grijă totdeauna de interesele țirgoveților și negustorilor autohtoni ; încă de la constituirea sa, statul a fost „centralizat” și a dispus de mijloacele necesare pentru administrarea întregului teritoriu al țării ; nu a existat fărîmițare feudală și deci nici așa-numita centralizare a statului și așa mai departe.

În felul acesta, cîmbătînd unde este cazul ideile înnoitoare ale lui B. T. Cămpina, ca și *Istoria României*, vol. II, autorul încearcă să reducă istoria secolelor XIV—XV la „o imagine simplă, uniformă și statică, în care se șterg diferențele de la veac la veac, după cum se șterg marile contraste și aprigile înclăștări lăuntrice care au dus societatea mai departe”².

Vom începe cu așa-numita economie de schimb și cu producția de mărfuri, a căror existență este acceptată de autor încă din secolele X—XII, cînd s-ar fi dezvoltat „paralel cu economia naturală”, (p. 310). Deși dominația economiei naturale este una din cele patru caracteristici ale orînduirii feudale, autorul admite existența acesteia numai în secolele X—XII (și atunci coexistînd cu economia de schimb, nu știm în ce proporție) și combate teza potrivit căreia pînă către mijlocul secolului al XV-lea ar fi predominat economia naturală și că după această dată ar fi avut loc o creștere sensibilă a producției de mărfuri (p. 8—9, 208—209, 310).

În construcția sa — nesprijinită pe dovezi convingătoare, documentare sau arheologice — autorul omite două importante teze : mai întîi teza lui Marx, potrivit căreia *producția devine*

¹ Vezi „Revue Roumaine d'Histoire”, t. XIV, 1, 1975, p. 136—138.

² M. Berza, *Introducere*, la B. T. Cămpina, *Scriseri istorice*, I, București, 1973, p. 9.

marfă când industria orășenească se separă de cea agricolă³ și apoi precizarea lui Lenin potrivit căreia intensitatea schimburilor este direct proporțională cu gradul de dezvoltare pe care l-a atins diviziunea socială a muncii⁴.

Întrucât industria orășenească nu se separase de agricultură în secolele X—XIV, când nici nu existau orașe, iar diviziunea socială a muncii era încă slabă, schimburile de produse în interiorul țării nu puteau fi și nu au fost decât sporadice^{4 bis} și ele constau îndeosebi din procurarea acelor produse pe care oamenii nu le puteau obține altfel decât prin schimb (de pildă sarea și peștele, în unele regiuni).

Cît privește comerțul extern, acesta consta din surplusul de produse (*nu din producția de marfă!*) ce erau comercializate îndeosebi prin intermediul negustorilor brașoveni și sibiieni, ca și din produsele de lux sau manufacturate aduse de aceștia mai ales pentru necesitățile feudalelor. În asemenea condiții, se înțelege că nu se poate vorbi de „evoluția progresivă” a producției de mărfuri în secolele X—XII (p. 310), când nu existau orașe și când domina cu autoritate economia naturală (vezi și nota 11).

Mai departe autorul afirmă că domnia a sprijinit totdeauna pe negustorii autohtoni și că privilegiile negustorilor brașoveni nu au stinjenit dezvoltarea comerțului local (p. 176—177). Așa să fie oare? Vlad Călugărul — unul din sprijinitorii negustorilor brașoveni — mărturisea cu o sinceritate pe care nu i-o putem pune la îndoială că, dînd libertate brașovenilor „să cumpere ce le place” din Țara Românească, nu se mai puteau hrăni „săracii” (negustorii) din țară din pricina lor⁵. Domnul era deci conștient de faptul că libertatea acordată brașovenilor stînjenea dezvoltarea negoțului local, pe care îl lipsea totuși de sprijinul său.

Autorul nu uită faptul că de la mijlocul secolului al XV-lea domnia nu mai acordă privilegiile negustorilor brașoveni (proces similar petrecut în Moldova de la 1460), dar consideră că aceasta se datorește faptului că negoțul lor în condiții privilegiate „intrase în ordinea normală a legăturilor economice dintre Țara Românească și Transilvania” (p. 152). Autorul omite și aici un fapt important: anume că unii domni din a doua jumătate a secolului al XV-lea (Vlad Țepeș, Radu cel Frumos, Basarab Țepeluș) nu au considerat că un asemenea negoț era în „ordinea normală” a lucrurilor și au interzis practicarea lui în condițiile vechi. Respingînd cererea brașovenilor de a-și păstra vechile privilegii, Basarab Țepeluș le-a răspuns că nu poate face aceasta deoarece „dacă vă vom slobozi negustorii să cumpere și să vîndă prin orașele noastre, atunci săracii și negustorii noștri cum se vor mai hrăni și cui vor vinde peștele și cum se vor înlesni să se plătească de dajdia domniei mele?”⁶. Același Țepeluș — solidarizîndu-se, ca și Vlad Țepeș, cu interesele negustorilor munteni — ceruse brașovenilor: „să veniți să luați marfa de la neguțatorii noștri la hotar”⁷.

Avem deci de-a face cu două atitudini net diferite ale domniei: unii domni acordă libertate deplină negustorilor brașoveni pentru a face comerț în Țara Românească (deși înțelegeau că această libertate stînjenea dezvoltarea comerțului local), iar alții limitează această libertate tocmai pentru a asigura negustorilor locali posibilitatea de a face comerț. Autorul ar fi înțeles el însuși mai bine această problemă, dacă nu ar fi lăsat deoparte unele documente care nu-i slujesc teza (deși declară că a analizat „în totalitate” mărturiile documentare, p. 209).

În ceea ce privește clasele sociale, autorul reia vechile teorii ale lui C. Giurescu — de mult depășite — potrivit cărora toți stăpînii de pămînt — indiferent de întinderea stăpînirii —

³ K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea I, București, 1953, p. 325.

⁴ V. I. Lenin, *Opere complete*, I, București, 1960, p. 95.

^{4 bis} Deși exagerează puțin importanța schimburilor comerciale în secolele X—XIV, cărora le-a dedicat un studiu special, Ștefan Olteanu recunoaște că, în această vreme, avem de-a face cu „o producție orientată mai ales spre realizarea valorii de întrebuințare” și că numai „o anumită parte din produse intra, în genere, prin vînzare, în circulație sub forme variate, fără a avea un caracter general și permanent” (*Comerțul pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în secolele X—XIV*, în „Studii”, XXII, 1969, nr. 5, p. 851).

⁵ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul...*, București, 1905, p. 188—189.

⁶ Gr. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române...*, București, 1931, p. 257.

⁷ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 175—176. Vezi și Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (sec. XIV—XVI)*, București, 1965, p. 53 și urm., unde se analizează atitudinea domniei față de negustorii brașoveni în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

erau boieri ; denumirea de boier „corespunde unui element fundamental . . . și anume proprietatea asupra pământului, indiferent de suprafața lui” (p. 222). Toți proprietarii mari și mici fiind boieri în secolele XIV—XV, în viziunea autorului avem de-a face în această vreme cu o *societate boieraască* (rumânii erau încă puțini) ; nu exista o țărănie liberă în secolele XIV—XV decât pentru „mai mulți cercetători” care denumesc astfel pe „stăpînii de ocine mici” Netemeinicia unei asemenea teorii a fost relevată în mai multe rînduri⁸, astfel încît nu este cazul să ne mai oprim asupra ei.

Autorul arată că nu a luat în discuție termenii care desemnează țărănimea liberă (judeci, megiași, moșneni) deoarece aceștia apar în documente după anul 1500⁹, iar scopul lucrării sale este „analiza societății muntene din primele două secole ale statului feudal unitar” (p. 222, n. 60). Dar tot d-sa, în alte împrejurări, utilizează numeroase izvoare din secolele XVI—XVII pentru a ilustra stări de lucruri din secolele anterioare. Să se fi transformat oare parte din boierimea din secolele XIV—XV în țărănie liberă numai în secolele următoare cînd apar termenii care o desemnează în chip explicit ? Se înțelege că lucrul acesta nu este posibil.

Considerînd — așa cum face autorul — că o categorie socială apare numai cînd există termenii care o desemnează, ar însemna să admitem că pînă în ultimul sfert al secolului al XV-lea nu a existat țărănie dependentă în Țara Românească, aceasta deoarece numai „la sfîrșitul secolului al XV-lea țărănimea dependentă începe să fie desemnată printr-o denumire specială”, aceea de vecini¹⁰.

Relațiile dintre clase sînt prezentate puțin cam idilic : pămîntul „fusesse luat în stăpînire (se înțelege de boieri, pentru că alți stăpîni nu existau) din cele mai îndepărtate tin țări” (p. 216 ; vezi și p. 237), iar „micii stăpîni de ocine” se „închiriau” sau își „donau” libertatea și pămîntul boierilor fără ca noi să putem cunoaște „motivele care i-au obligat la acest gest” (p. 249—250). O comparație cu situația din secolul al XVI-lea, cînd documentele sînt mai explicite, l-ar fi ajutat pe autor să înțeleagă motivele acestor „donații” și „închinări”.

Pentru a ne convinge că satele ce se bucurau de imunitate nu reprezentau decât o mică parte din teritoriul țării (p. 308), autorul raportează numărul satelor imunitare amintite în documentele de pînă la 1500 (313) nu la numărul satelor pomenite în actele din aceeași perioadă (514, p. 27), ci la totalul de 3 000 de sate amintite în documentele de pînă la 1625, sate care nu au existat *toate* în secolele XIV—XV. În felul acesta, comparînd realitățile din două epoci diferite, autorul ajunge la concluzia că numai 10,43% din totalul satelor se bucurau de imunitate ; dacă le-ar fi raportat la numărul satelor amintite *numai* în aceeași epocă, procentul ar fi fost de peste 60%, ceea ce este cu totul altceva.

Legată de problema imunităților este aceea a așa-numitei *fărîmițări feudale*, înțelcasă ca o împărțire a puterii politice, nu a teritoriului țării. Autorul neagă această fărîmițare, net contrarie realităților epocii”, considerînd că fărîmițarea politică a încetat „odată cu întemeierea Țării Românești” (p. 11, 300—301, 308—309, 311, 388), cînd s-a creat aparatul de stat „bine organizat în stare să cuprindă întreg teritoriul țării” (p. 304) sau „cea mai mare parte a teritoriului țării” (p. 300).

Observăm mai întîi o contradicție în demonstrația autorului : pe de o parte acceptă ideea potrivit căreia „originile imunității trebuie căutate înainte de constituirea statului feudal unitar” (p. 305) ; pe de altă parte, constată existența a 313 sate imunitare din cele 514 amintite în documentele de pînă la 1500. Dacă imunitatea a precedat domnia, iar aceasta — deși dispunea de aparatul de stat „bine organizat” necesar — a fost silită să o respecte în numercase cazuri, nu înseamnă oare că a acceptat să împartă unele din atributele suveranității cu stăpînii care se bucurau de imunitate ? Acceptat ca voievod și domn de stăpînii feudali ai țării,

⁸ Ultima oară de Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă*, București, 1971, p. 211—212, n. 234.

⁹ Deși cnezii apar în documente separat de boieri (boier, slugă domnească, cneaz și sărac, *D.R.H.*, B, vol. 1, p. 62 ; vezi și p. 66), sau „boieri, cnezi și vlahi” (I. Bogdan, *op. cit.*, p. 282—284), iar autorul remarcă și el diferențierea pe care o fac contemporanii și cancelaria domnească, îi trece totuși pe cnezii în categoria boierilor, motivînd că documentele din secolul al XV-lea „nu ne dau răspunsul” (p. 220). Ce alt răspuns mai pot da documentele cînd ele fac diferența între boieri și cneaz ?

¹⁰ Ștefan Ștefănescu, *Considerații asupra termenilor „vlah” și „rumân” pe baza documentelor interne ale Țării Românești din veacurile XIV—XVII* (*S.M.I.M.*, IV, 1960, p. 67).

Basarab I a acceptat la rîndu-i să respecte privilegiile mai vechi ale acestora, printre care imunitatea juca un rol de seamă.

Admițînd împreună cu autorul că imunitatea înseamnă interdicția expresă pentru dregătorii statului de a-și exercita atribuțiile lor administrativ-fiscale și judecătorești asupra satelor aparținînd unor feudali (p. 303, 306) nu înseamnă aceasta că în acele state — și nu sînt puține! — aceste atribute ale suveranității erau cedate (sau recunoscute — greu de spus) stăpînitorilor locali? Nu înseamnă aceasta o fărîmițare a puterii politice, o împărțire a ei între domnie și marii stăpîni feudali cărora li se recunoșteau imunitățile?

Legată de această problemă este așa-numita *centralizare a statului*. După opinia autorului, dezvoltarea economică a Țării Românești în secolul al XIII-lea a impus societății românești la sfîrșitul acestui secol „trecerea de la fărîmițarea politică existentă (cnezate, voievodate) (este vorba aci evident de fărîmițarea teritorială — N.S.) la constituirea unui stat centralizat (în alte părți „unitar”, p. 143), cuprinzînd tot teritoriul dintre Carpații meridionali și Dunăre” (p. 208; vezi și p. 7, 27, 150, 245). Este interesant de subliniat faptul că autorul pune și el „centralizarea” tot pe seama dezvoltării economice (ca și Barbu Cămpina), doar în altă epocă, pentru care nu aduce însă nici o dovadă, pentru simplul motiv că asemenea dovezi nu există¹¹.

Statul „centralizat” apărînd pe la 1360, este de la sine înțeles că autorul respinge teza potrivit căreia lupta pentru centralizarea statului ar fi început de abia la mijlocul secolului al XV-lea, odată cu dezvoltarea producției de mărfuri, idee susținută de B. T. Cămpina și reluată în *Istoria României*, vol. II.

Avem impresia că autorul confundă două noțiuni distincte: apariția autorității centrale, a domniei, care duce la *unificarea teritorială a statului*, cu centralizarea, sau mai exact spus cu procesul de întărire a autorității centrale, procese ce nu pot fi și nu au fost sincronice nici în istoria statelor feudale românești, nici în aceea a altor state europene¹². După cum s-a mai

¹¹ La consfătuirea arheologilor de la Suceava, din 18—19 mai 1974, consacrată feudalismului timpuriu, s-a arătat *cît de puțin știm despre secolele XII—XIII*. În referatul lui Panait I. Panait privind situația din Țara Românească, se afirmă: „Cultura acestor veacuri rămîne aproape neidentificată”. În asemenea condiții, este greu de acceptat ideea unui progres economic în secolul al XIII-lea, aceasta cu atît mai mult cu cît nici circulația monetară nu a fost prea intensă în această epocă.

Deși nu considerăm că tezaurele descoperite cu totuși întîmplător pot fi luate ca indice absolut pentru circulația monetară, vom aminti aci constatările făcute recent de C. Preca cu privire la circulația monedelor bizantine. Iată situația pe secole: 45 secolul al XI-lea, 216 secolul al XII-lea și numai 13 în secolul al XIII-lea (S.C.I.V., 23, 1972, nr. 3, p. 381). În aceste condiții, cum se poate vorbi de circulație monetară intensă în secolul al XIII-lea? (p. 208).

Pentru comparație, amintim aici constatarea făcută recent la aceeași consfătuire a arheologilor de Mircea Matei, potrivit căreia, în secolele XII—XIII, în Moldova, „descoperirile arheologice nu lasă să se întrevadă o circulație monetară nici măcar de nivel mediocru”, ceea ce l-a îndreptățit pe acest cunoscut cercetător al istoriei orașelor medievale să presupună că, în schimbul de produse, „locul precumpănitor îl ocupă transferul reciproc de bunuri și nu relația comercială mijlocită de monedă”.

Cît privește regiunea Dunării de jos, unde schimburile au fost mai intense, datorită prezenței genovezilor, aceasta nu a influențat formarea statului feudal Țara Românească pentru motivul că această regiune a intrat în stăpînirea lui Basarab în secolul al XIV-lea, deci după formarea statului „centralizat”. Așa-zisa „centralizare” de care vorbește autorul nu poate fi pusă deci pe seama unei dezvoltări economice ipotetice.

¹² N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii aregători...*, București, 1968, p. 54.

O comparație cu situația din țările europene (pe care autoul o întreprinde în alte domenii) l-ar fi ajutat să înțeleagă că procesul de așa-zisă centralizare este general european. Această problemă a fost îndelung discutată în ultima vreme; din bogata literatură amintim: Elekes Lajos, *Az európai feudális államok központosságának néhány kérdéséről* Cîteva probleme relative la centralizarea statelor feudale în Europa], („Történelmi Szemle”, 1959, p. 273—290; idem, *Système féodal des Ordres et centralisation dans les Etats féodaux*, în *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650)*, Budapest, 1963; W. K. Fergusson, *Europe in transition, 1300—1520*, Boston, 1962; Bernard Guenné, *Y a-t-il un État des XIVe et XVe siècles?* („Annales”, 1971, nr. 2, p. 399—406); idem, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les états*, Paris, 1971, etc.

arătat, politica de întărire a autorității centrale întreprinsă de domnie „a fost unul din aspectele fundamentale ale vieții politice și ea a constituit principalul factor al conflictului dintre domn și boieri”¹³.

Întărirea autorității centrale în a doua jumătate a secolului al XV-lea este evidentă și ea s-a manifestat pe mai multe planuri: mai întâi, printr-un început de limitare a imunităților, ilustrat de cunoscutul document al lui Basarab Țepeluș, din 23 martie 1482¹⁴; apoi printr-o mai bună organizare a statului feudal începând îndeosebi din vremea lui Vlad Țepeș, despre care Laonic Chalcocondil spunea că „a prefăcut cu totul organizația Daciei”¹⁵; în sfârșit, prin eliminarea din sfatul domnesc a boierilor fără dregătorii și alcătuirea sfatului numai din dregători, auxiliari ai domniei¹⁶.

Întărirea autorității domnești a fost un proces îndelungat și el nu s-a încheiat nici în secolul al XVIII-lea. Începuturile acestui proces datează însă în mod indiscutabil din a doua jumătate a secolului al XV-lea, astfel încât nu putem vorbi de stat „centralizat” la anul 1300. *Nici un stat european nu a apărut dintr-o dată „centralizat”*; toți suveranii și-au întărit autoritatea și și-au extins teritoriul cu timpul, iar Țara Românească nu face excepție de la această regulă. Aparatul de stat, „bine organizat” de care vorbește autorul nu putea să apară odată cu domnia, ca un *deus ex machina*.

În afară de aceste observații generale, avem impresia că unele probleme puteau fi prezentate ceva mai bine și mai complet. De pildă, se vorbește prea puțin despre numele Țării Românești (p. 17–19). Autorul omite să ne explice numele de Muntenia¹⁷, Basarabia¹⁸ sau Iflak¹⁹, nume purtate de Țara Românească, precum nu amintește nimic despre polemica cu privire la numele Ungrovlahia dintre Al. Papiu-Ilarian și B. P. Hasdeu.

Relațiile cu Poarta otomană sînt prezentate puțin cam neutru (p. 393 și urm.); nu se subliniază importanța luptei pentru independență, nu se încearcă o periodizare a acestor relații etc.

Ar fi trebuit apoi să se sublinieze că secolele XIV–XV reprezintă perioada de glorie a oastei celei mari și să se fi vorbit mai mult despre organizarea oastei (despre cetăți se scriu 14 p., iar despre oaste numai 8 p.; vezi 333–349, respectiv 326–333). Nici rolul Țării Românești în susținerea bisericii ortodoxe din Peninsula Balcanică (despre care se vorbește la relațiile statului cu biserica, p. 369–372) nu este suficient de bine scos în relief.

În lucrare se întâlnesc apoi și unele afirmații nu prea întemeiate sau care au nevoie de unele corectări. Iată cîteva dintre acestea:

La p. 6 se admite existența asolamentului trienal în secolele XIV–XV. Se știe însă că acesta a fost utilizat mult mai tîrziu. „Pe noi ne-a prins pătîrîndura capitalismului în agricultură pe treptele inferioare ale deștelenirii permanente și ale celor două cîmpuri... Sistemul de moină și deștelenire permanentă este caracteristica regiunilor cu populație redusă care dispune de un mare fond funciar”²⁰.

Licostomo nu este tot una cu Chilia (p. 22, 159), după cum a dovedit de curînd Octavian Iliescu²¹.

Cătunul nu era sinonim cu satul mic (p. 26); în plus, termenul a fost larg utilizat de vlahii din Peninsula Balcanică²², dar nu apare în documentele Țării Românești.

¹³ Florin Constantiniu, *Fărmîțarea feudală: opinii pentru o discuție* (S.M.I.M., VI, 1973, p. 304).

¹⁴ D.R.H., B, vol. I, p. 291.

¹⁵ *Expuneri istorice*, trad. de V. Grecu, București, 1958, p. 283.

¹⁶ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 51–54. Explicația dată acestui fenomen de D. C. Giurescu (p. 275) mi se pare greșită.

¹⁷ I. Conea, *O problemă veche încă nerezolvată — originea numelui Muntenia* („Probleme de geografie”, VII, 1960, p. 27–51).

¹⁸ Hurmuzaki, I/2, p. 374.

¹⁹ H. Dj. Siruni, *Hașmellâ. Pe marginea titulaturii domnilor români în cancelaria otomană* („Hrisovul”, II, 1942, p. 151–154).

²⁰ H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, I, p. 299. Vezi și mărturia lui Weismantel („Revista istorică”, 1930, p. 27–28).

²¹ *Localizarea vechiului Licostomo* („Studii”, XXV, 1972, nr. 3, p. 435–462).

²² Ov. Densușianu, *Cuvînte referitoare la locuințe primitive* („Grai și suflet”, 1937, p. 85–94) și *Sympozijum o srednovekovnom Katunu odrejan 24 i 25 novembra 1961*, Sarajevo, 1963.

Domnul țării nu putea locui la Sin Nicoară la Argeș (p. 126—127) pentru motivul că săpăturile lui N. Constantinescu au dovedit că această construcție datează numai din secolul al XVI-lea.

Alianța cu Polonia nu a fost „o constantă” a politicii externe a lui Mircea cel Bătrîn (p. 185); la 1396 Vlad Uzurpatorul — dușmanul lui Mircea — a încheiat el însuși un tratat cu Vladislav Jagello, care l-a sprijinit ²³.

Autorul afirmă că țărani care nu „ascultau” de stăpînii lor „aveau să se aștepte la acțiunea represivă a aparatului de stat” (p. 251). În această vreme însă aparatul de stat nu intervine de regulă în relațiile dintre stăpîni și vecini, primii rezolvînd cu mijloace proprii conflictele, încă nu prea grave, dintre ei și țărani aserviți ²⁴. Să nu uităm că boierii și mănăstirile dispuneau de un număr de „slugi” cu care realizau constrîngerea extraeconomică ²⁵.

Nici afirmația după care „multe țiguri preced formarea statului feudal al Țării Românești” (p. 254—255) nu este exactă, deoarece țigurile de pe teritoriul Țării Românești s-au format în general în secolele XIV—XV, deci după apariția domniei și statului feudal ²⁶. În plus, s-a dovedit că sediile conducătorilor politici locali nu devin întotdeauna orașe ²⁷.

Obligațiile țărănilor față de domnie nu alcătuiesc renta feudală (p. 312 și urm.). (Renta feudală propriu-zisă este prezentată sub titlul „Obligațiile celor dependenți”, p. 250—254).

Posada nu înseamnă suburbia unui țîrg (p. 319), ci punct obligatoriu de trecere, așa cum păzitorii acestor puncte erau numiți posădari ²⁸ etc.

Bibliografia utilizată de autor este destul de bogată. Din ea lipsesc însă cîteva studii importante (de pildă lucrările lui D. Mioc despre organizarea fiscală).

Indicele lucrării este în general bine alcătuit, cuprinzînd și numeroși autori citați în note. Remarcăm însă că o serie de localități și persoane au fost trecute de cîte două sau chiar de trei ori în acest indice (Budoni și Bodoni, Cereșov și Cireșov, Costanța și Constanța, Colonia, Colonia și Köln, Cozia și Nucet, Drăghici din Cricov și jupan Drăghici, Ipres și Ypres, Lașco și Lațco, Luciani și Luciani, Mahomed și Mohamed, Maniaci și Măneci, Săseni și Săseani etc.).

Am mai remarca apoi o serie de greșeli de tipar, care ar fi necesitat o erată, ce lipsește: Ocna Mare în loc de Mică (p. 80); document din 1317 de la Neagoe Basarab cu trimitere la D.I.R., XIV (p. 80); Moise Movilă la 1529 (p. 201); pentru a-și motiva „noțiunea” (p. 386); Corgan în loc de Gorgan (la indice) etc.

În sfîrșit, o problemă de metodă: mi se pare că istoricul nu trebuie numai să lase documentele să vorbească, cum spune autorul, mai ales cînd acestea sînt atît de laconice ca cele din secolele XIV—XV. Adevăratul istoric trebuie să se străduiască să depășească această fază, să ajungă la înțelegerea mai largă și la explicarea faptelor relatate de documente. În această privință, N. Iorga ne poate sluji tuturor ca exemplu strălucit.

În concluzie, considerăm că monografia lui D. C. Giurescu — deși bine informată — nu reușește să rezolve o seamă de probleme importante din istoria Țării Românești în secolele XIV—XV, astfel încît, pentru a cunoaște mai bine societatea românească din această vreme, vor trebui făcute noi eforturi. Se înțelege că întoarcerea la ideile și concepțiile vechi nu înseamnă un pas înainte, ci dimpotrivă.

N. Stoicescu

²³ Hurmuzaki, I/2, p. 374—375. Vezi și *Istoria României*, II, p. 366.

²⁴ N. Stoicescu, *Rolul curtenilor și slujitorilor din Țara Românească și Moldova ca instrumente de reprimare a luptei fărânimii* („Studii”, XV, 1962, nr. 3, p. 633—648).

²⁵ Idem, *Despre subalternii marilor dregători din Țara Românească și Moldova* (S.M.I.M., VI, 1973, p. 62—65).

²⁶ Ștefan Olteanu, *Cercetări cu privire la geneza orașelor medievale din Țara Românească* („Studii”, XVI, 1963, nr. 6, p. 1 268). Nu avem în vedere orașele existente în Dobrogea, care au intrat în stăpînirea Țării Românești după constituirea statului feudal.

²⁷ Radu Popa, *Maramureșul în secolul al XIV-lea*, București, 1971.

²⁸ N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, București, 1968, p. 142.

DAN BERINDEI, *L'année révolutionnaire 1821 dans les Pays Roumains*, București, Edit. Acad., 1973, 246 p.

Puțini sînt istoricii moderniști care să fi rezistat tentației de a nu se ocupa, într-un fel sau altul, de revoluția condusă de Tudor Vladimirescu. Piatră de încercare pentru consacrarea oricărui cercetător, o monografie privind începuturile României moderne stîrnește interesul și curiozitatea lumii științifice chiar prin simpla ei apariție editorială. Și, oricît de mult și de felurit s-a scris pe această temă, ea continuă să rămînă subiect predilect pentru cercetători cu bogată și valoroasă activitate științifică. E cazul lui Dan Berindei, una din prezențele cele mai active în istoriografia românească care și-a conceput lucrarea într-o viziune calitativ nouă, integrînd pe de o parte evenimentele petrecute acum mai bine de 150 de ani în țările române cadrului universal, iar pe de alta analizînd cu profund spirit critic condițiile interne care le-au generat.

Ceea ce reține în primul rînd atenția la monografia găzduită de „Bibliotheca Historica Romaniae” este, în afara unei impecabile și concentrate prezentări a faptelor, arhitectura ei solidă și în același timp grăitoare. Simpla enumerare a capitolelor — a căror analiză spațiul afectat nu ne-o iartă — vine să confirme această susținere : I. *Les pays roumains dans le contexte sud-est européen durant la période de désagrégation du système féodal (jusqu'à la deuxième décennie du XIXe siècle)* ; II. *Les volontaires et les pandours roumains pendant le demi-siècle précédant le mouvement révolutionnaire de 1821* ; III. *Période de préparation du mouvement révolutionnaire de 1821 (1812—1820)* ; IV. *Le mouvement révolutionnaire en Valachie et le mouvement hétéariste en Moldavie jusqu'à l'entrée de „L'Assemblée du peuple” à Bucarest* ; V. „*L'Assemblée du peuple*” à Bucarest ; VI. *La fin des mouvements révolutionnaires*.

Conștient că se adresează mai cu seamă publicului străin, Dan Berindei a selectat acele evenimente indispensabile din realitățile românești — ante, postrevoluționare și, firește, mișcarea propriu-zisă — unei înțelegeri plenare a anului 1821, văzut pînă acum prea adesea prin prisma unui ardent patriotism local sau ca vioara a doua în mișcările de eliberare națională și socială ce cuprinseseră Balcanii la începutul secolului al XIX-lea. Or, volumul argumentează fără putință de replică faptul că pe fundalul luptei antif feudale, proprii unei largi arii geografice și reprezentînd un fenomen legic necesar, revoluția condusă de Tudor Vladimirescu a urmărit țeluri naționale și sociale viguros exprimate într-un program revoluționar. Contradicțiile violente, interesele divergente ale diferitelor facțiuni sociale, miza pusă pe sprijinul uneia sau alteia din marile și avidele imperii înconjurătoare, condiția mizeră a cvasitotalității țărănimii sînt prezentate cu o putere de convingere remarcabilă. Unită în idealurile naționale și dezbinată asupra țelurilor sociale, societatea română se înfățișa Europei la 1821 ca o entitate plină de dinamism, aptă să răstoarne regimul fanariot, expresie a unui sistem social revolut, și în același timp capabilă a se angaja pe calea dezvoltării capitaliste.

Întreaga carte captivează atenția cititorului, dar paginile referitoare la personalitatea lui Tudor Vladimirescu se detașează prin căldura și verva cu care au fost scrise. Organizator înnăscut, patriot în sensul cel mai nobil al cuvîntului, îmbinînd o duritate și o disciplină de fier cu o adîncă și funciară înțelegere a suferinței țaranului, cu disponibilități rar întîlnite de adaptare la cele mai potrivnice împrejurări, iubit și hulit, Tudor Vladimirescu rămîne și după moarte un martir, o permanență a istoriei noastre, un ales subiect de meditație pentru neamul românesc.

Ar fi hazardat a încerca o comparație între recenta monografie publicată de Dan Berindei și amplele volume publicate anterior. Meritul ei de căpetenie rezidă însă în organizarea inteligentă a materialului, în forța argumentației și în faptul, capital, că pentru prima dată acest moment crucial al istoriei noastre este conceput și tratat și pentru cititorul străin. Din acest motiv, neîndoios, istoriografia română trebuie să-i fie recunoscătoare lui Dan Berindei.

Georgeta Penelea

Mešovita Gradja (Miscellanea), II, Beograd, 1973, 338 p.

Sub egida Institutului de istorie din Belgrad s-a editat al XI-lea volum de documente care este al doilea de acest gen de materiale. El este o culegere de surse referitoare la istoria Serbiei și Bulgariei, cuprinzând patru catastife ale unor recensăminte din secolele XV și XVIII, efectuate de Poartă și publicate de cunoscutele orientaliste iugoslave Dušanka Bojanić și Radmila Tričković.

Primul este un recensămint general al sangeacatului de Vidin din 1466, iar al doilea un recensămint al aceleiași regiuni din anii 1478—1481; ambele sînt publicate în traducere sîrbă. Cel de-al treilea este un catastif care cuprinde un recensămint al haraciului din regiunile Krajna și Ključ din nordul Serbiei în anul hegirei 1153 (29 martie 1740 — 18 martie 1741). Ultimul este un recensămint funciar al aceleiași regiuni, efectuat de turci în 1741. Celor patru izvoare le premerg studii aprofundate; se dau de asemenea și reproducerea fotografică ale respectivelor registre, precum și ample rezumate în limba franceză. Toate patru izvoarele se păstrează în arhivele din Istanbul.

Catagrafia din 1466 este o sursă însemnată care ajută la cunoașterea organizării social-administrative într-un vilaiet, a organizației timarurilor, a numărului și structurii populației, a așezărilor și mărimii lor. Din aceste motive autoarea îl consideră un izvor istoric, geografic și etnografic de mîna întii. În studiul introductiv se ajunge la concluzia că *timarurile* nu sînt altceva decît vechile *pronii* bizantine și sud-slave, proprietăți condiționate, deținute de timarioți în aceleași condiții ca altădată proniarii. În sangeacatul de Vidin cele mai multe timaruri le stăpîneau *spahiii*, acești cavaleri de elită ai oastei otomane. Timarul, care cuprindea de obicei un sat, uneori mai multe, era obținut de spahiu pe baza unui *berat* al sultanului, care-i dădea împuternicire să stringă de la săteni anumite redevențe (renta feudală). În fruntea spahiilor stătea un beg. Timarul devine acum nu numai o unitate militară și administrativă, ci și una socială. Sangeacatul de Vidin se întindea cam în aceleași hotare ale vechiului țarat bulgar de Vidin și așa a rămas pînă în secolul al XIX-lea. Importanța registrului este marcată și de faptul că are nu mai puțin de 281 de toponime, multe din ele azi dispărute.

Recensămintul detaliat cuprinde date din ultimii ani ai sultanului Mehmed Cuceritorul despre întreaga populație din regiunea Vidinului, creștină și musulmană, despre organizarea administrativă și fiscală, veniturile statului și ale feudailor ș.a. Autoarea studiului introductiv, pornind de la datele catagrafiei, ajunge la extrem de interesante concluzii referitoare la gospodăria țărănească, *baștina*, cu tot ce se leagă de ea: mărimea, cantitatea de sămință necesară cultivării ei, sistemul de asolament, măsurile medievale de suprafață și capacitate la cereale, obligațiile țăranilor față de stăpîinii lor, dările către stat etc. Se dovedește existența unui sistem fiscal foarte precis și bine fixat încă din această vreme. Poarta moștenește și păstrează sistemul fiscal și raporturile feudale existente anterior în Serbia și Bulgaria. Abia în 1536 s-au abrogat unele părți din vechile legiuri fiscale, introducîndu-se un nou sistem; aceasta, sub presiunea vlahilor din această regiune și din nordul Serbiei, care beneficiau de unele privilegii ale propriei organizări (*jus valachicum*) și nu voiau să admită cu nici un chip noul sistem fiscal. Ei cereau impunere proporțională cu recolta, nu în cotă fixă pe gospodărie. Se subliniază explozia demografică a vlahilor la începutul secolului al XVI-lea și expansiunea lor în regiunea Smederevo. Anii 1530—1536 sînt plini de mișcări ale vlahilor. În deceniul al patrulea al secolului al XVI-lea în această regiune din vestul Bulgariei și nordul Serbiei se practica convertiri ale rentei în produse în rentă în bani, urmîndu-se, cum observă autoarea, tendința generală a evoluției rentei feudale. Se dau apoi date despre cuantumul în bani al fiecărei obligații fiscale sau feudale.

În celelalte două remarcabile introduceri la textul catagrafiilor se subliniază însemnătatea lor istorică, așa cum reiese din analiza conținutului lor. Recensămintul haraciului din 1740—1741 cuprinde pe cei înscriși la haraci, pe localități, în cele două regiuni, Krajna și Ključ, anume toți bărbații de la 15 la 70 de ani, supuși dării numite *gizîe*.

Mai interesant și mai important ca izvor istoric este recensămintul agricol din 1741 al acelorași regiuni, făcut direct pe teren, nu pe baza vechilor catastife, cum se mai obișnuia. Sînt cuprinși în el numai nemusulmanii, supuși capitației (*ispenge*) și haraciului. Sistemul de impunere, descoperit de editoarea catagrafiei, se baza pe o unitate fiscală ideală, pe care se aplica o dare, după cuantumul ei fixîndu-se altele. Se descrie apoi sistemul social administrativ cnezial, foarte asemănător cu cel din Banat.

Poate că ar fi fost bine ca la sfârșitul volumului să se fi dat un indice toponimic, care ar fi înlesnit studierea de către istorici a registrelor editate.

Toate cele patru catagrafii publicate și studiate de către cercetătoarele iugoslave amintite sînt de reală importanță pentru studiul aprofundat atît al sistemului feudal otoman, cît și al trecutului unor regiuni cu care românii au fost în permanent contact vreme de multe veacuri.

D. Mioc

ROSTISLAV NOVÝ, *Přemyslovský stát 11. a 12. století* (Statul Přemyslizilor în secolele XI și XII), Acta Universitatis Carolinae, Praha, 1972, 184 p.

Despre statul Přemyslizilor — dinastie care a cîrmuit țările cehe vreme de cîteva secole — există o bogată literatură de specialitate; cu toate acestea monografia, de care ne ocupăm aci, constituie nu numai o reluare, dar mai cu seamă o adîncire a unor probleme legate de o anumită perioadă, bine determinată: de la domnia lui Boleslav al II-lea (999—1002) pînă la începutul celei de a doua domnii a lui Přemysl Otakar I (1197—1230). Autorul precizează în *Introducere* că e vorba de o sinteză a evoluției structurii economice, sociale și politice a statului ceh din perioada amintită. Cele două secole (XI și XII) constituie, în adevăr, o fază foarte caracteristică pentru evoluția unor instituții feudale proprii statului přemyslid. Importanța istorică a acestei perioade sporește și prin aceea că structura feudalismului și platforma politicii externe a monarhiei přemyslide aruncă lumini neașteptate asupra secolului anterior.

S-a afirmat altădată că procesul de constituire a statului ceh din secolul al X-lea nu poate fi definit fără o analiză sistematică a epocii următoare. Se aplică deci o metodă regresivă care, pentru perioada înjgheberii statelor feudale, este adesea cea mai indicată. Trebuie s-o spunem, chiar de la început, că lucrarea prezintă o importanță deosebită pentru istoria instituțiilor medievale și ca atare vom semnala și noi cîteva particularități ale feudalismului ceh din această perioadă.

Pe lîngă o *Introducere*, în care autorul definește evoluția politică a statului ceh, monografia cuprinde patru capitole. Primul tratează despre *Structura socială a statului ceh în secolele XI și XII*. Se înțelege că nu e vorba numai de aspectele sociale, ci accentul cade precumpănitor pe cîteva instituții a căror proveniență trebuie căutată în secolele anterioare, mai precis în perioada feudalismului timpuriu. *Drujinile* și *nobilimea* sînt inițial cei doi factori care determină pînă în pragul centralizării statului, uneori peste voința suveranului, evoluția societății cehe. Dealtfel, drujinile ca organ prestatal au avut, în această privință, un rol hotărîtor la începutul formațiilor statale. În secolul al XI-lea, ele ating un stadiu superior și au un caracter militar, pentru ca în secolul următor să se transforme total în „marea drujină” a suveranului. Această din urmă fază constituie începutul apariției aristocrației feudale, adică nobilimea.

Interesantă mi se pare formarea *dietei*, sau — cum spunem noi — „adunarea țării”. Surse narrative vorbesc despre existența acestei instituții încă înainte de începutul secolului al XI-lea. Conținutul ei se diferențiază și capătă cu vremea funcții deosebite. Se ajunge chiar la stabilirea unor criterii, în ceea ce privește componența și atribuțiile dietei. De pildă, adunarea convocată cu prilejul instalării unui nou suveran avea altă componență, decît aceea care urma să hotărască începutul unei campanii militare. Fără să ne lăsăm ispitii de a face unele apropieri cu instituții similare din țările noastre, evident într-o epocă mai tîrzie — ne referim la boierii răsplătiți de domn „pentru dreaptă și credincioasă slujbă”, — e necesar să subliniem totuși că aspectul cel mai interesant este lupta dintre suveranii přemyslizi și membrii drujinilor. Pentru a frîna procesul de feudalizare a acestora, monarhii creează opreliști specifice evoluției feudale din Europa centrală.

Se realizează, pe de o parte, o rețea de așezări „sub castelane”, iar pe de alta se limitează sfera de activitate a drujinilor.

În subcapitolul despre *oameni liberi* și *neliberi* (jobagi), autorul recunoaște că, în acest domeniu persistă încă dificultăți în identificarea terminologiei din izvoarele narrative. Unele-

denumiri sînt ambigue. Pentru semnificația lor instituțională reținem modul nuanțat în care autorul urmărește cazurile decăderii din drepturi ale omului liber, de la excomunicarea din sinul comunității pînă la comutarea pedepsei în bani din secolul al XII-lea. Orice sancțiune penală atrăgea după sine pierderea libertății.

Cum era și firesc, o atenție deosebită acordă autorul rolului pe care l-au jucat *clerul și biserica* — în înțelesul cel mai larg al cuvîntului — în dezvoltarea societății și statului p̄emyslid. Pe bază de izvoare, autorul definește pozițiile cucerite de catolicism înlăuntrul statului ceh. La început a fost o luptă între biserică și dinastia p̄emyslizilor, de pe urma căreia, spre finele secolului al XII-lea, biserica devine un partener puternic, investit cu largi atribuții pontificale și întinse proprietăți funciare. Reținem informația că, la această dată, se aflau în Cehia — exceptînd regiunea Praga — nu mai puțin de 193 biserici.

În capitolul următor, autorul se ocupă de *Formarea și evoluția proprietății feudale în Cehia, în secolele XI — XII*. Trei sînt factorii care participă — pentru multă vreme — cel puțin pînă la declanșarea revoluției huseite (1420) — la marile transformări social-economice dinlăuntrul țării : *suveranul, nobilimea și biserica*. Într-un stat medieval cu vechi tradiții instituționale, în care procesul de feudalizare se desfășoară sub impulsul contradicțiilor sociale, în mod firesc vechile instituții generează noi instituții. Autorul relevă faptul că acest proces a avut tot timpul, parțial și în secolul al XIII-lea, un caracter instituțional. Chiar sistemul reședințelor princiare, fortificate, construite de suveranii cehi pe tot cuprinsul țării, pentru administrarea statului, a îndeplinit o atare funcție. Începînd cu a doua jumătate a secolului al X-lea și pînă la începutul secolului al XIII-lea, această rețea de cetăți, în jurul cărora gravitau sate și așezări umane, scoase de sub competența teritorială a drujinilor, a parcurs trei faze cu funcții deosebite : *militară, de drept public și alta administrativă descentralizatoare*. Se înțelege că acest sistem instituțional, complicat în aparență, însă ingenios și operativ, a îndeplinit continuu și un important rol economic. Însă trăsătura dominantă a epocii este lupta pentru dobîndirea pămîntului, care se desprinde treptat din marile „dominium eminens” în faovarea nobilimii și bisericii. În condițiile consolidării statului ceh din secolele XI și XII, dobîndirea proprietății feudale era posibilă numai în limitele raportului funcțional față de suveran. Acțiunea era pusă în mișcare de săvîrșirea unor acte de fidelitate și curaj, fie în timp de pace sau pe cîmpurile de luptă. Răsplata „pentru credincioasă slujbă” a îmbrăcat de-a lungul timpului forme diferite : la început (finele secolului al X-lea), obiecte de preț, bani, iar mai tîrziu, acordarea de privilegii, dregătorii, donații de moșii și altele.

În ceea ce privește *biserica*, cronologic vorbind, era o instituție nouă. O veche legendă precizează că cel dintîi prinț ceh, din dinastia P̄emyslizilor, Bořivoj († 895), a fost botezat de Metodiu († 885), însă săpături arheologice mai noi atestă urme de creștinism în spațiul ceho-morav încă înainte de sosirea în Marea Moravie a celor doi apostoli, Chiril și Metodiu (863). În sfîrșit, tradiția spune că după botez Bořivoj ar fi ridicat biserica de la Levý Hradec și tot el a izbutit să egaleze în drepturi puterea laică reprezentată la data aceea de suveran și nobilime. Încă înainte de secolul al XI-lea, biserica universală a redactat un document prin care se justifica dogmatic necesitatea de a dispune de mijloace materiale proprii, pentru realizarea scopurilor sale pastorale. Pînă la sfîrșitul secolului al XII-lea, curia papală a construit în Cehia — pe lîngă numărul de biserici amintit mai sus — 27 mînăstiri. Unele din ele au fost ridicate de suverani și de nobili, cîștigînd astfel de partea lor un partener puternic și influent.

În sfîrșit, istoria statului ceh din cursul acestor două secole se completează cu procesul de integrare a Moraviei în spațiul statului p̄emyslid — proces care, din pricină dinastice și social-economice, a fost de lungă durată. Pe la 1207 integrarea politică era definitivă, însă în cursul secolului al XIII-lea, Moravia devine o „marcă” independentă înlăuntrul coroanei cehe. Din punct de vedere metodic, problemele examinate aci par o continuare a celor din capitolele anterioare : organizarea statală și bisericească din Moravia, structura socială a Moraviei în secolele XI și XII și raporturile dintre Moravia și Cehia în aceeași perioadă de timp.

O lucrare bine documentată, în care fenomenele social-economice și evenimentele politice sînt analizate din perspectivă marxistă. Monografia e însoțită de un rezumat în limba germană, însă îi lipsește un indice pe materii, care ar fi fost util.

Tr. Ionescu-Nișcov

Kavkaz i Vostočnaja Evropa v drevnosti (Caucazul și Europa răsăriteană în timpurile vechi), Moscova, „Nauka”, 1973, 264 p.

Culegerea de care ne ocupăm este dedicată memoriei eminentului arheolog sovietic Evgenij Ignat'evič Krupnov, care s-a stins timpuriu din viață, în anul 1970. Articolele incluse în această culegere se ocupă de o arie largă de probleme legate de arheologia Caucazului și Europei de răsărit din timpurile străvechi și pînă în evul mediu tîrziu, depășind astfel perioada indicată în titlu. Materialele publicate sînt extrem de variate: de la descrierea unor monumente arheologice pînă la studii cu caracter general istoric sau schițe de istoria artei etc. Ne vom ocupa, în cele ce urmează, doar de cîteva dintre aceste materiale care se referă la perioada medievală.

Astfel, V. A. Kuznețov în *Contribuție la problema prelucrării oțelului în Alania* se ocupă de rămășițele arheologice — datînd din mileniul I — începutul mileniului al II-lea al erei noastre — de pe teritoriul Alaniei, una din primele formațiuni statale nord-caucaziere care ocupa întinse teritorii între Kuban și Terek și a jucat un rol important în viața internațională a Europei de sud-est. Arătînd importanța studierii meșteșugurilor în evul mediu, autcrul se ocupă de siderurgie și prelucrarea metalelor la alani, îndeletnicire care a cunoscut la ei o înflorire nebănuită; el ajunge la concluzii interesante cu privire la așa-numitele săbii „de tip chazar larg răspîndite în secolele VIII și IX în sud-estul Europei. Combătînd afirmațiile lui V. V. Arendt conform cărora aceste săbii ar fi fost răspîndire de maghiari, V. A. Kuznețov ajunge la constatarea că cel puțin 17 din cele 31 de săbii evidențiate de V. V. Arendt, sînt de proveniență caucaziană sau chiar alani. Autorul, în urma unor cercetări de laborator, conchide că alani caucazieni din secolele X — XIII au știut să fabrice oțelul și obiecte din oțel, folosind o tehnologie extrem de avansată ceea ce atestă existența acestei ocupații încă din secolele de mai înainte.

M. V. Fehner în articolul *Mătasea în legăturile comerciale ale Rusiei Vladimiro-Suzdahene cu Asia Centrală* relevă rolul important jucat de schimbul de mățăsuri care se desfășura prin drumul comercial Marea Caspică — orașul Bulgar de pe Volga.

Ja. A. Fedorov, în *Moștenirea cumană în regiunile de lîngă Elbrus*, pornește de la mărturia izvoarelor despre fuga poporului kîpceak (cumani) în munții, în urma invaziei tătarilor. El presupune că o parte dintre cumani și-au găsit refugiu în munții Caucazului Central la prietenii lor alani, poporul cu care au conviețuit mai înainte și în stepă și cu care au avut de demult relații de bună vecinătate. Un vechi izvor gruzin *Kartlis Tshovreba* arată, de exemplu, că încă în anul 1118 țarul David Constructorul i-a împăcat pe alani și cumani. Mai tîrziu, în ceasul de cumpănă, ei s-au ridicat strîns uniți împotriva hoardelor lui Gînghis Han. Numai printr-o înșelăciune și promisiuni perfide dușmanul a reușit să-i dezbină dar cumanii au plătit scump fapta lor de a părăsi pe alani, iar cei care au scăpat după înfrîngere au fugit să-și caute adăpostul tot la alani munteni pe care cîndva cumanii i-au împins din vîile muntoase în cheile Elbrusului. În cea mai mare parte a lucrării autorul analizează monumentele rămase din secolele XIII — XIV în regiunile Elbrusului și care pot fi atribuite cumanilor.

Materialul *Drumurile de caravană în Europa răsăriteană*, aparținînd lui V. V. Kropotkin, se ocupă de transportul mărfurilor din Asia Centrală și Caucaz în Scîția și Sarmăția cu ajutorul cămîlelor. Cercetînd aria de răspîndire a comorilor de dirheme orientale de argint (pînă în anul 833), autorul ajunge la concluzia că aceasta încă nu cuprindea atunci Moldova, regiunile subcarpatice, Volînia, pămînturile de pe Bug și de pe malul drept al Niprului. Abia din secolul al X-lea dirhemele samanzilor se întîlnesc nu numai în Europa răsăriteană și în Scandinavia, ci și în multe locuri ale Europei Centrale și de mijloc.

I. M. Miziev în studiul său *Despre așezările și casele balkerilor și karaceailor în evul mediu tîrziu* își aduce contribuția la stabilirea hărții etnice a Caucazului de nord care a suferit schimbări substanțiale de pe urma evenimentelor petrecute în secolele XIII — XIV (invazia tătarilor, înființarea Hoardei de Aur, expedițiile lui Timurlenk).

În *Unele detalii privind apariția artei patinării metalelor în Caucaz*, E. V. Kolčevskaja apreciază această metodă decorativă ca o contribuție a popoarelor caucaziene la patrimoniul culturii universale în domeniul bijuteriei.

Pentru cei care se ocupă de diferite tehnici medievale, menționăm articolele semnate de T. A. Buneatov, *Contribuție la istoria treierîșului în Transcaucazia*, și de A. R. Magomedov, *Date noi cu privire la prelucrarea metalelor la populația veche din Ce ceno-Îngușetia*.

Bibliografia de bază anexată la fiecare studiu în parte, precum și lista lucrărilor lui E. I. Krupnov, cuprinzând și unele studii referitoare la raportul și interacțiunea între diferitele culturi din zona Caucazului, lumea scito-sarmată, Orientul Apropiat, vin să sporească valoarea acestei culegeri pentru cercetătorii care se ocupă de probleme asemănătoare.

Alvina Lazea

ERNST WERNER, *Ketzer und Weltverbesserer*, Berlin, Akademie-Verlag, 1974, 57 p.

Cunoscutul medievist est-german Ernst Werner, căruia îi datorăm, între altele, substanțiale contribuții la istoria evului mediu balcanic, creștin și musulman, reunește sub titlul *Ketzer und Weltverbesserer* două studii tematice înrudite, dar „fenomenal” și istoric independente, privitoare la Europa sud-estică în veacurile XIII și XV: *Sinodicul țarului Borilă din anul 1211* și *Șeihul Bedr-eddin, Bürklüge Mustafa și Chios*. Deși separate de două veacuri, timp în care Peninsula Balcanică devine din exclusiv creștină în mare măsură musulmană, erezia bogomilică și heterodoxia de orientare sufită prezintă izbitoare asemănări: ambele sînt opuse doctrinar ortodoxiei oficiale creștine, respectiv sunnite, iar baza lor contestată constituie necesarul suport ideologic al luptei antif feudale a țărănimii exploatare. Titlul comun al celor două contribuții separate își găsește o justificare teoretică în faptul că „toate atacurile îndreptate împotriva bisericii, toate doctrinele revoluționare — sociale și politice — trebuiau să fie în același timp și cu precădere erezii teologice”¹; autorul, marxist consecvent, își precizează el însuși, în altă lucrare², metoda de cercetare: „Es geht nicht um die Illustrierung bekannter, allgemeiner Gesetze, sondern um die Aufdeckung der spezifischen Erscheinungsformen dieser Gesetze in jeder Tatsache, in jedem Fakt. Die vom historischen Materialismus formulierten Gesetze und Kathogorien dienen allein als theoretisch-methodologische Grundlage”.

Sinodicul țarului Borilă e considerat în acest sens ca „reflex al situației claselor (sociale) în Bulgaria în prima treime a veacului al XIII-lea” (p. 9), într-un moment cînd starea economică și socială a țăranilor și meseriașilor se agravase considerabil și, în consecință, predica bogomilică găsea largă audiență și aderență în mase. Pentru a suplini puținătatea și lipsa de precizări a documentelor privitoare la specificul și la amploarea mișcării bogomilice, autorul face o discuție critică a izvoarelor „durch Entschlüsselung orthodoxer Terminologie” (p. 17) și a lucrărilor de specialitate consacrate acestei probleme, arătînd că erezia bogomilică din cel de-al doilea țarat bulgar a derivat din mișcările și curentele social-religioase care frămîntaseră profund Bizanțul: paulicianismul și mesalianismul.

Al doilea studiu privind „bedreddinismul” se adaugă extrem de vastei literaturi istoriografice consacrate acestei chestiuni; am menționa astfel dintre lucrările mai recente cartea lui N. Filipović, *Princ Musa i sejh Bedreddin*, Sarajevo, 1971, 767 p., la care istoricul est-german face repetate referiri. Primele două capitole ale studiului privesc contextul internațional și luptele interne din cadrul Imperiului otoman după bătălia de la Ankara, ca premise mai mult sau mai puțin directe pentru înțelegerea esenței răscoalei inspirate de șeihul Bedr-eddin. Ernest Werner analizează în primul capitol poziția insulei Chios în disputa genovezo-venețiană pentru stăpînirile coloniale din Levant. Deși insula a avut contingente „evenimentiale” relativ reduse cu răscoala bedreddinistă, spațiul și detaliile care-i sînt consacrate ne fac să credem că în intenția autorului ea reprezintă un eșantion semnificativ pentru complexitatea mobilă a situației înainte și după 1402. Capitolul al doilea urmărește lupta pentru putere dintre Musâ Çelebi și Mehmed Gürüŝçi. Despotul sîrb Ștefan Lazarevici și Mircea cel Bătrîn, participînd activ la luptele interne otomane, îl sprijină pe Musâ care se bazează pe oșteni turci mărunți, pe yaya și müsellem, pe akıncı. „De asemenea, îl urmau vlahi creștini al căror fel de trai se aseamăna cu cel al turcilor nomazi (yürük) crescători de vite ..., iar modul de a

¹ F. Engels, *Războiul țărănesc german*, în K. Marx și F. Engels, *Opere*, vol. 7, București, 1960, p. 370—371.

² E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht — Die Osmanen*, Berlin, 1966, p. 21.

lupta al acestei pătri corespundea cu tradiția primilor otomani" (p. 35). Autorul lasă impresia că-i scapă deosebirea dintre nomadism și transhumanță; întemeiat pe această confuzie, îi vede pe vlahii creștini înregimentându-se pe baza unei pretinse afinități cu nomazii turci în oastea de gazii a lui Musâ. Până aici, afirmația pare exagerată, dar surprinzătoare se dovedește când urmărind trimiterea pe care o face în acest loc se arată că de fapt este vorba de o conjectură a cercetătoarei bulgare Mutafčieva cu care Ernst Werner e în dezacord. „Für wenig wahrscheinlich halte ich die Vermutung Mutafčievas, nach der auch christliche Bauern mit ihm (Musâ) gezogen waren. Das Glaubenskriegertum der Sippen-und Stammesverbände war gerade für sie eine furchtbare Geißel, das zu fördern nicht in ihrem Sinne sein konnte" ³.

Chiar dacă autorul este de acord cu istoricul iugoslav N. Filipovic că Musâ s-a sprijinit pe pătri de jos în politica sa de „restitutio imperii" acordându-i „eine sozial-kritische Note", respinge categoric imaginea unui Musâ „Volkstribun", ca exponent al unei mișcări a păturilor plebeie, așa cum avea să fie Bedr-eddin care, în totală opoziție cu pretendentul princiar, renunță la ideea de găz și război sfânt, făcând loc unei toleranțe confesionale absolute. Capitolul al treilea îi creionează profilul de sufit, prieten al creștinilor, văzut în geneza sa spirituală în timpul peregrinărilor „de studiu" în Egipt, Asia Mică și în Balcani. Capitolul final tratează despre răscoalele populare conduse de mîridul său Bôrklüge Mustafa și Hû Kemal (căpetenia torlakilor) în Anatolia și răscoala din Stara Zagora în fruntea căreia a stat însuși șehul. Evenimentele sînt urmărite pe două planuri; pe de o parte desfășurarea faptelor pe fundalul crizei interne a statului otoman după 1402, iar pe de altă parte evoluția și conținutul învățaturii propovăduite de Bedr-eddin — ideea mesianică — conștiința de mahdi menit să fondeze statul ideal pe baze social-egalitariste, iar confesional să anuleze granițele între religii, substituind celor două ortodoxii o comună „unio mistica" — a găsit ecou în masele asuprite care în lupta lor pentru libertate au zguduit Imperiul otoman.

Ciociltan Virgil

- * * * *Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450 — 1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, herausgegeben von Ingomar Bog, Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1971, XVI + 628 p.

Volumul întrunește 27 de studii abordînd probleme de bază ale istoriei socio-economice a unei perioade care a transformat profund societatea și economia Europei. Este perioada europeanizării economiilor feudale, a închegării unui spațiu economic continental. Necesitățile de consum ale țărilor apusene încep să fie acoperite de producția agrară răsăriteană, ceea ce imprimă zonelor apusene și răsăritene ale Europei un profil socio-economic bine conturat care se prelungește pînă în era industriilor moderne și a revoluțiilor industriale. De aici s-au născut relații și raporturi economice atît de complexe și complicate, încît s-a impus ca o necesitate, cooperarea în studierea acestor fenomene pentru a le putea înțelege în adevărata lor semnificație. Volumul de față reprezintă tocmai efortul colectiv al unor specialiști din Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Austria și R. F. Germania, animați de dorința elucidării în comun a complexelor raporturi economice din acest spațiu din perioada 1450 — 1650.

Studiile se grupează din punct de vedere tematic în cinci secțiuni :

I — bilanțul comerțului exterior al țărilor Europei răsăritene cu Occidentul.

II — principalele centre de desfacere în procesul schimbului de mărfuri est-vest.

III — mărfuri și căi comerciale.

IV — comerțul cu vite : căile de transport, organizarea, cantități, repercusiunile sociale asupra crescătorilor de vite.

V — mineritul ungaro-slovac și comerțul cu cupru.

³ E. Werner, *op. cit.*, p. 185.

Majoritatea articolelor se încadrează în noua ramură a istoriografiei cantitative. Primele cinci studii analizează balanța comercială a unor țări din răsăritul Europei și relevă conexiuni economice general-europene de cea mai mare importanță (Miroslav Hroch, *Die Rolle des zentral-europäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz zwischen Ost- und Westeuropa 1550–1650*, p. 1–27; Antoni Maćzak, *Der polnische Getreideexport und das Problem der Handelsbilanz (1557–1647)*, p. 28–46; Maria Bogucka, *Die Bedeutung des Ostseehandels für die Außenhandelsbilanz Polens in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, p. 47–55; Erik Fügedi, *Der Außenhandel Ungarns am Anfang des 16. Jahrhunderts*, p. 56–85; Gyözö Ember, *Ungarns Außenhandel mit dem Westen um die Mitte des 16. Jahrhunderts*, p. 86–104). Aceste conexiuni sînt exemplificate de alte nouă articole consacrate rolului jucat de importante centre comerciale în relațiile economice est-vest în perioada 1450–1650 (Marian Grycz, *Die Rolle der Stadt Poznan im Innen- und Außenhandel bis Ende des 17. Jahrhunderts*, p. 105–119; Marian Wolański, *Schlesiens Stellung im Osthandel vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*, p. 120–138; Adelheid Simsch, *Die Handelsbeziehungen zwischen Posen und Nürnberg im 15. und 16. Jahrhundert*, p. 139–146; Franz Lerner, *Die Reichsstadt Frankfurt und ihre Messen im Verhältnis zu Ost- und Südosteuropa im Zeitraum von 1480 bis 1630*, p. 147–184; Hans Schenk, *Die Beziehungen zwischen Nürnberg und Prag von 1450–1500*, p. 185–203; Josef Janáček, *Prag und Nürnberg im 16. Jahrhundert (1489–1618)*, p. 204–228; Othmar Pickel, *Der Handel Wiens und Wiener Neustadts mit Böhmen, Mähren, Schlesien und Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Mit einem Exkurs über den Ochsenhandel von Ungarn nach Venedig im letzten Viertel des 16. Jahrhunderts)*, p. 320–341; Andraș Kubinyi, *Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts*, p. 342–433; Ivan Erceg, *Dubrovnik als Vermittler im Groß- und Fernhandel zwischen dem Osten und dem Westen im 15. und 16. Jahrhundert*, p. 434–450). Trei articole sînt consacrate unor probleme de bază ale structurilor economice sileziene și poloneze (Eduard Šimek, *Die Zusammenhänge zwischen Währung und Handel im Böhmen des 16. Jahrhunderts*, p. 229–245; Henryk Samsonovicz, *Les foires en Pologne au XVe et XVIIe siècle sur la toile de fond de la situation économique en Europe*, p. 246–259; Andrzej Wyczański, *La base intérieure de l'exportation polonaise des céréales dans la seconde moitié du XVIe siècle*, p. 260–270). Alte două studii se ocupă în exclusivitate cu producția unei mărfi tipice de export : producția de fier din Austria și Polonia (Benedykt Zientara, *Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert*, p. 271–285; Franz Fischer, *Die Sensenausfuhr aus Österreich nach dem Norden und Osten 1450–1650*, p. 286–319). Legate tematic de aceste două articole sînt cele consacrate creșterii și exportului de boi din Ungaria și producției de cupru din Ungaria Superioară și Slovacia, articole în care găsim și referiri la țara noastră (István N. Kiss, *Die Rolle der Magnaten-Gutswirtschaft im Großhandel Ungarns im 17. Jahrhundert*, p. 451–482; László Makkai, *Der ungarische Viehhandel 1550–1650*, p. 483–506; Pavel Horváth, *Die Viehausfuhr aus der Südwest-Slowakei in die europäischen <sic!>, österreichischen und böhmischen Länder während des fünfzehnjährigen Krieges*, p. 507–513; Miloslav Bělohlávek, *Die Rolle Pilsens im Transithandel des 16. Jahrhunderts*, p. 514–524; Oszkár Paulinyi, *Eigentum und Gesellschaft in den niederungarischen Bergstädten. Ein Beitrag zur Problematik der deutschen Kolonisationsstadt in Ungarn*, p. 525–568; Josef Vozár, *Die sozialen Folgen des Bergbaues für die Bevölkerung des mittel-slowakischen Bergreviers im 16. Jahrhundert*, p. 569–583; Peter Ratkoš, *Das Kupferwesen in der Slowakei vor der Entstehung der Thurzó-Fuggerschen Handelsgesellschaft*, p. 584–599; Jozef Vlachovič, *Produktion und Handel mit ungarischem Kupfer im 16. und im ersten Viertel des 17. Jahrhunderts*, p. 600–627).

Adolf Armbruster

„Byzantina”, Ἐπιστημονικὸν ὄργανον τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν ἔρευνῶν τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Byzantina. Annual Review of the Center for Byzantine Studies of the School of Philosophy, University of Thessaloniki, 1—5, 1969—1973, Salonic.

În 1969, Centrul de cercetări bizantine al Universității din Salonic a inițiat publicarea unei noi reviste de bizantinologie— „Byzantina”. Sub conducerea energică a profesorului I. E. Karayannopoulos, revista, apărută cu o remarcabilă regularitate în fiecare an, a ajuns acum la al cincilea număr. Ea s-a impus în lumea științifică prin seriozitatea contribuțiilor incluse în paginile ei și care se datorează atât cercetătorilor greci, cât și celor din străinătate, printre care și specialiști români. Fiecare tom al revistei cuprinde un număr de studii și articole, o rubrică nu foarte întinsă de recenzii și o alta intitulată *Varia*. Revista publică materiale în limbi de circulație universală (franceză, germană, engleză, spaniolă) și în limba greacă. De caracter enciclopedic în sensul deplin al cuvintului, ea reunește contribuții din domeniile cele mai variate ale bizantinologiei: istoria limbii, a literaturii, istorie politică, instituții, drept, filologie, codicologie, numismatică, istoria artei, acordind un spațiu important și problemelor privind epoca metabizantină, istoria balcanică în general, în măsura, firește, în care aceasta se leagă de istoria Bizanțului. La calitatea științifică a publicației se adaugă și deosebit de îngrijita prezentare grafică: sint de remarcat frumoasele planșe fotografice ce însoțesc articolele de istoria artei sau de numismatică și sigilografie.

În cele ce urmează încercăm să dăm cititorului o imagine de ansamblu asupra conținutului primelor 5 numere ale acestui nou periodic, destinat, credem, unui viitor din cele mai promițătoare.

Revista a publicat câteva importante contribuții de istorie literară privind personalități de frunte ale literaturii bizantine. Se cuvine pomenit în primul rând amplul studiu dedicat de profesorul Em. Kriaras lui Mihail Psellos (4, 1972, p. 53—128), traducerea în limba greacă a articolului scris de cunoscutul savant din Salonic pentru *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly-Wissowa); supl. XI, col. 1 124—1 182. De unele lucrări încă inedite ale lui Psellos s-a ocupat Günter Weiss (4, 1972, p. 10—52) care publică și câteva texte pînă acum necunoscute. Sten Ebbesen se ocupă de un manuscris filozofic al lui Psellos, reflectind cunoștințele sale în domeniul sofisticii (5, 1973, p. 427—444). E. Th. Tsolakis publică două articole consacrate lui Mihail Attaliates: în cel dintîi el se ocupă de cunoștințele istoricului în materie strategică (1, 1969, p. 187—204), în al doilea de data elaborării operei sale istorice (2, 1970, p. 251—268). E. Moutsopoulos se ocupă de noțiunea de „kairicitate” (oportunitate) istorică la Nichifor Gregoras (4, 1972, p. 205—213). Observații critice, de natură filologică, privind „Jertfa lui Avraam” de Cornaros face Ap. Sahinis în nr. 5, 1973, p. 57—86 a l revistei. Antonin Dostal publică un articol despre traducerea slave din Roman Melodul (5, 1973, p. 87—98). K. Mitsakis publică un „akathist” popular cretan din secolul al XV-lea (1, 1969, p. 31—38), pe care-l comentează pe larg, și semnează un articol despre Simeon Mitropolitul Euhaitelor și idealurilor ascetice bizantine în secolul al XI-lea (2, 1970, p. 310—334).

Problemele ridicate de editarea, critica și interpretarea izvoarelor fac obiectul mai multor contribuții remarcabile. Editorul revistei, prof. I. E. Karayannopoulos, cunoscut specialist în domeniul paleografiei și diplomatiei, semnează o amplă prezentare a celor mai recente cercetări din domeniul paleografiei, codicologiei și diplomatiei bizantine, anume din anii 1966—1971 (4, 1972, p. 129—191). Despre necesitatea unui *corpus* al inscripțiilor bizantine și problemele ridicate de alcătuirea lui scrie Veselin Beševliev (5, 1973, p. 307—311). Între alte contribuții privind cruciada a IV-a, Benjamin Hendrickx publică un studiu despre caștele lui Balduin de Flan-

dra și valoarea lor ca sursă pentru istoria Bizanțului (1, 1969, p. 59—80) și un altul despre documentele diplomatice pierdute privind cruciada a IV-a și imperiul latin din Constantinopol în primii ani ai existenței sale (1200—1206) (2, 1970, p. 107—184). Cel de-al doilea studiu al lui Hendrickx interesează în chip direct pe istoricii noștri, întrucât trece în revistă toate documentele diplomatice pierdute, amintite numai în alte izvoare, referitoare la vlahii lui Ioniță Asan. Autorul aduce o serie de precizări cronologice și de interpretări personale vrednice de atenție. Tot de istoria noastră se leagă în chip direct interpretările de izvoare (Ioan Kinnamos, Constantin Manasses) pe care le face P. Ș. Năsturel în articolul despre vlahi, cumani și bizantini în vremea domniei lui Manuel Comnenul (1, 1969, p. 167—186). Autorul aduce o serie de contribuții de geografie istorică și atrage atenția asupra unor izvoare neglijate ale istoriei noastre, în care sub nume arhaizante par a se ascunde românii. De *Miracolele sfântului Dumitru* și valoarea lor de izvor istoric se ocupă A. Avenarius (5, 1973, p. 9—27) și V. Beșevliev (2, 1970, p. 285—300). I. Touratsoglou prezintă sigiliile bizantine de plumb din colecția Mihail Ritsos, păstrată la muzeul din Salonic (5, 1973, p. 269—287).

Revista „Byzantina” a publicat, încă nu în întregime, actele simpoziunului consacrat instituției monarhice în Bizanț, evul mediu occidental și în lumea slavă medievală (24—29 august 1969, Salonic). În cadrul acestei reuniuni internaționale s-au prezentat 28 de comunicări privind cele mai variate aspecte ale problemei în discuție, din unghiuri de vedere foarte diverse. Mai multe comunicări au fost consacrate raporturilor dintre stat și biserică. Astfel J. Gill s-a ocupat de raporturile între Andronic al II-lea și patriarhul Atanasie I (2, 1970, p. 11—19). I. M. Petritakis a tratat despre unele intervenții dinamice ale împăraților bizantini în chestiuni bisericești (3, 1971, p. 135—146). C. Papoulidis fixează locul împăratului în Bizanț în timpul sinoadelor ecumenice (3, 1971, p. 123—133). P. Chistou se ocupă de îndatoririle misionarice ale împăratului bizantin (3, 1971, p. 277—286), iar St. Harkianakis încearcă să determine poziția împăratului în lumea bizantină din punctul de vedere al dogmelor bisericii răsăritene (3, 1971, p. 43—52).

E. Anastasiou analizează concepțiile privitoare la împărați din viețile sfinților Chiril și Metodiu (3, 1971, p. 1—14). Peter Schreiner interpretează noțiunile de „megas” și „megas basileia” în titulatura imperială bizantină (3, 1971, p. 173—192). Costas P. Kyrris analizează cauzele dihotomiei instituției imperiale în Imperiul bizantin în perioada 1341—1354 (3, 1971, p. 367—380). E. Trapp, cunoscut editor al epopeii bizantine *Dighenis Akritas*, încearcă să elucideze problema ipoteticei tendințe antiimperiale a acestei opere literare (3, 1971, p. 201—211). John W. Barker se ocupă de problema apanațiilor în Bizanț în vremea Paleologilor (3, 1971, p. 103—122).

Raporturile între ideologia imperială bizantină și teoriile despre stat din lumea balcanică au fost tratate de mai mulți cercetători bulgari și români. Astfel, V. Beșevliev prezintă ideea imperială la protobulgari (3, 1971, p. 81—92). V. Tăpkova-Zaimova consacră mai multe pagini ideii imperiale la Bizanț și tradiției de stat bulgare (3, 1971, p. 387—395). D. Anghelov tratează despre întărirea și baza ideologică a puterii regale în Bulgaria medievală (3, 1971, p. 15—27). P. Ș. Năsturel formulează considerații asupra ideii imperiale la români (5, 1973, p. 395—413). Octavian Iliescu urmărește moștenirea ideii imperiale bizantine în numismatica și sigilografia din evul mediu (3, 1971, p. 253—276). I. Barnea prezintă câteva sigilii de împărați bizantini descoperite în România (3, 1971, p. 147—172). Val. Al. Georgescu se ocupă de reacțiile realităților românești la ideea imperială bizantină în secolele XIV—XVIII (3, 1971, p. 311—339). Despre unele aspecte ale ideii imperiale în folclorul românesc scrie Petre Diaconu (3, 1971, p. 193—199). În sfârșit, Constantin Șerban arată cum se reflectă concepția imperială bizantină în protocolul și ceremonialul diplomatic românesc în evul mediu (3, 1971, p. 297—309).

Între articolele privind istoria administrativă a Imperiului bizantin, publicate în revista din Salonic, găsim un amplu studiu al lui R. Guiland despre *curopalates* (2, 1970, p. 185—249), precum și completările și emendările pe care i le aduce A. Stratos pentru perioada secolului al VII-lea (5, 1973, p. 49—56).

Reține în chip deosebit atenția un studiu de sinteză datorat lui I. E. Karayannopoulos referitor la teoria politică a bizantinilor (2, 1970, p. 37—61).

De istoria dreptului românesc vechi se leagă în chip direct studiul lui Valentin Al. Georgescu despre receptarea lui *Nomos georgikos* în principatele danubiene (1, 1969, p. 81–134) și articolul lui Pan. J. Zepos despre opera lui Mihail Fotinopoulos și legislația lui Alexandru Ipsilanti (5, 1973, p. 457–464).

Revista „Byzantina” cuprinde numeroase alte contribuții la fel de valoroase ca cele pe care le-am enumerat mai sus, privitoare la domeniile lingvisticii, filologiei și istoriei artei bizantine. O serie de alte articole aduc precizări și interpretări noi în domenii foarte speciale ale istoriei bizantine. Ar fi fost cu neputință să le prezentăm aici pe toate. Ținem de aceea să încheiem această scurtă prezentare a noii publicații bizantinologice din Salonic cu exprimarea convingerii că și acestor contribuții li se datorește, pe drept cuvânt, prestigiul pe care ea și l-a dobândit în cei cinci ani de apariție în lumea științifică.

Nicolae-Șerban Tanașoca

Tehnoredactor ELENA BOBOC

Bun de tipar 6 VI. 1975. Tiraj 980. Hrtie scris IA tratată cu 83% grad de alb. Format 16|70 × 100 de 70 g/m². Coli de tipar 16,25. Planşe 2. C.Z. pentru biblioteci mari 9(498) «13:17» (082). C.Z. pentru biblioteci mici 9(R) «13:17» (082).

c. 2178 I. P. „Informația”
str. Brezoianu 23—25,
București

